

SSN: 1304 – 8880

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çukurova University Institute of Social Sciences

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Cilt/ Vol: 24	Sayı/No: 1	Yıl/Year: 2015
---------------	------------	----------------

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences
Sahibi/Owner
Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Yıldırım B. ÖNAL

Derleyen / Managing Editor
Prof. Dr. İ. Çetin DERDİYOK

Yayın Kurulu / Board of Editors
Prof.Dr. Çetin DERDİYOK (Başkan)
Prof.Dr. Hasan KAYIKLIK
Prof.Dr. Nurçay TÜRKÖĞLU
Doç.Dr. Meral KILIÇ ATICI
Doç.Dr. Kemal Can KILIÇ
Doç.C. Hakan ÇUHADAR
Doç.Dr. Ömer KORKUT
Yrd.Doç.Dr. Oya AYGÜN
Yrd.Doç.Dr. Fatih GÜLGEN

Derleme Sekreteri / Editorial Secretary
Doç.Dr. Kemal Can KILIÇ

Dizgi-Mizanpaj / Typesetter
Pelinsu ŞENTÜRK

Copyright©Nisan 2015
Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Tüm hakları mahfuzdur.

TÜBİTAK / ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanına (SBVT) dâhildir.

Dergimiz EBSCO-CEEAS veri tabanında taranmaktadır.

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az 2 kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerin dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir. Makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Elektronik veya mekanik yöntemlerle (fotokopi dahil) herhangi biçimde basılamaz ve / veya çoğaltılamaz.

Adres / Address:
ÇÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
01330 Balcalı / ADANA
Tel: 0 (322) 338 65 74
Faks: 0 (322) 338 69 47
E- Posta: sosbil@cu.edu.tr

İnternet adresi: <http://sosyalbilimler.cu.edu.tr>

Kapak Tasarımı: *Metin AYGÜN*

Baskı: *Çukurova Üniversitesi*

Danışma Kurulu /Advisory Board

Prof. Dr. Abdullatif ACARLIOĞLU Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Gül DURMUŞOĞLU KÖSE Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Marcel ERDAL Johann Wolfgang Goethe-University

Prof. Dr. İrfan ERDOĞAN İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Cahit KAVCAR Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Barbara KELLNER-HEINKEL Freie University Berlin

Prof. Dr. Yunus KİSHALI Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Tamer KOÇEL İstanbul Kültür Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet ÜNAL University München-Çukurova Üniversitesi

Prof. Dr. Birol YEŞİLADA Portland State University

Prof. Dr. Ali YILDIRIM Ortadoğu Teknik Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

1	Yrd. Doç. Dr. Erdem Çanak	Devlet Demiryollarında Sportif Faaliyetler ve Adana Demirspor Kulübü	1-12
2	Yrd. Doç. Dr. Mehmet DEMİRAL Prof. Dr. Harun BAL Doç. Dr. Neşe ALGAN	Gelişmekte Olan Ülkeler Küresel Sermayeyi Çekme Konusunda Niçin Başarısız Olmaktadırlar? Balkan Ülkeleri İçin Lucas Paradoksunun Yeniden İncelenmesi	13-30
3	Doç. Dr. Neşe ALGAN Arş. Gör. Salih GENCER	Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Yapısal Kırımlı Eşbütünleşme Testinden Bulgular	31-44
4	Arş. Gör. Müge MANGA Prof. Dr. Harun BAL Doç. Dr. Neşe ALGAN Ediz Deniz KANDIR	Beşeri Sermaye, Fiziksel Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Brics Ülkeleri ve Türkiye Örneği	45-60
5	Arş. Gör. Dr. Serkan ŞAHİN	Crude Oil and Stock Market Prices: Evidence from an Emerging Market	61-70
6	Yrd. Doç. Dr. Jale SAĞLAR Arş. Gör. Erdem KÜRKLÜ	Kamu İdarelerinde İç Kontrol Sisteminin Kurulması Ve Yürütülmesi: İki Farklı Devlet Üniversitesinde Karşılaştırma	71-84
7	Doç.Dr. Erdinç KARADENİZ Doç.Dr. Kamil UNUR Okutman, Hasan KÖŞKER Banu ZENCİR	Van İlinde Faaliyet Gösteren Kobi Statüsündeki Konaklama ve Seyahat İşletmelerinin Finansal Sorunlarının Analizi	85-98
8	Prof. Dr. Bahar TANER Rıza Feridun ELGÜN	Çalışanların Etik İklim Algılarının Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkileri: İlaç Sektöründe Bir Uygulama	99-114
9	Yrd. Doç. Dr. Aziz Gökhan ÖZKOÇ Arş. Gör. Eda ÖZGÜL KATLAV	Konaklama İşletmelerinde Örgüt Kültürünü Etkileyen Ulusal Kültür Boyutlarının Belirlenmesi	115-130
10	Arş. Gör. Ümit DOĞRUL Prof. Dr. Mehmet İsmail YAĞCI	Hizmet Başarısızlığı Sonrası Hizmet İyileştirme Süreci ve Tüketicilerin Hizmet Adaleti Algısı	131-144

11	Arş. Gör. Sıla GEN	Zamanın Geçişine İlişkin Metaforlar: Shukur Xolmırzayev'in Öykülerinde Uzam Açısından Zaman	145-160
12	Doç. Dr. Kemal Can KILIÇ Didem YENER	Birey-Örgüt ve Birey-İş Uyumunun Çalışanların İş Tutumlarına Etkisi: Adana İlinde Bankacılık Sektöründe Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma	161-174
13	Arş. Gör. Pınar Özdemir	Vergi Kültürü ve Göstergeleri: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme	175-188
14	Doç.Dr. Erdinç KARADENİZ Doç.Dr. Serkan Yılmaz KANDIR Doç.Dr. Ömer İSKENDEROĞLU	Sistemik Riskin Belirleyicileri: Borsa İstanbul Turizm Şirketleri Üzerinde Bir Araştırma	189-202
15	Yrd. Doç. Dr. Ceyhan Can ÖZCAN	Türkiye'de Turizm Gelirinin Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi	203-220
16	Arş. Gör. İlsun Didem ÜLBEĞİ Prof.Dr. Azmi YALÇIN	Yıldırma ve Sonuçlarının Meta Analiz Yöntemiyle İncelenmesi	221-228
17	Yrd. Doç. Dr. Bahadır BOZOĞLAN	Emeklilik Dönemi Doyumunun Yordayıcısı Olarak Yaşam Doyumu, Evlilik Doyumu ve Sosyal Destek	229-238
18	Doç. Dr. Bülent DOĞRU Arş. Gör. Mustafa UYSAL	Bir Yatırım Aracı Olarak Altın İle Hisse Senedi Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Üzerine Ampirik Uygulama	239-254
19	Yrd. Doç. Dr. Güney ÇETİN GÜRKAN	Türkiye'de Faaliyet Gösteren İnovatif Şirketlerde Çevreye Duyarlı Uygulamaların Belirlenmesi: Kurumsal Web Siteleri Temelli Bir Araştırma	255-270
20	Arş. Gör. Özge GÜDÜ DEMİRBULAT Doç. Dr. Düriye BOZOK	Öğretim Elemanlarının Öğrencilere İlişkin Değer Tercihlerinin Rokeach Değerler Envanterine Göre İncelenmesi	271-284
21	Arş. Gör. Dr. Fatma ŞAHİN	Erken Tunç Çağı'nda Doğudan Batıya Köprü: Çukurova	285-302
22	Arş. Gör. Dr. Fatih ERHAN	Özel Bir Koleksiyondan Bir Grup Anazarbos Sikkesi	303-320
23	Yrd. Doç. Dr. Kayahan TÜR Doç. Dr. Mehmet Ü. MEMİŞ	Tms 10 Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar Standardı ve Bağımsız Denetçilerin Sorumlulukları	321-334

24	Doç. Dr. Veli AKEL Yrd. Doç. Dr. Sümeyra GAZEL	Finansal Piyasa Riski Ve Altın Yatırımı: Türkiye Örneği	335-350
25	Öğr. Gör. Dr. Murat Pütün	Linking Rent-Seeking Activities To Natural Resource Curse Phenomenon: The Case Of Afrıca	351-368
26	Öğr. Gör. Dr. Hatice DOĞAN SÜDAŞ	Çocuk Tüketicilerde Marka Tanınırlılığının İncelenmesi: Okul Öncesi Çocuklar Üzerinde Bir Araştırma	369-378

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us evaluate the articles sent for the current issue of our journal

HAKEMLER/REFEREES

Prof. Dr. MURAT DOĞANLAR	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. YILDIRIM BEYAZIT ÖNAL	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. ZEYNEP TÜRK	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Prof. Dr. SERAP ÇABUK	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. AYŞE ŞAHİN	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. MUSTAFA AKSAN	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. AZMİ YALÇIN	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. ADNAN ÇELİK	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. FATMA NUR İPLİK	Adana Bilim Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. MEHMET ÖZMEN	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. SERKAN YILMAZ KANDIR	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. KEMAL BİRDİR	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. KEMAL CAN KILIÇ	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. MEHMET ÜNSAL MEMİŞ	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. ERDİNÇ KARADENİZ	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. SONGÜL KAKİLLİ ACARAVCI	Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. HARUN BAL	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. İLTER ÜNLÜKAPLAN	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. MERAL ATICI	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. AYŞEGÜL AYKURT	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. MEHMET FATİH GÜNER	Çukurova Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. FERHAT BERBER	Celal Bayar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. DOĞAN GÜN	Mersin Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. LEVENT KOŞAN	Mersin Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. AHMET ŞAHBAZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. RÜSTEM YANAR	Gaziantep Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. MAĞFİRET KEMAL YUNUSOĞU	Beykent Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. BİLGE HAKAN AGUN	Trakya Üniversitesi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. MUSA ŞANAL	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. SONER YAKAR	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. ERHAN TUNÇ	Gaziantep Üniversitesi
Yrd. Doç. OĞUZHAN KIRDÖK	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. DİLEK PENPECE	Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Yrd. Doç. TUFAN ÖZSOY	Gümüşhane Üniversitesi
Yrd. Doç. ASLIHAN YURTSEVER BEYAZIT	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. F. FATİH GÜLŞEN	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. EDA YASA OZELTURKAY	Çağ Üniversitesi
Yrd. Doç. LEVENT GELİBOLU	Kafkas Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. ELİF NURSUN DEMİRCİOĞLU	Çukurova Üniversitesi

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergiye gönderilecek makalelerin yazımında uyulması gerekli kurallar aşağıda özetlenmiştir:

1. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, yılda **en az iki kez** yayınlanan **hakemli** bir dergidir.
2. Gönderilecek makalenin daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olması zorunludur.
3. Makaleler, **Türkçe, İngilizce, Fransızca** ya da **Almanca** olarak yayımlanabilir.
4. Makaleler, **MS Word 97** ve/veya üzeri sürümlerde yazılıp diskete kopyalanarak, **disket ile birlikte 4 nüsha çıktı (1 nüsha isimli, 3 nüsha isimsiz olarak)** olarak gönderilmelidir.
5. Makalelerde; **Kağıt Boyutu:** A-4, sayfa yapısı olarak **Alt:** 6 cm, **Üst:** 5 cm, **Sol:** 4,5 cm, **Sağ:** 4 cm, **Üst Bilgi:** 4 cm ve **Alt Bilgi:** 5 cm, **Yazı Tipi:** Times New Roman, **Punto:**10, **Satır Aralığı:** Tek olarak ayarlanacaktır. Makalenin tümü **15 sayfayı** geçmemelidir.
6. Orijinal makalelerde bölümler aşağıdaki şekilde düzenlenmelidir:
  - **Özet (en çok 200 kelime),**
  - **Abstract (en çok 200 kelime),**
  - **Giriş (en çok 3 sayfa),**
  - **Araştırma bulguları, tartışma ve sonuçları,**
  - **Kaynaklar.**
7. Makalelerin başlığı metne uygun; kısa ve açık ifadeli; büyük harflerle yazılmış olmalıdır.
8. Yazar adı, başlığın sol alt kenarına konulmalı; yazar birden fazla ise, adları yan yana yazılmalıdır. Yazar adı veya adları altına sırasıyla bağlı oldukları üniversite, fakülte, bölüm veya kurum adı, **e-posta adresi** yazılmalıdır.
9. Ana bölüm başlıkları, her iki bölümün sol üst kenarına gelecek şekilde ve küçük harflerle yazılmalıdır. Özet ve Abstract büyük harflerle metnin sol kenarına konulmalıdır.
10. Makalede resim, şekil ve grafikler "**Şekil**" adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler

bilgisayarda çizilmeli; fotoğraf veya resimler, parlak fotoğraf kağıdına net olarak siyahbeyaz basılmış ve numaralandırılmış olmalıdır. **Şekil adları**, her kelimenin ilk harfi büyük olacak şekilde tablonun alt tarafına bilgisayarda yazılmalıdır.

11. Makalede **tablo adları**, her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde tablonun üst tarafına yazılmalıdır.
12. Kaynaklara yapılan göndermeler, dipnot yerine metnin içinde parantez arasında yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla, **yazarın soyadı, kaynağın yılı ve sayfa numarası** yer almalıdır (**Horngren, 2002: 124**). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde "**vd.**" kısaltması kullanılmalıdır.
13. Kaynak listesi, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Kaynak bildiriminde sıra; "**yazar soyadı, adının baş harfi, eserin yayın tarihi, eserin adı, basımevi ve basım yeri**" olarak düzenlenmelidir. Dergi alıntılarında, cilt, parantez içinde sayı ve iki noktayı takip eden sayfa numaraları verilmelidir. Metin içinde verilmemiş kaynaklar bu listede gösterilmemeli, kaynağın yazarı belli değilse yerine "**Anonymus**" deyişi yazılmalıdır.
14. Makale dilekçe ekinde sunulmalıdır.
15. Yukarıdaki kurallara uygun olmayan makale dikkate alınmaz.

16. **REQUIRED FORMAT FOR ARTICLES**

Submission guidelines:

1. Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences is published at least twice a year and is a peer-reviewed journal.
2. It is obligation that the article which will be sent mustn't be published in anywhere before.
3. Articles can be published in the following languages: **Turkish, English, French and German.**
4. Articles must be written on **MS word 97** or above and they must be copied, then they must be sent **with a diskette and four print copies. (One of the hard copies should be named, the rest three will be sent unnamed.)**
5. In articles, **page layout** has to be arranged as to leave 5 cm **from above**, 6 cm **from below**, 4.5 cm **from left**, 4 cm in **from right**. And also they have to be written on **A4 pages**. Articles have to be written in Times New Roman with **10 points**. Articles mustn't exceed **15 pages**. It must be set as **single spaced**.
6. In original articles, section must be arranged in the way shown below:
  - **Summary (maximum 200 words)**
  - **Abstract (maximum 200 words)**
  - **Introduction (maximum 3 pages)**
  - **Findings, discussion and the results**
  - **Bibliography**
7. The title of the articles should be fit with the content; they should be short and understandable, written with capital letters.
8. The name of the writer should be written below the article and left side. If there is more than one writer, the names should be written side by side. Under the name of the writers, their universities, faculties, sections name and an **e-mail address** have to be written.
9. Titles of main sections should be written with small letters and they have to be written in a way that they have to be left side and above on each of two sections.
10. In an article, pictures, graphics have to be shown under the name of **the figure**. Figures

and graphics have to be drawn on the computer. Photographs and pictures have to be published in white-black colours clearly, they have to be numbered and the name of **the figures** have to be written below the table on the computer with the way first letter will be capital in every word.

11. In an article, **name of the table** should be written with the way first letter will be capital every word.
12. Citations or references to the sources have to written in the parentheses in the article. The surname of the writer, the year of the source and the number of the page have to become left side by side. If there are more than two writers, it should be shortened like “et. al.” and left by semicolon.
13. Source lists have to be arranged as the surname of the writers alphabetically. These lists have to be followed the name of the **writer, the first letter of the name, the date of the article, the name of the article and publishing place** of it. The volume of the sources must be written in the parentheses with the numbers and page numbers followed by colon. If the writer of the article is uncertain, **Anonymous** must be written.
14. The article must be presented to the Institute of Social Sciences, Çukurova University with a letter of application.
15. Those articles, not written according to the above mentioned rules, cannot be published.

**DEVLET DEMİRYOLLARINDA SPORTİF FAALİYETLER
VE
ADANA DEMİRSPOR KULÜBÜ**

Erdem Çanak*

ÖZET

Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlıklı nesillerin yetişmesi/yetiştirilmesi için sportif faaliyetlere büyük önem verilmiştir. Hatta bu faaliyetlerin düzenli bir şekilde yapılabilmesi için de kulüpleşme faaliyetleri teşvik edilmiştir. Dönemin önemli müesseseleri de kurmuş oldukları spor kulüpleriyle bu sürece katkıda bulunmuşlardır. Bu müesseselerden birisi olan Devlet Demiryolları da “*Demirspor*” adıyla çeşitli kulüpler kurmuştur. Bu kulüpler sayesinde müessesenin işçileri düzenli bir şekilde spor yapabileceklere sağlıklı ortamlara kavuşmuşlardır. Döneme damgasını vuran birçok sporcunun yetişmesini sağlayan bu müesseselerden birisi de “*Adana Demirspor Kulübü*”dür. Bu çalışmada, Adana Demirspor Kulübü’nün ortaya çıkışı ve faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adana Demirspor, Devlet Demiryolları, Spor, Futbol.

**SPORTS ACTIVITES AT THE STATE RAILWAYS
AND
ADANA DEMİRSPOR CLUB**

ABSTRACT

In the early years of the Turkish Republic, a great importance has been given to the sporting activities to foster healthy generations. Even, the establishment of these sport clubs has been encouraged to support these sportive activities properly. A number of important organizations of that time also contributed to this intention by establishing the sports clubs. The State Railways, one of these organizations, has established various clubs under the name of “*Demirspor*”. Therefore, these clubs have provided many sportive and social facilities for the workers and many skilful and willing youngsters of that time have had conformable places in which they can make sportive activities regularly. One of these clubs is “*Adana Demirspor Club*”, which has trained many great athletes for the period. In this study, the emergence of Adana Demirspor Clup and its activities through time are discussed.

Key Words: Adana Demirspor, State Railways, Sports, Soccer.

Giriş

TCDD Genel Müdürlüğü bünyesindeki ilk sportif faaliyetler 1930 Ağustosunda Eskişehir Cer Atölyesi’nde Eskişehir Demirspor Kulübü’nün

---

*Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi A.B.D, ecanak@cu.edu.tr

kurulmasıyla başlamıştır (Uçak, 2001, s. 283). Demiryollar Dergisinde “Eskişehir Şimendiferciler Birliği ve Demirspor” başlıklı bir yazı yazan Eskişehir Cer Atölyesi mühendislerinden Ömer Lütfi Bey, bu sportif faaliyetlerden şu şekilde bahsetmiştir:

“Eskişehir şimendifercileri, Demirspor teşkilatını yaşatmak, ona kuvvet vermekle kendi aralarındaki tesanüt ve birliğin müspet ve fiili neticelerini göstermiş oluyorlar. Demirspor; bedeni ve içtimai gayelerini birer birer tahakkuk ettirmek ve mütemadi ve mütevazı mesaisini ilerletmekte ve inkişafın bariz neticelerini meydana koymaktadır. Eskişehir şimendifercilerinin birliğine dayanan bu varlık futbol, güreş ve voleybol şubelerinde birçok şimendiferci gençleri çalıştırarak kendi muhitlerindeki Türk gençlerinin bedeni tekâmülüne hizmet etmekte iken bugünün temiz ve kibar bir sporu olan tenis içinde birkaç aydan beri yapmağa azmettiği hamleyi nihayet mevkii fiile koymuş ve hazırladığı güzel bir tenis sahasında resmi küşat merasimini bir küçük musiki ve çay ziyafeti ile yapmak ve aynı zamanda Demirspor’un hakikaten, teşekkülüne ve sağlamlaşmasına büyük hizmeti geçen ikinci reis fabrika müdürü muavini iken bu defa Samsun cer başmüfettişliğine tayin edilen Sait Bey ve Demirspor’un reisi mağaza müdürü Tarık Bey ve umumi katip tarafından tenisin aynı zamanda bir kadın sporu olması ve hanımlarında iştiraki dolayısıyla aile muhitlerinde sporun yaratacağı neşe ve şeretin hüküm süreceğini hareket, sıhhat ve neşe yarattığı gibi zamanın vücutları üzerinde yapacağı tahribatı korumak içinde mühim bir vasıta olduğunu, tenis sahasında birçok şeflerin de şen ve neşeli zamanlar geçirmesini temin edeceğini beyan etmişlerdir” (aktaran Uçak, 2001, s. 283-284).

Derginin Haziran 1939 tarihli 172. sayısında yer alan Necmettin Tardu imzalı “Türk Spor Teşkilatı ve Devlet Demiryollarında Spor Teşekkülleri” başlıklı yazıda ise:

“Devlet Demiryollarının hareketi başlangıçta işletme fabrikaları işçilerinin spor ihtiyacını karşılamak ve sporu amele arasında muntazam riayet edilen bir vazife haline koymak emeliyle teşekkül etmiş, fakat görüşteki isabet meselenin büyük bir rağbet çemberi meydana getirmesine varmıştır. O kadar ki bugün teşkilat yalnız fabrika mensupları arasında münhasır kalmamış Devlet Demiryollarının bütün kollarına el uzatmıştır. Güçlü ve heybetli bir devrimin sahibi olan ve her yerde aynı adı alan Demirspor teşkilatı genişleyen vaziyetiyle bütün bir memleketin spor bünyesine tesir etmeye başlamış olduğundan mevcudiyeti yalnız mensup olduğu müesseseye değil, dâhil oldukları spor muntikalarına ve binnetice bütün bir memlekete iftihar verecek mahiyettedir...” denilmiştir (Tardu, 1939, s. 30-31).

Eskişehir Demirspor Kulübü’nden sonra ilk etapta Ankara, İzmir, Samsun, İstanbul, Kayseri, Adana, Sivas, Erzurum, Malatya, Adapazarı, İskenderun, Çatalağzı, Afyon ve Balıkesir Demirspor kulüpleri kurulmuştur.² 1942 yılında varlığı bilinen

² Demirspor kulüplerinin yaygınlaşması 1938 tarih ve 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu’nun “Memur ve işçi sayısı 500’den fazla olan müesseseler, fabrikalar, ticaret evleri ve sair kurumlar kendi memur ve işçilerine beden terbiyesi yaptırmak için genel direktörlüğün teklifi ve istişare heyetinin kararı üzerine İcra Vekiller Heyeti tarafından verilecek karara göre jimnastik salonu, spor alanı, yüzme havuzu ve saire gibi tesisleri yapmaya ve uzman beden terbiyesi öğretmeni veya antrenörü tutmağa mecburdurlar”

Demirspor kulüpleri ise şunlardır: Haydarpaşa, Derince, İzmit, Bilecik, Ankara, Irmak, Çankırı, Karabük, Çatalağzı, Zonguldak, Balıkesir, Bandırma, Soma, Tavşanlı, Kütahya, Kayseri, Sivas, Zile, Samsun, Çetinkaya, Divrik, Yerköy, Malatya, Diyarbakır, Maden, Adana, Fevzipaşa, Mersin, İskenderun, Ulukışla, Afyon, Konya, Uşak, İzmir, Manisa, Alaşehir, Nazilli, Çamlık, Denizli, Dinar, Sirkeci, Edirne, Erzurum, Sarıkamış, Erzincan, Eskişehir, Mudanya ve Edremit (<http://www.kentvedemiryolu.com/> Erişim tarihi: 09.10.2013).

Yavuz Yıldırım tarafından Türkiye Futbol Federasyonu'nun resmî internet sitesinin bilgi bankası bölümünde, kulüp adına göre yapılan taramaya dayanan güncel bir çalışmada ise "Demirspor" veya "Demir Spor" adıyla tescilli 44 takımın olduğu belirtilmiştir.³

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adana'da Spor ve İlk Spor Kulüpleri

Adana, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yüzme, sutopu, basketbol, futbol, atletizm, bisiklet, güreş, voleybol, judo, masa tenisi gibi pek çok spor dalının icra edildiği bir şehir olmuştur. Ancak sahip olduğu coğrafi ve iklimsel özelliklerden dolayı yüzme ve sutopu gibi spor dalları daha fazla gelişmiştir (Dalhan, 1947, s. 7).

Adana sporunun göstermiş olduğu gelişmede bilhassa pamuk ve pamuğa dayalı sanayinin önemli etkisi olmuştur. Nitekim pamuk üretimine bağlı olarak gerçekleşen sermaye birikimi, Milli Mensucat, Sümerspor, Güney Sanayi gibi şehirdeki ilk müessese kulüplerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Adana spor tarihi içerisinde özel sermayeye dayalı spor kulüplerinin yanı sıra Demirspor gibi kamu kökenli kulüplerde yer almıştır. Yüzme ve sutopu dallarında elde ettiği başarılarla göz dolduran Demirspor; Adanaspor ile girdiği rekabet ve bu rekabet neticesinde ortaya çıkan sportif başarılarla da adından söz ettirmiştir.

Adana'nın sportif başarılarının devam etmesi, sportif faaliyetlerin düzenli bir şekilde yürütülmesi ve sporcuların bilgi ve birikimlerinin artırılması için zaman zaman şehirde hakem sınavları yapılmış; Ankara'dan davet edilen antrenörlere Cumhuriyet

---

şeklindeki 21. maddesine istinaden gerçekleşmiştir (Resmi Gazete, 1938, S.3961 (16 Temmuz 1938), s. 10.300-10.301. <http://www.resmigazete.gov.tr/> Erişim tarihi: 02.04.2014). Başka bir kaynakta ise bu maddenin İkinci Dünya Savaşı sırasında silah altına alınmamış olan gençleri savaşa hazırlamak amacıyla çıkarılan "Sivil Savunma Mükellefiyeti" kanununa dayandığı iddia olunarak söz konusu kanunla 500 kişiden fazla eleman çalıştıran kuruluşlara spor kulübü kurma mecburiyeti getirildiği ifade edilmiştir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 434-435).

³ Ancak bunların bir kısmının demirspor geleneğinden gelmediği ifade edilmiştir. Buna gerekçe olarak da "Aksöğüt Demirspor" ile "Antalya Demirspor"un demiryolu güzergâhında olmamaları, "Bayrampaşa Demirspor"un kırmızı-yeşil renkleri ve farklı logosu, "Kuşdilli Demirspor"un sarı-siyah renkleri, "Gökler Demir Spor"un kırmızı-yeşil renkleri ve kulüp iletişim bilgilerinin TCDD bağlantılı olmaması öne sürülmüş, Bitlis Demirspor'un da feshedildiği belirtilmiştir (<http://www.kentvedemiryolu.com/> Erişim tarihi: 09.10.2013). 12 Ocak 2015 tarihinde yaptığımız taramada ise kulüp sayısı 51 olarak tespit edilmiştir (<http://www.tff.org/> Erişim tarihi: 12.01.2015).

Halk Partisi binasında ve mekteplerde konferanslar verdirilmiş; sporcuların ucuz ve sağlıklı beslenebilmesi için de bir lokanta açılmıştır (Anonymus, 1938, s. 213-214).

Adana’da ortaya çıkan ilk spor kulübü 1913 yılında Ferit Celâl Güven, Dr. Ali Hikmet Coral, Vehbi Necip Savaşan, İ.Safa Özler, Saatçi Vehbi, Coşkun Güven tarafından kurulmuş olan Türkgücü’dür (Anonymus, 1981, s. 163; Dıplan, 1947a, s. 3).⁴ Futbol ve cirit dallarında faaliyet göstermiş olan kulübün “*kumluk*” olarak adlandırılan bölgede tertip ettiği cirit müsabakaları, halkın yoğun ilgisini çekmiş olup 1940’lı yıllara kadar devam etmiştir (Dıplan, 1947a, s. 3).⁵ Bunun yanı sıra kulübün futbol takımının elde ettiği başarılar da Halep’te organize edilen bir turnuvaya davet edilmesine neden olmuştur. Nitekim burada yaptıkları iki karşılaşmadan da galip ayrılmışlardır (Daşlı, 2009, s. 276).

Türkgücü’nün adı 1921 yılında Türk Ocağı olarak değiştirilmiştir (Saray, 1942, s. 11; Anonymus, 1994, s. 100).⁶ 1924 yılı Türkiye Futbol Şampiyonasına Adana vilâyetini temsilen katılan Türk Ocağı, Harbiye ile yaptığı final maçını kaybederek Türkiye ikincisi olmuştur (Daşlı, 2009, s. 276). Bunun yanı sıra Mersin ve Konya’da yaptığı karşılaşmalar ile bu karşılaşmalardan elde ettiği sonuçlarla da adından söz ettirmiştir (Dıplan, 1947a, s. 3).

Şehirdeki ikinci spor kulübü ise 1920’li yıllarda Fuat Onat, Canip Bey, Hamdi Paramyok tarafından kurulmuş olan Gençlerbirliği’dir (Çelik, 1973, s. 58; Daşlı, 2009, s. 277).⁷ Gençlerbirliği’nin kurulmasıyla birlikte Türk Ocağı, Öğretmen Okulu ve Erkek Lisesi takımları arasındaki rekabette artmıştır. Bu durum 1928 yılında Türk Ocağı ve Gençlerbirliği takımlarının birleşmesine neden olmuştur. Birleşme sonrası oluşturulan yeni takımın adı “*Adana İdmanyurdu*”, renkleri de siyah-beyaz olarak belirlenmiştir (Anonymus, 1994, s. 100; Daşlı, 2009, s. 277). Futbol, atletizm, bisiklet ve voleybol dallarında faaliyet göstermiş olan İdmanyurdu, bilhassa futbolda elde ettiği başarılarla adını duyurmuştur. Nitekim 1933-1938 yılları arasında Çukurova ve bölge şampiyonu olarak Ankara’da yapılan grup müsabakalarında da Adana’yı temsil etmiştir (Dıplan, 1947a, s. 3).

İdmanyurdu Kulübü’nden ayrılanlar 1928 yılında Rıza Salih Saray’ın önderliğinde Seyhanspor Kulübü’nü kurmuşlardır (Çelik, 1973, s. 58; Anonymus, 1981, s. 163). Kulübün ilk kurucuları arasında B.Cevdet Banker, Rıza Salih Saray, Huriye

⁴ Farklı bir kaynakta kurucular arasında Ahmet Remzi Yüreğir’in adı da geçmektedir (Daşlı, 2009, s. 276).

⁵ Eski İstasyon, Hristiyan mezarlığının boşluğu ile kumluk olarak adlandırılan alanlar cumhuriyetin ilk yıllarında Adanalı gençlerin önemli spor alanları olmuştur (Saray, 1942, s. 11-12). Kumluk ifadesi ise şu an ki Merkez Park ile Demirköprü arasındaki alan için kullanılmıştır (Baltacı, 2003, s. 13).

⁶ Özgür Daşlı bu değişikliğin kulübün kurucuları arasında yer alan Ferit Celâl Güven ile Ahmet Remzi Yüreğir tarafından gerçekleştirildiğini iddia etmektedir (Daşlı, 2009, s. 276).

⁷ Rıza Salih Saray, Görüşler dergisinin Mayıs 1942 tarihli 45. sayısında yer alan “*Adana’da Spor Kalkınması*” başlıklı yazısında Adana’ya 1922 yılındaki ilk geliş esnasında Türkgücü ile Adanalı ekalliyetlerden meydana gelen W.M.C.Y. isminde iki takımın maçını izlediğini, ancak W.M.C.Y.’nin zamanla ekalliyet sporcu bulamadığı için kapandığını belirtmiştir (Saray, 1942, s. 11-12).

Saray, Milli Eğitim Müfettişi Aziz ile Rasim, Emin Durmuş, M.Arpacı, İslâm Saylam ve Nizamettin Ergun yer almıştır. Voleybol, basketbol, tenis ve güreş dallarında faaliyet gösteren Seyhanspor, kısa bir süre içerisinde İdmanyurdu'na karşı ciddi bir rakip haline gelmiştir. Kulübün sportif anlamda en başarılı olduğu dönemler ise Rıza Salih Saray ile B.Cevdet Banker'in kulüp başkanlığı yaptığı dönemler olmuştur (Dıplan, 1947a, s. 3).

Seyhanspor'dan sonra 1930 Mayıs'ında Ticaret Mektebi Müdürü Ali Seyfi, Fenerbahçeli Rağıp, Avni, Cevat Dıplan, Necati Sepici, Kadri Azınç, Dr. İsmet, İbrahim Dıplan, A.Rifat Çelikkol, M.Arpacı ve Nabi Menemencioğlu'nun önderliğinde Torosspor Kulübü kurulmuştur.⁸ İlk idare heyeti Ali Seyfi, Cevat Dıplan, Necati Sepici, Kadri Azınç, A.Rifat Çelikkol'dan oluşan kulüp, elde ettiği başarılarla büyük sempati toplamış ve geniş bir taraftar kitlesine sahip olmuştur (Dıplan, 1947a, s. 3).⁹

Açılan yeni kulüplerle birlikte Adana bölgesindeki kulüp sayısı hızla artmıştır. Bunların futbol şubelerinin olmasından dolayı da 1931 yılında "*Çukurova Ligi*" oluşturulmuştur (Çelik, 1973, s. 58). Bu lige 1939'da kurulan Milli Mensucat ve Adana Topçu Alayı Gücü ile 1940'da kurulan Sümerspor ve Adana Demirspor Kulüpleri de iştirak etmiştir (Anonymus, 1981, s. 163). Ancak Adana'ya sportif anlamda canlılık getiren Milli Mensucat ve Sümerspor gibi müessese kulüplerin sahip olduğu maddi olanaklar, maddi zorluklar içerisinde mücadele eden ve oyuncularının bir kısmı İkinci Dünya Savaşından dolayı askere alınmış, bir kısmı da müessese kulüplerini tercih etmiş olan gençlik kulüplerinin kapanmasına neden olmuştur. Aynı akıbetle maruz kalmak istemeyen İdmanyurdu, Seyhanspor ve Torosspor kulüpleri 1940 yılında "*Adana Gençlik Kulübü*" adı altında birleşmişlerdir. Ancak 1944 yılında ayrılmışlar ve her kulüp eski adı ve renkleri ile tekrar açılmıştır (Anonymus, 1951a, s. 7-8; Kılıç, 2009, s. 37).

1950'li yıllarda tarımdan kaynaklanan sosyal hareketliliğe bağlı olarak da Akınspor, Köprü Elektrik, İncirlik, Seyhan Gençlik, Çukurova, Hanedanspor, Akspor, İşçispor Gençlik ve Adanaspor gibi spor kulüpleri kurulmuştur (Çelik, 1973, s. 59).¹⁰

Adana Demirspor Kulübü

Lacivert-mavi renklere sahip olan kulüp; 1938 tarihli Beden Terbiyesi Kanunu uyarınca 1940 yılı Aralık ayında TCDD 6. İşletme Bölge Müdürlüğü bünyesinde İşletme Müdürü Eşref Demirağ tarafından kurulmuştur (Anonymus, 1949, s. 4; Anonymus, 1951b, s. 7-8; <http://www.adanademirspor.org.tr/> Erişim tarihi: 01.09.2013). Kuruluşunda Hasan Silah, Vasfi Reman, Eşref Demirdağ, Hikmet Tezel, Ferudun Kuzeybay, Seha Keyder, Emin Ersan, Esat Gürkan ve Kenan Gülgün gibi

⁸ Ancak Cevat Dıplan Seyhanspor'dan sonra H.Candan, Ömer Gökçen, H.Kalabay gibi kişiler tarafından "*Adana Spor*"un kurulduğunu fakat başarılı olamadığı için kısa bir süre sonra Seyhanspor ile birleştiğini belirtmektedir (Dıplan, 1947b, s. 3). Özgür Daşlı ise kulübü kuranların Fenerbahçe'den Yavuz İsmet, Avni ve Rağıp Maden olduğunu iddia etmektedir (Daşlı, 2009, s. 277).

⁹ Kulübün en çalışkan idarecileri olarak Ali Seyfi Bey, Şakir Bozdoğan, İbrahim Burduroğlu, Zahit Akdağ, Hüsnü Vural ve Dr. Bedri Görgün'ün adı zikredilmektedir (Dıplan, 1947b, s. 3).

¹⁰ Bunlardan Akspor ve İşçispor 1949 yılında kurulmuştur (Anonymus, 1951c, s. 6).

isimler etkili olmuştur (Çelik, 1973, s. 84). TCDD bünyesinde kurulmuş olmasından dolayı 1940-1969 yılları arasındaki kulüp başkanları TCDD 6. İşletme Bölge Müdürlüğü bünyesinden seçilmiştir.¹¹ Kulübün demiryolu kökenli olmayan ilk başkanı ise 1969 yılında bu göreve seçilen Mahmut Karabucak'dır. Mahmut Karabucak'ın ilk icraatı ise kulübün tüzüğünü değiştirmek olmuştur. Bu değişiklikle kulüp yönetiminin % 70'inin sivil kişilerden oluşması şartı getirilmiştir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 435).

Demirspor Kulübü'nün faaliyet gösterdiği ilk sportif dallar atletizm, yüzme, sutopu, bisiklet ve güreş olmuştur.¹² Ancak kulübün adı ilk yıllarda yüzme sporu ile özdeşleşmiştir (Gülgün, 1944, s. 21). Bununla birlikte kısa sürede futbolda da adından söz ettirmeyi başarmıştır. Hatta Adana'nın ilk spor kulüplerinden olan İdmanyurdu, Torosspor, Seyhanspor ve Milli Mensucat gibi kulüplerinde yer aldığı Çukurova Liginde önemli başarılarla imza atmıştır. Bu bağlamda 1942-1953 yılları arasında bölge şampiyonu olarak gruplara katılmaya hak kazanmıştır (<http://www.mavilacivert.com/> Erişim tarihi: 26.03.2014; Uçak, 2001, s. 284). Bunun yanı sıra 1947 yılında Ankara'da yapılan final müsabakaları neticesinde Ankara Demirspor ve Fenerbahçe'nin ardından, 1951 yılında Balıkesir'de yapılan müsabakalar neticesinde de Beşiktaş ve Altay'ın ardından Türkiye üçüncüsü olmuştur (Çelik, 1973, s. 85; Daşlı, 2009, s. 278). 1953-1954 futbol sezonunda ise Hacettepe Spor Kulübü ile yaptığı final maçını Selami Tekkazancı'nın¹³ attığı golle kazanarak Türkiye şampiyonu olmuştur (Çelik, 1973, s. 85; Yıldırım-Uçar, 2007, s. 436; <http://www.adanademirspor.com/> Erişim tarihi: 09.12.2013) Şampiyonluk sonrasında Muharrem Gülergin ve Selami Tekkazancı gibi Demirsporlu futbolcular da milli takım kadrosuna çağırılmıştır (Uçak, 2001, s. 285).

1959-1960 sezonu sonunda 1. Lige çıkan Demirspor, 1960-1961 futbol sezonunda İstanbul, Ankara ve İzmir takımlarının dışında süper ligde mücadele eden ilk Anadolu takımı olma unvanını elde etmiştir. Fakat federasyon kararıyla Ankara takımı sayıldığından iç saha maçlarını Ankara'da oynamak zorunda kalmıştır. Seyirci desteğinden yoksun olarak oynamış olduğu bu müsabakalar neticesinde küme düşmüştür (Geven, 2009, s. 123). İki yıl boyunca Çukurova Bölge Şampiyonu olarak Türkiye amatör play offlarında mücadele eden Demirspor, 1965-1966 futbol sezonunda 2. Lige alınmıştır (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 436). Ancak ligin son haftalarında şampiyonluğu kaybetmiştir. Şampiyonluğun müessesenin masrafları artmasın diye bazı futbolcuların yöneticiler tarafından uyarılması sonucu kaybedildiğine inanan bir grup taraftar, 1968 yılında oynanan Altınordu maçı sonrası takımın kamp yerini basmıştır. Bunu müteakiben yapılan 1969 yılındaki ilk Demirspor kongresinde kulübe mali destek sağlayan İhsan Sabancı, Vahdet Ateşok, Hacı Döner, Mahmut Karabucak gibi

¹¹ Bu dönem başkanları Eşref Demirağ, Ferruh Tanay, Nuri Asman, Rıza Demirçeken, Kemal Akın, M.Ali Tınaztepe, Ahmet Kışlalı ve Mahir Yetik'dir. Özellikle Rıza Demirçeken döneminde elde edilen başarılar sayesinde Adana Demirspor yurt genelinde tanınan bir spor kulübü olmuştur (<http://www.kentvedemiryolu.com/> Erişim tarihi: 09.10.2013).

¹² Futbolun o dönem günümüzdeki kadar revaçta olmamasından dolayı kulüpler farklı sportif dallara yönelmiştir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 435).

¹³ Nâm-ı diğer Füze Selami'dir. Bu lakap, 1960 yılındaki ilk 1. Lig maçında Galatasaray'ın efsane kalecisi Turgay Şeren'e attığı iki gol sonrasında verilmiştir (Hoşfikirer, 2009, s. 68; Yıldırım-Uçar, 2009, s. 175-176).

işadamlarından Mahmut Karabucak başkan olarak seçilmiştir. Mahmut Karabucak'ın ilk icraatı uzun yıllardır kulüpte yöneticilik yapan devlet memurlarını tasfiye etmek olmuştur. Karabucak bu davranışıyla sadece Demirspor'un ilk sivil başkanı olmakla kalmamış aynı zamanda Demirspor kulüplerinden birisini bir kente mal eden başkan olma unvanını da kazanmıştır (Kılıç, 2009, s. 44).

Yeniden yapılanma sürecini müteakiben 1. Lige çıkmak için çaba gösteren Demirspor, 1969-1971 yıllarında şampiyonluğu son anda kaçırmıştır. Bunun üzerine Muharrem Gülergin, Mahmut Karabucak ve Özcan Özler başkanlığında "Ağalar Kabinesi" olarak da bilinen Demirspor tarihinin o zamana kadar ki en güçlü yönetimi oluşturulmuştur.¹⁴ Ancak dönemin önde gelen sanayici ve çiftçilerinden oluşan bu yönetime rağmen istenilen başarılar elde edilememiştir. Bu nedenle antrenör Kadri Aytaç gönderilerek yerine Muharrem Gülergin getirilmiştir. Muharrem Gülergin ile birlikte Demirspor futbol takımı, 12 yıl aradan sonra 1973 yılında 1. Lige çıkmayı başarmıştır.¹⁵

1. Ligde 10 yıl kalan Demirspor, bu süre zarfında genel olarak orta sıralarda yer almıştır. 1983-1984 futbol sezonunda 2. Lige düşmüş ise de 1986-1987 futbol sezonunda yeniden 1. Lige yükselmiştir. Bu tarihten 90'lı yılların sonuna kadar olan dönemde ise 1. ve 2. Lig arasında gidip gelmiştir. Özellikle mali ve yönetim olarak sıkıntı günler geçirdiği 90'lı yılların sonunda büyük bir gerileme göstermiş ve 1998-1999 futbol sezonu sonunda da 3. Lige düşmüştür. Fakat bu ligde uzun süre kalmamış ve 2000-2001 futbol sezonu sonunda 2. Lig B, 2001-2002 futbol sezonu sonunda yapılan ekstra play off maçları sonunda 2. Lig A, 2011-2012 futbol sezonu sonunda da PTT 1. Lige yükselmiş olup halen bu ligde yer almaktadır (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 436; <http://www.ptt1lig.com.tr/> Erişim tarihi: 10.01.2015).

Demirspor Kulübü sportif alandaki asıl başarılarını ise yüzme ve sutopunda elde etmiştir. Tesadüfi olmayan bu başarıların elde edilmesinde bölge ikliminin olumlu etkisi, Seyhan nehrinin varlığı, antrenör faktörü ile 1926-1938 yılları arasında Adana Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Turhan Cemal Beriker'in çalışmaları etkili olmuştur (Çanak, 2013, s. 238-239). Bu faktörlerin etkisiyle 1940'lı yıllara kadar Seyhan nehri ve nehre bağlı kanallarda yüzme öğrenen/yüzen Adanalı gençler, Halil Dalhan ve Ahmet Rifat Çelikkol'un çalışmaları neticesinde yüzme havuzunda toplanarak profesyonel kişilerce eğitime başlanmıştır.¹⁶ Burada eğitilen gençlerden oluşan ve 1942 yılından itibaren bölge karması adı altında müsabakalara iştirak etmeye başlayan Demirspor sutopu takımı, 1944-1961 yılları arasında yapmış olduğu müsabakalar neticesinde 1957 yılı hariç, 13 yılı aralıksız olmak üzere 17 defa şampiyon

¹⁴ Bu yönetim; Özbek Özler, Fikret Gökçe, Hacı Döner, Celal Serin, Muzaffer Onat, Hüseyin Savatlı, Sıtkı Kulak, Yücel Savcı, Mustafa Aydın, Cahit Ener, İlhan Ulusçu, Ruhi Polisci ve Hayrullah Pelit gibi isimlerden oluşmuştur (Kılıç, 2009, s. 45).

¹⁵ Demirspor takımının forveti Fatih Terim de 2. Ligin gol kralı olmuştur (Kılıç, 2009, s. 45).

¹⁶ İnşasına 1938 yılında başlanmış olup 1940 yılında tamamlanarak "Atatürk Yüzme Havuzu" adıyla hizmete açılmıştır. Olimpik ölçülerinin yanı sıra gece ışıklandırma sistemiyle de dikkat çekmiştir. İnşa edildiği dönem itibarıyla Türkiye'deki en iyi havuzlardan birisidir. Bu nedenle Türkiye birinciliklerinin yanı sıra milli müsabakalar ile gece müsabakaları da yapılmıştır (Saray, 1944, s. 21; Çelik, 1973, s. 85, 124).

olmuştur. Bu başarısından dolayı da “yenilmez armada” olarak anılmaya başlanmıştır (Polisci, 2009, s. 20).¹⁷

Demirspor’un başarılı olduğu bir diğer spor dalı ise bisiklettir. Kurulduğu yıldan itibaren bölge karmalarına çok sayıda bisikletçi göndermiş olan Demirspor’un bu dalda yetiştirmiş olduğu isimler arasında milli mayo ile uluslararası müsabakalarda Türkiye’yi temsil etmiş olan Ertuğrul Arlı, Ahmet Avcılar, İbrahim Gönül, Erol Berk gibi isimler sayılabilir (Çelik, 1973, s. 87-88).

Demirsporlu sporcuların elde ettikleri başarılar ile adlarından söz ettirdikleri spor dallarından birisi de atletizmdir. Bu dalda mücadele eden ve milli takımın değişmez oyuncularını arasında yer alan Demirsporlu atletler, 1940-1967 yılları arasında önemli başarılar elde etmişlerdir. Her ne kadar 1945-1953 yılları arasında bir duraklama olmuş ise de Yıldırım Pağda, Yavuz Pağda, Mehmet Çetinel, Turgay Renklikurt, Sedat Akar, Selahattin Canka, Mehmet İkiğül, Atilla Binöz gibi atletler sayesinde 1953 yılından itibaren tekrar bir canlanma görülmüştür (Çelik, 1973, s. 88).

Demirspor’un uluslararası başarılarına imza attığı spor dalı ise güreş olmuştur. Bu dalda yetişmiş sporculardan birisi olan Mehmet Kartal, 1956 yılında Adriyatik Kupasını kazanmıştır. Bunun yanı sıra aynı yıl Dünya Serbest Güreş şampiyonu, 1959 yılında da Akdeniz Oyunları şampiyonu olmuştur. Mehmet Kartal’ı 1957 yılında Adriyatik Kupası’nı kazanan Abdurrahman Çay ile 1958 yılı Demiryolları Dünya Güreş Şampiyonasında dünya şampiyonu olan Mustafa Kurt takip etmiştir (Çelik, 1973, s. 35). Mehmet Çelebi, Hüseyin Atlı ve Ali Demirkazık gibi Demirsporlu güreşçilerde milli mayo ile elde ettikleri başarılarla adlarından söz ettirmişlerdir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 436).

Demirspor Kulübü sportif faaliyetlerdeki başarısının yanı sıra yapmış olduğu sosyal ve kültürel çalışmalarla da adından söz ettirmiştir. Bu doğrultuda ilk idare heyetinin katkısıyla toplanan bağışlarla bir kütüphane meydana getirmişler, ayrıca Erzincan depreminden zarar gören felâketzedeler için şehirde gerçekleştirilen futbol turnuvasına iştirak etmişlerdir (Çelik, 1973, s. 84; Yıldırım-Uçar, 2007, s. 435).

Adana Demirspor-Adanaspor Rekabeti

Türk Ocağı ve Seyhanspor’un hâkimiyetinde olan Adana futboluna 1939 yılından itibaren Milli Mensucat, 1942 yılından itibaren de Adana Demirspor ağırlığını koymuştur. Demiryollarında çalışan ailelerin çocuklarından oluşan bir kadroyla lige

---

¹⁷ Bunlar arasında Hasan Sime, Halil Dalhan, Mahmut Dalhan, Muharrem Gülergin, Mecit Gülergin, Lütfi Erdem, Nihat Erdem, Faruk Suvar, Sefa Aydın, Recai Çelik, Ahmet Güçlüoğlu, Şükrü Ağcaoğlu, ve Halil Yüksel gibi isimler yer almıştır. Hatta Demirspor forması altında yetişen yüzücülerden Muharrem Gülergin, Halil Dalhan, Mahmut Dalhan, Nihat Erdem, Sefa Aydın, Ahmet Güçlüoğlu, Şükrü Ağcaoğlu, Halil Yüksel, Aytaç Pekkoçak, Selahattin Morkal, Ersan Erkan, Ünsal Fikirici, Mustafa Acet, Erdal Acet, Bora Özkök, Tuncay Şenyüz, Fahri Gez, Behçet Kurtiş, Gülsen Koşkun, Ahmet Özuzun, Ferudun Devci, Ömer Akın, Ayhan Karataş, Yılmaz Boztay, Mehmet Dilmaç, İrfan Verekdal, Ahmet Kızıl, Faruk Morkal, Ahmet Bozdoğan, Ahmet Gökbuket, Ali Uçar, Cemil Şahbaz ve Ali Rıza Öngören gibi isimler milli takıma girme başarısı göstermişlerdir (Çelik, 1973, s.50, 85-86).

iştirak eden Demirspor, son hafta Milli Mensucat'a yenilerek şampiyonluğu kaçırmıştır. Ancak 1942-1943 futbol sezonuyla birlikte Çukurova Ligi'nde adeta Demirspor fırtınası esmiştir.¹⁸

Ortaya çıkan müessese kulüpleri ve Demirspor faktörü, eski takımlardan İdmanyurdu, Seyhanspor ve Torosspor kulüplerinin 1940 yılında birleşmesine neden olmuştur. Fakat istedikleri neticeyi elde edemeyen bu kulüpler, bir süre sonra ayrılmak zorunda kalmışlardır (Anonymus, 1951a, s. 7-8; Kılıç, 2009, s. 37).

Müessese kulüpleri ile özel kulüpler arasında devam eden mücadele 1950'li yıllarda Akınspor, Köprü Elektrik, İncirlik, Seyhan Gençlik, Çukurova, Hanedanspor, Akspor, İşçispor Gençlik ile Adanaspor gibi spor kulüplerinin kurulmasıyla birlikte özel kulüpler lehine değişmeye başlamıştır (Çelik, 1973, s. 59).¹⁹ Bu durum başta futbol olmak üzere pek çok spor dalında rekabetin artmasına neden olmuştur. Nitekim Adana spor tarihine damgasını vuran Adanaspor-Adana Demirspor rekabeti de bu sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İki kulüp arasında ilk zamanlarda sportif faaliyetlerin genelinde görülen bu rekabet, zaman içerisinde toplumun ilgisinin futbola yoğunlaşmasından dolayı futbol odaklı hale gelmiştir. Sportif başarılarıyla Adana spor tarihinde önemli bir yere sahip olan ve adlarından en çok söz ettiren futbol takımlarının başında da Adana Demirspor ve Adanaspor gelmektedir. 1940 yılında kurulan Adana Demirspor, 1942-1959 futbol sezonları arasında 15 defa bölge şampiyonu, 1954 yılında da Türkiye futbol şampiyonu olmuştur (Çelik, 1973, s. 60-61; Kılıç, 2009, s. 36-37). Adanaspor ise Demirspor'a karşı kurulmasıyla adından söz ettirmiştir.²⁰ Türk spor tarihi içerisinde müstesna bir yer işgal eden iki kulüp arasındaki rekabet, Adana şehrini hangisinin temsil ettiği yönündeki tartışmalarla birlikte başlamıştır. Bu tartışma konusu aynı zamanda Adanaspor'un kurulma gerekçesi de olmuştur (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 439; Yıldırım, 2009, s. 227).

Rivayete göre Adanaspor'un kurulması düşüncesi, ilk olarak şike yaşanıldığı iddia edilen bir Adana Demirspor-Altınordu maçı sonrası gündeme gelmiştir. Maçta Demirsporlu Yaşar Kartal'ın şike yaptığına inanan bazı taraftar kulüp binası önüne gelerek nâm-ı diğer Kartal Yaşar ile birlikte bazı futbolcuların kulüpten atılmasını istemişlerdir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 438-439). Ancak bir netice elde edememişlerdir. Bunun üzerine hem Adana Demirspor'a rakip olacak hem de şehri temsil edecek yeni bir kulüp kurmak üzere çalışmalara başlanmıştır. Bu rivayetin gerçeklik payı olmakla birlikte asıl neden dönemin Adana şehrinin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumla yakından alakalıdır. Şöyle ki; Adanaspor'un kurulduğu 1950'li yıllar Türkiye'de Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu ve tarımsal politikalar nedeniyle Çukurova bölgesinin öneminin arttığı bir dönemdir. Ağırlıklı olarak pamuğa dayalı tarımsal üretim gerçekleştiren bölge, ürettiği pamuğu sanayi tesislerinde işleyip satarak ciddi bir sermaye birikimi sağlamıştır. Futbolun popüleritesinin arttığı yıllara denk gelen bu değişim, demiryolu işçilerine dayanan ve devlet destekli kurulmuş olmasından dolayı

¹⁸ 1942-1959 yılları arasındaki 17 sezonun 15'inde Adana Demirspor, 1949 yılında Torospor, 1956 yılında da Mili Mensucat futbol takımı şampiyon olmuştur (Çelik, 1973, s. 60-61; Kılıç, 2009, s. 36-37).

¹⁹ Bunlardan Akspor ve İşçispor 1949 yılında kurulmuştur (Anonymus, 1951c, s. 6).

²⁰ 1954 yılında kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Çanak, 2013, s. 243-244; <http://www.adanaspor.com.tr/sabit-tarihce.html/> Erişim tarihi: 09.12.2013).

bürokratik kesimin desteğini almış olan Demirspor Kulübünün de yıldızının parladığı bir dönemdir. Bu nedenle kulübün yönetiminde yer almak, dönemin zengin Adanalıları için önemli bir ayrıcalık haline gelmiştir. Bu özelliği itibariyle Demirspor, gerçekte demiryolu işçilerine dayanan fakat yönetiminde zengin Adanalıların yer aldığı, toplumun alt ve üst sınıfının karışımından oluşan bir kulüp olmuştur (Yıldırım, 2009, s. 228-229). Kulüp yönetimine giremeyen Adanalılar ise Demirspor'un "elit" ve "devletçi" olduğunu iddia ederek yeni bir arayış içerisine girmişlerdir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 439). Bu süreç Mehmet Eroğlu, Mustafa Bekbaş, Ali Gedikbaş, Musa Çaldağ, Ahmet Kavrakoğlu, Nevzat Ağaoğlu, Cumali Aslankeser, İsmail Kaplakaslan ve Selim Zeper gibi çoğunluğunu orta sınıfın temsil ettiği esnaf ve tüccarın Adanaspor Kulübünü kurmasıyla neticelenmiştir (Çelik, 1973, s. 89; <http://www.adanaspor.com.tr/> Erişim tarihi: 09.12.2010).

Demirspor'a karşı bir araya gelenler, Adana'nın gerçek takımının Adanaspor olduğunu iddia etmişlerdir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 439; Yıldırım, 2009, s. 227). Bu iddialarına delil olarak da Adanaspor'un turuncu-beyaz renklerini göstermişler ve bu renklerinde Adana ile özdeşleşen pamuk ve portakaldan geldiğini ileri sürmüşlerdir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 439).

Adana'nın bu iki güzide kulübü zaman içerisinde şehrin önde gelen ailelerinin de rekabet alanı haline gelmiştir. Bu bağlamda Sabancılar ile Karabucak ailesi Demirspor'a yakın dururken, Güney Sanayi'nin sahibi Ahmet Sapmaz, Zahit Akdağ, Ekenler ve Has aileleri Adanaspor'u desteklemişlerdir. İki takım üzerinden gerçekleşen bu rekabet, zaman zaman sportmenliğe yakışmayan bazı davranışlarla iyice derinleşmiştir.²¹

Adanaspor'un 1990'lı yılların sonunda Uzan grubu tarafından satın alınarak şirketleştirilmesi iki kulüp arasındaki rekabeti yeni bir boyuta taşımış ve sınıfsal zemin daha da belirginleşmiştir. Ancak 2000'li yılların başında Uzanların ekonomik desteğinden yoksun kalan Adanaspor için süreç tersine dönmüştür. Puan kayıpları neticesinde 2. Lige düşen kulüp, aynı zamanda ciddi bir imaj kaybına da uğramıştır.²² Adanaspor'un yanı sıra Adana Demirspor'un da 2. Lige düşerek marka değerini yitirmeye başlamasıyla birlikte iki takım arasındaki rekabette önemini kaybetmeye başlamıştır (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 440-441).

Birbirine karşı sportif anlamda ciddi bir üstünlükleri olmayan ve şu anda PTT 1. Lig'de mücadele etmekte olan iki kulüp arasındaki rekabetin belirginleştiği spor dalı ise yukarıda da görüldüğü üzere futbol olmuştur (<http://www.ptt1lig.com.tr/> Erişim tarihi: 10.01.2015). Ancak iki takımın da oynamış olduğu ulusal ve uluslararası

²¹ Bu tarz olaylardan birisi 1975-1976 futbol sezonunda meydana gelmiştir. Rivayete göre iki takım arasında birbirinin futbolcusunu almayacaklarına dair şifahi yapıldığı ifade edilen centilmenlik anlaşmasına rağmen Adanaspor, Demirspor'lu Halis Reçber ile ilgilenmiştir. Bunun üzerine Demirspor yayınlamış olduğu bildiriyle ikinci bir karara kadar Adanaspor ile resmi karşılaşma yapmayacağını ve katıldığı özel turnuvalara da katılmayacağını açıklamıştır. Zaman içerisinde yaşanan farklı hadiselerin etkisiyle iki kulüp arasındaki ayrılık daha da derinleşmiştir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 440).

²² Hatta 2005-2006 futbol sezonunda kapanma noktasına gelmiştir (Yıldırım-Uçar, 2007, s. 434).

müsabakalar ile kendi aralarında yapmış oldukları müsabakaların sonuçlarına bakıldığı zaman aralarında çok net bir fark görülmemektedir.²³

Sonuç

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte başlayan yeni dönemde ülkenin geleceği olan bireylerin sağlıklı bir şekilde yetişmesi için sportif faaliyetler teşvik edilmiştir. Dönemin önemli kamu kurumları da bu süreçte aktif olarak rol almışlardır. Bu kurumlardan birisi olan Devlet Demiryolları da ülkenin muhtelif yerlerinde “*Demirspor*” adında spor kulüpleri kurmuştur. Bu kulüplerden birisi de Adana Demirspor’dur. Başta yüzme, sutopu ve futbol olmak üzere muhtelif spor dallarında pek çok sporcunun yetişmesini sağlayan Adana Demirspor, yetiştirmiş olduğu sporcularla da önemli başarılarla imza atmıştır. Hatta bir dönem için gerek Adana gerekse Türkiye’nin adının Demirspor ile birlikte anılmasını sağlamıştır.

Adana Demirspor Kulübü, sportif alandaki başarılarının yanı sıra kurulmasına neden olduğu ifade edilen Adanaspor Kulübü ile girdiği sportif rekabetle de adından söz ettirmiştir. Hangisinin gerçek Adanalı olduğu ve Adana’yı temsil ettiği şeklindeki çekişmenin ortaya çıkardığı sportif rekabet, belli bir dönem için şehirdeki sportif faaliyetlere ciddi bir ivme kazandırdığı gibi önemli sporcuların yetişmesini de sağlamıştır. Ancak bu rekabet günümüzde daha ziyade futbol odaklı olarak devam ettiği için aynı şeyi söylemek maalesef mümkün değildir. Bununla birlikte Adana Demirspor, gerek sportif başarıları gerekse Adanaspor ile girmiş olduğu rekabet ve yetiştirmiş olduğu sporcularla özelde Adana, genelde ise Türk spor tarihi içerisinde önemli bir yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

A- KİTAPLAR ve MAKALELER

- Anonymus, 1938: **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, İstanbul.
- Anonymus, 1949: “*Adana Demirspor’un Tarihçesi*”, **Güney Spor**, S.1, s. 4.
- Anonymus, 1951a: “*Adana İdmanyurdu*”, **Çukurova Spor Postası**, S.1, s. 7-8
- Anonymus, 1951b: “*Demirspor Kulübü*”, **Çukurova Spor Postası**, S.6, s. 7-8
- Anonymus, 1951c: “*Kulüplerimizi Tanıtıyoruz*”, **Çukurova Spor Postası**, S.9, s. 6.
- Anonymus, 1981: **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, C.I, İstanbul.
- Anonymus, 1994: **Adana**, Ankara.
- Baltacı, M.(2003): **Adana’da Törenler**, Adana.
- Çanak, E.(2013): **Tarihi, Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Cumhuriyet Döneminde Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Manisa.
- Çelik, S.(1973): **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı (1923-1973)**, Adana.
- Dalhan, H.(1947): “*1947 Yılında Seyhan Yüzücüleri ve Rekorları*”, **Adanaspor**, S.1, s. 7.
- Daşlı, Ö.(2009): “*Çukurova Futbolunda Rekabet*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 275-286.

²³ İki kulüp arasındaki resmi müsabakaların neticeleri için bkz. (Yıldırım, Y.-Pekin, C., 2009, s. 117-118).

- Dıplan, C.(1947a): “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s. 3.
- Dıplan, C.(1947b): “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.2, s. 3.
- Geven, N.(2009): “*Adana Futbolu ve Medya*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 121-125.
- Gülgün, K.(1944): “*Adana’da Demirspor*”, **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.16.
- Hoşfikirer, A.(2009): “*O Albümdelikler Var Ya...*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 65-74.
- Kılıç, H.(2009): “*Çukurova’da Sporun Altın Kozası (Yenilmez Armada’nın Yenilmez Kaptanı Muharrem Gülergin’in Öyküsü)*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 35-50.
- Polisci, R.(2009): “*Yenilmez Armada*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 17-29.
- Saray, R.S.(1942): “*Adana’da Spor Kalkınması*”, **Görüşler**, S.45, s. 11-12.
- Saray, Rıza Salih.(1944): “*Adana’da Su Sporları*”, **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.22-23 (I-II. Teşrin 1944), s.21.
- Tardu, N.(1939): “*Türk Spor Teşkilat ve Devlet Demiryollarında Spor Teşekkülleri*”, **Demiryollar Dergisi**, S.172, s. 30-31.
- Uçak, H.İ.(2001): “*Demiryollarında Sportif Faaliyetler ve Ankara Demirspor Kulübü*”, **Kebikeç**, S.11 (2001), s. 283-294.
- Yıldırım, Y.(2009): “*Demirsporluluk ve Adanasporluluk Üzerine İzlenimler*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 225-233.
- Yıldırım Y.-Uçar, M.(2007): “*Memleket Futbolunun İki (Paralel) Aynası: Adana Demirspor-Adanaspor*”, **Adana’ya Kar Yağmış**, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 431-444.
- Yıldırım Y.-Uçar, M.(2009): “*Adana Futbolundan Portreler*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 169-180
- Yıldırım, Y.-Pekin, C.(2009): “*Adanaspor-Adana Demirspor Bazı Bilgiler ve Tüm Resmi Maçlar*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 114-118.

B- ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- <http://www.adanaspor.com.tr/sabit-tarihce.html/> Erişim tarihi: 09.12.2013.
- <http://www.adanademirspor.com/> Erişim tarihi: 09.12.2013.
- <http://www.adanademirspor.org.tr/kulubumuz.asp/> Erişim tarihi: 01.09.2013.
- <http://www.kentvedemiryolu.com/icerik.php?id=301/> Erişim tarihi: 09.10.2013.
- <http://www.mavilacivert.com/history/> Erişim tarihi: 26.03.2014.
- [\(http://www.ptt1lig.com.tr/](http://www.ptt1lig.com.tr/) Erişim tarihi: 10.01.2015.
- <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3961.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3961.pdf/> Erişim tarihi: 02.04.2014.
- <http://www.tff.org/default.aspx?pageID=119/> Erişim tarihi: 12.01.2015.

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER KÜRESEL SERMAYEYİ ÇEKME KONUSUNDA NİÇİN BAŞARISIZ OLMAKTADIRLAR? BALKAN ÜLKELERİ İÇİN LUCAS PARADOKSUNUN YENİDEN İNCELENMESİ

Mehmet DEMİRAL*

Harun BAL**

Neşe ALGAN***

ÖZET

Neoklasik teori, yatırım getirilerindeki farklılıklar eşitleninceye kadar sermayenin gelişmiş (zengin) ülkelerden gelişmekte olan (fakir) ülkelere gideceğini öngörmektedir. Bununla birlikte ünlü örneğinde Lucas (1990), 1988 yılında Hindistan'da sermayenin marjinal verimliliğinin ABD'dekinin yaklaşık 58 katı olmasına rağmen uygulamada böyle bir sermaye akımının gerçekleşmediğini göstermiştir. Giderek bütünleşen bir dünyada Lucas Paradoksu'nun neden hala görüldüğüne cevaplar arayan bu çalışma, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY'ler)'a gerçekte yön veren faktörleri seçilmiş dokuz Balkan ülkesi kapsamında araştırmaktadır. 2000-2012 dönemini kapsayan çalışmada yıllık dengeli panel veri seti kullanılarak çekim modeli tahmin edilmektedir. Genel sonuçlar, incelenen Balkan ülkeleri için Lucas Paradoksu'nu destekler niteliktedir. Sonuçlar regülasyonların, ülke riskinin ve DYY'lerde Çin'in artan cazibesinin Balkan ülkelerinin performansını engellediğini, buna karşın söz konusu ülkelerin beşeri sermayede, altyapıda ve lojistik servislerde gösterdiği ilerlemelerin DYY'lerdeki küresel paylarını artırdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, artan araştırma ve geliştirme yatırımları ile Avrupa Birliği (AB) üyelik sürecindeki ilerlemelerin, küresel DYY'lerin bu ülkelere yönelmesini teşvik edeceği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: DYY, Lucas paradoksu, Balkan ülkeleri, Çekim modeli.

ABSTRACT

The neoclassical theory predicts that capital should flow from developed (rich) to developing (poor) countries until the differences of investment returns are equalized. However, in his famous example, Lucas (1990) pointed out that, even the marginal product of capital in India was calculated as roughly 58 times that of the United States in 1988, such a capital flow did not occur in practice. This study trying to find out possible explanations to why Lucas Paradox is still seen in an increasingly integrated world, investigates what foreign direct investments (FDIs) really pursue, focusing on selected nine Balkan countries. The study performs gravity model estimation using annual balanced panel data sets covering the period of 2000-2012. Overall results demonstrate that there is some evidence supporting Lucas paradox for the Balkan

---

* Yrd.Doç.Dr., Niğde Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
mdemiral@nigde.edu.tr

** Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, harunbal@cu.edu.tr

*** Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, nalgan@cu.edu.tr

countries investigated. Findings reveal that regulations, country risk and China's increasing attraction of FDIs tend to hinder Balkan countries' performances, while improvements in human capital, infrastructures and logistic services can help these countries increase their global shares in FDIs. Besides, increasing the research and development investment together with the progress in the path of the European Union (EU) membership process seem to promote attracting global FDIs.

Keywords: FDI, Lucas paradox, Balkan countries, Gravity model.

1. Giriş

Birçok gelişmekte olan ülke (GOÜ)'de ekonomik gelişmeyi finanse edecek yurtiçi kaynakların yetersiz olduğu görülmektedir. Bu nedenle GOÜ'ler doğudan yabancı yatırımlar (DYY'ler)'i teşvik edecek uygun bir ortamın sağlanmasına yönelik, 1980 yılından sonra hız kazanan reformlar uygulamaktadırlar. Mevcut literatürde DYY'lerin, GOÜ'lerin gerek duyduğu sermayeyi sağlamanın yanında üretim, ihracat, istihdam, verimlilik ve rekabetçilik artışları sağladığı ve yönetim becerileri ile teknoloji transferi gerçekleştirdiği sonucu vurgulanmaktadır. Ayrıca, özellikle dönüşüm ekonomileri için, küresel piyasalara entegrasyonda da DYY'lerin etkisi büyüktür.

1990'lı yıllara gelindiğinde gelişen küresel değer zincirleri sayesinde, çok uluslu firma (ÇUF)'ların faaliyetleri DYY'lere farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu döneme kadar yaygın olan bağımsız-firmalar arası ticaret, yerini ilişkili-firmalar içi ticarete bırakmıştır. Bu gelişmelerde büyük ÇUF'ların önce üretim süreçlerini ve aşamalarını yerel avantajlardan yararlanmak için diğer ülkelerdeki bağımsız firmalara taşıması, sonrasında ise bu faaliyetlerini kendi birimlerine taşıyarak gerçekleştirmeleri biçiminde olmuştur. Ancak firma düzeyinde ÇUF verileri ABD ve Japonya gibi ülkeler dışında çok kısıtlı olduğundan genel bir ifadeyle DYY'ler olarak ele alınmakta ve ülkelerin ödemeler bilançolarından sermaye hareketleri verileriyle araştırmalara konu olmaktadır.

DYY'ler bu kadar önemli iken onları GOÜ'lere çeken faktörlerin belirlenmesine yönelik geniş bir literatür oluşmuştur. Çalışmalarda ayrı ayrı incelenen ekonomik, politik, sosyo-kültürel, coğrafi, kurumsal ve altyapı gelişmelerine ilişkin faktörlerin DYY girişlerini doğrudan etkilediğine ilişkin sonuçlar elde edilmiştir. Elde edilen bu bulgular doğrultusunda özellikle 1970'lerde ve 1980'lerde gerçekleştirdikleri etkin reformlarla DYY'lerden aldıkları dünya payını artırması beklenen GOÜ'lerin, az sayıdaki ülke dışında, henüz potansiyellerine ulaşamadıkları görülmektedir. Ayrıca bu ülkelerden birçoğu ucuz emek ve doğal kaynak olanakları da sunmaktadırlar.

Neoklasik büyüme modeli, iki özdeş ve dışa açık ülkenin sadece sermaye stoklarının farklı olması durumunda sermayenin getirisinin de farklı olacağını ortaya koymaktadır. Buna göre sermaye stokuna daha fazla sahip olan gelişmiş ülkelerde sermayenin getirisi, nispeten daha az sermaye stokuna sahip olan GOÜ'lere kıyasla daha az olacağından gelişmiş ülkelerden GOÜ'lere doğru bir sermaye akışı beklenmektedir. Neoklasik büyüme teorisinin öngörüsünün bir paradoksu biçiminde Lucas (1990)'ın küresel sermayenin GOÜ'lere gitmediğini ortaya koyması ve döneme ilişkin açıklamalar sunmasının üzerinden 24 yıl geçse de günümüzde de gerçekleşen

DYY akımları verilerinin bazı istisnalar dışında bu paradoksu doğruladığı görülmektedir.

Sanayi sonrası döneme geçen gelişmiş ülkelerin doğal olarak 1970’li ve 1980’li yıllarla birlikte yapısal dönüşüm geçirerek küresel imalat sanayisi üretiminden çekilmeleri (UNCTAD, 2012) imalat sanayisinde üretim ve DYY’leri yurtiçine çekme konusunda GOÜ’ler arasındaki rekabeti arttırmıştır. Bu rekabet, onların liberal politikalara hız vermelerine neden olsa da DYY’lerin yer seçimleri bu gelişmelere yeterince hızlı ve büyük miktarda hassasiyet göstermemiştir. Bunun yanında 1990’lı yıllarla birlikte özellikle Çin’e giden DYY yatırımlarının ciddi bir biçimde arttığı görülmektedir (Shatz ve Venables, 2000). Bu başarısına rağmen Çin’de sermaye hareketleri önündeki regülasyonların, daha düşük DYY payına sahip diğer GOÜ’lerden fazla olması (OECD, 2014a) literatürdeki tartışmaları, DYY hareketlerinin daha farklı belirleyicilerinin incelenmesine yöneltmektedir.

Balkan bölgesi 1990’lı yıllarda yoğun siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların yaşandığı bir bölge olmuştur. Ayrıca Merkez Doğu Avrupa ülkelerine kıyasla Balkan ülkelerinin ekonomik gelişme ve dönüşüm süreci daha yavaş gelişmiştir. Bu olumsuz görüntü, DYY’lere de yansımış ve literatürde negatif Balkan etkisini ortaya koyan çalışmaların sayısı artmıştır. Buna göre, bölgenin savaş ve kargaşa yönündeki kötü imajı yatırım olanaklarının önüne geçmektedir. Ayrıca piyasaların küçüklüğü, diğer dönüşüm ekonomilerine ve yükselen piyasa ekonomilerine kıyasla yatırım bölgelerine olan uzaklıkları ile nispeten kötü kurumsal yapıları bakımından bölgesel bir dezavantajın olduğu görülmektedir (Estrin ve Uvalic, 2013).

Bu çalışmada kısmen ya da tamamen Balkan bölgesinde yer alan dokuz ülke (Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Yunanistan, Romanya, Slovenya, Makedonya, Türkiye) için DYY’lerin belirleyicileri Lucas paradoksu kapsamında incelenmektedir. Farklı karakteristiklere sahip ülke örnekleri ile AB üyelik süreci dahil çok sayıda faktörün etkileri daha net ortaya konulabilmektedir. Çalışmada çekim (*gravity*) modeli tahminiyle çok sayıda değişken ile Balkan ülkelerinde Lucas paradoksu bulguları ve DYY’lerin temel belirleyicileri incelenmektedir. Bu kapsamda ilk olarak DYY’lerin tarihsel seyirinde Lucas paradoksu’nun teorik çerçevesi ortaya konulmakta, sonrasında ise DYY’lerin temel belirleyicilerine ilişkin ilgili literatür gelişimi sunulmaktadır. Veri seti, yöntem ve analiz bulguları kapsamında ampirik çerçeve tanımlandıktan sonra çalışma, sonuç ve değerlendirmeler bölümü ile tamamlanmaktadır.

2. Teorik Çerçeve: Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Lucas Paradoksu

2.1. Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY’ler)

IMF (2004), DYY’leri kısaca, hisse ya da oy hakkında en az yüzde 10 oranında yurtdışı yerleşiklerin payı olan girişimler olarak tanımlamaktadır. DYY’lerin, geldiği ülkeye, teknoloji transferi ve diğer sektörlere teknolojik yayılma (*diffusion*) sağlayacağı literatürde ulaşılan genel sonuçtur. DYY’lerin günümüzde temel gelişimi ÇUF’lardır. ÇUF’lar aynı zamanda teknoloji ve modern yönetim sistemlerinin transferiyle GOÜ’ler için yapısal bir dönüşüm fırsatı da sağlamaktadır. Teknoloji ve beceri (*know-how*) transferinin yurtiçi verimlilik seviyesine olan etkisi doğrudan ya da dolaylı

olabilmektedir. Doğrudan etkide daha verimli faaliyet gösteren ÇUF'ların geldiği ülkede genel verimlilik seviyesini doğrudan artırması söz konusudur. ÇUF'ların dolaylı etkisi ise, yurtiçi firmaların verimlilik ya da kalite seviyesini artırmasıdır (Shatz ve Venables, 2000; UNCTAD, 2005; Sönmez ve Pamukçu, 2011; UNCTAD, 2012).

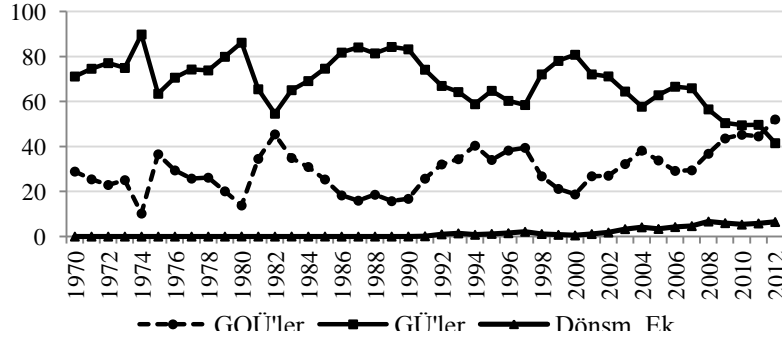
Literatürdeki birçok çalışma, sadece GOÜ'ler için değil gelişmiş ülkeler için de ÇUF'lerin yurtiçi ortalamalardan daha verimli olduğunu ve yurtiçi firmalara doğru bir taşma etkisinin geliştiğini ortaya koymaktadır (Girma vd., 2008). Ayrıca DYY'ler ekonomilerin ve ihracat sektörlerinin dışa açılmasında büyük öneme sahiptirler. Yine DYY'ler ile büyüme arasındaki kuvvetli ilişki dikkat çekmektedir (Gholami vd., 2005). Türkiye ekonomisi üzerine yapılan çalışmalarda da DYY'lerin ve ÇUF'ların, teknoloji ve verimlilik taşmalarının olduğu ulaşılan sonuçlar arasındadır (Taymaz ve Yılmaz, 2008; Sönmez ve Pamukçu, 2011).

2.2. Lucas Paradoksu

Lucas (1990), 1909-1958 dönemi verileriyle, Hindistan'daki sermayenin marjinal getirisinin ABD'dekinden yaklaşık 58 kat daha fazla olmasına rağmen, uygulamada ABD'den Hindistan'a beklenildiği bir sermaye akımının gerçekleşmemesini ele almış ve bu paradoksal bulguyu bazı faktörlere bağlamıştır. Neoklasik modelin işlememesinin nedenleri olarak gördüğü bu faktörleri Lucas (1990), beşeri sermaye farklılıkları, beşeri sermayenin dışsal faydaları ve sermaye piyasası eksiklikleri olarak belirtmiştir. Lucas (1990), bu faktörleri model eksiklikleri ve uluslararası sermaye piyasaları aksaklıkları kapsamında ele almıştır. Model hatalarına ilişkin olarak, beşeri sermaye üretim faktörünün ya da toplam faktör verimliliğini etkileyen diğer faktörlerin modele alınmamasını 'eksik faktör' olarak nitelendirirken, sermaye piyasası eksikliklerini bilgi asimetrisi ve ülkelere özgü riskler olarak değerlendirmiştir. Sonrasında DYY'lerin yer seçimini belirleyen faktörlerin belirlenmesine ilişkin olarak çok sayıda ekonomik, kurumsal, politik, sosyo-kültürel ve coğrafi faktörler incelemeye alınmıştır.

2.3. Doğrudan Yabancı Yatırımların Küresel Seyri

Aşağıdaki grafikte gelişmiş ülkelerin küresel DYY'lerden aldıkları payın genel trend olarak GOÜ lehine azaldığı görülmektedir. 2000'li yıllarla birlikte ise dönüşüm ekonomilerinin de küresel DYY'lerden aldıkları payın artmaya başladığı dikkat çekmektedir. DYY'lerin gelişimi bakımından GOÜ'ler için 2012 yılı önemli bir yıl olmuştur: 2012 yılında GOÜ'ler küresel DYY'lerden aldıkları pay bakımından ilk kez gelişmiş ülkeleri geride bırakarak payını %52'ye yükseltmiştir. Gelişmiş ülkelerin payı %42'ye gerilemiş ve dönüşüm ekonomilerinin payı ise %6'ya yükselmiştir.

Şekil.1 DYY Girişlerinin Seyri, % Dünya Payı.

Kaynak: UNCTAD, <http://unctad.org/> (Erişim tarihi: 24.03.2014).

DYY'lerin üretim ya da ihracattan daha fazla bölgesel yığılma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu eğilim 1990'lara kadar gelişmiş ülkelerde yoğunlaşma biçiminde iken (Shatz ve Venables, 2000) 1990'lı yıllarla birlikte, küresel üretim sisteminde artan paylarıyla ilişkili olarak GOÜ'lere kaymaya başladığı görülmektedir. GOÜ'ler içinde Asya bölgesi ise ilk sırada yer almaktadır. Özellikle Asya bölgesinde küresel üretim ve ihracat platformu görünümünde olan Çin, gerçekleşen reformlar sayesinde 1990'lı yıllarla birlikte DYY'ler için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu durum diğer ülkeler için bir sermaye çıkışı ya da sermaye girişinde bir azalış ile sonuçlanmıştır. Bu nedenle birçok sanayileşmiş ülkede maliyet ve ücret düşüşü yönünde bir baskı oluşurken, Türkiye gibi GOÜ'lerde ise kurumsal yapılar başta olmak üzere DYY'leri çekici faktörlerin geliştirilmesi gerekliliği daha da belirginleşmiştir (UNCTAD, 2014).

2.4. Balkan Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Yatırımların Seyri

DYY'lerin dönüşüm ekonomilerinde piyasa sistemine geçişe katkı sağlaması beklenmektedir. Balkan ülkelerinin yaklaşık 15 yıl süren dönüşüm süreçlerinde, aşağıda Tablo 1'den takip edilebileceği üzere DYY girişleri ciddi anlamda artmıştır.

Tablo.1 Seçilmiş Balkan Ülkeleri İçin DYY Büyüklükleri

	1998/99	2000/01	2002/03	2004/05	2006/07	2008/09	2010/11	2012
Kişi Başına Düşen DYY Girişi, Cari USD								
Arnavutluk	14,013	57,022	50,498	97,378	155,263	309,098	325,056	296,539
B .Hersek	34,131	35,629	85,482	113,999	313,916	155,542	93,709	169,044
Bulgaristan	84,085	114,340	191,625	471,323	1318,261	873,517	224,436	256,748
Hırvatistan	263,918	263,126	343,057	337,968	960,609	1082,333	219,890	285,038
Yunanistan	28,957	122,462	59,655	122,135	332,434	306,749	64,710	257,897
Romanya	68,436	50,007	75,997	296,182	491,034	434,572	127,271	104,831
Slovenya	81,684	126,334	483,592	353,429	536,679	321,299	333,921	70,974
Makedonya	59,852	164,412	54,046	103,159	274,940	191,654	164,852	65,134
Türkiye	13,857	33,683	21,094	94,313	303,628	199,593	171,057	166,678
Net DYY Girişi, %GSYH								
Arnavutluk	1,425	4,473	3,092	3,853	4,827	10,326	9,873	10,004
B. Hersek	2,697	2,357	4,294	6,390	9,314	3,115	2,607	2,002
Bulgaristan	5,152	6,812	7,903	12,34	28,329	13,946	3,939	4,110
Hırvatistan	5,020	6,011	5,074	3,298	7,695	7,084	1,711	2,356
Yunanistan	0,426	1,046	0,363	0,605	1,354	1,270	0,280	0,668
Romanya	3,874	2,839	2,798	7,738	7,708	4,887	1,648	1,050
Slovenya	0,735	1,568	4,103	2,587	2,880	1,308	1,489	-0,502
Makedonya	3,310	9,503	2,630	4,143	7,752	4,503	3,982	2,941
Türkiye	0,331	1,039	0,514	1,394	3,604	2,058	1,654	1,586
DYY Girişi, %Dünya Payı								
Arnavutluk	0,005	0,017	0,026	0,037	0,027	0,068	0,069	0,071
B.Hersek	0,013	0,012	0,053	0,053	0,064	0,034	0,023	0,047
Bulgaristan	0,076	0,084	0,247	0,429	0,573	0,410	0,109	0,141
Hırvatistan	0,134	0,116	0,251	0,173	0,243	0,308	0,061	0,093
Yunanistan	0,031	0,134	0,110	0,175	0,234	0,224	0,046	0,218
Romanya	0,191	0,107	0,274	0,766	0,632	0,582	0,181	0,166
Slovenya	0,020	0,027	0,155	0,086	0,060	0,027	0,043	0,011
Makedonya	0,015	0,034	0,018	0,027	0,032	0,024	0,022	0,010
Türkiye	0,102	0,235	0,228	0,696	1,232	0,900	0,807	0,919

Kaynak: UNCTAD, <http://unctad.org/> (Erişim tarihi: 24.03.2014); WB-WDI, <http://databank.worldbank.org/> (Erişim tarihi: 24.03.2014).

Tablo 1’de görüldüğü üzere, kişi başına düşen DYY girişi bakımından 1998-1999 döneminden 2012 yılına en çok artış Arnavutluk’ta gerçekleşmiştir. Arnavutluk net DYY girişinin GSYH içindeki payı bakımından da söz konusu dönemde en iyi performans gösteren ülke durumundadır. DYY girişinin dünyadaki payı bakımından ise iktisadi büyüklüğüne göre beklendiği gibi en yüksek pay Türkiye’ye aittir. Dünya Bankası verilerine göre cari GSYH bakımından 2012 yılında 17. sırada yer alan Türkiye’nin küresel DYY’lerde %1’in altında seyreden payı beklenilenin çok altındadır. Özellikle 1996 yılında AB ile Gümrük Birliği’nin uygulamaya girmesiyle Türkiye’nin coğrafi konumunun yanında, düşük maliyetli, organize ve kalifiye işgücüne ek olarak uzun dönemli piyasa ekonomisi deneyimi sayesinde DYY’lerin ve ÇUF faaliyetlerinin artması beklenmiştir. Buna karşılık yükselen piyasa ekonomilerine kıyasla Türkiye’ye DYY girişlerinin düşük olduğu görülmektedir. Gelen yatırımların büyük çoğunluğu ise imalat sanayisinden çok üçüncü sektör yani taşıma-ulaştırma, bankacılık, ticaret ve diğer finansal hizmetler gibi hizmet sektörlerinde yoğunlaşmaktadır (Taymaz ve Yılmaz, 2008; OECD, 2014b).

2.5. Çok Uluslu Firma (ÇUF) Faaliyetleri ve Yatırım Stratejileri

Özellikle 1980'lerden sonra ÇUF'lar, maliyetleri düşürmek amacıyla, üretim aşamalarını farklı ülkelerde yaparak üretim ağlarını küreselleştirmişlerdir (Hummels vd., 1998; Hummels vd., 2001). ÇUF faaliyetlerinin yaygın olması, veri kısıtı altında ampirik olarak test edilememekle birlikte (Lanz ve Miroudot, 2011), teorik olarak gümrük tarifelerinin ve tarife dışı önlemlerin azalmasını gerektirmektedir. Nitekim ÇUF faaliyetlerinin yaygın olduğu Japonya ve ABD'nin ticaret politikalarına bakıldığında nispeten daha liberal uygulamalar görülmektedir.

DYY'leri açıklayıcı nitelikte dört farklı ÇUF faaliyeti bulunmaktadır (Dunning ve Lundan 2008; Lanz ve Miroudot, 2011): i) Kaynaklara ulaşmak için yapılan DYY'ler. Bazı yabancı yatırımlar ev sahibi ülkedeki petrol, madenler ve insan kaynakları gibi üretim faktörlerine ulaşmak için bu ülkelere gitmektedirler. ii) Piyasalara (talebe) ulaşmak için yapılan DYY'ler. Bu durumda ÇUF'lar, üretimini arz edecekleri yeni piyasalara ulaşmak amacıyla hareket etmektedirler. iii) Etkinlik için yapılan DYY'ler. Burada amaç birinci maddede ifade edilen kaynaklara ulaşmak için yapılan DYY'ler ile aynıdır. İkisi arasındaki temel fark, kaynaklara ulaşmak için yapılan yatırımlar ilk yatırım iken, etkinlik için yapılan yatırımlar daha önce başka bir yerde faaliyet gösteren ÇUF'ların faktör donanımına bağlı olarak fiyat ve maliyet farklılıklarından yararlanmak için bu faktörlere sahip başka ülkelerde yeni yatırımlar yapmasıdır. iv) Stratejik varlıklara sahip olmak amacıyla yapılan DYY'ler. Bu tür yatırımlarda amaç yerel piyasalarda bilgi ve teknoloji ile ikisinin bileşimi inovasyona sahip olmaktır. Bu yatırım türü, firmaların uzun dönemde rekabet gücünü artırması bakımından önemlidir.

Bu dört madde, DYY'lere yön veren sermayenin marjinal verimliliğinin, önemli olmakla birlikte tek belirleyici faktör olmadığını göstermektedir. Bu da yatırımların marjinal verimliliği daha yüksek olan GOÜ'lere niçin daha az gittiğini sorgulayan Lucas paradoksuna yeni açıklamalar eklemektedir.

3. İlgili Literatür Gelişimi: DYY'lerin Temel Belirleyicileri

1990'lı yıllardan itibaren küresel DYY paylarını artırma performanslarıyla dikkat çeken yükselen piyasa ekonomilerine (örn. Brezilya, Hindistan, Çin, Rusya, Türkiye, Meksika, Güney Afrika) ilişkin çalışmaların sayısı artmaktadır (örn. Arbatli, 2011; Jadhav, 2012; Priya ve Archana, 2014). Sürekli büyüyen yükselen ekonomilerin daha fazla DYY çekmesine rağmen nedenselliğin yönü çok kesin değildir: Mevcut literatürde ülkelerin büyüdüğü için mi DYY'leri çektiği yoksa bu yatırımlar sayesinde mi daha fazla büyüdüklerine ilişkin bulgular net değilse de, iki değişken arasındaki yüksek korelasyon dikkat çekmektedir. Sezgisel olarak DYY'lerin istikralı ekonomik koşulların ve sağlam kurumsal yapıların bulunduğu ülkelere daha fazla gitmesi beklenmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımcılarının, siyasi istikrasızlıkların, katı regülasyonların ve düşük gelişmişlik göstergelerine karşı hassasiyetlerinin fazla olduğu kabul edilmekle birlikte bu argümana da ampirik destek sınırlı kalmıştır (Walsh ve Yu, 2010).

Mevcut literatürde ülkelere yönelen DYY'lerin temel belirleyicilerini şu şekilde özetlemek mümkündür (Shatz ve Venables, 2000; Asiedu, 2002; Janicki ve Wunnana, 2004; Gholami vd., 2005; Brada vd., 2006; Arbatli, 2011; Jadhav, 2012; Head ve Mayer, 2013; Priya ve Archana, 2014): i) Lucas paradoksu göstergeleri: Lucas (1990) paradoksal bulguyu beşeri sermaye farklılıklarına dayandırmıştır. Bu kapsamdaki çalışmalar ülkelerin zenginlik göstergesi olarak sermaye yoğunluklarını ve kişi başına gelir değişkenlerini ele alırken, beşeri sermaye göstergeleri ise okullaşma oranı ile eğitim, sağlık ve Ar-Ge harcamalarıyla açıklanmaya çalışılmaktadır. ii) Açıklık: Ticari açıklık bir ülkenin ticaret engellerini göstermesi bakımından önemlidir. DYY'ler ihracat ve ithalat yönlü serbest ticaret politikalarının uygulandığı ülkelere yöneleceklerdir (Resmini, 2000). iii) Ar-Ge harcamaları: Beşeri sermayeyi temsilen eğitim-öğretim süresinin alınması, kaliteden çok süreyi dikkate aldığı için eleştirilebilmektedir. Bunun için Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı gibi başka göstergelerin de DYY'leri etkilediği belirtilmektedir. iv) Piyasa büyüklüğü ve büyüme potansiyeli: DYY'lerin bir kısmı yeni piyasalara yani talebe ulaşmak amacıyla gerçekleşmektedir. Bu nedenle piyasa büyüklüğünün DYY'leri pozitif etkilemesi beklenmektedir (Güngör ve Oğus Binatli, 2010). Ayrıca büyük piyasalar ölçek ekonomileri sayesinde daha düşük maliyetli üretime olanak tanıyarak rekabet gücünü artırmaktadır. Resmini (2000) ile Bevan ve Estrin (2000) çalışmalarında, Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri ile dönüşüm ekonomileri için nüfus ve ekonomik bakımından büyük ülkelerin daha fazla DYY'leri çekme eğiliminde olduklarını ortaya koymuşlardır. v) Faktör fiyatları: Özellikle ucuz üretim faktörlerine (petrol, doğal gaz, işgücü gibi) ulaşmak amacıyla hareket eden DYY'lerin faktör fiyatlarına hassasiyetinin fazla olması beklenmektedir. vi) Ülke riski: Ülkelerin kurumsal yapılarının ortaya çıkardığı riskler DYY'lerin yer seçiminde önemli bir belirleyicidir (Bevan vd., 2004). vii) Makroekonomik istikrar: Ekonomik riskin de belirleyicisi olan makroekonomik istikrarı temsilen, yaygın olarak işsizlik oranı, döviz kuru, ticari ve/veya cari açık, enflasyon, faiz gibi göstergeler kullanılmaktadır. viii) Ticaret engelleri ve korumacılık: Küresel yatırımcıların dikkate aldığı bir diğer konu liberal politikaların varlığıdır. Bu gösterge gümrük tarifeleri ve tarife dışı önlemler ile temsil edilebilmektedir. Ancak özellikle 1990'lı yıllarla birlikte tarifelerin, ticaret önünde engel olmaktan çıkmaya başladığı ve ülkelerin tarife oranlarının birbirlerine yaklaştığı görülmektedir. Buna karşın sayıları her geçen gün artan tarife dışı önlemlere ilişkin verilerin elde edilmesi ve veri halinde ölçülebilmesi oldukça zordur. Bu nedenle Güngör ve Oğus Binatli (2010)'nın çalışmalarında olduğu gibi bu uygulamaların doğrudan etkilediği ithalat hacmi kullanılabilir. İthalatın artması ticaret engelleri ve korumacılığın az olduğunun göstergesidir. ix) Yığılma ve dışsallıklar: DYY'ler daha önce yapılan yatırım miktarından etkilenmektedir. Burada pozitif dışsallıklar ve sürü psikolojisinin etkisi beklenmektedir. Sürü psikolojisi daha önceki yapılan yatırımların yeni yatırımcılar tarafından uygun bir yatırım ortamının olduğu yönündeki değerlendirmelerinden ileri gelmektedir (Güngör ve Oğus Binatli, 2010; Walsh ve Yu, 2010). x) Küresel entegrasyon: Ülkelerin küresel piyasalara açılma yeteneği ve uluslararası işbirliğine katılma seviyesi yatırımları doğrudan etkilemektedir. Bu kapsamda ikili ve çok taraflı ticaret anlaşmaları, ülkelere giden yatırımları etkileyebilmektedir. Ele alınan dokuz Balkan ülkesi için bu gösterge, en ileri ekonomik işbirliği seviyesine ulaşmış olan AB üyeliğidir. Ayrıca AB üyelik sürecinin gerekli

kıldığı reformlar ve birlik içi ekonomik anlaşmaların DYY'leri doğrudan olumlu etkilemesi beklenmektedir (Baldwin vd., 1996). xi) Altyapı: Ulaşım ve iletişim ağları ile lojistik hizmetlerinin varlığı ve kalitesi, DYY'lerin yer seçiminde belirleyici faktörler arasındadır (Portes ve Rey, 2005; Arvis vd., 2012). xii) Kültürel benzerlik: Ortak dilin, hukuk sisteminin ve kültürel bağların olduğu ülkeler arasında gelişen ekonomik ilişkilere bağlı olarak DYY'lerin bu ülkeler arasında fazla olması beklenmektedir (Buch vd., 2003). Aynı durum ortak para birimini kullanan ülkeler için de geçerlidir (ITC, 2003). xiii) Mesafe: Özellikle merkezi yönetim anlayışı olan ÇUF'ların yatırımlarını kontrol edebilmek için mesafeyi dikkate aldıkları görülmektedir. Bu nedenle mesafenin DYY yatırım kararlarını olumsuz etkilemesi beklenmektedir. xiv) Doğal kaynak zenginliği: Ülkelerin doğal kaynak donanımları bakımından zengin olması özellikle bu kaynaklara ulaşmak isteyen DYY'leri ülkeye çekmektedir. xv) İşgücü: Sermaye yoğun ülkelerden gelen DYY'lerin bir diğer amacı emek yoğun üretim aşamalarını GOÜ'lere taşımak suretiyle yatırımlarını artırmaktır. Bunun için Türkiye gibi işgücü arzı yüksek olan ülkelerin bu tür yatırımlardan daha fazla pay alması beklenmektedir. xvi) Döviz kuru: Bir ülkenin ulusal parasının değer kaybetmesinin DYY girişlerini artırması beklenmektedir. Ancak bu durum gelen yatırımların, yurtiçi ya da yurtdışı piyasalara arz amacına ve ithal girdi kullanım yapılarına bağlı olmaktadır (Walsh ve Yu, 2010).

Sayılan bu faktörler DYY'leri çeken değişkenler olarak dikkate alınırken aynı zamanda yurtdışına iten faktörler olarak ta değerlendirilmektedir. Ülkeler bir yandan yeni yatırımları yurtiçine çekmeye çalışırken diğer yandan mevcut yatırım stoklarının da yurtiçinde kalmasını arzu etmektedir. DYY'lerin ve ÇUF'ların yurtdışına çıkmasının her ne kadar yurtiçi üretimi, istihdamı ve ihracatı azalttığı düşünülse de bu etkinin ampirik çalışmalarda desteklenmesi sınırlı kalmıştır (Lipseş, 2002).

4. Ampirik Çerçeve: Veri Seti, Yöntem ve Bulgular

Çalışmada dokuz Balkan ülkesi için DYY akımlarının temel belirleyicileri incelenmiştir. Ayrıca Lucas paradoksunun geçerli olup olmadığı bulgularının elde edilebilmesi için gerekli değişkenler de modele eklenmiştir. Yine DYY'leri hem iten hem de çeken faktörlerin birlikte incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda çalışmada çekim (*gravity*) modeli tahmin edilmiştir. Çok sayıda değişken kullanılması ve bu değişkenlerin elde edilebilirliğine bağlı olarak 2000-2012 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Bazı serilerde eksik yıllar için veriler, basit ortalamaları alınarak oluşturulmuş ve böylece dengeli panel veri seti elde edilmiştir.

4.1. Veri Seti

Çalışmada kullanılan değişkenler ve açıklamaları ile veri kaynakları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo.2 Kullanılan Değişkenler, Açıklamaları ve Veri Kaynakları

Değişken	Açıklama	Kaynak
DYY	Kişi Başına DYY Girişi	UNCTAD, WIIW, OECD
1) ÇBRFSS	Çalışan başına reel fiziki sermaye stoku. 2005=1 ulusal fiyatlarla 2005=1 USD olarak, milyon ABD doları (USD).	Penn World Table
2) KBBSE	Kişi başına beşeri sermaye endeksi. Yıl olarak eğitim süresi ve eğitim getirisine göre.	Penn World Table
3) AÇIKLIK	Ticari açıklık. İhracat ve ithalatın toplamının GSYH içindeki payı	Penn World Table
4) AR-GE	Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı.	WB-WDI
5) PIYBÜY	Piyasa büyüklüğü. USD olarak cari gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH)	WB-WDI
6) FFIY	Faktör fiyatları. Ücret ve diğer maliyet göstergeleri bakımından aylık çalışan maliyetleri (2005 fiyatlarıyla USD)	Penn World Table
7) RİSK	Ülke riski. i) <i>Etkin demokrasi ve sorumluluk (siyasette askeri unsurların varlığı ve demokratik hesap verilebilirlik), ii) huzur ve politik istikrar (hükümet istikrarı, yurtiçi anlaşmazlıklar, yurtdışı anlaşmazlıklar, etnik ve dini problemler), iii) hükümet etkinliği (bürokratik kalite), iv) düzenleme etkinliği (yatırım ortamı), v) hukuk düzeni, vi) yozlaşma seviyesi ve engelleyici düzenlemeler.</i>	PRS Group
8) FİYSEV	Fiyat seviyesi. Tüketici fiyat endeksi (TÜFE)	WB-WDI
9) TENKOR	Ticaret engelleri ve korumacılık. GSYH içinde mal ithalatı payı	Penn World Table
10) YİĞDİŞ	Yığılma ve dışsallıklar. Kişi Başına DYY yatırım stoku, Cari USD	UNCTAD
11) KÜRENT	Küresel/bölgesel entegrasyon. AB üyeliği (kukla değişken) 0: Potansiyel aday ülkeler (Arnavutluk, Bosna Hersek), 1: Üyelik sürecindeki aday ülkeler (Makedonya ve Türkiye), 2: Üye ülkeler (Bulgaristan, Hırvatistan, Romanya ve Slovenya), 3: Eski üye ülke (Yunanistan).	EUROSTAT
12) ALTYP	Altyapı. Lojistik Performans Endeksi (1<LPE<5) <i>Endeks hesaplama kriterleri: Gümrük ve sınır yönetimi etkinliği, ticaret ve taşıma altyapı kalitesi, taşıma ve yüklemelerde rekabetçi fiyatların varlığı, lojistik hizmetlerin yeterliliği ve kalitesi, sevkiyat ve teslim işlemlerinin takip ve kontrol edilebilirliği ve gönderilerin alıcılara planlanan veya beklenen teslimat sürelerinde ulaşma sıklığı.</i>	WB-WDI
13) KULTR	Kültürel benzerlik. Konuşulan (resmi ya da değil) ortak dil ve para birimi (kukla değişken) 0: Dil ve para birimi farklı; 1: Sadece ortak dil; 2: Sadece ortak para birimi; 3: Ortak dil ve ortak para birimi	CIA World Factbook
14) MESAFE	Mesafe. ABD, Japonya ve Almanya'ya ortalama uzaklık, km. 2000-2012 dönemi için DYY'lerin en fazla çıkış yaptığı ülkeler sırasıyla ABD, Japonya ve Almanya'dır. Bu nedenle mesafe olarak km cinsinden bu ülkelere olan mesafenin ortalaması alınmıştır.	CEPII
15) DKZENG	Doğal kaynak zenginliği. Kişi başına toplam enerji üretimi	US-EIA
16) İŞG	İşgücü. Çalışma çağındaki nüfus	WB-WDI
17) DK	Döviz kuru. 1 birim USD karşılığı ulusal para	IMF-IFS
18) ÇİNET	Çin Etkisi. Çin'e net DYY girişi, milyar USD	UNCTAD

Levin, Lin ve Chu (2002) panel birim kök testi ile tüm değişkenlerin en fazla %10 düzeyinde durağan olduğu belirlenmiştir.

4.2. Yöntem: Çekim (Gravity) Modelleri

Çekim teorisi, Newton'un 17. yüzyılda geliştirdiği cisimler arasındaki çekim gücünün sosyal bilimlere uyarlanmasıdır. Teori en basit şekliyle iki ülke arasındaki her hangi bir değişken (ihracat, ithalat, sermaye, işgücü vb.) akımının, bu iki partnerin ekonomik büyüklüğü bakımından pozitif, ancak aralarındaki mesafe bakımından negatif yönde etkileneceği görüşüne dayanmaktadır. Çekim modellerinin uluslararası iktisatta kullanılabileceğini ilk kez ortaya koyan Tinbergen (1962)'den sonra Poyhonen (1963), Linneman (1966) ve Anderson (1979) gibi yazarlar çekim modellerinin ekonometrik olarak ele alınmasında öncü olmuşlardır. İkili sermaye akımları verilerinin sınırlı olması nedeniyle çekim modellerinin DYY'lerin belirleyicilerini inceleyen çalışmalarda gecikmeli kullanılsa da özellikle 2000'li yıllardan sonra Çekim modelleri yaygın olarak kullanılmaktadır (örn. Milner vd., 2004; Portes ve Rey, 2005; Folfas, 2011). DYY akımları bakımından çekim modeli şu şekilde ifade edilebilmektedir:

$$DYY_{ij} = \frac{CY_i^\alpha Y_j^\beta}{D_{ij}^\theta} \quad (1)$$

Burada, DYY_{ij} , i ülkesinden j ülkesine DYY akımını ya da her iki yönlü toplam DYY akımını ($DYY_{ij}+DYY_{ji}$); Y , ekonomik büyüklüğü (GSYH, nüfus, işgücü, yüz ölçümü vb.) ve D ise ülkeler arasındaki mesafeyi göstermektedir. Ülkeler arasında işlem maliyetlerini artıran D nin belirleyicileri ise, mesafe, konuşulan genel dil, tarihi bağlar-sosyoekonomik ilişkiler, coğrafi yapı, kurumlar, belirsizlik, altyapı, bölgesel entegrasyonlar, karşılıklı ticaret ya da yatırım anlaşmaları ile tarif ve vergiler gibi DYY akımlarını etkilemesi beklenen faktörlerdir. C çekim sabiti iken; α , β ve θ ise sırasıyla Y_i , Y_j ve D_{ij} deki değişmelere ilişkin DYY_{ij} nin esneklik katsayılarıdır. D ile ifade edilen faktörlerin olmaması durumunda DYY'ler önündeki engeller ve dolayısıyla çekim sıfır olacak ve Lucas paradoksu ortadan kalkarak tek fiyat kanunu işleyecektir. Yani yatırımların tek belirleyicisi sermayenin marjinal getirisi olacaktır. Belirtilen engellerin DYY'leri tamamen durdurması ise ülkelerin dış kaynak kullanımını ortadan kaldırarak ülkeleri, sadece iç kaynaklarıyla büyümelerini finanse etmek durumunda oldukları otarşik bir yapıya götürecektir.

Çekim modelleri ikili akımlarda kullanılan bir yöntemdir (ITC, 2003). İkili DYY akımları çoğunlukla OECD (2014b) ülkeleri için mevcuttur. Buna karşılık çalışmada incelenen Balkan ülkeleri için ikili akım verilerinde partner olarak AB-15 ülkeleri ile ABD ve Japonya olmak üzere 17 ülke alınmıştır.

Çalışmada tahmin edilen çekim modeli, tüm değişkenler doğal logaritmik formda olmak üzere şu biçimde oluşturulmuştur:

$$\begin{aligned} \ln DYY_{ijt} = & \alpha + \beta_1 \ln \text{ÇBRFSS}_{it} + \beta_2 \ln \text{KBBSE}_{it} + \beta_3 \ln \text{AÇIKLIK}_{it} + \beta_4 \ln \text{AR-GE}_{it} \\ & + \beta_5 \ln \text{PİYBÜY}_{it} + \beta_6 \ln \text{FFİY}_{it} + \beta_7 \ln \text{RİSK}_{it} + \beta_8 \ln \text{FİYSEV}_{it} + \beta_9 \text{TENKOR}_{it} \\ & + \beta_{10} \ln \text{YİĞDİŞ}_{it} + \beta_{11} \ln \text{KÜRENT}_{ijt} + \beta_{12} \ln \text{ALTYP}_{it} + \beta_{13} \ln \text{KÜLTR}_{it} + \beta_{14} \ln \text{MESAFE}_{it} \\ & + \beta_{15} \ln \text{DKZENG}_{it} + \beta_{16} \ln \text{İŞG}_{it} + \beta_{17} \ln \text{DK}_{it} + \beta_{18} \ln \text{ÇİNET}_{it} + \delta Z_{ijt} + c_{ij} + u_{ijt} \end{aligned} \quad (2)$$

Burada i (1, 2,...,9), j (1, 2,..., 17) ve t (2000, 2001,...,2012) alt simgeleri sırasıyla DYY'leri çeken ülkeyi (*host*), gönderen ülkeyi (*home*) ve zamanı (yıl) göstermektedir.

Z, DYY yatırımlarının yer seçimini belirleyen diğer değişkenler vektörünü, c ülkelerin konumuna ilişkin özel etkileri ve u ise hata terimini simgelemektedir. Daha önce yapılan çalışmalardan yola çıkarak değişkenlere ilişkin beklentiler şu şekildedir: Fiziki sermaye stoku arttıkça DYY girişi de artıyorsa ($\beta_1 = \text{pozitif}$) Lucas paradoksunun geçerli olduğu aksi takdirde ($\beta_1 = \text{negatif}$) paradoksun olmadığı sonucuna ulaşılabilecektir. Yine beşeri sermaye endeksinin yükselmesi durumunda yatırımların artması beklenmektedir. Açıklık ile DYY'ler arasında pozitif yönlü bir ilişki beklenmektedir. Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı arttıkça beşeri sermayenin de artacağından hareketle pozitif bir ilişki, piyasa hacmi ile DYY'ler arasında yine pozitif bir ilişki beklenmektedir. Ayrıca altyapı gelişmeleri ve işgücü miktarı ile pozitif ilişki beklenmektedir. ABD, Japonya ve Almanya ile kültürel (ortak dil ve ortak para birimi) benzerliklerin olması da (kukla değişkenler) olumlu etkileyecektir. Bu üç ülkeye olan ortalama (2000-2010 dönemi DYY miktarlarına göre ağırlıklandırılmış) uzaklığın olumsuz etkiler geliştirmesi beklense de ele alınan ülkeler için yakın mesafe değerleri olacağından bu ilişki anlamsız da olabilecektir. Benzer şekilde döviz kurunun etkileri de belirsiz olmaktadır. Bu kapsamda teorik beklentiler ve sezgisel öngörüler gereği $\beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_{10}, \beta_{11}, \beta_{12}, \beta_{13}, \beta_{15}, \beta_{16}$ katsayılarının pozitif işaretli olması beklenmektedir.

Faktör fiyatlarının DYY'leri negatif etkilemesi beklenmektedir. Politik istikrarı da gösteren ülke riski arttıkça yatırımların azalması beklenmektedir. Temel makroekonomik istikrar göstergesinden olan enflasyon DYY'leri olumsuz etkilemektedir. Ticaret engelleri de yine olumsuz etkiler ortaya çıkaracaktır. Çin'in bir polar bölgesi olmasının diğer ülkelere gelen yatırımları olumsuz etkilemesi beklenmektedir. Bu kapsamda $\beta_6, \beta_7, \beta_8, \beta_9, \beta_{14}, \beta_{18}$ parametre katsayıları negatif işaretli beklenirken β_{17} nin işareti negatif ve pozitif olabileceğinden belirsizdir.

Çalışmada panel veriler kullanıldığından, genel tahmin süreci sabit ve rastsal etki yaklaşımına işaret etmektedir. Ancak modelde zamanla değişmeyen değişkenler bulunduğundan sabit etkiler yaklaşımının kullanımı uygun olmamaktadır. Bu durumda rastsal etkiler yaklaşımı kullanılabilir olsa da bu yaklaşım bireysel etkiler ve bağımsız değişkenler arasında sıfır korelasyon olmasını gerektirmektedir. Ancak modelde yer alan değişkenler için bu koşulun sağlanmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle rastsal etkiler yaklaşımının kullanımı da uygun değildir. Bunun yanında Hausman ve Taylor (1981) tahmin yöntemi (H-T) bahsedilen bu iki durumda da kullanılabilen bir yöntemdir. H-T yöntemi, hem zamanla değişen hem de değişmeyen değişkenlerin olması durumunda kullanılabilir. Ayrıca bu değişkenlerin bireysel etkilerle korelasyonu olsa bile hata terimine göre halen dışsal olmaktadır (Hisao, 2003; Folfas, 2011).

4.3. Ampirik Bulgular: Çekim Modeli Tahmin Sonuçları

Hausman ve Taylor (1981) yöntemiyle ve panel veriler kullanılarak tahmin edilen çekim modeli sonuçları aşağıda tabloda özetlenmiştir.

Tablo.3 DYY Belirleyicileri: Çekim Modeli Tahmin Sonuçları Özeti

Değişken	Katsayı	p	Değişken	Katsayı	p
1) ÇBRFSS	0,017	0,030**	10) YİĞDIŞ	0,260	0,020**
2) KBBSE	0,169	0,015**	11) KÜRENT	0,055	0,046**
3) AÇIKLIK	0,279	0,000***	12) ALTYP	0,101	0,000***
4) AR-GE	0,721	0,000***	13) KULTR	0,041	0,792
5) PİYBÜY	0,025	0,204	14) MESAFE	-0,006	0,549
6) FFİY	-0,057	0,071*	15) DKZENG	0,039	0,602
7) RİSK	-0,568	0,024**	16) İŞG	-0,100	0,036**
8) FİYSEV	-0,100	0,181	17) DK	-0,041	0,172
9) TENKOR	-0,783	0,009***	18) ÇİNİT	-0,420	0,004***
N=1989		R²=0,63	SABİT	0,227	0,169

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 seviyesinde katsayıların anlamlılığını göstermektedir.

5. Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışmada küresel DYY'lerin yer seçimi, Lucas paradoksu kapsamında incelenmiş ve dokuz Balkan ülkesi için AB-15 ile ABD ve Japonya'dan oluşan 17 ülke ile ikili sermaye akımlarının temel belirleyicileri, çok sayıda coğrafi, kurumsal, ekonomik ve politik değişkenler ile analiz edilmiştir. Böylece çok sayıda değişken ve güncel verilerle Lucas paradoksu Balkan ülkeleri kapsamında yeniden incelenmiştir. 2000-2012 dönem aralığında farklı kaynaklardan elde edilen yıllık panel verilere ilişkin parametre katsayıları kurulan çekim modeli ile tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür: i) Kişi başına reel fiziki sermaye stoku ile DYY girişi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu değişken sermaye stokunu temsilen kullanıldığından ele alınan ülkeler açısından Lucas paradoksunu destekler bulgulara işaret etmektedir. Ayrıca beşeri sermaye stoku da pozitif ve anlamlı olarak tahmin edilmiştir. Böylece Lucas'ın paradoksu ve ilk açıklamasının çalışmada desteklendiği görülmektedir. ii) Açıklık ve Ar-Ge harcamaları da net DYY girişlerinin temel belirleyicileri arasındadır. iii) Ülke riski ve ticaret engelleri ile korumacılık değişkenlerine ilişkin negatif ve anlamlı katsayılar elde edilmiştir. iv) Ele alınan ülkeler için daha önceki mevcut olan yatırım stokunun yeni yapılan yatırımları etkilediği görülmektedir. v) Altyapı gelişmeleri bu ülkelere gelen DYY'leri çekme konusunda pozitif katkı sağlamaktadır. vi) Dikkat çeken bir sonuç bu ülkeler için işgücünün yatırımları anlamlı bir biçimde negatif etkilemesidir. Dolayısıyla DYY'ler işgücü miktarından çok kalifiye seviyesini dikkate almaktadır. Bu da bir bakıma Türkiye'nin geniş bir işgücüne sahip olmasına rağmen yatırımları yeterince çekememesi ile uyumlu olmaktadır. vii) Dikkat çeken bir bulgu Çin'in küresel DYY'lerden aldığı payı artırmasının Balkan ülkelerine gelen yatırımları olumsuz etkilediğidir. Yani, Çin'in DYY'leri çekme konusunda ele alınan ülkeleri daha rekabetçi olmaya zorladığı görülmektedir. viii) Yine AB üyelik sürecindeki gelişmelerin DYY'leri anlamlı bir biçimde uyardığı görülmektedir. Bu kapsamda Türkiye'nin AB üyelik sürecinde gelişmeler göstermesi ve nihai olarak üye olması küresel DYY'lerden aldığı payı artıracaktır. ix) Mevcut literatürde farklı ülkeleri inceleyen daha önceki çalışmalarda DYY girişlerini etkilediği belirlenen piyasa hacmi, emek maliyeti, fiyat seviyesi, doğal

kaynak zenginliği ve döviz kuru gibi faktörlerin ele alınan Balkan ülkeleri için net DYY'ler girişini anlamlı bir biçimde etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Anderson, J. E. (1979). A Theoretical Foundation for the Gravity Equation. *American Economic Review*, 69 (1): 106-116.
- Arbatli, E. (2011). Economic Policies and FDI Inflows to Emerging Market Economies. *IMF Working Papers*, WP/11/192.
- Arvis, J. F., Mustra, M. A., Ojala, L., Shepherd, B. & Saslavsky, D. (2012). *Connecting to Compete 2012 Trade Logistics in the Global Economy: The Logistics Performance Index and Its Indicators*. Washington, DC: The World Bank
- Asiedu, E. (2002). On the Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different?. *World Development*, 30 (1): 107-119.
- Baldwin, R. E., Forslid, R. & Haaland, J. I. (1996). Investment Creation and Diversion in Europe. *The World Economy*, 19 (6): 635-659.
- Bevan, A. & Estrin, S. (2000). The Determinants of Foreign Direct Investment in Transition Economies. *William Davidson Institute Working Papers*, 342.
- Bevan, A., Estrin, S. & Meyer, K. (2004). Foreign Investment Location and Institutional Development in Transition Economies. *International Business Review*, 13(1): 43-64.
- Brada, J. C., Kutun, A. M. & Yigit, T. M. (2006). The Effects of Transition and Political instability on Foreign Direct Investment Inflows: Central Europe and the Balkans. *Economics of Transition*, 14(4): 649-680.
- Buch, C. M., Kokta, R. M. & Piazolo, D. (2003). Foreign Direct Investment in Europe: Is There Redirection from the South to the East? *Journal Journal of Comparative Economics*, 31(1): 94-109.
- Dunning, J. H. & Lundan, S. M. (2008). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. 2nd ed., Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Estrin, S. & Uvalic, M. (2013). FDI Into Transition Economies: Are The Balkans Different? *London School of Economics LEQS Papers*, 64/2013.
- Feenstra, R. C., Inklaar, R. & Timmer, M. P. (2013). The Next Generation of the Penn World Table. www.ggd.net/pwt (Erişim tarihi: 12.03.2014).
- Folfas, P. (2011). FDI between EU Member States: Gravity Model and Taxes. <http://www.etsg.org/ETSG2011/Papers/Folfas.pdf> (Erişim tarihi: 12.04.2014)
- Gholami, R., Lee, S. Y. T. & Heshmati, A. (2005). The Causal Relationship between ICT and FDI. *UNU-WIDER Research Papers*, 2005/26.
- Girma, S., Görg, H. & Pisu, M. (2008). Exporting, Linkages and Productivity Spillovers from Foreign Direct Investment. *Canadian Journal of Economics*, 41(1): 320-340.

- Güngör, H. & Oğus Binatlı, A. (2010). The Effect of European Accession Prospects on Foreign Direct Investment Flows. *Izmir University of Economics Working Papers in Economics*, <http://eco.ieu.edu.tr/wp-content/wp1006.pdf> (Erişim tarihi: 16.03.2014).
- Hausman, J. A. & Taylor, W. E. (1981). Panel Data and Unobservable Individual Effects. *Econometrica*, 49(6): 1377-1398.
- Head, K. & Mayer, T. (2013). Gravity Equations: Workhorse, Toolkit, and Cookbook. http://www.cepii.fr/PDF_PUB/wp/2013/wp2013-27.pdf (Erişim tarihi: 16.02.2014).
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*. 2nd ed., Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Hummels, D., Rapoport, D. & Yi, K. (1998). Vertical Specialization and the Changing Nature of World Trade. *FRBNY Economic Policy Review*: 79-99.
- Hummels, D., Ishii, J. & Yi, K. (2001). The Nature and Growth of Vertical Specialization in World Trade. *Journal of International Economics*, 54(1): 75-96.
- IMF-International Monetary Fund (2004). <http://www.imf.org/external/np/sta/bop/pdf/diteg20.pdf> (Erişim tarihi: 10.03.2014).
- ITC-International Trade Center (2003). A Gravity Model for The Calculation of Trade Potentials for Developing Countries and Economies in Transition. http://lionel.fontagne.free.fr/papers/TSM_MII.pdf (Erişim tarihi: 19.01.2014).
- Jadhav, P. (2012). Determinants of Foreign Direct Investment in BRICS Economies: Analysis of Economic, Institutional and Political Factor. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 37: 5-14.
- Janicki, H. P. & Wunnava, P. V. (2004). Determinants of FDI: Empirical Evidence from EU Accession Candidates. *Applied Economics*, 36(5): 505-509.
- Lanz, R. & Miroudot, S. (2011). Intra-Firm Trade: Patterns, Determinants and Policy Implications. *OECD Trade Policy Papers*, 114.
- Levin, A., Lin, C. F. & Chu, C. S. J. (2002). Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108(1): 1-24.
- Linnemann, H. (1966). *An Econometric Study of International Trade Flows*. Amsterdam: North-Holland.
- Lipsey, R. E. (2002). Home and Host Country Effects of FDI. *NBER WP Series*, 9293.
- Lucas, R. E. (1990). Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries? *The American Economic Review*, 80 (2): 92-96.
- Milner C., Reed G. & Talernsgrı P. (2004). Foreign Direct Investment and Vertical Integration of Production by Japanese Multinationals in Thailand. *Journal of Comparative Economics*, 32 (4): 805-821
- OECD (2014a). *FDI Regulatory Restrictiveness Index*, <http://www.oecd.org/investment/fdiindex.htm> (Erişim tarihi: 17.03.2014).

- OECD (2014b). *FDI Flows by Industry*. <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode> (Erişim tarihi: 07.01.2014).
- Portes R. & Rey H. (2005). The Determinants of Cross-Border Equity Flows. *Journal of International Economics*, 65(2): 269-296.
- Poyhonen, P. (1963). A Tentative Model for the Volume of Trade between Countries. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 90: 93-99.
- Priya, G. & Archana, S. (2014). Macroeconomic Determinants of Foreign Direct Investment in BRIC Nations. *South Asian Journal of Marketing & Management Research*, 4 (2): 1-12.
- Resmini, L., 2000, The Determinants of Foreign Direct Investment in the CEECs. *Economics of Transition*, 8 (3): 665-89.
- Shatz, H. J. & Venables, A. J. (2000). The Geography of International Investment, Clark, M. F. & M. S. Gertler (eds.), *The Oxford Handbook of Economic Geography*, Oxford University Press, Oxford.
- Sönmez, A. & Pamukçu, M. T. (2011). Foreign Direct Investment and Technology Spillovers in the Turkish Manufacturing Industry. *TEKPOL Working Papers*.
- Taymaz, E. & Yılmaz, K. (2008). Foreign Direct Investment and Productivity Spillovers: Identifying Linkages through Product-based Measures. <http://www.esam.itu.edu.tr/> (Erişim tarihi: 20.03.2014).
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the World Economy; Suggestions for an International Economic Policy*. New York: Twentieth Century Fund.
- UNCTAD (2005). *Developing Countries in International Trade 2005: Trade and Development Index*. New York & Geneva: United Nations Publication.
- UNCTAD (2012). *TDR 2012: Policies for Inclusive and Balanced Growth*. New York & Geneva: United Nations Publication.
- UNCTAD (2013). *World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development*. New York & Geneva: United Nations Publication.
- Walsh, J. P. & Yu, J. (2010). Determinants of Foreign Direct Investment: A Sectoral and Institutional Approach. *IMF Working Papers*, WP/10/187. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2010/wp10187.pdf> (Erişim tarihi: 26.01.2014).
- WIIW-The Vienna Institute for International Economic Studies (2014). *FDI Database*, <http://data.wiiv.ac.at/foreign-direct-investment.html> (Erişim tarihi: 06.01.2014).
- CEPII. www.cepii.fr.CEPII.en. (Erişim tarihi: 08.04.2014).
- CIA World Factbook. www.cia.gov. (Erişim tarihi: 05.03.2014).
- EUROSTAT. www.eurostat.ec.europa.eu. (Erişim tarihi: 26.03.2014).
- Penn World Table. www.pwt.sas.upenn.edu. (Erişim tarihi: 12.03.2014).
- PRS Group. www.prsgroup.com. (Erişim tarihi: 16.05.2014).
- UNCTAD. www.unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx (Erişim tarihi: 24.03.2014).

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 24, Sayı 1, 2015, Sayfa 13-30

US-EIA. www.eia.gov. (Erişim tarihi: 18.04.2014).

WB-WDI. www.databank.worldbank.org. (Erişim tarihi: 24.03.2014).

WIIW. www.wiiw.ac.at. (Erişim tarihi: 16.04.2014).

TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRLERİNİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ: YAPISAL KIRILMALI EŞBÜTÜNLEŞME TESTİNDEN BULGULAR

Neşe ALGAN*
Salih GENCER**

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye yol açıp açmadığı Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) tarafından formüle edilen turizme dayalı büyüme hipotezi çerçevesinde 1992Q1-2010Q2 dönemi verileriyle test edilmiştir. Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme test sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunmadığını göstermiştir. Yapısal kırılmalı Gregory-Hansen (1996) eşbütünleşme test sonuçları ise değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Sonuçlar uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. Hata düzeltme modeline dayalı nedensellik sınama sonuçlarından elde edilen bulgular turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Turizm Gelirleri, Ekonomik Büyüme, Eşbütünleşme, Yapısal Kırılma, Nedensellik

THE EFFECT OF TOURISM RECEIPTS ON ECONOMIC GROWTH IN TURKEY: EVIDENCE FROM STRUCTURAL BREAK COINTEGRATION TEST

ABSTRACT

In this study, the effect of tourism receipts on economic growth has investigated by means of tourism-led growth hypothesis for Turkey during the period 1992Q1-2010Q2. Results from Johansen-Juselius (1990) cointegration test indicate that there is no cointegration relationship between the variables. However, Gregory-Hansen (1996) cointegration test revealed that there is a long-run relationship between the variables. Accordingly, in the long-run, the effect of tourism receipts on economic growth is positive. Evidence from the causality analysis based on error-correction model estimation revealed that there is a causality relationship between tourism receipts and economic growth running from tourism revenues to economic growth.

Key Words: Tourism Receipts, Economic Growth, Cointegration, Structural Break, Causality

JEL Classification: C22, L83, O40

1.Giriş

Dünya Turizm Örgütü (UNWTO)'ne göre, uluslararası turist gelişlerinin sayısı 2011 yılında 995 milyon kişi iken 2012 yılında bu sayı yaklaşık yüzde 4 oranında artarak 1035 milyon kişiye ulaşmıştır. Turist sayısındaki bu artış eğilimi uluslararası

---

* Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler, İktisat, nalgan@cu.edu.tr

** Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, sgencer@cu.edu.tr

turizm gelirleri içinde geçerlidir. Uluslararası turizm gelirlerinde 2012 yılı için önceki yıla göre sağlanan artış yüzde 4 civarında gerçekleşmiştir. Böylece 2011 yılında 1042 milyar dolar olan uluslararası turizm gelirleri 2012 yılında 1075 milyar dolara ulaşmıştır (UNWTO, 2013a:4-5). Turizmin uluslararası yolcu taşımacılığı aracılığıyla sağladığı ihracat kazançları da dikkate alındığında uluslararası turizmden sağlanan toplam gelirler 2012 yılında 1.3 trilyon dolara ulaşmıştır. Bu tutar dünya hizmet ihracatının yüzde 30'una, toplam mal ve hizmet ihracatının ise yaklaşık yüzde 6'sına karşılık gelmektedir (UNWTO, 2013b:3). Bu gelişmeler uluslararası turizm faaliyetleri ve bu faaliyetlerden sağlanan gelirlerin dünya genelinde giderek önemli hale geldiğini ve ülkelerin turizm sektöründeki bu gelişmelere kayıtsız kalmamaları gerektiğine işaret etmektedir.

Dünya genelinde turizm sektöründe gözlenen hızlı büyüme eğiliminin Türkiye'ye yansımaları da dikkat çekicidir. Türkiye'de özellikle 1980 sonrası dönemde kendini göstermeye başlayan turizm sektörü zaman içerisinde gelişimini sürdürmüştür. Türkiye açısından Körfez krizi, Güney doğudaki terör olayları, 1999 depremi ve ekonomik krizler turizm faaliyetlerinin gerilemesine neden olmuştur. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen turizm gelirlerinin GSMH içerisindeki payı 2000'li yıllara kadar olan dönem içerisinde hızla artmış ve bu gelişimi ile turizm sektörü Türkiye'nin ödemeler bilançosunda önemli bir döviz yaratma kaynağı niteliği sergilemiştir (Kırbaş-Kasman ve Kasman, 2004:123). Resmi istatistikler kapsamında bir değerlendirme yapıldığında Türkiye açısından gerek Türkiye'ye giriş yapan turist sayısında ve gerekse turizm gelirlerindeki artışların 2000 yılı sonrasında da devam ettiği gözlenmiştir. 2000 yılında 10.4 milyon kişi olan Türkiye'ye gelen turist sayısı, 2012 yılında yaklaşık 31.8 milyon kişiye yükselmiştir. 2000 yılında 7.6 milyar dolar civarında olan turizm gelirleri ise 2012 yılında 25.3 milyar dolara yükselmiştir (Kalkınma Bakanlığı, TCMB). UNWTO verilerine göre, Türkiye 2012 yılında 26 milyar dolara yaklaşan turizm gelirleriyle uluslararası turizm gelirleri sıralamasında on ikinci ülke iken, turist gelişleri sayısı itibarıyla da Fransa, ABD, Çin, İspanya ve İtalya'nın ardından altıncı sırada yer almıştır (UNWTO).

Türkiye'de turizm sektörünün uluslararası turizm piyasasındaki hızlı gelişmelere paralel olarak sergilediği bu gelişim Türkiye'de turizm sektörünün ekonomik büyümeye yol açıp açmadığının araştırılmasının önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın amacı 1992Q1-2010Q2 döneminde Türkiye'de turizm faaliyetlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ve bu etkinin boyutunu Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) tarafından formüle edilen Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi (TDBH) çerçevesinde çeşitli zaman serisi tekniklerinden yararlanarak ortaya koymaktır. Çalışmada öncelikle turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ortaya konulmasına yönelik Türkiye üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Takip eden bölümler ise analizlerde kullanılan model ve verilere ilişkin bilgiler, kullanılan ekonometrik yöntemin tanıtılması ve uygulamalı analiz sonucunda elde edilen bulguların sunumuna ayrılmıştır. Çalışma bulgularının tartışıldığı sonuç bölümüyle sonlandırılmıştır.

2. Literatür Özeti

Turizm faaliyetleri istihdam, döviz gelirleri ve milli gelir üzerinde olumlu etkilere sahip olan bir mekanizma olarak dünyada ekonomik büyümenin kaynaklarından birisi olarak düşünülmektedir. Çoğu ülkede bu faaliyetler aracılığıyla sağlanan döviz gelirleri ihracatın bir alternatifi olarak ödemeler dengesinin iyileşmesine katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda bu faaliyetlerdeki artışlar çarpan etkisi aracılığıyla hane halkı ve devlet gelirlerinde doğrudan ve dolaylı artışlara, ödemeler dengesinin iyileşmesine ve turizmi desteklemeye yönelik devlet politikalarının uygulanmasına yol açabilmektedir. Bu etkileri nedeniyle turizmdeki gelişmelerin ekonomik büyümeye pozitif katkılar sunacağına inanılmaktadır (Belloumi, 2010:550; Dristakis, 2004).

Turizmde kaydedilen gelişmelerin ekonomik büyümenin temel kaynaklarından biri olduğu düşüncesi literatürdeki turizme dayalı büyüme hipotezine (TDBH) dayanmaktadır. Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) tarafından formüle edilen TDBH'nin gerisinde ihracata dayalı büyüme hipotezinin mantığı yer almaktadır (Balaguer and Cantavella-Jorda, 2002:878). İhracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki dikkate alındığında ihracat gibi turizmde ekonomik büyümeye yol açacağı düşünülmektedir. Turizm sektörü ödemeler dengesinin cari işlemler hesabındaki uluslararası hizmetler kısmında içerilen ve temelde emek yoğun niteliğe sahip bir sektördür. Bu açıdan bakıldığında turizm gelirlerinin bir ihracat etkisine sahip olduğu söylenebilir. Çünkü turizm gelirleri yapısı itibarıyla döviz kaynağı/geliri niteliğindedir ve tam olmasa da bir tür ihracat unsuru olarak değerlendirilebilecektir (Arslantürk, Balcılar ve Özdemir, 2011:664).

İhracata dayalı büyüme hipotezi gibi TDBH de, çeşitli tartışmalardan hareketle turizmin uzun dönem ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olacağını ileri sürmektedir. Balaguer and Cantavella-Jorda (2002)'ye göre her şeyden önce turizm döviz kazandırıcı bir faaliyettir ve bu faaliyetler sonucunda kazanılan döviz mal ve hizmet üretiminde kullanılacak sermaye mallarının ithalatında kullanılabilir. Böylece turizm, ihracatından fazla ithalat yapan ülke için bir finansman kaynağı niteliği taşıyabilmektedir. Bu kaynak ekonomide malların üretiminde kullanılan sermaye malları ya da temel girdilerin ithalatının finansmanında kullanılıyorsa bu durumda turizm gelirlerinin ekonomik kalkınmada temel bir rol oynayacağı söylenebilir. Bunun dışında uluslararası turizm yerel firmalar ile diğer uluslararası turizm bölgelerindeki firmalar arasında rekabet aracılığıyla etkinlik artırıcı bir faaliyet niteliğindedir ve yerel firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanmalarını da kolaylaştırmaktadır (Balaguer and Cantavella-Jorda,2002:878).

Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğine ilişkin çalışmaların sayısı az olmak birlikte son yıllarda artmaya başladığı söylenebilir. Literatürde yer alan çalışmalarda TDBH kapsamında turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin nedensellik ve eşbütünleşme sınımaları çerçevesinde irdelendiği gözlenmektedir. Kırbas-Kasman ve Kasman (2004:122-131), 1963-2002 döneminde Türkiye'de ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Johansen (1988) eşbütünleşme testi ve Pesaran, Shin ve Smith (2001) sınır testi ile araştırmışlardır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edildikten sonra nedenselliğin yönünü belirlemek üzere Granger nedensellik sınaması gerçekleştirilmiştir. Sonuçlara göre, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi tek yönlü

olarak etkilediği bulgusuna ulaşılmış ve bu bağlamda TDBH'nin Türkiye için geçerliliğine işaret edilmiştir. Gündüz ve Hatemi-J (2005:499-504), Türkiye'de TDBH'nin geçerliliğini 1963-2002 döneminde yıllık verilerle sınımladılar. Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı bulgusuna ulaşan yazarlar TDBH'nin Türkiye için geçerliliğine işaret etmişlerdir. Bahar (2006:137-150), turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunup bulunmadığını ve turizmin ekonomik büyümeye olası katkısını 1963-2004 dönemi verileriyle araştırmıştır. VAR modeline dayalı analiz sonuçları turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumlu olduğunu ve turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde karşılıklı bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymuştur. Çil Yavuz (2006:162-171), Türkiye'de 1992Q1-2004Q4 döneminde turizm gelirlerindeki artışın ekonomik büyümeye etkisini araştırmıştır. Bu amaçla geleneksel ADF birim kök testinin yanı sıra yapısal kırılmayı dikkate alan Zivot ve Andrews (1992) birim kök testinden, standart Granger nedensellik testi ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testinden yararlanmışlardır. Analiz sonuçlarına göre turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Aslan (2008:1-11), 1992-2007 döneminde Türkiye ekonomisi için turizmin ekonomik büyüme üzerinde etkili olup olmadığını araştırmıştır. Johansen eşbütünlük ve Granger nedensellik sınamaları sonucunda turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği hipotezi doğrulanmıştır. Sonuçta son 15 yıllık dönemde turizmin Türkiye'nin ekonomik büyümesini desteklediği bulgusuna ulaşılmıştır. Kızılgöl ve Erbaykal (2008:351-360), Türkiye'de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1992Q1-2006Q2 dönemi için Toda-Yamamoto nedensellik yöntemi ile incelemiştir. Yazarlar, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmişler ve bu bağlamda daha fazla turizm geliri için sürdürülebilir ekonomik büyümenin gerekli olduğuna işaret etmişlerdir. Katırcıoğlu (2009:17-20), Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini 1960-2006 döneminde yıllık verilerle incelemiştir. Johansen ve ARDL sınır testine dayalı analiz sonuçları değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin bulunmadığını göstermiştir. Bu bağlamda çalışmada turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye açısından geçerliliğine ilişkin bir sonuca ulaşılamadığına işaret edilmiştir. Arslantürk, Balcılar ve Özdemir (2011:664-671), Türkiye'de 1963-2006 döneminde turizm gelirleri ile GSYİH arasındaki vektör hata düzeltme modeline dayalı Granger nedensellik ilişkisini Kayan Pencere (Rolling Windows) ve Zamanla Değişen Katsayılar (Time-varying Coefficients) tahmin yöntemleri ile incelemiştir. Tüm örneklem dönemi için VECM modeline dayalı sonuçlara göre değişkenler arasında Granger nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Zamanla değişen katsayılar ve kayan pencereler yaklaşımlarına dayalı analiz sonuçları ise GSYİH'nın turizm gelirlerini öngörü gücünün bulunmadığını ancak turizm gelirlerinin 1980'lerin başlarından itibaren GSYİH için pozitif bir öngörü içeriğine sahip olduğunu göstermiştir. Çoban ve Özcan (2013:243-261), Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiyi 1963-2010 dönemi verileriyle incelemiştir. Uzun dönemde turizmin ekonomik büyümenin önemli bir nedeni olduğu bulgusuna ulaşılırken kısa dönemde ise iki değişken arasında bir ilişki tespit edilememiş, ulaşılan bulgular ışığında turizm sektörünün Türkiye'nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğu ifade edilmiştir.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada TDBH'nin Türkiye için geçerliliği 1992Q1-2010Q2 dönemine ait verilerle Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002)'den hareketle aşağıdaki üç değişkenli model çerçevesinde incelenmiştir:

$$LY_t = \alpha_0 + \beta_1 LTR_t + \beta_2 LEX_t + e_t \quad (1)$$

Modelde Y ; reel GSYİH'yı, TR ; reel turizm gelirlerini ve EX ise reel efektif döviz kurunu temsil etmektedir. Bütün serilerin logaritmik olarak yer aldığı modelde turizm gelirleri ve GSYİH serileri 2005 baz yılı TÜFE ile deflate edilmiş ve bu serilerde gözlenen mevsimsellik X-11 ile giderilmiştir. Döviz kuru değişkeni, uluslararası rekabet gücünü temsilen modele dâhil edilmiştir. Analize konu veriler TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) ve IMF-IFS veri setinden temin edilmiştir.

Analizde kullanılan verilerin durağanlıklarının incelenmesi zaman serisine dayalı çalışmaların başlangıç aşamasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmada öncelikle analize konu değişkenlerin durağan olup olmadıkları birim kök testleri ile araştırılmıştır. Durağan olmayan serilerin aynı dereceden bütünleşik seriler olmaları halinde aralarında uzun dönemli ilişki olup olmadığı eşbütünleşme testleri ile araştırılabilir. Bu amaçla ilk olarak serilerin bütünleşme dereceleri ADF ve KPSS birim kök testleri ile araştırılmıştır. Ancak literatürde yaygın biçimde kullanılan bu birim kök testlerinin önemli bir eksikliği serilerde meydana gelebilecek yapısal kırılma durumunda yanıltıcı sonuçlar verebilmeleridir. Analiz dönemi içerisinde ekonomide yaşanan krizler, politika değişiklikleri, siyasi krizler vb. gibi gelişmelerin serilerde yapısal kırılmalara yol açabileceği dikkate alındığında serilerin durağanlıklarının araştırılmasında yapısal kırılmanın dikkate alınması bu açıdan önem taşır. Bu nedenle çalışmada ADF ve KPSS birim kök testlerinin yanı sıra Zivot ve Andrews (1992) (ZA) tarafından geliştirilen ve serilerde meydana gelen yapısal kırılmayı içsel olarak belirleyen birim kök test yönteminden de yararlanılmıştır.

3.1. Eşbütünleşme Sınamaları

Değişkenlerin bütünleşme dereceleri tespit edildikten sonra analize konu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı belirlenebilmektedir. Zaman serisi literatüründe değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisinin belirlenmesinde kullanılan en yaygın iki yaklaşım Engle ve Granger (1987) ve Johansen ve Juselius (1990) yaklaşımlarıdır. Her iki yaklaşımın ortak özelliği analize konu serilerin düzey değerlerinde durağan olmamalarına karşın farkları alındığında durağan hale gelen birinci dereceden bütünleşik seriler olmasını gerektirmesidir (Hossain,2012:770-771). Bu bağlamda eşbütünleşme testi düzeyde durağan olmayan serilerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerini ortaya koymaktadır. Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı öncelikle Johansen ve Juselius (1990) testiyle araştırılmış ancak çalışmada yapısal kırılmalı birim kök testlerine yer verilmesinden dolayı eşbütünleşme analizinde yapısal kırılmaya olanak tanıyan Gregory-Hansen eşbütünleşme testi de kullanılmıştır.

Gregory ve Hansen (1996), tek bir yapısal kırılmanın sabit ve/veya eğimde gözlenebileceğini ifade ederek üç farklı model önermişlerdir. Yapısal kırılmanın olmadığı durumdaki standart eşbütünleşme regresyon denklemi

$$y_{1t} = \mu_1 + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t = 1, \dots, n \quad (2)$$

biçiminde ifade edildiğinde Gregory-Hansen (1996)'da önerilen üç model aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Model 1: Sabitte Kırılma (C):

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t = 1, \dots, n \quad (3)$$

Bu denklemde yapısal kırılma sabit terimdeki (μ_1) değişimle kendini göstermektedir. Bu bağlamda μ_1 yapısal kırılma öncesindeki sabit terimi, μ_2 ise yapısal kırılma zamanındaki sabit terimdeki değişimi göstermektedir.

Model 2: Trendli Modelde Sabitte Kırılma (C/T):

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + \beta t + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t = 1, \dots, n \quad (4)$$

Bu model sabitte kırılma modeline trend terimi eklenerek oluşturulmuştur. Bu haliyle bu model trendin varlığı durumunda sabitteki kırılmayı betimlemektedir.

Model 3: Rejim Değişimi (C/S):

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + \alpha_1^T y_{2t} + \alpha_2^T y_{2t} \varphi_{t\tau} + e_t, \quad t = 1, \dots, n \quad (5)$$

Bu model ise sabitle birlikte eğim parametrelerinde tek bir yapısal kırılmaya olanak tanımaktadır. Böylece uzun dönem denge ilişkisinin hem düzey değişimini hem de parametrelerdeki değişimi aynı anda yansıtmaktadır. μ_1 ve μ_2 'ye ilişkin tanımlamalar sabitte kırılma modelinde olduğu gibidir. Ancak burada α_1 rejim değişimi öncesindeki eğim katsayılarını gösterirken, α_2 ise rejim değişimi sonrasında eğim katsayılarındaki değişimi göstermektedir. Yapısal kırılmanın model katsayıları üzerinde yarattığı etkiyi gösterebilecek nitelikteki bu model yazarlar tarafından *rejim değişimi modeli* olarak adlandırılmıştır (Gregory ve Hansen, 1996:102-103).

Yukarıda sunulan modellerde “n” gözlem sayısını gösterirken $\tau \in (0,1)$ bilinmeyen yapısal kırılma dönemini göstermektedir. Yapısal değişim ise $\varphi_{t\tau}$ ile ifade edilen kukla değişkenler ile modellenmiştir. Bu bağlamda kukla değişkenler şöyle tanımlanmaktadır:

$$\varphi_{t\tau} = \begin{cases} 0 & ; t \leq (n\tau) \\ 1 & ; t > (n\tau) \end{cases}$$

Kukla değişken kırılma dönemi ve öncesinde 0, kırılma dönemi sonrasında ise 1 değerini almaktadır (Gregory ve Hansen, 1996:102-103).

Gregory-Hansen (1996)'da sunulan bu üç model değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin yukarıdaki (1) no'lu denklemdeki gibi olduğu kabul edilerek TDBH çerçevesinde yazılabilir:

Model 1: Sabitte Kırılma (C):

$$LY_t = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + \alpha_1 LTR_t + \alpha_2 LEX_t + e_t \quad (5)$$

Model 2: Trendli Modelde Sabitte Kırılma (C/T):

$$LY_t = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + \beta_1 t + \alpha_1 LTR_t + \alpha_2 LEX_t + e_t \quad (6)$$

Model 3: Rejim Değişimi (C/S):

$$LY_t = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + \alpha_1 LTR_t + \alpha_2 LEX_t + \alpha_{11} \varphi_{t\tau} LTR_t + \alpha_{22} \varphi_{t\tau} LEX_t + e_t \quad (7)$$

3.2.Nedensellik Sınamaları

Analize konu değişkenler arasında tespit edilen bir eşbütünlük ilişkisi bu değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini göstermekle birlikte değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü hakkında herhangi bir bilgi içermez. Bu nedenle bir uzun dönemli ilişki içerisinde olan değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü tespit edilmek isteniyorsa bunun ayrıca test edilmesi gerekmektedir. Granger (1988)'de analize konu değişkenlerin eşbütünlük olması durumunda değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin VAR modeli yerine bir vektör hata düzeltme modeli (VECM) aracılığıyla test edilmesinin daha uygun olacağına işaret edilmiştir (Oh ve Lee, 2004:56).

Standart bir hata düzeltme modeli bağımlı ve bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerleri ile eşbütünlük ilişkisinden elde edilen kalıntıların bir dönem gecikmeli değeri üzerine regresyonu ile tahmin edilmektedir. Analizde kullandığımız verilerle tahmin edilecek hata düzeltme modeli aşağıdaki biçimde gösterilebilir (Kumar, Webber ve Perry, 2012:2949):

$$\Delta LY_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^n \beta_{1i} \Delta LY_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{2i} \Delta LTR_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{3i} \Delta LEX_{t-i} + \beta_4 ECT_{t-1} + \varepsilon_t$$

Değişkenler arasındaki kısa dönem dinamiklerini gösteren bu hata düzeltme modeli üzerinden değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri ortaya koyulabilir. Masih ve Masih (1998)'de bunun üç yoluna bir başka ifadeyle de nedenselliğin üç farklı kaynağına işaret edilmiştir. Bunlardan birincisi hata düzeltme teriminin anlamlı olup olmadığının sınanmasıdır. İkincisi her bir açıklayıcı değişkenin gecikmeli değerlerinin bir bütün olarak anlamlılığının sınanması ve üçüncüsü ise her bir açıklayıcı değişkenin gecikmeli değerleri ile hata düzeltme teriminin birlikte anlamlılığının Wald ya da F testi ile sınanmasıdır (Masih ve Masih, 1998:1289). Tahmin edilen hata düzeltme modelinde hata düzeltme teriminin istatistikî açıdan anlamlı olması uzun dönem dengesinden sapma durumunda uzun dönem dengesine uyarlanmanın söz konusu olduğunu ve bu uyarlanmanın hızını göstermekte olup burada hata düzeltme teriminin anlamlılığı t-testi aracılığıyla sınanabilmektedir. Öte yandan her bir açıklayıcı değişkenin gecikmeli değerlerinin bir bütün olarak anlamlılığının sınanıldığı nedenselliğin ikinci kaynağında ise bağımlı değişkenin yalnızca kısa dönemli şoklara tepki verdiği anlamında değişkenler arasındaki kısa dönem nedensellik ilişkisi tespit edilebilmektedir. Son olarak üçüncü nedensellik kaynağı, ilk iki nedensellik kaynağının birlikte anlamlı olup olmadığı, yani herhangi bir açıklayıcı değişkenin gecikmelileri ile hata düzeltme teriminin birlikte anlamlı olup olmadığının sınanması ile ortaya koyulabilmektedir. Bu yolla sisteme etki edecek bir şok sonrasında uzun dönem dengesine uyarlanma sürecinde yükün hangi değişken/ler üzerinde olduğu ortaya koyulabilir. Literatürde ikinci yolla elde edilen nedensellik zayıf Granger nedensellik olarak adlandırılırken üçüncü yolla elde edilen nedensellik ilişkisi ise güçlü Granger nedensellik olarak adlandırılmaktadır (Oh ve Lee, 2004:56-57).

4. Uygulamalı Analiz Sonuçları

4.1. Birim Kök ve Eşbütünlüşme Sınama Sonuçları

Değişkenlerin durağan olup olmadıklarını tespit etmek üzere uygulanan ADF ve KPSS ile yapısal kırılmalı Zivot ve Andrews (1992) birim kök sınama sonuçları Tablo 1’de verilmiştir. ADF ve KPSS test sonuçları birlikte değerlendirildiğinde LEX dışındaki serilerin birim kök içerdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Ancak yapısal kırılmalı ZA testi dikkate alındığında elde edilen sonuçlar analize konu serilerin tümünün birim kök içerdiğini ve bu bağlamda durağan olmadığını ortaya koymuştur. Bütün serilerin birinci farkında durağan çıkmaları ise seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin var olup olmadığını araştırmak için gerekli ön koşulun sağlandığını göstermektedir.

Tablo.1 Birim Kök Sınama Sonuçları

Değişkenler	ADF		KPSS		ZA (1992)	
	Seviye ^a	I. Fark ^b	Seviye ^a	I. Fark ^b	Model A	Model C
LY	-2.941	-9.887***	0.104	0.059	-4.160 (1998:01)	-4.234 (1998:01)
LTR	-2.372	-12.794***	0.155**	0.113	-3.586 (2001:02)	-3.984 (2003:03)
LEX	-3.889**	-8.869***	0.127*	0.164	-4.359 (2003:02)	-4.410 (1995:02)
K.D	a	b	a	b		
%1	-4.088	-3.524	0.216	0.739	-5.34	-5.57
%5	-3.472	-2.902	0.146	0.463	-4.80	-5.08
%10	-3.163	-2.588	0.119	0.347	-	-

Not: ^a ve ^b sırasıyla sabit ve trendli modeli ve sadece sabitli modeli temsil etmektedir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeylerinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir. Model A sabitte kırılma, Model C hem sabit hem de trendde kırılmadır. Parantez içindeki değerler yapısal kırılma zamanını göstermektedir.

Çalışmada analize konu seriler arasındaki olası bir uzun dönem ilişkisinin varlığı Johansen-Juselius (1990) ve yapısal kırılmaya olanak tanıyan Gregory-Hansen (1996) eşbütünlüşme yöntemleriyle araştırılmıştır. Bunlardan Johansen ve Juselius (1990) yöntemi VAR modeli temelinde maksimum olabilirlik tahmin yöntemine dayanmaktadır. Bu yaklaşımda VAR modelinin tahmininde optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi oldukça önemlidir. Çalışmada hata terimlerini otokorelasyondan arındıran minimum gecikme sayısı iki olarak belirlenmiş ve VAR modeli iki gecikme ile tahmin edilmiştir. VAR modeline dayalı Johansen-Juselius yaklaşımında seriler arasındaki olası uzun dönemli ilişkinin belirlenmesi maksimum özdeğer (λ_{Max}) ve iz istatistiği (λ_{Trace}) şeklinde iki olabilirlik test (Likelihood Ratio) istatistiği aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Olabilirlik test istatistiklerinden iz istatistiği (λ_{Trace}), eş-bütünlüşme vektör sayısının r’ye eşit ya da r’den küçük olduğu şeklindeki boş hipotezi, genel alternatifine karşı test ederken; maksimum özdeğer istatistiği (λ_{Max}) ise eşbütünlüşme vektör sayısının r olduğunu belirten boş hipotezi r+1

tane eşbütünleşik vektör olduğunu belirten alternatif hipoteze karşı test etmektedir (Enders, 1995:391).

Gregory-Hansen eşbütünleşme testinde eşbütünleşmenin yokluğunu ifade eden boş hipotez yapısal kırılma altında eşbütünleşmenin varlığını ifade eden alternatif hipoteze karşı sınınamaktadır. Boş hipotezin alternatifine karşı sınınaması için yazarların önerdiği ADF^* test istatistiğinden yararlanılmaktadır. Yapısal kırılma dönemi, eşbütünleşme denklemlerinin örneklemdaki olası tüm kırılma dönemleri için tahmin edilmesiyle test istatistiklerinin minimumuna bir başka ifadeyle de mutlak değer olarak test istatistiklerinin maksimumuna karşılık gelen dönem olarak belirlenmektedir (Lopcu vd, 2012:9; Rao and Kumar, 2009:1279).

Tablo.2 Eşbütünleşme Sınama Sonuçları

Johansen-Juselius (1990) Sınaması						
$H_0: \text{rank}(\Pi)=r$	λ_{Trace}	%5 K.D.	λ_{Max}	%5 K.D.		
$r = 0 (r \geq 1)$	21.070	29.797	11.947	21.131		
$r = 1 (r \geq 2)$	9.123	15.494	7.650	14.264		
$r = 2 (r \geq 3)$	1.472	3.841	1.472	3.841		
Gregory-Hansen (1996) Sınaması						
	C/S	TB	C/T	TB	C	TB
ADF^*	-6.295**	1997:Q3	-4.668	1997:Q2	-5.215*	1996:Q4
K.D.	C/S		C/T		C	
	%1	%5	%1	%5	%1	%5
	-5.970	-5.500	-5.800	-5.290	-5.440	-4.920

Not: (*), (**) sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir. ADF^* için kritik tablo değerleri Gregory-Hansen (1996:109)'dan alınmıştır.

Johansen-Juselius ve Gregory-Hansen eşbütünleşme test sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur. Tablo 2'deki sonuçlara göre, Johansen-Juselius yöntemine dayalı eşbütünleşme test sonuçları analize konu değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Gregory-Hansen (1996) yaklaşımından elde edilen sınama sonuçları ise Johansen-Juselius (1990) yaklaşımından farklı olarak yapısal kırılma altında seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. Sonuçlara göre, sabitte kırılmayı temsil eden model (C) ile rejim değişimi modeli (C/S) için hesaplanan minimum test istatistiği mutlak değer olarak kritik değerlerden büyük olduğu için Gregory-Hansen yöntemine göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusudur. Sonuç olarak, yapısal kırılma dikkate alındığında analize konu seriler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi bulunmaktadır.

Tablo.3 Eşbütünleşme Regresyon Sonuçları

Model	sabit	d96*sabit	LTR	LEX		
C	3.974	0.175	0.148	0.525		
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)		
C/S	sabit	d97*sabit	LTR	LEX	d97*LTR	d97*LEX
	3.945	0.515	0.282	0.439	-0.229	0.098
	(0.000)	(0.537)	(0.000)	(0.003)	(0.003)	(0.532)

Notlar: Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir. d96 ve d97 kırılma dönemi sonrasında 1 değerini alan kukla değişkenlerdir.

Yapısal kırılmalı Gregory-Hansen eşbütünleşme testi sonuçları dikkate alınarak tahmin edilen eşbütünleşme regresyon denklemleri Tablo 3'te yer almaktadır. Buna göre, sabitte kırılmayı temsil eden model (C) için tahmin sonuçları model katsayılarının istatistikî açıdan anlamlı olduğunu ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Rejim değişimi modeline (C/S) ilişkin tahmin sonuçları ise turizm katsayısının kırılma dönemi öncesinde pozitif kırılma dönemi sonrasında ise negatif olduğunu göstermiştir. Rejim değişimi modelinde katsayıların tümünün istatistikî açıdan anlamlılığının sağlanamadığı da gözlenmiştir.

4.2.Nedensellik Sınama Sonuçları

Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme testi sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunmadığını gösterirken Gregory-Hansen (1996) eşbütünleşme testlerinden elde edilen sonuçlar analize konu değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Bu aşamada analize konu değişkenler arasındaki kısa dönem dinamiklerini ortaya koymak üzere hata düzeltme modeli tahmin edilebilir ve böylece değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü belirlenebilir. Bu çalışmada hata düzeltme modeli bağımlı değişkenin kendisi ve diğer açıklayıcı değişkenlerin gecikmeleri ile sabitte kırılmayı ifade eden model (C) için tahmin edilen Gregory-Hansen eşbütünleşme regresyonundan elde edilen hata teriminin bir gecikmeli değeri üzerine regresyonu biçiminde tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo.4 Hata Düzeltme Modeli Sınama Sonuçları

Kısa Dönem Katsayılar için Wald İstatistiği				
	ΔLY	ΔLTR	ΔLEX	ECT
ΔLY	-----	4.654 (0.097)	1.082 (0.582)	-0.434 (0.000)

Not: (.) içindeki değerler p-olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 4'te verilen sonuçlara göre hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı bulunmuştur. Bu bulgu seriler arasındaki uzun dönemli denge ilişkisinden bir sapma olması durumunda dengeye yeniden yönelimin söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Uzun dönem dengesine uyarlanma hızı dönem başına yüzde

43'tür. Öte yandan tablo 4'te kısa dönem nedensellik sınama sonuçlarına da yer verilmiştir. Her bir açıklayıcı değişkenin gecikmeli değerlerinin bir bütün olarak anlamlı olup olmadıklarının Wald testi ile sınanması sonucunda kısa dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin varlığı bulgusuna ulaşılmıştır.

5. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'de TDBH'nin geçerliliği çeşitli zaman serisi tekniklerinden yararlanılarak araştırılmıştır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin araştırılmasında Johansen ve Juselius (1990) ve Gregory-Hansen (1996) eşbütünleşme testlerinden yararlanılmıştır. Johansen-Juselius eşbütünleşme test sonuçları seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını göstermiştir. Ancak yapısal kırılmayı dikkate alan Gregory-Hansen eşbütünleşme sınavasından elde edilen sonuçlar seriler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını desteklemiştir. Eşbütünleşme ilişkisinde yapısal kırılma dönemi sabitte kırılmayı içeren model (C) için 1996 yılının dördüncü çeyreği iken rejim değişimi modeli model (C/S) için 1997 yılının üçüncü çeyreği olarak tespit edilmiştir. Bu dönem Türkiye ekonomisine etkileri olduğu düşünülen Rusya krizi, Türkiye'de yaşanan deprem felaketi ve ekonomik kriz gelişmeleri ile örtüşür niteliktedir. Türkiye ekonomisi açısından yaşanan bu gelişmelerin turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini değiştirdiği söylenebilir. Özellikle rejim değişimi modeli açısından bir değerlendirme yapıldığında 1997 yılının üçüncü çeyreğindeki yapısal kırılma sonrasında turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinde azalma olduğu gözlenmiştir.

Çalışmada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini sınamak amacıyla hata düzeltme modeli tahminine de yer verilmiştir. Hata düzeltme modeli tahmin sonuçları hata düzeltme teriminin negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı olduğunu ve kısa dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

- Adnan Hye, Q.M. ve Ali Khan, R.E. (2012). Tourism-Led Growth Hypothesis: A Case Study of Pakistan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 2012, pp.1-11.
- Arslantürk, Y., Balcılar, M. ve Özdemir, Z. A. (2011). Time-Varying Linkages Between Tourism Receipts and Economic Growth in a Small Open Economy. *Economic Modelling*, 28, pp.664-671.
- Aslan, A. (2008). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), ss.1-11.
- Aslan, A. (2013). Tourism Development and Economic Growth in the Mediterranean Countries: Evidence from Panel Granger Causality Tests. *Current Issues in Tourism*, 2013, pp.1-10.
- Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), ss.137-150

- Bahar, O. ve Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), ss.255-265.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), pp.877-884.
- Belloumi, M. (2010). The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia. *International Journal of Tourism Research*, 12, pp.550-560.
- Brida, J.G. ve Pullina, M. (2010). A Literature Review on the Tourism-Led-Growth Hypothesis. *Crenos Working Paper*, 2010/17.
- Brida, J.G. ve Giulliani, D. (2012). Empirical Assessment of the Tourism-Led Growth Hypothesis: The Case of the Tirol-Südtirol-Trentino Europaregion. *DISA Working Paper*, 2012/2.
- Çatık, A.N. (2007). Yapısal Kırılma Altında Para Talebinin İstikrarı: Türkiye Örneği. *İktisat, İşletme ve Finans*, Şubat-2007, ss.103-113.
- Çil Yavuz, N. (2006). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7 (2), ss.162-171
- Çoban, O. ve Özcan, C.C. (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 8(1), ss.243-261.
- Dickey, D. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root. *Econometrica*, 49 (4): pp.1057-1072.
- Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*. John Wiley & Sons Inc.
- Engle, R. F., Granger, C. W. J. (1987). “Co-integration and Error-correction: Representation, Estimation and Testing”, *Econometrica*, 55(2), pp.251-276.
- Gregory, A.W. ve Hansen, B.E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70 , pp.99- 126.
- Gündüz, L., Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12(8), pp.499-504.
- Hossain, A.A. (2012). Modelling of Narrow Money Demand in Australia: An ARDL Cointegration Approach, 1970–2009. *Empirical Economics*, 42, pp.67–790.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Co-integration with Application to the Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, pp.169–221.
- Kalkınma Bakanlığı. Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı,
<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/index.aspx>
- Katircioğlu, S.T. (2009). Revisiting the Tourism-Led-Growth Hypothesis for Turkey Using the Bounds Test and Johansen Approach for Cointegration. *Tourism Management*, 30, pp.17–20.
- Kırbaş Kasman, S. ve Kasman, A. (2004). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkisi. *İktisat, İşletme ve Finans*, Temmuz 2004, ss.122-131.
- Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), ss.351-360.

- Kumar, S. ve Webber, D.J. (2013). Australian Money Demand Stability: Application of Structural Break Tests. *Applied Economics*, 45(8), pp.1011-1025.
- Kumar, S., Webber, D.J. ve Perry, G. (2012). Real Wages, Inflation and Labour Productivity in Australia. *Applied Economics*, 44(23), pp.2945-2954.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P.C.B., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). Testing The Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We That the Economic Time Series Have a Unit Root?. *Journal of Econometrics*, 54, pp.159-178.
- Lean, H.H. ve Tang, C.F. (2010). Is the Tourism-led Growth Hypothesis Stable for Malaysia? A Note. *International Journal of Tourism Research*, 12, pp.375-378.
- Lopcu, K., Burgaç, A. ve Dülger, F. (2013). Balassa-Samuelson Hipotezi: Türkiye Ekonomisi İçin Bir Sınama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(4), pp.1-22.
- Masih, A.M.M. ve Masih, R. (1998). A Multivariate Cointegrated Modelling Approach in Testing Temporal Causality Between Energy Consumption, Real Income and Prices with an Application to Two Asian LDCs. *Applied Economics*, 30:10, pp.1287-1298
- Oh, C. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy. *Tourism Management*, 26, pp.39-44.
- Oh, W. ve LEE, K. (2004). Causal Relationship Between Energy Consumption and GDP Revisited: The Case of Korea 1970-1999. *Energy Economics*, 26, pp.51-59.
- Rao, B.B. ve Kumar, S. (2009). Cointegration, Structural Breaks and the Demand for Money in Bangladesh. *Applied Economics*, 41(10), pp.1277-1283.
- Savaş, B., Beşkaya, A. ve Şam, F. (2010). Analyzing the Impact of International Tourism on Economic Growth in Turkey. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), pp.121-136.
- TCMB. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. <http://www.tcmb.gov.tr/>
- UNWTO. World Tourism Organization. <http://www2.unwto.org/>
- UNWTO (2013a). UNWTO Tourism Highlights. 2013 Edition.
- UNWTO (2013b). World Tourism Barometer. 11 (April).
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), pp.251-270.

BEŞERİ SERMAYE, FİZİKSEL SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: BRICS ÜLKELERİ VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Müge MANGA*
Harun Bal**
Neşe ALGAN***
Ediz Deniz KANDIR****

ÖZET

İçsel büyüme teorileri beşeri sermayenin, ekonomik büyümeyi belirleyen önemli bir faktör olduğunu belirtmektedir. Bu ifade, klasik üretim faktörlerinin yanı sıra beşeri sermayeyi de kapsayan politikalara olan gereksinmeyi ortaya koymaktadır. Bu, fiziksel sermayenin ekonomik büyüme için yalnız başına yeterli olmadığı anlamına gelmektedir. Bu çalışma, Türkiye’de ve BRICS ülkelerinde, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, Türkiye ve BRICS ülkelerinde, 1995-2011 yılları arasındaki uzun dönem ekonomik büyümenin seviyesi Panel Veri Analizi kullanılarak incelenmektedir. Analiz sonucunda, Türkiye ve BRICS ülkelerinde, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında uzun dönem ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çerçevede, beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi teşvik eden önemli bir faktör olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Beşeri Sermaye, Ekonomik Büyüme, BRICS Ülkeleri, Türkiye*

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN CAPITAL, PHYSICAL CAPITAL AND ECONOMIC GROWTH: CASES OF BRICS COUNTRIES AND TURKEY

ABSTRACT

Endogenous growth theories have implied that human capital is an important factor that determines economic growth. This implication has revealed the need for policies that involving human capital as well as classical production factors. This means, physical capital is not enough alone for economic growth. This study aims to analyse the causality between human capital and economic growth in Turkey and BRICS countries. To this aim, by using Panel Data Analysis, the degree of the relationship between growth and human capital, in the long run, between the years 1995-2011 is analyzed. As a consequence of the analysis we expect to conclusion that there’s a positive and the high correlation relationship between human capital and economic growth. In our analysis, we obtained the result that, there’s a long-run relationship between human capital and economics growth in BRICS countries and Turkey. In this context, we came to the conclusion that human capital is an important factor that stimulate economic growth.

Key Words: *Human Capital, Economic Growth, BRICS Countries, Turkey*

---

* Arş.Gör., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F, İktisat, mmanga@cu.edu.tr

** Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, harunbal@cu.edu.tr

***Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi ,nalgan@cu.edu.tr

**** edkandir@yahoo.com

1.Giriş

Beşeri, sosyal sermaye ve teknoloji gibi kavramların, emek ve fiziksel sermaye gibi bazı kavramlara kıyasla ekonomi literatürüne girişi daha geç olmuştur. Neo-Klasik iktisat teorileri, iktisadi büyümenin kaynağının sadece fiziksel sermaye yani niceliksel kaynaklar olduğunu ileri sürmüştür. Neo-Klasik iktisadın bu eksikliğini giderip beşeri sermaye kavramının ekonomik büyümedeki önemini ortaya koyan, içsel büyüme teorileri ise beşeri sermayenin fiziki sermaye kadar önemli bir üretim faktörü olduğunu savunmuş ve böylece beşeri sermayenin iktisat literatüründeki temeli atılmıştır. Diğer bir ifadeyle, yeni büyüme teorileri olarak ifade edilen içsel büyüme teorileri büyümeyi, beşeri sermaye, teknolojik gelişme ve araştırma geliştirme gibi faktörlerden yararlanarak açıklamaya çalışmıştır (Eser ve Gökmen, 2009). OECD'nin tanımına göre beşeri sermaye, ekonomik faaliyetlerle ilgili olarak bir bireyde olabilecek bilgi, beceri ve diğer özellikleri yardımıyla kişinin üretken olarak ortaya koyabileceği tüm nitelikleri içermektedir (Başol, 2013). Çalışmada, Türkiye ve BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkelerindeki 1995-2011 yılları için beşeri sermaye endeksi ile büyüme arasındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmektedir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, beşeri sermayenin genel bir tanımı yapılmaktadır. İkinci bölümde, beşeri sermaye kavramı ile ilgili detay bilgilere yer verilmiş ve beşeri sermaye kavramı ekonomik büyüme ilişkisi değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde, BRICS ülkeleri ve Türkiye'deki beşeri sermaye ve ekonomik büyüme kavramlarının değerlendirilmesine yer verilmektedir. Çalışmanın dördüncü bölümünde, 1995-2011 yılları arasında BRICS ve Türkiye'deki beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi gösteren panel veri analizi sonuçları yer almaktadır. Çalışmanın son kısmında ise analiz sonucunda elde edilen verilere de dayanarak Türkiye ve BRICS ülkeleri üzerine bazı değerlendirmeler yapılmaktadır.

2.Beşeri Sermaye Kavramı

Beşeri sermaye, üretim sürecine katılan işgücüne ait olan ve diğer üretim faktörlerinin daha verimli ve etkin kullanılmasına imkan sağlayan bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi pozitif değerlerin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Bu değerler, yeni teknolojilerin icat edilmesine, etkin kullanılmasına ve benimsenmesine neden olarak, ekonomik büyümeyi artırıcı bir unsur haline gelmektedirler. Bir başka ifadeyle, söz konusu değerler, ülke ekonomisinin daha hızlı gelişmesine katkıda bulunmaktadırlar (Eser ve Gökmen, 2009).

Beşeri sermaye kavramının geçmişi, klasik iktisadın ortaya çıktığı 1776 yılına kadar uzanmakta ve daha sonrasında, kavram bilimsel bir teori haline gelmiş bulunmaktadır (Fitzsimons, 1999, Akt; Dae-Bong, 2009). Adam Smith, beşeri sermaye kavramını tanımlarken, vasıfsız emek ve beşeri sermaye arasında bir ayrım gözetmiş ve yetenekli bireylerin sadece kazanç elde etmekle kalmayıp, topluma da fayda sağladıklarını belirtmiştir. Ayrıca, emeğin iki grupta sınıflandırıldığını, bunlardan birisinin eğitilmiş ve deneyimden yoksun işgücünden, diğerinin ise eğitilmiş ve beceri sahibi işgücünden meydana geldiğini vurgulayarak, eğitimsiz ve tecrübesiz işgücünün fiziksel güç gerektiren işlerde, eğitilmiş ve beceri sahibi işgücünün ise, eğitim ve

becerilerine uygun işlerde görevlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Smith, becerisiz ve becerili işgücünün eşit muamele görmemesi gerektiğini, işlerinin de uygun şekilde ayrılması gerektiğini belirterek, bunun emeğin üretken gücünden faydalanmak için tek yol olduğunu da vurgulamıştır (Awan, 2012). Beşeri sermaye kavramının iktisat literatürüne ilk girişi, Smith, Mill ve Marshall'ın çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Bugünkü beşeri sermaye kavramı, Denison (1962), Schultz (1968) ve Becker (1964) tarafından geliştirilmiştir (Eser ve Gökmen, 2009). Beşeri sermaye kavramının bir teori olarak belirmesinin ardından Schultz, beşeri sermayeyi, bir ülkenin ekonomik büyümesi için gerekli ve önemli faktörlerden birisi olarak tanımlamıştır (Dae-Bong, 2009). Beşeri sermaye, akademik alanların bakış açılarına göre, farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırmalardan ilki, bireysel yönleri dikkate almaktadır. Schultz (1961), beşeri sermayeyi, klasik görüşteki emek gücü kavramına karşı, bir çeşit mülkiyet olarak nitelendirmekte ve insanın kapasitesini, tüm diğer servet biçimlerinden daha önemli bir kavram haline getirmektedir. Birçok araştırmacı, insan kapasitesini bireyin sahip olduğu bilgi ve beceri olarak gördüklerinden dolayı bu görüşü kabul etmektedirler (Beach, 2009, Akt; Dae-Bong, 2009). İkinci sınıflandırma beşeri sermayenin kendisine ve biriktirilmesine dayalıdır. Bu bakış açısı, zorunlu eğitim, zorunlu eğitim kapsamı dışında kalan eğitim kademelerinde ve mesleki eğitim gibi faaliyetlerden elde edilen bilgi ve becerilere vurgu yapmaktadır (De la Fuente ve Ciccone, 2002, Akt; Dae-Bong, 2009). Bu bakış açısının en önemli eksikliği, insanların kendi deneyimleriyle elde ettikleri bilgiyi ihmal etmesidir. Üçüncü sınıflandırma ise, üretim odaklı beşeri sermaye görüşüne dayanmaktadır. Romer (1990), beşeri sermayeden, ekonomik üretkenliğin temel kaynağı olarak bahsetmektedir. Rosen (1990), beşeri sermayenin, insanların üretkenliklerini arttırmak için kendilerine yaptıkları bir yatırım olduğunu belirtirken, Frank ve Bemanke (2007), beşeri sermayeyi, eğitim, deneyim, hizmet içi eğitim, zeka, enerji, çalışma alışkanlıkları, güvenilirlik ve inisiyatif alma gibi, çalışanın marjinal ürün değerini etkileyen faktörlerin bir bileşimi olarak görmektedir.

Sonuç olarak, beşeri sermaye, hem belirli değerleri üreten araçsal bir kavramı, hem de kendi kendini yenilemeyi ifade eden içsel anlamı aynı anda kapsamaktadır (Dae-Bong, 2009). Bu çerçevede beşeri sermaye, iktisadi değer üretmek için hayati öneme sahip olduğu düşünülen, yetenek, bilgi ve bireysel özelliklerin toplamı olarak düşünülebilir. Bir başka ifadeyle, beşeri sermaye, işgücünün sahip olduğu ve niteliğini belirleyen, eğitim, hizmet içi eğitim ve deneyim sonucunda elde ettiği özelliklerdir. Modern Teori, beşeri sermayeyi, ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkı yapan bir unsur olarak kabul etmektedir (Awan, 2012).

Beşeri sermaye tanımlaması yapılırken, beşeri sermayenin oluşmasında eğitimin temel bir role sahip olduğu göze çarpmaktadır. Beşeri sermaye birikimi, ilk, orta ve yükseköğretimi içeren örgün eğitim, örgün olmayan ya da işbaşında eğitim ile oluşmaktadır. Örgün olmayan eğitim, çeşitli kuruluşlarda istihdam edilmek, yetişkin eğitim programlarına katılmak ya da çeşitli kültürel, politik ve sosyal gruplara katılmak yoluyla, kişinin kendisini geliştirmesi ise, kişinin kendi inisiyatifini kullanarak, çeşitli kurslara katılması, okuması ve informal iletişim kanalları kurmasıyla mümkündür (Yaylalı ve Lebe, 2011).

Beşeri sermaye, ekonomik büyümeyi açıklamada anahtar bir faktör konumunda bulunmakta, çalışanın daha fazla çıktı elde etmesini mümkün kılmaktadır (Bergheim,

2005, Akt; Qadri, 2011). Beşeri sermaye, işgücünün üretkenliğini artırdıkça, emek talebi ve dolayısıyla istihdam da artarak, fiziki sermayenin optimum şekilde kullanılabilmesini sağlanacaktır. Bir ekonomide beşeri sermayede görülen artış fiziki sermaye artışı cazip hale getirerek üretim artışına yol açacaktır (Abbas, 2000 ve 2001, Akt; Qadri, 2011).

Sağlık ve beslenme de, beşeri sermayenin önemli bileşenlerini oluşturmaktadır. Sağlık ve beslenme de, beşeri sermayenin önemli bileşenlerini oluşturmakta olup, daha sağlıklı bir işçi, üretim sürecine daha fazla katkıda bulunabilmektedir. Tüm diğer faktörler veri kabul edildiğinde, daha sağlıklı işgücüne sahip olan bir toplum, daha fazla üretim yapabilmektedir. Sağlıklı bir kişinin daha fazla ve kolay öğrenebilmesi, sağlığın, eğitimin getirisini belirlemede önemli bir rolü olduğunun bir göstergesidir. Bu şekilde, sağlık, bir taraftan fiziksel dayanıklılığı arttıracak, diğer taraftan eğitimden daha fazla öğrenme elde edilmesi yoluyla üretim miktarında artış sağlayabilecektir. Beslenme de, üretkenlik, çıktı miktarı ve ekonomik büyümeyle güçlü bir bağa sahip olup beşeri sermaye yatırımı olarak kabul edilmektedir. Özellikle ekonomik büyüme yönünden bakıldığında, eğitim ve sağlık birbirlerini desteklemekte eğitilmiş olmak gibi sağlıklı olmakta ekonomik büyüme için önemli bir faktördür (Qadri, 2011).

2.1. Ekonomik Büyüme Modelleri ve Beşeri Sermaye

Beşeri sermayenin iktisat literatüründe önemli bir yer kazanmasında, 1960-1990 yıllarını kapsayan dönemdeki çalışmaların rolü oldukça büyüktür. Neo-klasik iktisat temelli beşeri sermaye yaklaşımları, bu kavramın önemini arttırmıştır. Neo-klasik modelin eksik yönlerinin, içsel büyüme modeliyle tamamlanması neticesinde, beşeri sermaye kavramının literatürdeki yeri sağlamlaşmıştır (Yaylalı ve Lebe, 2011).

Neo-klasik büyüme modeli, 1950'lere kadar, modelin en önemli temsilcilerinden olan Alfred Marshall'ın, "emeğin diğer üretim faktörleri gibi, bir alışverişe konu olamayacağı" görüşüne bağlı kalması, beşeri sermaye kavramının gelişmesinin önünde uzun süre engel olmuştur. 1950'lere gelindiğinde, Solow'un çalışmalarıyla birlikte bu düşünce değişmeye başlamıştır. Solow (1957) tarafından temelleri atılan Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ile yapılan analizlere göre, nüfus artışı hızı ve teknolojik gelişme ekonomik büyümeyi belirleyen "dışsal" değişkenlerdir. Ancak, neo-klasik model, teknolojik değişimin nedenlerinden çok sonuçları üzerinde durmuş ve teknolojik yenilikler dışsal bir etken olmanın ötesine geçememiş ve Solow'un modelinde, nereden geldiği belli olmayan teknolojik değişiklikler bu nedenle sistem dışı kalmıştır. Neo-klasik iktisatta, beşeri sermayenin de fiziksel sermaye kadar önemli bir üretim faktörü olduğu kabul edilmektedir. Ancak, beşeri sermayenin yalnızca bir üretim faktörü olarak görülmesi ve kalkınmaya yönelik açıklamalara katılmaması önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. 1980'li yıllardan itibaren geliştirilmeye başlanan *içsel büyüme modellerinin* bu eksikliği giderdiği düşünülmektedir. İçsel büyüme modellerinde, ekonomik büyümenin teknoloji ve bilgide kaydedilen ilerlemelere bağlı olmasının arkasında yatan önemli neden, beşeri sermayenin bilgi ve yetenekler tarafından içerilmiş olmasıdır (Yaylalı ve Lebe, 2011).

Niceliksel büyümeye önem veren neo-klasik modeller 1980'lerin ortalarına kadar egemen olmuştur. Bu yaklaşımın ardından, kökenleri A. Smith, J. Schumpeter, N. Kaldor ve K. Arrow'a kadar uzanan yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Öncülüğünü Paul M. Romer ve Robert E. Lucas'ın yaptığı bu yaklaşımlar, *içsel büyüme modelleri* olarak

adlandırılmakta ve büyümeyi endojen (içsel) unsurlarla açıklayan bu yaklaşımlarda beşeri sermaye etkin bir role sahip bulunmaktadır (Yaylalı ve Lebe, 2011). Modellerin, sermayenin getirisine ilişkin varsayım farklılıkları, neo-klasik büyüme modelleri ile içsel büyüme modelleri arasındaki en temel farklardan birisidir. Neo-klasik büyüme modelleri sermayenin azalan getirisini kabul ederken, içsel büyüme modelleri, beşeri sermayeye dayanarak, sermayenin artan getirisinin olabileceğini ve söz konusu artan getiri sayesinde, uzun dönemde, büyümenin yavaşlamayacağını ileri sürmektedir. İçsel büyüme modelleri ise, ekonomik büyümenin içsel iktisadi temelleri (teknoloji, beşeri sermaye) olduğunu savunmaktadır. Neo-klasik modellerin aksine, ülkeler arası gelir düzeylerinin kendiliğinden birbirine yakılaşacağı tezini kabul etmeyen içsel büyüme modelleri, az gelişmiş ülkelerin gerekli önlemleri almamaları halinde, gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelişmişlik farkının daha da büyüyeceğini ileri sürmektedir. İçsel büyüme teorisi, neo-klasik modelin eksiklerini tamamlamak amacıyla ortaya konulmuştur (Yaylalı ve Lebe, 2011).

Beşeri sermaye, ekonomik büyümeye iki şekilde katkıda bulunmaktadır. İlki, bireyde varlık bulan beşeri sermaye, o bireyin üretkenliğini arttırmaktadır. İkincisi, bireyde varlık bulan beşeri sermaye, diğer tüm üretim faktörlerinin üretkenliğine katkı yapmaktadır. Bu iki etki sırasıyla, beşeri sermayenin *içsel* ve *dışsal* etkileri olarak adlandırılmaktadır (Lucas, 1988, Akt; Tilak, 2002). Doğu Asya’da, eğitimin, gerek içsel gerekse dışsal etkileri bakımından beşeri sermayenin ekonomik büyümeye katkısının oldukça önemli olduğu genel kabul görmektedir (Emi 1968, Akt; Tilak, 2002). Eğitim, Doğu Asya ekonomilerinin ekonomik kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca, eğitimin, eşit gelir dağılımına da katkıda bulunduğu belirlenmiştir. Ortalama yaşam beklentisi ve fiziksel yaşam kalitesi gibi görece olarak yüksek sosyal sermayenin gelişimi de, eğitimin ekonomik büyüme etkisine bağlanmaktadır (Paganek, 1988, Akt; Tilak, 2002).

Genel olarak, beşeri sermaye yatırımları, ekonomik büyümeyi şu yollarla etkilemektedir;

- i) Beşeri sermaye yatırımlarının üretkenlik artışına katkı sağlaması.
- ii) Beşeri sermayenin teknolojik değişikliklerin gerçekleştirilmesinde ve yayılmasında kilit bir role sahip olması.
- iii) Beşeri sermayenin, diğer faktörlere kıyasla, yatırımlar açısından, gerek bireysel gerekse bütünsel açılardan çekiciliği.
- iv) Beşeri sermaye stokunun niteliğini ve niceliğini arttırmaya yönelik politikaların sosyal bütünleşmeyle uyumlu olması (Awan, 2012).

3. BRICS Ülkelerinde ve Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) olarak adlandırılan ve 2000’li yıllarda hızlı bir büyümenin gerçekleştiği beş gelişmekte olan ülke, 2008 krizi ve ardından gelen ekonomik küçülme dönemi sırasında gösterdikleri parlak performans ve esneklik nedeniyle dikkat çekmişlerdir (Vandemoortele vd. 2013).

2001 yılında, BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) hızlı büyüyen ekonomiler olduğu vurgulanmış, 2050 yılına kadar, bu ekonomilerin G7 ülkelerine yetişeceği tahmininde bulunulmuştur. Bu ekonomileri tanımlamada GSYİH’nın temel faktör olarak önemi, 2010 yılında, Güney Afrika’nın da bu gruba dahil edilmesiyle daha da

artmıştır. BRICS ülkelerinin ihracata dayalı ekonomileri birbirlerinden farklılıklar göstermektedir. Brezilya, Rusya ve Güney Afrika, maden ve enerji ihracatçısı ülkelerdir ve geçtiğimiz on yılda, bu ürünlerin yükselen fiyatları, bu ülkelerin ekonomik gelişmelerine katkı yapmıştır (petrol ve doğal gaz, Rusya ihracatının % 58'ini oluşturmaktadır). Çin, imalat, Hindistan ise hizmet sektörlerindeki paylarını arttırabilmek amacıyla, işgücü maliyetlerini düşük tutma çabası içinde bulunmaktadırlar (Centre for The Study of Governance Innovation, 2013).

Beşeri sermaye kavramı, emek fazlalığına sahip olan ülkeler için çok daha fazla önem kazanmaktadır. Brezilya, Çin, Hindistan ve Rusya gibi ülkelerde emek, fiziki sermayeye göre daha bol bir üretim faktörüdür. Bu beşeri kaynak, eğitim, hizmet içi eğitim, sağlık gibi girdilerin kullanılması yoluyla beşeri sermayeye dönüştürülebilmektedir. Bu süreç, “beşeri sermaye oluşumu” olarak adlandırılmaktadır. Bu ülkelerde maddi sermayenin kıt olması sorununun çözümü, beşeri sermaye oluşumunun hızlandırılmasıyla mümkün olabilmektedir. Dönüşümün hızlandırılması ise, eğitim ve sağlık sektörlerine yapılan kamu ve özel yatırımların arttırılmasıyla mümkün görünmektedir (Awan, 2012).

Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin, ekonomik büyümelerini hızlandırmak için politik yapılarında köklü değişimlere gitmişlerdir. Bu ülkelerin ortak yönlerinden birisi de, ekonomik reform ve dönüşüm zamanı bakımından, birbirlerine yakın zaman dilimi içinde bulunmaları olmuştur (Özsoylu ve Algan, 2011).

Tablo.1 BRICS Ve Türkiye’de Beşeri Sermaye Kalkınma Endeksi Göstergeleri (1995-2011)

	1995	2000	2005	2008	2009	2011
Brezilya	1,815	2,198	2,353	2,409	2,427	2,446
Rusya	2,874	3,157	3,209	3,227	3,235	3,244
Hindistan	1,586	1,747	1,832	1,890	1,909	1,929
Çin	2,013	2,338	2,459	2,536	2,561	2,579
G. Afrika	2,266	2,478	2,595	2,625	2,634	2,644
Türkiye	1,892	2,104	2,194	2,290	2,323	2,356

Not.Tablodaki yer alan veriler Feenstra vd., (2013)’den elde edilmiştir.

BRICS ve Türkiye’deki beşeri sermaye kalkınma endekslerinin verildiği Tablo 1’e göre, yıllar itibariyle mevcut ülkelerin her birinin beşeri sermaye endekslerinin yıllar itibariyle arttığı açık bir şekilde görülmektedir. 2011 yılı dikkate alındığında, mevcut ülkeler arasında en büyük beşeri sermaye endeksine sahip olan ülkenin Rusya olduğu görülmektedir. Rusya’yı sırasıyla, Güney Afrika, Çin, Brezilya, Türkiye ve Çin takip etmiştir.

Beşeri sermaye gelişimi bu ülkelerde farklılıklar göstermektedir. Gerçekleştirilen ekonomik reformlar, bu ülkelerin ekonomileri üzerinde köklü etkiler yaratmıştır. Çin, Hindistan ve Brezilya’da beşeri sermaye yatırımları, bu ülkelerin sosyal ve ekonomik göstergelerinde önemli ve olumlu gelişmeler elde edilmesini sağlamıştır. Ancak, Rusya’da, ekonomik reformlarda istenilen sonuçlar sağlanamamıştır. Reformlar öncesi dönemde, mesleki eğitim, statü, işyerinde özgürlük, daha yüksek iş

tatmini ve daha iyi çalışma koşulları gibi önemli maddi olmayan faydalar sağlanmıştır. 2000 yılından itibaren, maddi olmayan faydaların çoğu ortadan kalkmış, eğitimin bireysel getirisi de düşük kalmıştır. Bunların sonucu olarak, beşeri sermaye sıralamasında Rusya, beşeri sermaye yönünden, ABD'den % 70-80 kadar daha geride kalmıştır. Bu durumun nedenleri, çeşitli eğitimle meslekler arasında yanlış eşleştirmeler, düşük ücretler ve Rusya'dan gelişmiş ülkelere doğru "beyin göçü" önemli etkenler olmuştur. Çin ve Hindistan sanayi ürünleri ihracatından büyük kazançlar elde ederken, Rusya petrol ve doğalgaz satışından gelir sağlamaktadır. Güney Afrika ekonomisi, altın ve elmas madenlerine önemli ölçüde bağlıdır. Artan mal fiyatları Brezilya'ya önemli kazançlar sağlamaktadır. Ancak, bu ülkelerde milyarlarların sayısındaki artış, gelir dağılımı eşitsizliğinin bir göstergesidir. Ancak, bu ülkelerin ortak özelliklerinden birisi, gelir dağılımı eşitsizliğinin devam ediyor olması ve gelir dağılımı eşitsizliğinin bu ülkelerin önünde duran önemli bir sorun oluşturmasıdır (Awan, 2012).

Güney Afrika, Apartheid (Irk ayrımı) politikasının sona ermesinden sonra, eğitimin, ekonomik büyüme ve etnik gruplar arasındaki eşitsizliğin azaltılmasının en önemli aracı olduğunu fark etmiştir. Dünya Bankası 2010 yılı verilerine göre, Güney Afrika, GSYİH'sinin % 5 kadarını eğitim harcamalarına ayırmıştır. Bununla birlikte, beşeri sermayenin başlangıç seviyesi Güney Afrika'da hala düşük düzeyde bulunmaktadır (Deutsche Bank, 2005). Özellikle beşeri sermaye ve yapısı olarak, diğer ülkelere önemli farklılıklar göstermektedir.

Beşeri sermaye potansiyeli açısından, Türkiye'nin olumlu görünümünün çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlar; doğurganlık oranının yüksekliği, çalışma çağındaki nüfusun artıyor olması, genç ve donanımlı nüfusun beyin göçü yoluyla ülke dışına çıkışının düşüklüğü, Türkiye'nin beşeri sermaye potansiyeli konusunda avantajlı bir durum yaratmakla birlikte, donanım eksikliği ve yetersizliği bulunmakta ve potansiyelin ekonomik büyümeye etkisinin yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Ancak her şeye rağmen, 2050 yılında Türkiye'nin, Avrupa'daki nitelikli işgücünün % 19'una sahip olacağı tahmin edilmektedir (Ederer vd. 2011, Akt; Owings vd. 2012).

Yüksek beşeri sermaye potansiyeline karşın, Türkiye bu potansiyeli ekonomiye dönüştürmede bir takım sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu sorunlar; büyük miktarda niteliksiz işgücü ve yüksek bir genç işsizlik oranına sahip olmasıdır. Türkiye, %55 düzeyindeki orta öğretim mezun oranıyla, OECD ülkeleri arasında, son sıralarda yer almaktadır (OECD, 2011, Akt; Owings vd. 2012).

Türkiye'nin bir diğer sorunu, öğrencilerin örgün eğitimde elde ettiği bilgi ve becerilerle ilgili eğitim-sanayi ihtiyacı uyumsuzluğudur. Genellikle, örgün eğitimde, öğrenciler, yüksek bilgi ve yüksek teknolojiye dayalı ekonomide rekabet edebilecek bilgi ve yeteneklerle donatılmamaktadırlar. Bu durum, özellikle imalat sanayisinde, hem lise, hem de üniversite mezunları için geçerlidir. Türkiye meslek okulu mezunlarının işsiz kalma riskinin en yüksek olduğu altı OECD ülkesinden birisi durumundadır (Scarpetta ve Sonnet, 2011, Akt; Owings vd. 2012).

Kültürel faktörler önemli ölçüde eğitimi, bir başka deyişle, beşeri sermayeyi önemli ölçüde etkilemektedir. Cinsiyet ayrımcılığı, bölgesel farklılıklar ve refah düzeyi okullaşma üzerinde etkilidir (Egin, 2010, Akt; Owings vd. 2012). Cinsiyet ayrımı ve bölgesel eşitsizlikler, çocukların okullaşmaları üzerinde engel teşkil etmektedir (UNESCO, 2010, Owings vd. 2012).

Türkiye’de beşeri sermayenin ekonomik büyümeye katkısının ve var olan beşeri sermayenin potansiyelinin arttırılabilmesi için eğitim yolu ile yüksek kalitede nitelikli işgücünün oluşturulmasına yönelik düzenlemeler, beşeri sermaye potansiyelinin üretkenliğinin artmasına neden olabilecektir. Yapılan çalışmalara göre Türkiye’de beşeri sermaye, ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yaratmaktadır ancak beşeri sermaye, uzun dönemde Türkiye’nin ekonomik büyümesini pozitif yönde etkilemekle birlikte, beşeri sermayenin fiziki sermayeye yaptığı katkının, gelişmiş ülkelere kıyasla düşük kaldığı gözlenmektedir. Bu düşüklüğün nedenlerinden ilki, beşeri sermayenin, ekonominin ihtiyaçlarına cevap verebilecek niteliğe ve dağılıma sahip olmaması, diğer neden ise, BRICS ülkelerindeki boyutta olmasa da, beyin göçünün Türkiye’nin beşeri sermayesi açısından önemli bir konu durumunda olmasıdır (Çakmak ve Gümüş, 2005).

4.Ampirik Analiz ve Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, BRICS ülkeleri ile Türkiye’nin beşeri sermaye endeksi ile büyüme arasındaki ilişkisinin boyutu 1995-2011 yılları için panel birim kök ve panel eşbütünleşme testleri ile belirlenmeye çalışılmaktadır. Beşeri sermaye endeksinin belirlenmesinde, okullaşma yılı (Barro/Lee, 2012) ve eğitimin geri dönüşü (*eğitimin getirisi, eğitimin özel- sosyal faydalarını ve işgücünün verimliliğini ifade etmektedir.*) (Psacharopoulos, 1994), esas alınmıştır (Feenstra vd., 2013). Ekonomik büyüme göstergesi olarak ise, ülkelerin 2005 yılı sabit fiyatıyla reel GDP (2005US\$) değerleri kullanılmıştır. Ekonomik büyüme üzerine, beşeri sermaye ve sabit sermayenin etkisini kıyaslamak amacıyla modelde yer alan sabit sermaye, 2005 yılı sabit fiyatları ile alınmış olup, modelde yer alan her değişkenin logaritması alınarak analize dahil edilmiştir. Tam logaritmik şekilde oluşturulan modelde yer alan sabit sermaye ve GDP değişkenleri Dünya Bankasından alınmıştır.

Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi ile ilgili olarak yapılan çalışmaların çoğu, bu iki değişken arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Yapılan çalışmalar, bu çalışmalarda hangi yöntemlerin kullanıldığı ve elde edilen sonuçlarla ilgili olarak Tablo 2’de bazı çalışmalara yer verilmektedir.

Tablo.2 Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme Üzerine Yapılan Bazı Çalışmaların Detayları

Yazar	Yıllar	Uygulanan Ülke/ler	Ekonometrik Yöntem	Bulgular
In ve Doucouliagos (1997)	1949-1984	ABD	Granger-Nedensellik	Ekonomik büyüme ile beşeri sermaye arasında çok kuvvetli nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Yaylalı-Lebe (2011)	1938-2007	Türkiye	Eşbütünleşme-VAR	Beşeri sermayeden-İktisadi büyümeyle doğru nedensellik söz konusudur.
Levin-Rault (1997)	1965-1984	30 sanayileşmekte olan ülke	Panel verileri analizi	Uzun dönemde ekonomik büyüme için beşeri sermaye ile ihracat arasındaki ilişkinin önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Ay ve Yardımcı (2008)	1950-2000	Türkiye	VAR	Uzun dönemde fiziksel ve beşeri sermaye birikiminin ekonomik büyüme ve verimliliği pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.
Çalışkan vd. (2013)	1923-2011	Türkiye	Eşbütünleşme	Yapılan analiz sonucunda, eğitimdeki gelişmelerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini gösteren bulgulara ulaşılmıştır.
Cortes-Jimenez vd. (2009)	1960-2004	İspanya ve İtalya	Eşbütünleşme-Nedensellik	Her iki ülke için beşeri sermaye ve ihracat arasında çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Nişancı (2005)	1962-2003	Türkiye	VECM	İhracat ve milli gelir arasında tek yönlü ilişki; beşeri sermaye, ithalat ve sabit sermaye yatırımları arasında ise çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Ekonomik analizlerde kullanılan veriler, piyasa koşullarının hızlı ve bazı durumlarda istikrarsız değişiminden dolayı çeşitlilik göstermektedir. Son yıllarda ekonometrik yöntemlerde sıkça kullanılan analizlerden biri, zaman boyutuna sahip kesit serileri kullanarak ekonomik ilişkilerin tahmin edildiği panel veri analiz yöntemidir (Güvenek ve Alptekin, 2010). Panel veri analizinin avantajları, bireysel heterojeniteyi kontrol edebilmesi, daha bilgilendirici olması, daha çok serbestlik derecesi ve etkinlik sağlaması, değişkenler arasında daha az çoklu doğrusallığa yol açması, daha iyi bir dinamik uyum sağlayabilmesi, yatay kesit ve zaman serisini birlikte tanımlayabilmesi, etkilerini ölçebilmesi ve yatay kesit veya zaman serisi yöntemine göre daha karmaşık modelleri analiz etme imkanını vermesi şeklinde ifade edilebilir (Baltağı, 2005). Mevcut analiz için öncelikle panel birim kök testleri uygulanmaktadır. Panel birim kök testlerinde karşılaşılan ilk sorun, paneli oluşturan yatay kesitlerin birbirinden bağımsız olup olmadıklarıdır. Yapılan analizde birim kök testi olarak, son yıllarda yapılan panel veri analiz yöntemlerinde sıklıkla karşılaşılan, ortak birim kök testlerinden Levin, Lin ve Chu-LLC (2002) ve bireysel birim kök testlerinden Im, Pesaran ve Shin-IPS (2003) testleri kullanılmaktadır. Tablo 3'te sırasıyla beşeri sermaye endeksi, GDP ve sabit sermaye için yapılan birim kök testi sonuçları gösterilmektedir.

Tablo.3 Birim Kök Testi Sonuçları

		HC		GDP		PC	
		LLC	IPS	LLC	IPS	LLC	IPS
	Sabitsiz-trendsiz	[11.90] (1.00)		[12.85] (1.000)		[4.546] (1.000)	[0.188] (0.5746)
Seviye	Sabitli-trendli	[3.981] (1.000)	[1.829] (0.966)	[1.074] (0.141)	[1.459] (0.072)	[1.502] (0.200)	[3.520] (0.9998)
	Sabitli-trendsiz	[-1.98] (0.023)	[0.486] (0.686)	[0.902] (0.816)	[4.122] (1.000)	[1.758] (0.960)	[-0.481] (0.3152)
1. Dereceden fark	Sabitli-trendli	[4.904] (0.000)	[6.584] (0.000)	[4.322] (0.000)	[5.132] (0.000)	[0.366] (0.357)	[1.948] (0.0257)
	Sabitli-trendsiz	[1.864] (0.031)	[3.506] (0.002)	[5.009] (0.000)	[3.913] (0.000)	[1.676] (0.046)	
	Sabitsiz-trendsiz	[2.507] (0.006)		[1.546] (0.061)		[1.907] (0.028)	

Tablo 3’te yer alan parantez içindeki değerler olasılıkları (P-values), köşeli parantez içinde yer alanlar ise serilerin istatistik (statistic) değerlerini göstermektedir. Optimal gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre 1 olarak belirlenmiştir. LLC’de temel hipotez “en az bir birim kök vardır” şeklindedir. IPS’de ise temel hipotez “hiçbir birim durağan değildir” ve alternatif hipotez de “birimlerden en az biri durağandır” şeklindedir.

LLC ve IPS testlerinden faydalanılarak değişkenlerin seviyelerinde durağan olmadığı görülmüştür. Durağan olmayan seriler üzerine eşbütünleşme yapılabilmesi için öncelikle serileri Schwarz Bilgi Kriteri (SBC) ile serilerin birinci dereceden farkları I(1) alınarak seriler durağan hale getirilmiştir. Serilere uygulanan birim kök testi sonrasında, serilerin aralarında uzun dönemli ilişki olup olmadığını gösteren eşbütünleşme testi yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada, eşbütünleşme testi olarak Pedroni tarafından oluşturulup geliştirilen panel eşbütünleşme ve Kao testleri kullanılmaktadır. Pedroni eşbütünleşme testi denklem (1)’deki gibi artıklardan oluşacak şekilde ifade edilir. Denklemde yer alan T gözlem sayısını, M regresyondaki değişkenlerin sayısını, N paneldeki yatay kesitlerin toplam sayısını, β_{1i} , β_{2i} , β_{mi} ise eğim katsayıları ifade etmektedir (Pedroni, 1999).

$$Y_{i,t} = \alpha_i + \delta_{it} + \beta_{1i}X_{1i,t} + \beta_{2i}X_{2i,t} + \dots + \beta_{mi}X_{mi,t} + e_{i,t} \quad t=1, \dots, T \quad m=1, \dots, M$$

$i = 1, \dots, N$

Pedroni 1997’deki çalışmasında, iki değişkenli regresyon modellerinde hızlı bir gelişme göstererek 1999’daki çalışmasında çok değişkenli regresyon modellerine odaklanmıştır. Pedroni Eşbütünleşme testi, eşbütünleşme vektöründeki heterojenliği dikkate almaktadır ve bu test hem dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında hem de eşbütünleşik vektörün kesitler arasında farklı olmasına olanak sağlamaktadır (Gül ve Kamaca, 2012). Pedroni testinde hipotezler,

“H₀: Koentegrasyon yoktur”

“H₁: Koentegrasyon vardır” şeklinde sınıanmaktadır. Tablo 4’te HCI, GDP ve PC arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını gösteren Pedroni panel eşbütünleşme testi sonuçları verilmektedir.

Tablo.4 Pedroni Panel Eşbütünleşme Sonuçları

LnGDP= β_0 + β_1HCI + β_2PC + ut		
	İstatistik	Olasılık
Panel v-istatistiği	0.25728	0.3985
Panel rho-istatistiği	-1.15691	0.1237
Panel PP-istatistiği	-1.87244	0.0306
Panel ADF-istatistiği	-1.89415	0.0291
Grup rho- istatistiği	-0.22530	0.4109
Grup PP-istatistiği	-1.63411	0.0511

Pedroni panel eşbütünleşme testinde dördü grup içi, üçü ise gruplar arası yaklaşımı ifade eden 7 farklı yaklaşım yer almaktadır. Beşeri sermaye endeksi, GDP ve fiziksel sermaye arasındaki uzun dönemli ilişkiyi gösteren Tablo 4'e göre, grup içi ve gruplar arası yaklaşımlardan iki tanesinde %5 anlamlılık düzeyine kadar anlamlı olduğu kabul edilmiştir. Yani 7 farklı Pedroni yaklaşımından dört tanesi kabul edilmiştir. Ancak Pedroni tarafından yapılan araştırmaya göre, eğer panelin zaman boyutu kısa ise (örneğin 20'den az) panel adf ve group adf istatistikleri daha iyi sonuçlar vermektedir (Dökmen, 2012). Dolayısıyla panel verinin zaman boyutu kısa (T=17) olduğu için bu test istatistiklerine bakarak karar vermek doğru olacağından açık bir şekilde "H0: Eşbütünleşme yoktur" hipotezi red edilebilmektedir. Çünkü söz konusu test istatistikleri değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisini doğrulayan, anlamlı sonuçlar vermektedir.

Pedroni panel eşbütünleşme testi sonuçlarının desteklenmesi açısından Engle-Granger temelli Kao testinden faydalanılabilir.

Kao panel eşbütünleşme testi, DF ve ADF testi kullanılarak oluşturulan, bireysel sabit varken Schwarz kriteri ve uzun dönem varyansı bulmak için Newy-West tahmincileri kullanılarak oluşturulan bir testtir (Çınar, 2011). Tablo 5'te Kao panel eşbütünleşme testi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo.5 Kao Panel Eşbütünleşme Sonuçları

	t-istatistiği	Anlamlılık (P-values)
ADF	-3.501038	0.0002

Tablo 5'te yer alan Kao testi sonuçlarına göre, H0 : Koentegrasyon yoktur, hipotezi red edilip, alternatif hipotez (Koentegrasyon vardır) kabul edilmiş ve değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğu tahmin edilmiştir.

Pedroni ve Kao için eşbütünleşme testleri ile uzun dönemde beşeri sermaye, GDP ve fiziksel sermaye arasında ilişki oluşunun tespit edilmesi sonrasında, eşbütünleşme ilişkisinde bağımsız değişken olan beşeri sermayenin katsayılarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Pedroni (2000) tarafından geliştirilen FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares) kullanılmaktadır. FOLMS için ilk olarak, model her bir yatay kesit için FMOLS tahmincisi elde edilmektedir. Daha sonraki aşamada ise, her bir yatay kesite ait FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayılarının ortalaması alınmaktadır (Öztürk vd, 2012). Grup ortalama panel FMOLS katsayısı her ülke için ayrı ayrı hesaplanan FMOLS değerlerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Tablo 6'da panel FMOLS yönteminden elde edilen sonuçlara yer verilmektedir.

Tablo.6 Panel FMOLS Sonuçları

Ülkeler	Panel	FMOLS		
	HCI	t ist.	PC	t ist.
Brezilya	1.5633	19.90***	1.5633	0.208***
Rusya	5.1362	5.860***	0.3668	7.781***
Hindistan	3.5519	3.400***	0.3197	3.616***
Çin	2.9550	5.723***	0.5927	12.16***
Güney Afrika	1.4113	1.993**	0.6098	13.10***
Türkiye	2.2912	15.01***	0.2990	10.80***
PANEL	2.8181	19.55***	0.6252	19.05***

Tablo 6’da yer alan sonuçlar incelendiğinde, BRICS ülkeleri ve Türkiye ‘deki GDP, beşeri ve sabit sermaye arasında beklentilere uygun olarak pozitif yönlü bir ilişki çıkmıştır. Genel olarak bu ülkelerde oluşan beşeri sermayedeki %1’lik bir artış BRICS ülkeleri ve Türkiye’de GDP’yi %2.81 oranında arttırmaktadır. BRICS ve Türkiye için elde edilen sonuçların tamamı en az %5 düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Ülke bazında incelendiğinde ise beşeri sermaye ile GDP arasındaki ilişkinin yüzdesel büyüklüğü açısından Rusya’nın ilk sırada yer aldığı, Rusya’yı Hindistan, Çin, Türkiye, Brezilya ve Güney Afrika ülkelerinin izlediği görülmektedir. Panel ortalamasına göre, GDP ile beşeri sermaye arasındaki ilişkinin Brezilya, Türkiye ve Güney Afrika’da ortalamanın altında olduğu görülmektedir. Sabit sermayedeki % 1’lik artış ise, GDP’de %0.62 oranında artış yaratmaktadır. Sabit sermaye ile GDP arasındaki fark bakımından Brezilya ön sırada yer almış, Brezilya’dan sonra sıralamaya bakıldığında, genel olarak ülkeler arasında oransal olarak bir yakınlık olduğu görülmüştür. Sabit ve beşeri sermaye ile GDP arasındaki ilişkinin yönü ise beklentilere uygun olarak pozitif yönlü olarak tahmin edilmiştir.

5.Sonuç

Bu çalışmada BRICS ülkeleri ve Türkiye üzerine 1995-2011 yılları için ekonomik büyüme ile beşeri sermaye arasındaki ilişki panel birim kök ve panel eşbütünlüşme yardımıyla analiz edilmektedir. Yapılan panel birim kök testi sonrası serilerin tamamı birinci düzeyde durağan I(1) çıkmıştır. Seriler için yapılan birim kök testi sonrasında, Pedroni ve Kao panel eşbütünlüşme testi uygulanmış ve seriler arasında uzun dönemli ilişki varlığı tespit edilmiş ve yapılan FMOLS testi ile de eşbütünlüşme vektörü katsayıları tahmin edilmiştir. Genel olarak analiz sonuçları incelendiğinde, ülkeler için beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü çıkmıştır. Elde edilen sonuçlarda beşeri sermaye ile fiziksel sermayenin GDP üzerindeki etkileri kıyaslandığında, elde edilen sonuçların literatürde sıkça karşılaşılan ekonomik büyümenin sadece fiziksel sermaye temelli olmadığını, beşeri sermayenin de önemli bir itici güç olduğunu ifade eden içsel büyüme modellerini destekler nitelikte olduğunu göstermektedir.

Beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi harekete geçiren bir olgu olması beşeri sermayenin gelişmesine önem verilmesi gereğini açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle gelişmiş ülkeleri yakalama hedefindeki ülkelerin beşeri sermaye faktörünü daha fazla dikkate alması gerekmektedir. Eğitim, ekonomik büyümeyi desteklemesinin ötesinde, bireysel gelir düzeyinin yükseltmesi, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve yoksulluğu azaltması gibi birçok önemli görevi yerine getirmektedir. Bu çerçevede, beşeri sermayeyi geliştiren alanlarda iyileştirilmeler yapılarak eğitimin kalitesinin artırılması ve beşeri sermayenin getirisini arttırıcı yönde ilave önlemlerin alınması önerilebilir.

KAYNAKLAR

- Awan, A.G, (2012).”Diverging Trends of Human Capital in BRICS Countries”, *International Journal of Asian Social Science*, 2195-2219.
- Ay, A. ve Yardımcı, P. (2008). “Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimine Dayalı Ak Tipi İçsel Ekonomik Büyümenin Var Modeli İle Analizi (1950-2000)”, *Maliye Dergisi*, (155):39-54.
- Baltagi, H.B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. Third Edition, John Wiley&Sons, BRICS Joint Statistical Publication, Durban, South Africa.
- Başol, O. (2013). Beşeri Kaynaklar. *Özel İhtisas Komisyon Raporu*.
- Çakmak, E. ve Gümüş, S. (2005).” Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(1):70
- Çalışkan, Ş., Karabacak M., ve Meçik, O., (2013). “Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım)”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21):29-48
- Çınar, S. (2011).”Gelir ve Co₂ Emisyonu İlişkisi: Panel Birim Kök ve Eşbütünlük Testi”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (30):77-78
- CortésJ-iménez, İ. ,Pulina, M., Prunera, R.C, ve Artis, M. (2009). “Tourism and Exports as a means of Growth”, *Research Institute of Applied Economics*, (10): 28
- Dae-Bong, K. (2009). Human Capital and its Measurement. *3rd OECD World Forum on Statistics*, 3-4
- Deutsche Bank, (2005). Human Capital is the Key to Growth: Success Stories and Policies for 2020. *Deutsche Bank Research*, 16
- Dökmen, G. (2012).”Bölgesel Yenilik Sistemlerinde Devletin Rolü: Düzey 2 Bölgelerine İlişkin Ampirik Bir Analiz”, *Yönetim ve Ekonomi*, (19):157
- Eser, K. ve Gökmen, Ç.E (2009).”Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2):42-43.
- Feenstra, R.C, Inklaar, R. ve Timmer, M. (2013).The Next Generation of the Penn World Table, available for download at www.ggd.net/pwt (21.03.2014)
- Gül, E. ve Kamaca, A. (2012). “Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Bir Panel Veri Analizi” *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*. (4):85

- Güvenek, B. ve Alptekin, V. (2010). “Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Bir Panel Veri Analizi”, *Enerji, Piyasa ve Düzenleme*, (1):179
- In, F. ve Doucouliagos, C. (1997).”Human Capital Formation and US Economic Growth: a Causality Analysis”, *Applied Economics Letters, Taylor & Francis Journals*, 4(5): 329-331.
- Levin, A. L. ve Raut, L.K. (1997) . “Complementarities between Exports and Human Capital in Economic Growth : Evidence from the Semi-Industrialized Countries”, *Economic Development and Cultural Change*, (46):155-74.
- Nişancı, M. (2005).”Dış Ticaret Beşeri Sermaye ve İktisadi Gelişme Arasındaki Uzun Dönem Nedensellik İlişkisinin Testi”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜEHFD)*, (9):675-687.
- Owings, W. A., Kaplan, L.S. ve Pirim, Z. (2012).”Education as an Investment in Turkey’s Human Capital: A Work in Progress”, *Eurasian Journal of Business and Economics*, 5(10):45-70.
- Özsoylu, A.F. ve Algan, N. (2011). Dünya Ekonomisinin Yeni Aktörleri BRIC-Brezilya-Rusya-Hindistan-Çin. Karahan Kitapevi, Adana
- Öztürk, M.B, Demirgüneş K.ve Gözbaşı, O (2012).”Gelişmekte Olan Ülkelerde Uluslararası Doğrudan Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme Etkileşimi: Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, (14):9.
- Pedroni, P. (1999).”Criticalvalues For Cointegration Tests In Heterogeneous Panels With Multiple Regressors”, *Oxford Bulletin of Economics And Statistics*, 0305-9049, 656.
- Pedroni, P. (2000).”Fully Modified Ols For Heterogeneous Contegrated Panels”, *Elsevier Science Inc*, (15):93-130
- Qadri, F.S. (2011). “Human Capital and Economic Growth: Tiem Series Evidence from Pakistan”, *Pakistan Business Review*, 815-833.
- The Centre for Study of Governance Innovation, 2013. Why Emerging Economies Need a Different Development Model. *Centre for Study of Governance Innovation*, 2
- Tilak, J.B.G. (2002). “Building Human Capital in East Asia: What Others Can Learn”, *National Institute of Educational Planning and Administration*, 5
- Vandemoortel, M., Bird, K., Toi, A.D, Liu, M., Sen, K. ve Soares, F. V. (2013).”Building Blocks for Equitable Growth: Lessons from the BRICS”, *Working paper*, 365:26-29.
- Yaylalı, M. ve Lebe, F. (2011), “Beşeri Sermaye ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi”, *Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 30(1), 23-51.

CRUDE OIL AND STOCK MARKET PRICES: EVIDENCE FROM AN EMERGING MARKET

Serkan ŞAHİN*

ABSTRACT

This paper aims to examine the relation between crude oil and stock market prices for an emerging market, Turkey. Using daily data of Turkish stock market, we examined the relation between oil prices and alternative stock market indices with Toda Yamamoto (1995) and generalized impulse response analysis. Previous studies fails to find any cointegrating relation running from oil prices to stock market indices in Turkey. However, it is found in this study that oil prices Granger cause BIST100 index, together with alternative stock market indices namely the BIST Manufacturing and BIST Technology Index. Findings indicate that oil prices increase the power of forecasting the alternative stock market indices in Turkey. These results may have important implications for decision-making by investors and national policymakers.

Keywords: Oil Prices, Stock Prices, Toda Yamamoto, Generalized Impulse Response Analyses, Emerging markets.

ÖZET

Bu çalışmanın amacı gelişmekte olan piyasalardan biri olan Türkiye için petrol ve hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkinin test edilmesidir. Petrol fiyatları ve farklı pay piyasası endeksleri arasındaki ilişki günlük veriler kullanılarak Toda Yamamoto (1995) nedensellik ve etki tepki analizleri kullanılarak günlük veriler bazında incelenmiştir. Türkiye üzerine yapılan geçmiş çalışmalarda petrol fiyatlarından pay piyasasına doğru bir nedenselliğin varlığı ortaya konulamamıştır. Ancak, bu çalışma kapsamında elde edilen bulgular petrol fiyatlarından BIST 100, BIST Üretim ve BIST Teknoloji endekslerine doğru nedenselliğin varlığına işaret etmektedir. Bulgular petrol fiyatlarının pay piyasası endekslerinin tahmin edilme gücünü arttırdığını ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçların yatırımcılar ve politika geliştirenler açısından önem taşıdığı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Petrol Fiyatları, Hisse Senedi Fiyatları, Toda Yamamoto Yaklaşımı, Etki Tepki Analizleri, Gelişmekte Olan Piyasalar.

1. Introduction

Oil prices have great effects mainly on the economies of oil importing countries. Many economic activities are driven by the shocks to the oil prices in these countries. In particular, oil prices is not only a crucial factor of the production in today's economic world

---

* Arş.Gör.Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam, İİBF, İşletme, serkansans@hotmail.com

but also a leading indicator of the financial activities of the oil importing economies. Though, the degree of its' effect is mainly related to the openness of that economy, oil prices certainly create a risk for the firms established in these economies. Gisser and Goodwin (1986: 95) point out two main mechanisms of the risk transmission of oil price to the firm performances. First, increase in oil prices result in an increase in production costs, driving down the returns. Second, shocks to the oil prices creates inflation pressure on the economy, forcing the interest rates go up and stock prices go down. Hence, it is expected that the effect of oil price shocks on firms is negative. Using daily data os US for the period 2001 to 2007, Henriques and Sadorsky (2008) investigate the relation between stock market and oil prices. They find that oil prices Granger cause energy stock prices, where technology stock price shocks having a larger effect. Hence, it is seen that contegrating relationship may exist between oil and stock market prices of the firms that use little oil or even do not depend on oil such as techonology firms.

The aim of this paper is to investigate the effect of oil price shocks on altarnative stock market indicies of an emerging market, Turkey. We use the daily data of BIST 100 index and two sub indicies namely the BIST Manufacturing index, BIST Technology index. To the best of authors knowledge, this is the first study examining the granger causality between oil prices and alternative stock market indicies namely, manufacturing and Technology index. The rest of this paper proceeds as follows. Section 2 focuses on the brief summary of literature. Data and methodology is explained in section 3. Emprical results are presented in section 4 and finally, conclusions and policy implications are summarized in section 5.

2. Literature Review

It is seen in literature that majority of the previous studies analyzed the effect of oil prices on the economies of developed countries. In their pioneering study, Chen et al. (1986) cannot find any contegrating reation between these two variables for the US market. However, using monthly data of US market for 1947–1996, Sadorsky (1999) examined the relation between oil prices and economic factors and concluded oil prices significantly affect stock returns. Moreover, Sadorsky (2001) find that oil price shocks result in an increase in stock price of the Canadian oil industry firms for the period between 1983 and 1999. Ewing and Thompson (2007) examine the relation between oil prices and stock market returns for the US using the monthly data of the period January 1982 through November 2005, and find that oil prices improves the forecasting power of stock market prices.

Park and Ratti (2008) examine the same reation for US and European countries using VAR analysis for the period between 1986 and 2005 and found that oil prices increases the forecasting power of the stock market returns. Using daily datta, Gogineni (2010) investigates the effect of oil price shocks on different stock market indicies. He find that not only share prices of the firms using oil but also the firms using trivial amount of oil respond to changes to oil price shocks in US. Using monthly data of eight developed

countries (UK, US, Australia, Canada, France, Germany, Italy and Japan) with VECM, Apergis and Miller (2009) find that oil prices cannot increase the power of forecasting stock market indices.

However, the number of studies for the emerging markets is quite low. Papapetrou (2001) finds that stock returns in Greece respond to shocks in oil prices. Maghyereh (2004) examine the oil price-stock market relation for the 22 developing countries and cannot find any cointegrating relation running from the oil prices to the stock market returns. Sarı and Soytaş (2006) show that oil prices is not a significant factor in forecasting the stock market prices in Turkey. Basher and Sadorsky (2006) find that stock market prices in 21 emerging markets (Including Turkey) respond to oil price shocks with daily data. Soytaş and Oran (2011) argue that oil prices may affect the volatility rather than the mean value of the stock market returns and examine granger causality for Turkey. Using Cheung–Ng approach, they find that volatility of the stocks responds to shocks in oil prices but mean stock prices do not.

3. Data and Methodology

We use the daily data on world oil prices, BIST 100 index, BIST Manufacturing and BIST Technology Index for the time period 02.01.2001-30.10.2013, 3216 observations in total. Closing price data of 100 index, BIST Manufacturing and BIST Technology Index are retrieved from Republic of Turkey Central Bank Electronic Data Distribution System (<http://www.tcmb.gov.tr>). Daily crude oil prices are utilized from West Texas Intermediate (WTI) released at the end of the pipeline of Cushing, Oklahoma. Crude oil prices are in U.S. dollars per barrel and retrieved from U.S. Energy Information Administration (<http://www.eia.doe.gov>). The natural logarithms of all data are used in five working days per week and all holidays are excluded. Therefore LOP, LSP100, LSPM, LSPT represent the natural logarithms of crude oil, BIST 100, BIST Manufacturing, BIST Technology price index respectively. Summary statistics are given in Table 1. It is seen that among the stock market indices, Technology index has the lowest deviation.

Table.1 Data summary statistics

	LOP	LSP100	LSPM	LSPT
Mean	4.059994	10.35896	10.17382	9.300198
Median	4.181134	10.56106	10.33272	9.220862
Maximum	4.978869	11.44228	11.20882	10.45674
Minimum	2.862201	8.876218	8.573315	8.289951
Std. Dev.	0.501707	0.690860	0.658538	0.539832
Skewness	-0.478839	-0.515540	-0.429912	0.405019
Kurtosis	2.016182	1.944640	2.018584	2.125261
Jarque-Bera	252.5959***	291.7056***	228.1316***	190.4583***
Observations	3216	3216	3216	3216

Superscripts ***, ** and * represent significance at 1% and, 5% and %10 levels.

The correlation matrix between the series are given in Table 2. As expected, it is seen that BIST national 100 index is almost perfectly correlated with BIST Manufacturing index. However, it is relatively low correlated with BIST Technology index. Results indicate higher correlation between oil prices and BIST 100/BIST Manufacturing index however, relatively lower correlation for BIST Technology index. However, these high correlations cannot indicate any causality.

Table.2 Correlatiom matrix

	LOP	LSP100	LSPM	LSPT
LOP	1			
LSP100	0.927435	1		
LSPM	0.931912	0.992065	1	
LSPT	0.672476	0.786181	0.807953	1

There are number of way to examine the causality, however, toda Yamamoto (1995) procedure can be applied to the series irrespective of the orders.Hence, series could be either integrated of the different orders or not cointegrated or even both. We apply augmented VAR procedure of the Toda and Yamamoto (1995) approach to investigate the causal relationship between oil and stock market prices. The advantage of Toda and Yamamoto (1995) estimation procedure is that it does not require pre testing for contegration. Hence it avoids order of integration selection problem (Giles, 1997). The difference of this estimation procedure is that highest order of integration is added to the to examine the causal relation. Hence, $VAR(k + d_{\max})$ is estimated where k is the optimal lag length and $d_{\max}$ is the maximum order of integration, and a modified Wald statistics is used. In this manner, we estimate the following $VAR(k + d_{\max})$ system for Turkey.

$$S_t = \alpha + \beta_1 S_{t-1} + \beta_2 S_{t-2} + \dots + \beta_{k+d} S_{(t-k+d)} + U_t$$

where S_t is (lop, lsp100, lspm, lspt), α is the vector of constants, β_i is coefficients matrices, and U_t is white noise residuals.

4. Empirical Results

The unit root test results are shown in Table 3. It is seen that all varialbes are I(1). Using the LR information criteria, optimal lag length (k) and maximum lag length ($d_{\max}$)

is determined to be (6) and (1) respectively. Hence the VAR lag structures $(k + d_{\max})$ are found to be (7). In this manner, we estimate VAR(7) system for Turkey.

Table.3 Unit Root Test Results

		ADF	PP	KPSS
Intercept	LOP	-1.555029 (1)	-1.541582	5.764747 ^{***}
	LSP100	-1.252394 (0)	-1.263461	6.279809 ^{***}
	LSPM	-1.348562 (0)	-1.349219	6.346521 ^{***}
	LSPT	-0.613568 (0)	-0.726257	4.392066 ^{***}
Intercept and trend	LOP	-2.696961 (1)	-2.664324	0.756058 ^{***}
	LSP100	-2.321475 (0)	-2.366329	0.831038 ^{***}
	LSPM	-2.437596 (0)	-2.444156	0.738464 ^{***}
	LSPT	-2.342008 (0)	-2.435409	0.712549 ^{***}
Intercept	DLOP	-62.09677 (0) ^{***}	-62.08855 ^{***}	0.047508
	DLSP100	-56.57045 (0) ^{***}	-56.58291 ^{***}	0.056551
	DLSPM	-56.03088 (0) ^{***}	-56.02967 ^{***}	0.072599
	DLSPT	-55.61487 (0) ^{***}	-55.69886 ^{***}	0.173524
Intercept and trend	DLOP	-62.08855 (0) ^{***}	-62.45979 ^{***}	0.031936
	DLSP100	-56.56517 (0) ^{***}	-56.57746 ^{***}	0.035402
	DLSPM	-56.02785 (0) ^{***}	-56.02648 ^{***}	0.039800
	DLSPT	-55.62838 (0) ^{***}	-55.70782 ^{***}	0.054320

D and L are first difference and natural log operators, respectively. Superscripts ^{***}, ^{**} and ^{*} represent significance at 1% and, 5%, %10 levels, respectively. Lag lengths are stated in Parantheses and determined using SIC.

Toda Yamamoto estimation results are presented in Table 4. The block exogeneity results indicate that oil prices granger cause BIST 100, BIST Manufacturing and BIST Technology index. Moreover, it is also seen that Turkish stock market index granger cause oil prices. Hence, we see unidirectional causality between oil prices and BIST 100, BISTM, whereas bidirectional causality between BIST Technology index and oil prices. These results indicate that though the correlations between the BIST indicies are high, ther eis no causality between them. These results indicate that oil prices increase the forecasts of the different BIST index in Turkey in the long run. Though Toda Yamamoto estimation procedure is a powerful long term calusality test, it cannot give any information about short term.

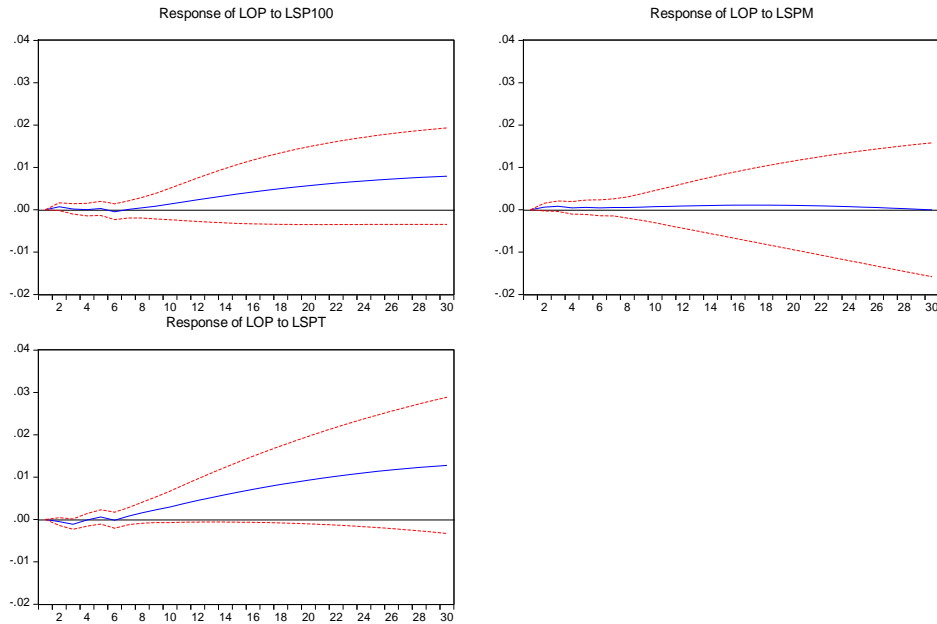

Table.4 Block Exogeneity Test Results

	LOP	LSP100	LSPM	LSPT
LOP	-	0.876049	4.964541	15.84700**
LSP100	35.29887***	-	10.49693	5.768737
LSPM	41.38044***	3.330004	-	6.170149
LSPT	33.28442***	3.030518	10.32467	-

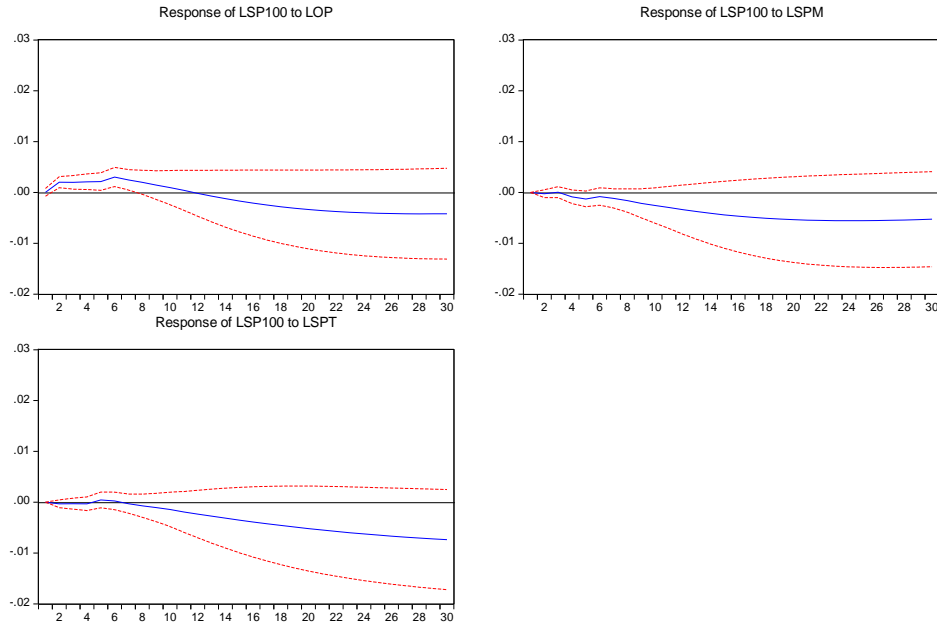
Table should be read in rows. In particular, the significant statistic 15.84700 rejects the non-granger causality running from BIST Technology index to oil prices. Superscripts ***, ** and * represent significance at 1%, 5% and 10% levels respectively.

Hence, we apply Generalized impulse response analysis to see the temporary effects in the short run. The generalized impulse response analyses results are depicted through Figure 1 to Figure 4. Figure 1 indicates the response of oil price to shocks in stock market index. It is seen that none of the impulse response functions is significant. Hence, inline with long run, short tun analysis do not indicate any impact of stock market index on oil prices.

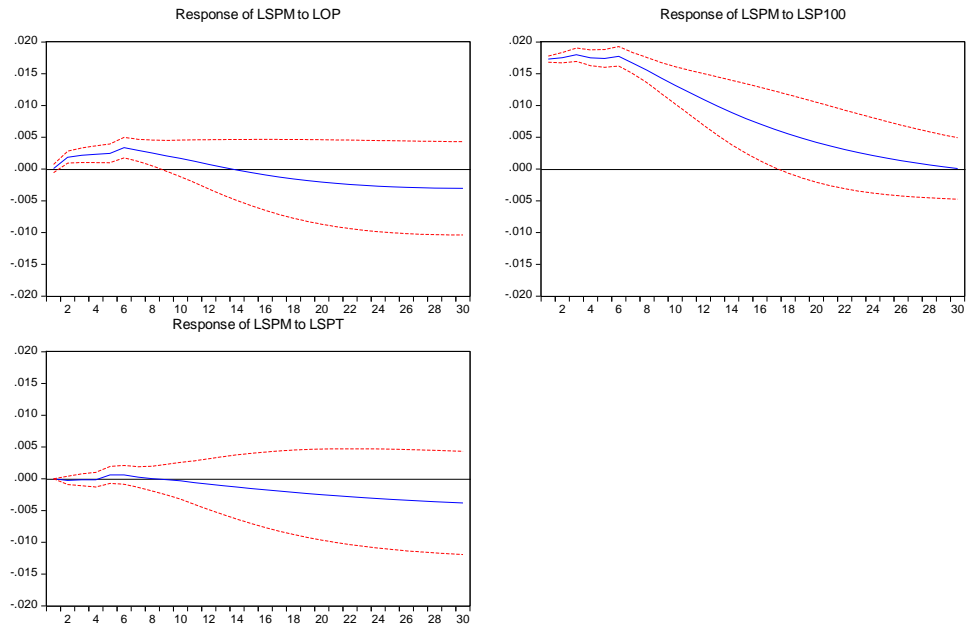
Figure 1 : Generalized Responses of Oil Prices to BIST 100, BIST Manufacturing and BIST Technology index

Figure 2 show the response of BIST 100 index to shocks in oil prices and BIST Manufacturing BIST Technology index. It is seen that none of the impulse response functions is significant. Contrary to long term analysis, short term results donot indicate any impact of oil prices on BIST 100 index.

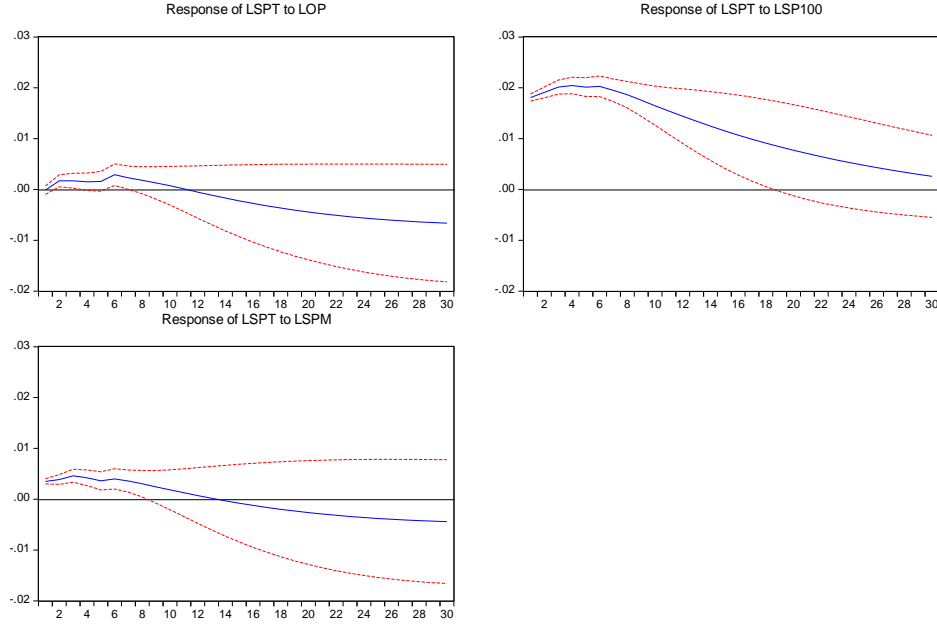
Figure 2 : Generalized Responses of BIST 100 to Oil Prices, BIST Manufacturing and BIST Technology index

Figure 3 shows the responses of BIST Manufacturing index to the shocks in oil prices, BIST 100 and BIST Technology index. In the short run, BIST manufacturing index responds to shocks in BIST 100. In particular, the impact is positive in the first 17 days and dies out after then.

Figure 3 : Generalized Responses of BIST Manufacturing to Oil Prices, BIST 100 and BIST Technology index

Figure 4 indicates the responses of BIST Technology index to the shocks in oil prices and BIST 100 and BIST Manufacturing index. It is seen that the the initial impact of BIST Manufacturing index on BIST Technology index is positive for the first 18 days. Moreover, BIST Technology index reponds positively to the shocks in BIST Manufacturing index for the first 8 days and dies out after then.

Figure 4 : Generalized Responses of BIST Technology to Oil Prices, BIST 100 and BIST Manufacturing index

5. Conclusion

In this study, we examine the long run relationship between oil prices and various stock market index of Turkey, namely, BIST 100, BIST Manufacturing and BIST Technology. In the long run, we find that all of the stock market index analyzed responds positively to the shocks in oil prices. This implies that oil prices improve the forecasting of the various stock market index in Turkey in the long run. However, in the short run there is no impact of oil prices on these stock market indices. Though, there is no causality running any of the stock market indices to another one, we see short run impacts on each other. In particular, it is seen that every stock market index has short term positive impact on other indices.

REFERENCES

- Apergis, Nicholas, – Stephen M. Miller (2009), “Do Structural Oil-Market Shocks Affect Stock Prices?”, *Energy Economics*, Volume 31, Issue 4, 569–575.
- Basher, Syed A. – Perry Sadorsky (2006), “Oil Price Risk and Emerging Stock Markets”, *Global Finance Journal*, Volume 17, Issue 2, pp. 224–251

- Chen, Nai Fu – Roll, Richard – Ross, Stephan (1986), “Economic Forces and the Stock Market”, *Journal of Business*, Volume 59, pp.383–403.
- Ewing, Bradley T. – Thompson Mark A. (2007), “Dynamic Cyclical Comovements of Oil Prices with Industrial Production, Consumer Prices, Unemployment, and Stock Prices”, *Energy Policy*, Volume 35, Issue 11, pp. 5535–5540.
- Gisser, Micha – Goodwin, Thomas H. (1986), “Crude Oil and the Macroeconomy: Tests of Some Popular Notions”, *Journal of Money, Credit and Banking*, Volume 18, Issue 1, pp. 95–103.
- Gogineni, Sridhar (2010), “Oil and the Stock Market: An Industry Level Analysis”, *Financial Review*, Volume 45, Issue 4, pp. 995–1010.
- Henriques, Irene – Sadorsky Perry (2008), “Oil Prices and the Stock Prices of Alternative Energy Companies”, *Energy Economics*, Volume 30, Issue 3 , pp.998–1010
- Maghyereh, Aktham (2004), “Oil Price Shocks and Emerging Stock Markets: A Generalized VAR Approach”, *International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies*, Volume,1-2, pp. 27–40.
- Papapetrou, Evangelia (2001), “Oil Price Shocks, Stock Market, Economic Activity and Employment in Greece”, *Energy Economics*, Volume 23, Issue 5, pp.511–532.
- Park, Jungwook – Ratti, Ronald A. (2008), “Oil Price Shocks and Stock Markets in the US and 13 European Countries”, *Energy Economics*, Volume 30, Issue 5, pp.2587–2608.
- Sadorsky, Perry (1999), “Oil Price Shocks and Stock Market Activity”, *Energy Economics*, Volume 21, Issue 5, pp. 449–69.
- Sadorsky, Perry (2001), “Risk Factors in Stock Returns of Canadian Oil and Gas Companies”, *Energy Economics*, Volume 23, Issue 1, pp.17–28.
- Sarı, Ramazan – Soyaş, Uğur (2006), “The Relationship between Stock Returns, Crude Oil Prices, Interest Rates, and Output: Evidence from a Developing Economy”, *Empirical Economics Letters*, Volume 5, Issue 4, pp.205–220.
- Soyaş, Uğur – Oran, Adil (2011) “Volatility Spillover from World Oil Spot Markets to Aggregate and Electricity Stock Index Returns in Turkey”, *Applied Energy*, Volume 88, Issue 1, pp.354–360.
- Toda, Hiro Y. – Yamamoto, Taku (1995), “Statistical Inference in Vector Auto Regressions with Possibly Integrated Process”, *Journal of Econometrics*, Volume 66, Issues 1-2, pp.225–250.

**KAMU İDARELERİNDE İÇ KONTROL SİSTEMİNİN KURULMASI VE
YÜRÜTÜLMESİ: İKİ FARKLI DEVLET ÜNİVERSİTESİNDE
KARŞILAŞTIRMA**

Jale SAĞLAR*
Erdem KÜRKLÜ**

ÖZET

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ve buna bağlı olarak çıkarılan Kamu İç Kontrol Standartları Tebliği ile kamu idarelerinde iç kontrol sisteminin kurulması zorunlu hale gelmiştir. Üniversiteler de bu kapsamda iç kontrol sisteminin kurulması gereken kamu kuruluşlarından biridir. 2006 Tarih 2006/10654 No'lu "İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" adlı bakanlar kurulu kararının 10. Maddesinde; İç Denetçilerin iç denetim faaliyetlerini denetim rehberi aracılığıyla, kalite güvence ve geliştirme programına göre yılda bir defa inceleyeceği hükmüne yer verilmiştir. Ancak, iç denetçilerin sistemi nasıl denetleyeceği konusunda bir değerlendirme yönteminden bahsedilmemektedir. Bu çalışmanın temel amacı , bağımsız denetçilerin finansal tablo denetim sürecinde iç kontrol sisteminin değerlendirilmesi varsa eksikliklerinin tespiti amacıyla kullandığı iç kontrol değerlendirme yöntemlerinden biri olan "soru kağıdı yöntemi"ni kullanarak seçilen iki farklı devlet üniversitesinin iç kontrol sistemlerinin etkin bir şekilde kurulup kurulmadığını tespit etmektir. Çalışmada, 41 yıllık bir geçmişe sahip bir üniversite ile kurumsallaşma sürecini henüz tamamlamamış olduğu düşünülen 7 yıllık bir geçmişe sahip olan daha yeni bir üniversitenin iç kontrol sistemi soru kağıdı yöntemiyle incelenerek aralarındaki farklılıklar belirlenmiştir. Araştırma sonucunda, kuruluş yılı daha eskiye dayanan üniversitenin ilgili fakültesindeki iç kontrol sistemi bileşenlerinin daha etkin çıktığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İç Kontrol, Kamu İdaresi, Soru Kağıdı Yöntemi.

**THE ESTABLISHMENT AND EXECUTION OF INTERNAL CONTROL
SYSTEM IN PUBLIC ADMINISTRATION: COMPARISON OF DIFFERENT
TWO STATE UNIVERSITY**

ABSTRACT

According to 5018 Public Financial Management and Control Law and Communiqué on Internal Control Standards the internal control system has to be establish in the public administration. In this context, universities are one of the public institutions needed to establish the internal control system. Regulation on Working Procedures and Principles of Internal Auditors in Article 10; Internal Auditors are given to the provision of internal audit activities will be examined by the quality assurance and improvement

---

* Yrd.Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler, İşletme,
jsaglar@mail.cu.edu.tr

** Arş. Gör. erdemkurklu@osmaniye.edu.tr

program once a year. However, there is no mention of an assesment methods how to evaluate the internal control system for internal auditors. This study aims to identify the internal control systems of the two state universities with the questionnaire method. The old university (41 years old) and the non-institutional new university (7 years old) was chosen in this study. Thus, determine the differences between the two universities with questionnaire method. As a result, it was found that the oldest university in the faculty of the internal control system components get more powerful.

Keywords: Internal Control, Public Agency, Questionnaire Method.

Giriş

İşletmelerin amaçlarına sağlıklı bir biçimde ulaşmasını sağlayan politika ve prosedürler dizisine “*kontroller*” adı verilmektedir. Bu kontrollerden oluşan bütüne ise “*iç kontrol*” denilmektedir (Alagöz, 2008, s.99). 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ve buna bağlı olarak çıkarılan Kamu İç Kontrol Standartları Tebliği ile kamu idarelerinde iç kontrol sisteminin kurulması zorunlu hale gelmiştir (Candan, 2009, s.2). Bu gelişme, kamu iç kontrol standartlarının belirlenmesi ve hesap verebilirliğin etkin bir şekilde yerine getirilmesinin sağlanması yolunda atılan önemli adımlardan biri olarak kabul edilebilir. Bu standartlarla, kamu kurumlarının iç kontrol sistemlerini oluşturması, izlemesi ve değerlendirmesi beklenmekte ve dikkate alınmaları gereken temel yönetim kuralları ile birlikte tüm kamu idarelerinde tutarlı, kapsamlı ve standart bir kontrol sisteminin kurulması ve uygulanması amaçlanmaktadır (Sümer, 2010, s.71). Üniversitelerin de birer kamu idaresi olmaları, bünyelerinde iç denetim birimi barındırmaları ve yürütülen faaliyetlerin belirlenen standartlara uyumunu sağlamak üzere eylem planı oluşturma yükümlülükleri nedeniyle iç kontrol sistemlerini güncel ve işler tutmaları gerekmektedir.

Tebliğde COSO (the Committee on Sponsoring Organizations) tarafından belirlenen iç kontrol sisteminin birbirine entegre beş unsuru ve bu unsurlara bağlı 72 standart belirlenmiştir. İç kontrol sisteminin oluştuğu beş bileşen; Kontrol Ortamı, Risk Değerleme, Kontrol Faaliyetleri, Bilgi – İletişim ve İzleme unsurlarıdır.

- Kontrol ortamı; iç kontrolün diğer bileşenlerine temel oluşturan, iç kontrolün disiplinini ve sistematliğini sağlayan, organizasyonun faaliyetlerini, kararlarını, yaygın bir şekilde etkileyen ve iç kontrol sisteminin tamamı için altyapı sağlayan bir bileşendir (Dinapoli, 2007, s.9; Ramos, 2004, s.29).
- Risk değerlemesi ise değişen koşulları, fırsatları, riskleri tespit ve analiz edip, muhtemel riskleri göğüslemek üzere iç kontrolde değişiklik yapmayı ifade etmektedir (INTOSAI GOV 9100, 2004, s.22).
- Kontrol faaliyetleri, yönetim ve yönetim kurulu tarafından oluşturulan politika ve prosedürlerden oluşmaktadır (Hallock, 2007, s.8). Bu noktada politika; nelerin yapılması gerektiğinin belirlenmesi olarak, prosedür ise belirlenen bu politikaların hayata geçirilmesi olarak tanımlanmaktadır.
- Bilgi ve iletişim akışını sağlayarak birbiriyle bağlantılar kurma görevi ise bilgi-iletişim bileşeninin vazifesidir.
- Yürütülen tüm bu sürecin izlenmesi ve gerekli değişikliklerin yapılması da en tepede yer alan izleme bileşeni ile sağlanmaktadır.

2006 Tarih 2006/10654 No’lu “İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” adlı bakanlar kurulu kararının 10. Maddesinde; İç Denetçilerin iç denetim faaliyetlerini denetim rehberi aracılığıyla, kalite güvence ve geliştirme programına göre yılda bir defa inceleyeceği hükmüne yer verilmiştir(Resmî Gazete, 12.07.2006, Sayı:26226/10). Ancak, iç denetçilerin sistemi nasıl denetleyeceği konusunda bir değerlendirme yönteminden bahsedilmemektedir. Bu eksiklik çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Çünkü bu eksikliğin bağımsız denetim kapsamında iç kontrol sisteminin incelenmesi sürecinde kullanılan yöntemlerle giderilebileceği düşünülmektedir. Bağımsız denetçiler, işletmelerin tüm bu bileşenlerden oluşan iç kontrol yapısı hakkında elde ettiği bilgiyi belgelemek amacıyla üç yöntem kullanmaktadır. Bunlar: Akış Şemaları, Not Alma ve İç Kontrol Soru Kağıdı (Anket) yöntemidir (Whittington ve Pany, 2006, s.238).

İç kontrol sisteminin değerlendirilmesi için bu yöntemlerin hepsi birlikte kullanılabilirliği gibi sadece biri de kullanılabilir. Çalışmada, iç kontrol sisteminin değerlendirilmesinde en çok kullanılan yöntem olan soru kağıdı yöntemi kullanılmıştır. Soru kağıdı yöntemi, organizasyonun iç kontrol yapısına ilişkin sorulacak soruların önceden hazırlanarak sorulması ve yöneltilen sorulara yanıt alınması işlemlerinden oluşmaktadır (Bozkurt, 2010, s.143). Soru Kağıdı yönteminde bağımsız denetçi, iç kontrol sistemi hakkında bir dizi soru hazırlar ve kontrol edeceği her unsur için ayrı soru formu düzenler. Sorular genellikle “evet” ya da “hayır” cevabı alınacak şekilde düzenlenir (Kepekçi, 1998, s.79). Alınan yanıtlara göre sistemin zayıf ve/veya güçlü yönleri belirlenmeye çalışılır. İç kontrol sistemi ile ilgili bilgi toplamada soru kağıdında bulunan sorular, işletmenin ilgili personeline sorulur ve alınacak “evet” cevapları iç kontrol yapısında güçlülüğü “hayır” cevabı ise iç kontroldeki zayıflığı gösterecek şekilde düzenlenir (Kepekçi, 1998, s.79). Ayrıca, bazı durumlarda açıklama bölümü eklenerek sorunun cevabına ek açıklamalar yapılır (Kaval, 2008, s.141). Bu yöntemin, kamu kurumlarında eylem planı çerçevesinde kurulması gereken iç kontrol sisteminin etkin bir şekilde kurulup kurulmadığı ve eksikliklerin hangi alanlarda olduğunun belirlenmesinde etkili olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda çalışmada; kurumsal bir yapıya sahip 41 yıllık tecrübesi bulunan bir üniversite ile 7 yıllık tecrübesi bulunan bir üniversitedeki iç kontrol sistemlerindeki zayıf yönler soru kağıdı yöntemi ile tespit edilmiş ve durum analizi yapılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, kamu idaresi kapsamındaki iki farklı Devlet üniversitesinin iç kontrol sistemi bileşenlerinin (kontrol ortamı, risk değerlendirmesi, kontrol faaliyetleri, bilgi ve iletişim, izleme) uygun şekilde kurulup kurulmadığını bağımsız denetim kapsamında kullanılan soru kağıdı (anket) yöntemiyle tespit etmektir. Araştırma ile kurumsal bir kimliğe sahip köklü üniversitelerde iç kontrol sisteminin daha güçlü kurulmuş olduğu düşüncesiyle köklü bir üniversite ile yeni kurulan bir üniversitenin iç kontrol sistemlerinin güçlü ve zayıf yönlerini soru kağıdı yöntemi ile tespit etmek ve karşılaştırarak aralarındaki temel farklılıkları belirlemek amaçlanmıştır.

Araştırmanın Kapsamı ve Veri Toplama Yöntemi

Kamu İç Kontrol Standartları Tebliğinde, kamu idarelerindeki iç kontrol sisteminin standartlara uyumunu sağlamak üzere bağımsız denetim faaliyetlerinde belirtildiği gibi bir değerlendirme sürecinin yer almaması ve kamu idarelerindeki iç kontrol sisteminin bağımsız denetim tekniği ile değerlendirmesi hususunda bir hükmün bulunmaması, çalışma açısından problem olarak algılanmıştır. Bu problem çerçevesinde, çalışma için gereksinim duyulan veriler biri 41 yıllık tecrübeye sahip köklü bir üniversite diğeri 7 yıllık bir geçmişi bulunan nispeten daha yeni iki farklı Devlet Üniversitesinden elde edilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında 41 yıllık tecrübeye sahip olan üniversiteye A Üniversitesi 7 yıllık tecrübeye sahip olan üniversiteye B Üniversitesi denilecektir.

A ve B Üniversitesinden yapı ve içerik olarak benzerlik gösteren birer fakülte seçilmiştir. Bu fakültelerin sahip olduğu iç kontrol sisteminin işleyiş mekanizması gözlemlenmiş, idari ve akademik olarak sorumlular tespit edilmiş, bu kişilerin yerine getirmekle mükellef olduğu sorumlulukları belirlenmiştir. Son olarak da, iç kontrol sisteminin etkinliğinin tespitine yönelik bağımsız denetçilerin kullanmış olduğu soru kağıdı yöntemi kullanılarak ilgili üniversitelerin mevcut iç kontrol uygulamalarında ortaya koydukları farklılık ve benzerliklerin karşılaştırılması yapılmıştır. Yöneltilen sorular, soru kağıdı yöntemine uygun olarak hazırlanarak, fakültede yer alan birimlerin yapmış olduğu iş ve işlemleri kapsayıcı nitelikte hazırlanmıştır. Cevaplayıcılara soru kağıdı yöntemine uygun olarak “evet” veya “hayır” cevabı verilebilecek şekilde sorulmuştur. Ayrıca soru kağıdına açıklama sütunu eklenmiş ve cevaplayıcılardan “Hayır” cevabı verilen sorularla ilgili açıklama istenmiştir.

Çalışma kapsamına dahil edilen fakültedeki birimler aşağıda listelenmiştir:

- Dekanlık
- Fakülte Sekreterliği
- Bölüm Başkanlığı
- Ayniyat Bürosu
- Tahakkuk Bürosu
- Satınalma Bürosu
- Özlük İşleri
- Ambar/Depo
- Bölüm Sekreterliği

Bu birimler için oluşturulan sorular, iç kontrol sisteminin bileşenleri olan; kontrol ortamı, risk değerlendirme, kontrol faaliyetleri, bilgi ve iletişim, izleme faaliyetlerinin etkinliğini değerlendirmeye yönelik, her birim için ayrı ayrı, görgül ve nitel değerlendirme yöntemi esas alınarak, fakültelerin sorumlu birimleri tarafından cevaplandırılmıştır. Birimlerin faaliyetlerinin kapsamı dikkate alınarak sorular birime özel olarak hazırlanmıştır. Bu nedenle iç kontrol sistemini oluşturan beş bileşenin beşini de içeren sorular yöneltilmemiş sadece kendi görev kapsamlarına giren bileşenlerle ilgili sorular yöneltilmiştir.

Araştırmanın Kısıtları

Soru Kağıdı yöntemi araştırma konuları kapsamında değerlendirilen bir anket yöntemi değildir. Bağımsız denetim kapsamında bağımsız denetçilerin iç kontrol sisteminin incelenmesi aşamasında kullandıkları bir bilgi toplama tekniğidir. Sorulara verilen cevapların güvenilirliğinin artırılması için cevaplar birim yöneticileri ile yapılan yüz yüze görüşmelerle alınmış ve verilen cevapları teyit açısından sorularla ilgili açıklamalar istenmiştir. Ancak yöntem yine de anket yönteminin taşıdığı risklerin bir kısmını taşımaktadır. Çalışma 2014 yılının başında yapıldığından çalışmanın yapıldığı Üniversitelerin şu anki durumunu yansıtmamaktadır.

7 yıllık geçmişe sahip olan üniversitede fakülteler açısından bir eylem planı hazırlanmamıştır. Ancak bu durum, Üniversitenin iç kontrol sisteminin kurulması ve yürütülmesi ile ilgili sorumluluğunu kaldırmamaktadır.

Fakültelerde bölüm başkanlığı haricindeki tüm birimler tek bir birim ve birim yöneticisinden oluşmaktadır. Bölüm başkanlıkları ise birden fazla olduğundan, fakültede belirli bir ağırlığa sahip olan tek bir bölüm seçilmiştir.

Elde Edilen Bulgular

İç kontrol soru kağıdı içerisinde sunulan sorular belirlenen birimler için özel hazırlanmıştır. Bu nedenle her birime farklı sayıda ve içerikte toplam 185 soru yöneltilmiştir. Tablo 1’de her iki üniversitede de iç kontrol sisteminin beş unsuruna göre birimlere sorulan soru sayılarının birimlere göre dağılımı verilmektedir.

Tablo.1 Birimlere Sorulan Soru Sayıları

Birimler	Bileşenler	Kontrol Ortamı	Risk Değerleme	Kontrol Faaliyetleri	Bilgi-İletişim	İzleme	Toplam
Dekanlık		19	7	8	13	4	51
Fakülte Sekreterliği		16	4	14	11	---	45
Bölüm Başkanlığı		9	6	7	4	2	28
Ayniyat Bürosu		---	---	9	2	---	11
Tahakkuk Bürosu		---	---	12	---	---	12
Satın Alma Bürosu		---	---	7	4	---	11
Özlük İşleri		---	---	4	3	---	7
Ambar-Depo		---	---	6	4	---	10
Bölüm Sekreterliği		---	---	6	4	---	10

Fakülte içerisinde iç kontrol sisteminin kurulmasından Üniversite Rektörlüğü, sistemin izlenmesinden ise Rektörlüğe bağlı olarak faaliyet gösteren ve Rektörlük makamı adına hareket eden Üniversite İç Denetim Birimi sorumludur. Ancak bu temel sorumlulukla beraber Fakülte, Enstitü, Yüksekokul ve Uygulama Merkezlerinin yönetici ve harcama yetkilisi olması sebebiyle Dekanlık’a ve alt birim olarak bölüm başkanlığına da faaliyetleri kapsamında izleme ile ilgili sorular sorulmuştur. Kontrol ortamının sağlanmasından Dekanlık, Fakülte Sekreterliği ve Bölüm Başkanlığı sorumlu olduğundan diğer birimlere kontrol ortamı ve risk değerlendirme ile ilgili sorular sorulmamıştır.

Sorulara verilen cevaplardan hareketle soru kağıdı yönteminin temel dayanağı olarak “evet” cevapları birimin güçlü yanlarını “hayır” cevapları ise birimin zayıf yanlarını göstermektedir. Bu doğrultuda Tablo 2’de sorulara verilen cevapların Evet/Hayır dağılımları iki Üniversite karşılaştırması ile birlikte gösterilmektedir.

Tablo.2 Sorulara Verilen Cevapların Evet/Hayır Dağılımı

	A ÜNİVERSİTESİ		B ÜNİVERSİTESİ	
	EVET	HAYIR	EVET	HAYIR
DEKANLIK				
Kontrol Ortamı	11	8	7	12
Risk Değerleme	2	5	1	6
Kontrol Faaliyetleri	3	5	4	4
Bilgi-İletişim	6	7	3	10
İzleme	3	1	1	3
FAKÜLTE SEKRETERLİĞİ				
Kontrol Ortamı	7	9	8	8
Risk Değerleme	1	3	1	3
Kontrol Faaliyetleri	10	4	6	8
Bilgi-İletişim	7	4	3	8
BÖLÜM BAŞKANLIĞI				
Kontrol Ortamı	7	2	4	5
Risk Değerleme	3	3	1	5
Kontrol Faaliyetleri	3	4	1	6
Bilgi-İletişim	2	2	2	2
İzleme	2	---	2	---
AYNIYAT BÜROSU				
Kontrol Faaliyetleri	7	2	4	5
Bilgi-İletişim	2	---	2	---
TAHAKKUK BÜROSU				
Kontrol Faaliyetleri	8	4	8	4
SATIN ALMA BÜROSU				
Kontrol Faaliyetleri	4	3	3	4
Bilgi-İletişim	4	---	4	---
ÖZLÜK İŞLERİ				
Kontrol Faaliyetleri	3	1	2	2
Bilgi-İletişim	3	---	3	---
AMBAR-DEPO				
Kontrol Faaliyetleri	4	2	3	3
Bilgi-İletişim	4	---	3	1
BÖLÜM SEKRETERLİĞİ				
Kontrol Faaliyetleri	6	---	4	2
Bilgi-İletişim	4	---	3	1
TOPLAM	116	69	83	102

Tablo 2’de yer alan ve kurumun zayıf yönleri olarak kabul edilen “Hayır” cevabı verilen faaliyetler eylem planına göre tamamlanması gereken ancak halen tamamlanmamış kısımlar olarak kabul edilmiştir. Buna göre A üniversitesi ile B üniversitesi arasında “Evet” “Hayır” cevaplarının dağılımı ile ilgili farklılıklar bulunduğu A üniversitesinde “Evet” cevapları fazla iken B üniversitesinde “Hayır”

cevaplarının fazla olduğu görünmektedir. Bu farklılıkların iç kontrol sisteminde yer alan 5 bileşene göre yüzdesel dağılımları Tablo 3'te gözlenmektedir.

Tablo.3 Cevapların İç Kontrol Sistemi Bileşenlerine Göre Dağılımı

İÇ KONTROL SİSTEMİ BİLEŞENLERİ	41 YILLIK ÜNİVERSİTE		7 YILLIK ÜNİVERSİTE	
	Evet	Hayır	Evet	Hayır
Kontrol Ortamı	%57 >	%43	%43 <	%57
Risk Değerlendirme	%36 <	%64	%17 <	%83
Kontrol Faaliyetleri	%66 >	%34	%47 <	%53
Bilgi ve İletişim	%72 >	%28	%51 >	%49
İzleme	%84 >	%16	%50 =	%50

B Üniversitesinde iç denetim biriminin henüz oluşturulmaması ve eylem planlarının da olmaması “hayır” cevaplarının fazla olmasının temel sebebi olarak görünmektedir. Ancak birim sayısındaki azlık ve kurumsal üniversitelere göre yapılan tüm işlemlerin Rektörlük öngörüsü ile yapıldığı gerçeği bu işlemlerin daha etkin olması gerektiği izlenimini yaratmaktadır. Buna rağmen B üniversitesinde A üniversitesine nazaran kontrol ortamı ve kontrol faaliyetlerinde zayıf noktaların daha yoğun olduğu gözlenmektedir. Bu durum, sistemin etkin çalışmasını sağlayacak kontrol ortamının henüz oluşturulmadığı ve kontrol faaliyetlerinin de etkin olarak yerine getirilmediğini göstermektedir. A üniversitesinde de kontrol faaliyetlerinin kabul edilebilir bir düzeyde olmadığı açıktır.

Ancak, her iki üniversitede de risk değerlendirme ile ilgili güçlü bir yapı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum iç kontrol sistemi ile ilgili olumsuz bir durumla karşılaşıldığında sistemin değişikliklere göre hemen şekillenebilecek esnek bir yapıda olmadığını göstermektedir. Bu sonuç, her iki üniversitede de sistemin daha kırılğan olduğunu göstermektedir.

Her iki üniversitede de verilen cevaplar arasında uyum olmadığı, diğer bir ifade ile bir taraf “evet” cevabı verirken diğer tarafın “hayır” cevabı verdiği sorular karşılaştırılmış ve B üniversitesinin farklı verdiği cevaplar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo.4B Üniversitesinin Farklı Verdiği Cevapların Dağılımı

	Farklı Cevapların Dağılımı		Farklı olarak “Evet” cevaplarının verildiği bileşen
	Evet	Hayır	
Dekanlık	1	10	Kontrol Faaliyetleri
Fakülte Sekreterliği	3	10	Kontrol Ortamı Kontrol Faaliyetleri
Bölüm Başkanlığı	---	7	
Ayniyat Bürosu	---	3	
Tahakkuk Bürosu	1	1	Kontrol Faaliyetleri
Satınalma Bürosu	1	2	Kontrol Faaliyetleri
Özlük İşleri	---	1	
Ambar-Depo	1	3	Kontrol Faaliyetleri
Bölüm Sekreterliği	---	3	

Tablo 4 incelendiğinde B üniversitesinin özellikle kontrol faaliyetlerinin yerine getirmesinde A üniversitesine göre üstünlükleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, B

Üniversitesinde az personel olması sebebi ile koordinasyonun daha rahat sağlanmasından ya da yaptırımlarının daha etkin olmasından kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Her iki üniversite açısından zayıf noktaların hangi kısımlarda yoğunlaştığı ise Tablo 5'te açıklanmaktadır

Tablo.5 Sistemin Üniversitelere Göre Zayıf Noktaları

	A ÜNİVERSİTESİ	B ÜNİVERSİTESİ	EK AÇIKLAMA
DEKANLIK			
Kontrol Ortamı	<ul style="list-style-type: none"> • Sistemle ilgili bilgi ve/veya hizmet içi eğitim yok • Yazılı etik kurallar yok (haberdar değil) • İş akış şeması yok • Performans değerlendirmesi yapılmıyor • Ödüllendirme yok • Personele bilgi akışı yok	<ul style="list-style-type: none"> • Sistemle ilgili bilgi ve/veya hizmet içi eğitim yok • Eylem planı yok • Yazılı etik kurallar yok • Etik dışı fillerde cezai yaptırım yok • İş akış şeması yok • Performans değerlendirmesi yapılmıyor • Ödüllendirme yok • Personele bilgi akışı yok • Yetki devri ile ilgili yazılı açıklama yok	
Risk Değerleme	<ul style="list-style-type: none"> • Stratejik planlarda periyodik güncellenme yok • Performans programları ile ilgili çalışma ekipleri yok, alt birimlerin katılımı yok • Bütçe oluşumunda stratejik plan dikkate alınmıyor • Birim faaliyet raporları web sayfasında yayınlanmıyor	<ul style="list-style-type: none"> • Stratejik planlarda periyodik güncellenme yok • Stratejik plana uyumu yok • Performans programları ile ilgili çalışma ekipleri yok, alt birimlerin katılımı yok • Bütçe oluşumunda stratejik plan dikkate alınmıyor • Birim faaliyet raporları web sayfasında yayınlanmıyor	

Tablo.5'in Devamı

Kontrol Ortamı	<ul style="list-style-type: none"> • Gerektiğinde yedek personel yok • Hizmet içi rotasyon yok • Fakülte içi nakil işlemlerinde inceleme ve değerlendirme yok	<ul style="list-style-type: none"> • Görev suistimalinde cezai yaptırım yok • Kaynakların kişisel kullanımına yönelik önlem yok • Kaynak israfı ile ilgili personele bilgi verilmiyor • Yazılı iş emirleri yok • Dokümanlarda mevzuata göre güncelleme yok • Hizmet içi rotasyon yok • Fakülte içi nakil işlemlerinde inceleme ve değerlendirme yok	B üniversitesinde ek olarak: Gerektiğinde yedek personel var. Fakülte içi nakil işlemleri takip ediliyor ve muvafakat gerekiyor.
Bilgi-İletişim	<ul style="list-style-type: none"> • Personele açık bilgi sistemleri yok • Mevzuata uygun kayıt ve dosyalama sistemi yok • Bilgi güvenilirliği için arşivde yeterli personel yok • İhbar edeni korumaya yönelik önlemler yok	<ul style="list-style-type: none"> • Personele açık bilgi sistemleri yok • Elektronik doküman yönetim sistemi yok • Gizlilik içeren bilgi ve belgelerde koruma yok • Kayıt ve dosyalama sistemi mevzuat hükümlerine uygun değil • Arşivlemede eğitimli personel yok • Bilgi güvenilirliği için arşivde yeterli personel yok • Hata ve yolsuzlukların bildirimini ile ilgili yazılı prosedür yok • İhbar edeni korumaya yönelik önlemler yok	
BÖLÜM BAŞKANLIĞI			
Kontrol Ortamı	<ul style="list-style-type: none"> • İç kontrol sistemini tanıtıma yönelik eğitim yok • Bölüme yönelik yazılı misyon yok	<ul style="list-style-type: none"> • İç kontrol sistemini tanıtıma yönelik eğitim yok • Bölüme yönelik yazılı misyon yok • Bölüm akademik kuruluna tüm öğretim üyelerinin katılımı sağlanmıyor • Kurul toplantıları periyodik yapılmıyor • Yetki devri yok	
Risk Değerleme	<ul style="list-style-type: none"> • Stratejik planda riskler belirli değil • Hedeflerin ölçümünde kriter yok • Risklerin önlenmesine yönelik faaliyetler yok	<ul style="list-style-type: none"> • Bölüm faaliyetleri stratejik plan doğrultusunda değil • Stratejik planda riskler belirli değil • Hedeflerin belirlenmesinde bilimsel veriler kullanılmıyor • Hedeflerin ölçümünde kriter yok • Risklerin önlenmesine yönelik faaliyetler yok	

Tablo.5'in Devamı

Kontrol Faaliyetleri	<ul style="list-style-type: none"> • Stratejik plana yönelik risklerin etkisini azaltıcı faaliyetler yok • Faaliyetlerin sürekliliğinin sağlanması için yeterli personel ve kontrol önemi yok • Vekillerin görevlendirmesi mevzuata uygun olarak yapılmıyor	<ul style="list-style-type: none"> • Stratejik plana yönelik risklerin etkisini azaltıcı faaliyetler yok • Faaliyet süreci ile ilgili yazılı prosedürler yok • Görevlerin ayrılığı ilkesi yok • Faaliyetlerin sürekliliğinin sağlanması için yeterli personel ve kontrol önemi yok • Vekillerin görevlendirmesi mevzuata uygun olarak yapılmıyor	
Bilgi-İletişim	<ul style="list-style-type: none"> • Amaç, hedef ve yükümlülükler yayımlanmıyor • Faaliyetlerin izlenmesi için raporlama sistemi yok	<ul style="list-style-type: none"> • Amaç, hedef ve yükümlülükler yayımlanmıyor • Faaliyetlerin izlenmesi için raporlama sistemi yok	
AYNİYAT BÜROSU			
Kontrol Faaliyetleri	<ul style="list-style-type: none"> • Tüketim malzemelerinin ihtiyaca göre dağılımını belirleyen cetveller yok • Demirbaşlara sistematik kod numaraları verilmiyor	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu Harcama ve Muhasebe Bilişim Sistemi ile ilgili eğitim alınmamış • Tüketim malzemelerinin ihtiyaca göre dağılımını belirleyen cetvelleri yok • Demirbaşlara sistematik kod numaraları verilmiyor • Zimmetleyen zarar gören demirbaş için rayiç üzerinden ücret talep edilmiyor • Tüketim malzemeleri belirli periyodlarla strateji daire başkanlığına bildirilmiyor	
TAHAKKUK BÜROSU			
Kontrol Faaliyetleri	<ul style="list-style-type: none"> • Aile yardımı için onaylı evrak istenmiyor • Mal Bildirim beyanları 01-15 Ocak tarihleri arasında alınmıyor • Şehir dışından gelen görevlilere ekstra katsayı uygulaması yapılmıyor • Yolluklarda Taksi ücreti hesaplanmıyor	<ul style="list-style-type: none"> • Aile yardımı için onaylı evrak istenmiyor • Mal Bildirim beyanları 01-15 Ocak tarihleri arasında alınmıyor • Yurt dışı yolluklarında faturaların tercümesi istenmiyor • Yolluklarda Taksi ücreti hesaplanmıyor	B üniversitesinde ek olarak şehir dışından gelenlere yapılan ödemelerde ekstra katsayı uygulanıyor.

Tablo.5'in Devamı

SATIN ALMA BÜROSU			
Kontrol Faaliyetleri	<ul style="list-style-type: none"> • Personele Kamu İhale Mevzuatı ile ilgili eğitim verilmemiş • Alımlar fiyat kırma usulüne göre yapılmıyor • Siparişlerin zamanında teslimi olmadığında ihtar çekilmiyor	<ul style="list-style-type: none"> • Alımlar fiyat kırma usulüne göre yapılmıyor • Siparişlerin zamanında teslim edilip edilmediği kontrol edilmiyor • Siparişlerin zamanında teslimi olmadığında ihtar çekilmiyor • Mal alımında kullanacak personelin fikri alınmıyor	B üniversitesinde ek olarak Kamu İhale Mevzuatı ile ilgili eğitim verilmiş.
ÖZLÜK İŞLERİ			
Kontrol Faaliyetleri		<ul style="list-style-type: none"> • Özlük bilgileri ile ilgili personel cetveli yok • Mevzuat değişikliklerinde personele bilgi verilmiyor	
AMBAR-DEPO			
Kontrol Faaliyetleri	<ul style="list-style-type: none"> • Depodaki malların korunmasına yönelik fiziksel şartlar sağlanmıyor • Demirbaş üzerinde kurum adı ve demirbaş numarası yok	<ul style="list-style-type: none"> • Mal sevkiyatında taşıma işinden sorumlu personel yok • Düzenli raf sistemi yok • Demirbaş üzerinde kurum adı ve demirbaş numarası yok	B üniversitesinde ek olarak deponun fiziksel şartları uygun.
Bilgi-İletişim		<ul style="list-style-type: none"> • Ambarda oluşan zararlar için tutanak tutulmuyor	
BÖLÜM SEKRETERLİĞİ			
Kontrol Faaliyetleri		<ul style="list-style-type: none"> • Öğrencilere yapılan ve süresi dolan duyurular panolardan kaldırılmıyor • Duyurular için kilitli öğrenci ilan panosu yok	
Bilgi-İletişim		<ul style="list-style-type: none"> • Öğrencilerle ilgili istatistik tablolara yok	

İç kontrol sisteminin kurulması ile ilgili yasal düzenlemelerin 2006'da yapıldığı düşünüldüğünde Tablo 5'de yer alan eksikliklerin çok fazla olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın 2014 yılı başında yapıldığı düşünüldüğünde 7 yıllık bir süre geçmesine rağmen eksikliklerin çok fazla olduğu ortadadır. Kuruma ait iç denetçilerin bağımsız denetçiler tarafından kullanılan soru kağıdı yöntemini kullanmaları durumunda eksiklikleri tespit etmeleri ve bu eksiklikleri ortadan kaldırmaları mümkün olacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Gerçekleştirilen çalışma kapsamında seçilen iki devlet üniversitesinin birbirine eş düzeyde olan iki fakültesindeki iç kontrol sistemlerinin zayıf noktaları bağımsız denetçilerin kullanmış oldukları iç kontrol soru kağıdı yöntemi kullanılarak tespit

edilmeye çalışılmıştır. Bu üniversiteler 41 yıllık köklü bir üniversiteyle 7 yıllık tecrübeye sahip daha yeni bir devlet üniversitesidir. Elde edilen verilere göre, kurumun üst yöneticileri ve idarecileri teorik anlamda iç kontrol sisteminin işleyişine yeterli özeni göstermeye istekli olmalarına rağmen, uygulamada iç kontrolü düzenli olarak gözden geçirme ve güncelleştirme eğilimine girmedikleri saptanmıştır. Buna ek olarak, sorumlu kişilerin verdikleri cevap yüzdelerine göre; 41 yıllık devlet üniversitesinde çıkan “evet” (güçlü yönler) yanıtı 7 yıllık devlet üniversitesine nazaran daha yüksek oranda çıkmıştır. Ancak bu oran yeterli düzeyde değildir.

Yine, her iki fakülte bünyesinde de iç kontrol değerlendirme grubunun oluşturulmadığı anlaşılmaktadır. Yeni kurulmuş olan üniversitede iç denetim biriminin olmaması sebebiyle iç kontrol sisteminin faaliyet ve işleyişinden Strateji Geliştirme Daire Başkanlığının sorumlu tutulduğu tespit edilmiştir. Diğer üniversitedeki iç kontrol sisteminin işleyişinin ise iç denetim birimi tarafından periyodik olarak değerlendirilmediği, yürütülen iç denetim faaliyetinin genellikle yöneticiler tarafından soruşturma ve cezalandırma amaçlı kullanıldığı, özellikle bu kesimler tarafından denetimin niteliğinin ve yaptırılan işin kalitesinin sorgulanmadığı ve dolayısıyla yapılan denetimlerin yasal zorlamaların gereklerini yerine getirmekten öteye gidemediği belirlenmiştir. Bu bulgulara göre iç kontrol sisteminin her iki üniversitede de sağlıklı bir şekilde işlemesi, tahmin edilen olumsuz sonuçların bertaraf edilmesi ve üniversite kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde kullanılması için, iç denetim faaliyetlerinin ve uygulanan kontrol yöntemlerinin standartlaştırılması gerekmektedir. Bu anlamda, üst yönetim, idarede durum değerlendirmesi yapan, mevcut iç kontrol uygulamaları ile uyumlaştırılması istenen Kamu İç Kontrol Standartları arasında karşılaştırma yapmaya olanak veren, iç kontrol sisteminin ana ve alt unsurlarını kapsayıcı nitelikte “İç Kontrol Soru Formları hazırlayarak idaredeki her bir birime tatbik etmelidir. Buna ek olarak, üniversitedeki her bir fakültenin kendi içerisinde oluşturacağı iç kontrol eylem planlarının, yine fakülteden seçilecek iç kontrol komisyonlarınca sürekli güncellenerek işlerliliği sağlanmalı ve bu plandaki yazılı prosedürlere riayet etmeyenler hakkında idari yaptırımlar uygulanmalıdır. Ayrıca, iç denetim birimi veya Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı diğer bölümlerden tamamen bağımsız bir şekilde faaliyetlerini sürdürebileceği bir statüye kavuşturulmalı ve bu birimlerin iç kontrol sisteminin hedefleri doğrultusunda bir genel plan ve arızı durumlar için ek planlar hazırlaması sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Alagöz, A. (2008). İşletmelerde İç Kontrol Sisteminin Önemi ve Denetim Komiteleri İle İç Denetim Birimi İlişkisinin Hata ve Hilelerin Önlenmesindeki Rolü. *Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, İşletme Bölümü, Muhasebe-Finansman Anabilim Dalı, Konya, s.95-126.
- Bozkurt, N. (2010). *Muhasebe Denetimi*. Alfa Yayıncılık, 5.Baskı, İstanbul.
- Candan E. (2009). Kamuda İç Kontrol Algılamaları ve Uygulamadaki Sorunlar Hakkında Bir Değerlendirme – III. Sayı:138.
- Dinapoli, P. T. (2007). Standarts for Internal Control in New York State Government. *Office of the State Controller*, www.osc.state.ny.us/intcontrol_stds.pdf.

- Hallock, M. (2007). Ethics and Internal Controls. *U.S. Business Review*, Volume:8, January, p.7-8.
- Intosai Gov 9100 (2004). Guidelines for International Control Standarts for the Public Sector. INTOSAI Professional Standards Committee Secretariat, Copenhagen K, Denmark.
- Kaval, H. (2008). *Muhasebe Denetimi*. Gazi Kitabevi, 3.Baskı, Ankara.
- Kepekçi, C. (1998). *Bağımsız Denetim*. Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Ramos, M. (2004). Just How Effective is Your Internal Control. *The Journal of Corporate Accounting and Finance*, September/October, p.29-33.
- Resmi Gazete (26.12.2007). *Kamu İç Kontrol Standartları Tebliği*. Sayı: 26738.
- Resmi Gazete (12.07.2006). *İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik*. Sayı:26226.
- Sümer, E. (2010). *Türkiye’de Kamu İç Kontrol Sistemi Kapsamında Hesap Verme Mekanizmaları*. Mesleki Yeterlilik Tezi, T.C. Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Whittington, R. O. and K. Pany, (2006). *Principles of Auditing and Other Assurance Services*. Irwin McGraw-Hill, New York.

VAN İLİNDE FAALİYET GÖSTEREN KOBİ STATÜSÜNDEKİ KONAKLAMA VE SEYAHAT İŞLETMELERİNİN FİNANSAL SORUNLARININ ANALİZİ

Erdiñ KARADENİZ*
Kamil UNUR **
Hasan KÖŞKER***
Banu ZENCİR****

ÖZET

Bu çalışmanın temel amacı Van ilinde faaliyet gösteren KOBİ statüsündeki konaklama işletmelerinin ve A grubu seyahat acentalarının finansal sorunlarının analiz edilmesidir. Bu bağlamda oluşturulan anketle Van ilinde faaliyet gösteren 24 konaklama işletmesi ile 12 adet seyahat acentasından veri toplanmıştır. İşletmelerden elde edilen veriler frekans analizine tabii tutulmuştur. Çalışma sonucunda konaklama işletmelerinin ve seyahat acentalarının en önemli finansal sorunların enerji giderlerinin, vergi oranlarının ve faiz oranlarının yüksekliği olduğu belirlenmiştir. Yine bu işletmelerin dış finansman kaynağı olarak ağırlıklı banka kredisi kullandıkları saptanmıştır. Ayrıca kredi kullanırken yaşanan en önemli sorunların ise teminat gösterme, bilgi eksikliği, faiz oranlarının yüksekliği ve bürokratik işlemler olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Konaklama İşletmeleri, Seyahat Acentaları, KOBİ, Finansal Sorunlar, Van İli.

ANALYSIS OF FINANCIAL PROBLEMS IN THE STATUS OF SME LODGING COMPANIES AND TRAVEL AGENCIES OPERATING IN THE VAN CITY

ABSTRACT

The main aim of this study is to analyzing of the financial problems in the status of SME lodging companies and groups A travel agencies operated in Van city. In this context, data were collected by questionnaire created from 24 lodging companies and 12 group A travel agencies operating in the Van city. The data obtained from the companies that were subjected to frequency analysis. In the analysis result, it is determined that the most important financial problems of lodging companies and travel agencies are high energy costs, tax rates and interest rates. However, it is determined that as a source of external financing of these enterprises were using mainly bank loans. Also it is identified that the most important problems when using credit are collateral, lack of information, high interest rates and bureaucratic procedures.

Key Words: Lodging Companies, Travel Agencies, SME, Financial Problems, Van City.

---

* Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, drekaradeniz@gmail.com

** Doç.Dr., kunur@yahoo.com

*** Okutman, hkosker@beu.edu.tr

**** banuzincir26@hotmail.com

Giriş

Günümüzde işletmelerin piyasa değerlerini artırılabilirliği için alacakları yatırım, finansman ve karpayı dağıtım kararlarında risk ve getiri arasında denge kurmaları gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle işletmelerin faaliyetlerini gerçekleştirirken maliyet ve giderlerini kontrol etmeleri, satış gelirlerini arttırmaları, kar elde etmeleri, karın sürdürülebilirliğini sağlamaları ve amaçlanan karlılığa ulaşmada katlanılacak riski yönetebilmeleri gerekmektedir. Ancak ulusal ve uluslar arası ölçekte yaşanan siyasi, finansal ve ekonomik krizler her sektörden işletmenin varlığını sürdürebilmesi ve değer maksimizasyonu amacına ulaşma sürecinde yönetsel ve finansal sorunlar yaratabilmektedir (Arnold, 1998; Ehrhardt ve Brigham, 2011).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkelerin karşılaştığı ulusal ve uluslar arası ekonomik sorun ve darboğazların aşılmasında turizm sektörü, ekonomik yönüyle bir çıkış noktası oluşturmaktadır (Olalı ve Timur, 1988; Durbaary, 2004; Oh, 2005; Yılmaz, 2007). Çünkü turizm sektörü; milli gelir, ödemeler dengesi ve döviz gelirine katkıda bulunmaktadır (Kandır ve diğ., 2008). Buna karşın turizm sektörü, talebin sürekli değiştiği buna karşın arzın sabit sermaye yatırımı olarak yüksek gerçekleştiği bu bağlamda finansal ve faaliyet riskinin fazla olduğu bir sektördür. Yine turizm sektöründe risk ve belirsizliğin varlığı her zaman kendini hissettirmekte ve bu durum finansal ve operasyonel planlama yapmayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca sektörde faaliyet gösteren turizm işletmelerinin Küçük ve Orta Büyüklükte İşletme (KOBİ) statüsünde olması, bu işletmelerin enerji, bakım-onarım, yiyecek-içecek, personel, faiz ve benzeri maliyetlerinin kontrol edilmesinin her geçen gün zorlaşması ve yoğun rekabet ortamında fiyat rekabetinin ağırlaşması gibi nedenlerle kar marjları daralabilmektedir. Buna ek olarak KOBİ statüsündeki turizm işletmeleri, satış gelirlerini ve bu gelirleri elde etmek için katlandıkları gider ve maliyetlerin büyük bir kısmını yabancı para cinsinden yaptıkları için döviz kurundaki dalgalanmalardan zaman zaman olumsuz etkilenebilmektedirler (Karadeniz ve İskenderoğlu, 2011).

Bu kapsamda çalışmanın temel amacı son yıllarda büyük şehir kapsamına alınması ve Akdamar Adasındaki kilisenin ibadete açılmasıyla, turizm yatırımlarının artmaya başladığı ve önümüzdeki yıllarda da artmasının beklendiği Van ilinde faaliyet gösteren KOBİ statüsündeki konaklama işletmelerinin ve seyahat acentalarının finansal olarak yaşadıkları temel sorunların tespit edilmesi ve çözüm önerilerinin geliştirilmesidir. Çalışmanın birinci bölümünde KOBİ kavramı ve KOBİ'lerin temel finansal sorunları hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde ise konuyla ilgili literatür taramasının sonuçları verilmektedir. Üçüncü bölümde araştırmada kullanılan veriler ve toplanan verilerin analiz süreci hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölümde analiz sonuçları bulgular başlığı altında sunulmakta ve yorumlanmaktadır. Sonuç kısmında ise araştırmadan elde edilen sonuçlar tartışılmış ve genel bir değerlendirme yapılarak öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme (KOBİ) Kavramı

KOBİ kavramına ilişkin literatür tarandığında, KOBİ'nin ne olduğu üzerinde anlaşan kesin bir tanımının olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda KOBİ'leri tanımlamada dünya ölçeğinde üzerinde fikir birliğine varılmış ortak bir ölçüt bulunmamaktadır (Çelikkol ve diğ., 2008). Avrupa Birliği (AB), KOBİ tanımları

konusunda gerek ulusal gerekse Avrupa bazında karışıklığa neden olmaması için bir tanım geliştirmiş ve bu tanımları 1 Ocak 2005 tarihinde güncellemiştir. Bu bağlamda KOBİ tanımı, çalışan kişi sayısı, bilanço büyüklüğü ve bağımsızlık kriterlerinden oluşan ölçütleri kapsamaktadır (Çelikkol ve diğ., 2008). AB'ne göre mikro, küçük ve orta ölçekli işletme ölçütleri Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo.1 Avrupa Birliği'nde KOBİ Sınıflandırma Ölçütleri Kaynak: (Şahin, 2011).

İşletme Büyüklüğü	Çalışan Sayısı	Satış Hasılatı/ Aktif Büyüklüğü	Bağımsızlık
Mikro	< 10	≤ 2 Milyon € / ≤ 2 Milyon €	Başka Firma Hissesi ≤ % 25
Küçük	< 50	≤ 10 Milyon € / ≤ 10 Milyon €	
Orta	< 250	≤ 50 Milyon € / ≤ 43 Milyon €	

Tablo 1 incelendiğinde AB üyesi ülkelerde 10'dan az çalışanı olan ve toplam bütçesi ya da iş hacmi 2 milyon Avro'nun altında olan işletmeler mikro ölçekli işletmeler olarak tanımlanmaktadır. Buna karşın 50'den az çalışanı olan, toplam bütçesi veya iş hacmi 10 milyon Avro'nun altındaki işletmeler küçük işletme olarak tanımlanmaktadır. 250'den az çalışanı olan, toplam iş hacmi 50 milyon veya toplam bütçesi 43 milyon Avronun altında olan işletmeler ise orta büyüklükte işletme olarak tanımlanmaktadır. İşletmeler, çalışan sayısı ölçütü dışında verilen ölçütlerden yıllık ciro veya bilanço büyüklüğü şartlarından sadece birini taşıdığı takdirde KOBİ olarak kabul edilmektedir (Şahin, 2011). Belirtilen ölçütlere ilave olarak AB'nin 2003 yılında aldığı tavsiye kararında, KOBİ tanımlamasında bu sınıflamaya dahil olacak işletmeler için, hisselerinin ve şirket yönetim hakkının %25'inden fazlasının başka bir şirkete ait olmaması gerektiği ifade edilmektedir (Öztürk, 2007).

Tablo.2 Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelğe Göre KOBİ Sınıflandırma Ölçütleri

KOBİ Tanımı	Çalışan sayısı	Yıllık Satış Hasılatı veya Aktif Büyüklüğü (TL.)
Mikro İşletme	10'dan az	1.000.000
Küçük İşletme	50'den az	5.000.000
Orta Büyüklükte İşletme	250'den az	25.000.000

Kaynak: (Kurt ve Öztürk, 2008)

Türkiye'de ise 2005 tarih ve 25997 Sayılı Resmi Gazete de yayınlanan yönetmelik hükümlerine göre, KOBİ'ler Tablo 2'de açıklanan ölçütlere göre belirlenmiştir. KOSGEB'in (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdari Başkanlığı) yapmış olduğu tanımda ise KOBİ tanımı; "250 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 40 Milyon Türk Lira'sını aşmayan ve bu yönetmelikte mikro işletme, küçük işletme ve orta büyüklükteki işletme olarak sınıflandırılan ve kısaca "KOBİ" olarak adlandırılan ekonomik birimleri, girişimleri" şeklinde değiştirilmiştir. Buna göre; 10 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 1 milyon Türk Lirasını aşmayan işletmeler mikro işletme olarak tanımlanmıştır. 50

kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 8 milyon Türk Lirasını aşmayan işletmeler ise küçük işletme olarak tanımlanmış olup; yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosu 5 milyondan TL'den 8 milyon TL'ye çıkarılmıştır. 250 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 40 milyon Türk Lirasını aşmayan işletmeler orta büyüklükteki işletmeler olarak tanımlanmış olup; yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosu 25 milyon TL'den 40 milyon TL'ye çıkarılmıştır (www.kosgeb.gov.tr).

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) üyeleri içerisinde toplam firma sayısının %97 si KOBİ'lerden oluşmaktadır. Ekonominin hareketliliğinin kaynağı olarak var olan KOBİ'ler toplam iş hacminin %75'lik kısmını sağlamakta ve GSYİH'nin %35'lik kısmını yaratmaktadır. Bundan dolayı Uluslararası Ödemeler Bankası bünyesinde 1974 yılında kurulan ve uluslar arası düzeyde bankacılık sistemini düzenlemeye yönelik faaliyetlerde bulunan Basel Komitesi, KOBİ'lere özel önem vermiştir (Üçgen, 2010). Basel komitesinin Haziran 2004 tarihinde yaptığı düzenlemede KOBİ'ler, yıllık satış cirosu 50 Milyon Avro'dan daha az olan işletmelerdir (Elmas ve Öz, 2009).

Gelişmekte olan ülkelerde KOBİ'ler yeni iş olanaklarının yaratılması, yeniliklerin gün yüzüne çıkarılması, işsizlik sorununa çözüm önerileri getirmesi ve rekabet gücünün artırılması konusunda son derece önemli ekonomik birimlerdir (Üçgen, 2010). Ancak yasal eksiklikler ve istikrarsızlık, KOBİ'lerin finansal piyasalardan kolayca faydalanmalarının önünde bir engel oluşturarak, faaliyet sahalarını daraltmakta ve büyümelerini kısıtlayabilmektedir (Şenol ve Aktürk, 2008).İstihdam açısından önemli bir sektör olan turizm genellikle KOBİ kapsamındadır. Bu bağlamda KOBİ'lerin yaşadığı genel sorunlar, turizm işletmelerinin de baş etmesi gereken sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır. Konuyla ilgili literatür ve teori incelendiğinde Türkiye turizm sektöründe faaliyet gösteren KOBİ statüsündeki turizm işletmelerinin yaşadıkları sorunlar genel olarak pazarlama ve tanıtım eksikliği, işletmecilikle ilgili sorunlar ve vergilendirme ve teşviklerle ilgili sorunlar olarak vurgulandığı görülmektedir (Tuñçsiper ve İlban, 2006; Kozak ve diğ., 2011; Karadeniz, 2008).

Turizm sektörünün yapısal özelliklerinden kaynaklanan sorunlar dışında Türkiye'deki KOBİ'lerin de sektör ayırımı yapılmaksızın yaşadığı ortak sorunları bulunmaktadır. KOBİ'lerin yaşamış oldukları ortak sorunların başında işletme ömrünün, işletme sahibinin ölümünden sonra aile bireylerinin ilgisizliği veya yetersizlikleri nedeniyle sona ermesidir. KOBİ'lerin bir diğer yaşadığı ortak sorunlardan birisi üretim dışındaki alanlarda nitelikli personel istihdam edilememesidir. Araştırma ve geliştirme gerektiren yenilikçi konularda yeterli finansal güç ve finansal uzman personele sahip olunmaması, finansal planlama yetersizliği, para ve sermaye piyasalarından yeterince yararlanamama ve ürün geliştirme eksikliği gibi nedenlerle rekabette geri kalılabilmektedir (Sarıgül, 2012).

Literatür

KOBİ'lerle ilgili literatür incelendiğinde özellikle son 10 yılda çok sayıda çalışmanın gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu çalışmaların önemli bir kısmı KOBİ'lerin finansal sorunlarını ele almıştır. Torlak ve Uçkun (2005), Eskişehir'deki KOBİ'lerin önem sırasına göre; nakit para sıkıntısı, piyasa durgunluğu, kredi faizlerinin

yüksekliği, sermaye yetersizliği ve kredi bulamama şeklinde finansal sorunlar yaşadıklarını saptamışlardır. Kızılırmak ve Oktay (2006), Kırgızistan'da seyahat acentalarının krize girmelerinin en önemli nedeninin finansal yapılarının yetersiz olmasından kaynaklandığını belirlemişlerdir. Yılmaz (2007), Bodrum'daki turizm sektörü KOBİ'lerin en önemli sorununun finansman sorunu olduğu, bu sorunun personel ve pazarlama sorunlarının takip ettiğini belirlemiştir. Çalışmada ayrıca turizm sektörü KOBİ'lerinin, finansman sorununun çözümünde kullanılabilecek modern finansman araçları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları saptanmıştır. Kutukız (2007), Muğla ilinde faaliyet gösteren KOBİ grubuna dahil turizm işletmelerinin en kısa sürede ülkedeki istikrar ve düşük faizle birlikte finansman problemlerini çözmeleri ve bundan sonraki faaliyetlerini Basel kriterleri doğrultusunda yapmaları gerektiğini ifade etmiştir. Şenol ve Aktürk (2008), Türkiye turizm sektöründeki KOBİ'lerin finansal ve yönetsel yapılarındaki başarısızlıklar nedeniyle Basel II Uzlaşısı standartlarını sağlamada zorluklarla karşılaşabileceklerini saptamışlardır. Konya Ticaret Odası tarafından (2010) gerçekleştirilen çalışmada Türkiye'deki KOBİ'lerin en çok pazarlama, planlama ve finansman sorunlarıyla karşılaştıkları belirlenmiştir. Met (2011), Kırgızistan'daki KOBİ'lerin yerli ve yabancı uzun vadeli fon kaynakları dahil olmak üzere çeşitli fon kaynaklarına ulaşabildikleri fakat kredi maliyetlerini yüksek ve devlet desteğini yetersiz bulduklarını tespit etmiştir. Alam ve diğ., (2011) Malezya'daki gıda sektöründeki KOBİ'lerin en büyük sorununun, finansman sorunu olduğunu ortaya koymuşlardır. Dönmez ve Duran (2012), Mersin'de faaliyet gösteren KOBİ kapsamındaki seyahat ve otel işletmelerinin finansal yapılarının zayıf olduğunu, likidite sıkıntısı yaşadıklarını, banka kredi faizlerini yüksek bulduklarını ve kar marjlarının düşük olduğunu belirlemişlerdir. Kutlar ve Torun (2013) ise Diyarbakır'daki KOBİ'lerdeki öz sermaye yetersizliği, kredi bulma güçlükleri, devlet destek ve teşviklerinden yeterince yararlanamadıkları için finansman sorunları yaşadıklarını, faiz oranlarının yüksek olmasından dolayı da kredi imkanlarından sınırlı faydalandıklarını belirlemişlerdir.

Veri ve Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden standartlaştırılmış açık uçlu görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan anket, literatürden yararlanarak oluşturulmuştur. Araştırmanın evrenini Mayıs 2014 tarihinde Van Valiliğine göre ilde faaliyette bulunan 55 adet konaklama ve seyahat işletmesi oluşturmaktadır (www.van.gov.tr). Bu kapsamda çalışmada 55 konaklama ve seyahat işletmesi ile görüşülmüş, 36 konaklama ve seyahat işletmesinden ankete katılım konusunda olumlu cevap alınmıştır. Dolayısıyla ankete katılım oranı %65 olarak gerçekleşmiştir. Ankete katılan yetkililerle 08/05/2014 - 25/05/2014 tarihleri arasında yapılan görüşmelerle veriler toplanmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen verilerin değerlendirilmesinde frekans analizinden faydalanılmıştır. Frekans analizi değişkenlerin frekans ve yüzde dağılımlarını ayrı tablolar halinde gösteren analiz olarak tanımlanmaktadır (Ural ve Kılıç, 2011).

Bulgular

Araştırma amaçları doğrultusunda gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen bulgular sırasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmaya katılan ve Van ilinde faaliyet

gösteren konaklama ve seyahat işletmelerinin türlerine göre dağılımları Tablo 3’de özetlenmektedir. Tablo 3 incelendiğinde ankete katılan turizm işletmelerin ağırlıklı olarak belgeli otel, belediye belgeli otel ve seyahat acentası olduğu görülmektedir.

Tablo.3 Ankete Katılan İşletmelerin Türlerine İlişkin Verilerin Frekans Analizi

İşletme Türü	Anket Yöneltilen İşletme Sayısı	Ankete Katılan İşletme Sayısı	Katılım Yüzdesi
Turizm İşletme Belgeli Oteller	15	12	%80
Butik Otel	2	2	%100
Belediye Belgeli Oteller	18	10	%55,5
Seyahat Acentaları	20	12	%60
Toplam	55	36	%65,45

Araştırmaya katılan konaklama ve seyahat işletmelerinin hukuki yapılarının frekans analizi sonuçlarına Tablo 4’ de yer verilmektedir.

Tablo.4 İşletmelerin Hukuki Yapılarına İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Hukuki Yapı	Sayı	(%)
Şahıs Şirketi	13	36,1
Kollektif Şirket	2	5,6
Anonim Şirketi	5	13,9
Limited Şirket	16	44,4
Toplam	36	100,0

Tablo 4 incelendiğinde ankete katılan konaklama ve seyahat işletmelerinin genel olarak limited ve şahıs şirketi statüsünde kurulduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmaya katılan konaklama ve seyahat işletmelerinin çalışan sayılarına ait elde edilen verilerin frekans analizi sonuçları Tablo 5’de verilmektedir. Tablo 5 incelendiğinde araştırmaya katılan konaklama ve seyahat işletmelerinin, KOSGEB’in ve Basel-II kriterlerinin yaptığı KOBİ tanımındaki unsurlardan birisi olan çalışan sayısı kriteri bağlamında %20’sinin mikro ölçekli, %13’ünün küçük ölçekli, %3’ünün ise orta ölçekli işletme olduklarını söylemek mümkündür.

Tablo.5 İşletmelerin Çalışan Sayısına İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Çalışan Sayısı	Sayı	(%)
1-9	20	55,6
10-49	13	36,1
50-250	3	8,3
250 den Fazla	-	-
Toplam	36	100,0

Ankete katılan konaklama ve seyahat işletmelerinin önem derecelerine göre yaşadıkları finansal sorunlar Tablo 6'da özetlenmiştir. Tablo 6 incelendiğinde araştırmaya katılan Van ilindeki konaklama ve seyahat işletmelerinde en önemli olarak ifade edilen finansal sorunların; enerji giderlerinin yüksekliği, vergi oranlarının yüksekliği ve faiz oranlarının yüksekliği olduğu görülmektedir. Önemli olarak yaşanan finansal sorunların ise işletme sermayesi yetersizliği ve kar marjlarının düşüklüğü olduğu saptanmaktadır.

Tablo.6 İşletmelerde Yaşanan Finansal Sorunlara İlişkin Frekans Analizi

Finansal Sorunlar	Çok Önemli		Önemli		Kararsız		Önemsiz		Çok Önemsiz		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Öz kaynak yetersizliği	8	22,2	13	36,1	12	33,3	3	8,3	-	-	36	100
Faizlerin yüksekliği	16	44,4	11	30,6	6	16,7	3	8,3	-	-	36	100
Döviz kurlarındaki dalgalanma	7	19,4	7	19,4	10	27,8	5	13,9	7	19,4	36	100
Bankaların sundukları ağır şartlar	14	38,9	7	19,4	7	19,4	3	8,3	3	8,3	36	100
Kredi temininde yaşanan güçlükler	10	27,8	9	25	11	30,6	4	11,1	2	5,6	36	100
İşletme Sermayesi Yetersizliği	5	13,9	20	55,6	10	27,8	1	2,8	-	-	36	100
Vergi Oranlarının Yüksekliği	18	50	12	33,3	5	13,3	1	2,8	-	-	36	100
Kar Marjlarının Düşük Olması	6	16,7	17	47,2	11	30,6	2	5,6	-	-	36	100
Maliyetlerin sürekli değişmesi	4	11,1	11	30,6	15	41,7	4	11,1	2	5,6	36	100
Alacakların zamanında tahsil edilememesi	6	16,7	1	2,8	11	30,6	4	11,1	14	38,9	36	100
İşçilik Giderlerinin Yüksekliği	10	27,8	13	36,1	11	30,6	2	5,6	-	-	36	100
Enerji Giderlerinin Yüksekliği	23	63,9	9	25	3	8,3	1	2,8	-	-	36	100
Nakit Giriş-Çıkışlarındaki Uyumsuzluk	5	13,9	7	19,4	4	11,1	6	16,7	14	38,9	36	100
Sektörel Teşviklerin Az Olması	5	13,9	7	19,4	11	30,6	8	22,2	5	13,9	36	100

Uygulanan ankette, konaklama ve seyahat işletmelerinden kullandıkları dış finansman kaynaklarını önem derecesine göre belirtmeleri istenmiştir. Ankete katılan işletmelerin kullandıkları dış finansman kaynakları önem derecelerine göre tek tablo halinde Tablo 7'de özetlenmiştir.

Tablo.7 İşletmelerde Kullanılan Dış Finansman Kaynaklarına İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Dış finansman kaynaklarının önem derecesi	Çok Önemli		Önemli		Kararsız		Önemsiz		Çok Önemsiz		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Banka Kredileri	18	50	12	33,3	6	16,7	-	-	-	-	36	100
Satıcı Kredileri	2	5,6	5	13,9	13	36,1	10	27,8	6	16,7	36	100
Factoring	1	2,8	-	-	4	11,1	5	13,9	26	72,2	36	100
Leasing	1	2,8	7	19,4	7	19,4	6	16,7	18	50,0	36	100
Risk Sermayesi	5	13,9	2	5,6	8	22,2	12	33,3	9	25,0	36	100
Barter	-	-	3	8,3	4	11,1	5	13,9	24	66,7	36	100
Melek Finansman	5	13,9	3	8,3	7	19,4	8	22,2	12	33,3	36	100

Tablo 7 incelendiğinde araştırmaya katılan işletmelerde en önemli dış finansman kaynağının banka kredileri olduğu görülmektedir. En önemsiz olarak dış finansman kaynaklarının ise factoring, barter ve leasing olduğu görülmektedir. Genel olarak işletmelerin alternatif dış finansman tekniklerinden yararlanmadıklarını söylemek mümkündür.

Uygulanan ankette konaklama ve seyahat işletmelerinden, banka kredileri kullanıp kullanmadıkları eğer kullanıyorlarsa banka kredisinin vadesi sorulmuştur. Tablo 8 incelendiğinde araştırmaya katılan işletmelerin önemli bir kısmının banka kredisini kullandıkları görülmektedir.

Tablo.8 İşletmelerin Banka Kredilerini Kullanım Düzeyine İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Bankalardan Kredi Kullanıyor musunuz?	Toplam	
	Sayı	%
Kullanıyoruz	24	66,7
Kullanmıyoruz	12	33,3
Toplam	36	100,0

Bankalardan kredi kullanan konaklama ve seyahat işletmelerinin hangi vadelerde kredi kullandıklarına yönelik olarak sorulan soruya verdikleri cevaplar ise Tablo 9'da sunulmaktadır. Tablo 9'a bakıldığında kredi kullanımını tercih eden işletmelerin çoğunlukla orta ve uzun vadeleri tercih ettikleri görülmektedir.

Tablo.9 Bankalardan Kullanılan Kredilerin Vadelerine İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Bankalardan Kredi Kullanırken Hangi Vadeleri Tercih Ediyorsunuz?	Toplam	
	Sayı	%
Kısa	3	12,5
Orta	10	41,7
Uzun	11	45,8
Toplam	24	100

Ankete katılan işletmelerden kredi kullanırken karşılaştıkları sorunları önem derecelerine göre 1’den 9’a kadar sıralamaları istenmiştir. Sözkonusu işletmelerin ilgili soruya verdikleri cevaplar ise Tablo 10’da sunulmaya çalışılmaktadır. Tablo 10 incelendiğinde banka kredisi kullanan işletmelerin kredi kullanırken en fazla karşılaştıkları sorunlar olarak ilk 3’te sıraladıkları sorunların teminat göstermedeki zorluklar, faiz oranlarının yüksekliği, bilgi eksikliği ve bürokratik işlemlerin uzunluğu ve işlem maliyetleri olduğu görülmektedir. Basel-II kriterlerinde, işletmelerin derecelendirilmesi doğrultusunda faiz oranlarının da değişecek olması, Basel-II kriterlerine uyum sağlanmasını daha da önemli kılmaktadır.

Tablo.10 İşletmelerin Kredi Kullanırken Karşılaştıkları En Önemli Sorunlara İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Kredi Alırken Karşılaştığımız En Önemli Sorunlar Nelerdir?		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	Toplam
Teminat Göstermedeki Zorluklar	Sayı	10	7	9	3	4	1	1	1	-	36
	%	27,8	19,4	25	8,3	11,1	2,8	2,8	2,8	-	100
Bilgi Eksikliği	Sayı	10	3	3	4	5	4	4	1	2	36
	%	27,8	8,3	8,3	11,1	13,9	11,1	11,1	2,8	5,6	100
Olumsuz Ticari Geçmiş	Sayı	1	0	2	3	6	7	4	4	11	36
	%	2,8	0	5,6	8,3	16,7	19,4	5,6	11,1	30,6	100
Vadelerin Kısalığı	Sayı	1	2	5	7	6	4	6	4	1	36
	%	2,8	5,6	13,9	19,6	16,7	11,1	16,7	11,1	2,8	100
Özkaynak Yetersizliği	Sayı	0	2	3	1	3	2	12	8	5	36
	%	0	5,6	8,3	2,8	8,3	5,6	33,3	22,2	13,9	100
Şeffaflık Sorunu	Sayı	-	-	-	-	2	6	5	13	13	36
	%	-	-	-	-	5,6	8,3	13,9	36,1	36,1	100
Faiz Oranlarının Yüksekliği	Sayı	5	12	8	7	1	1	1	-	1	36
	%	13,9	33,3	22,2	19,4	2,8	2,8	2,8	-	2,8	100
Finansal Tabloların Yetersizliği	Sayı	4	3	3	7	3	8	4	3	1	36
	%	11,1	8,3	8,3	19,4	8,3	22,2	11,1	8,3	2,8	100
Bürokratik İşlemlerin Uzunluğu ve İşlem Maliyeti	Sayı	9	6	7	5	4	4	1	-	1	36
	%	25	16,7	19,4	13,9	11,1	11,1	2,8	-	2,8	100

Ankete katılan işletmelerin özsermayelerini nasıl gördüklerine dair sorulan soruya verdikleri yanıtlar Tablo 11’de özetlenmektedir.

Tablo.11 İşletmelerin Özkaynaklarını Nasıl Tanımladıklarına Dair Verilerin Frekans Analizi

Özsermayenizi nasıl tanımlarsınız?	Sayı	%
Zayıf	10	27,8
Orta	21	58,3
Güçlü	5	13,9
Toplam	36	100,0

Tablo 11 incelendiğinde işletmelerin büyük çoğunluğunun özkaynaklarını orta düzeyde güçlü buldukları görülmektedir.

Uygulanan ankette konaklama ve seyahat işletmelerinden, finansal planlama yapıp yapmadıkları eğer finansal planlama yapıyorlarsa finansal planlamanın türü sorulmuştur. Tablo 12 incelendiğinde araştırmaya katılan işletmelerin önemli bir kısmının finansal planlama yaptıkları görülmektedir.

Tablo.12 İşletmelerin Finansal Planlama Yapma Durumlarına İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Finansal Planlama Yapıyor musunuz?	Sayı	(%)
Evet	27	75,0
Hayır	9	25,0
Toplam	36	100,0

Finansal planlama yapan konaklama ve seyahat işletmelerinin hangi tür finansal planlama yaptıklarına yönelik olarak sorulan soruya verdikleri cevaplar ise Tablo 13’de sunulmaktadır. Tablo 13’e bakıldığında işletmelerin daha çok orta ve uzun dönemli finansal planlama yaptıkları görülmektedir.

Tablo.13 İşletmelerde Gerçekleştirilen Finansal Planlamanın Türüne İlişkin Verilerin Frekans Analizi

Finansal Planlama Türünüz Nedir?	Sayı	(%)
Kısa Vadeli Planlama	6	22,2
Orta Vadeli Planlama	10	37,0
Uzun Vadeli Planlama	10	37,0
Diğer (Orta ve Uzun Vadeli Planlama Birlikte)	1	3,8
Toplam	27	100,0

Sonuç

Dünyada ve Türkiye ekonomisinde yer alan KOBİ'ler az sermaye ile kurulabilen, talep değişikliklerine uyum sağlayabilen, kişisel tasarrufları destekleyen, istihdama katkısı olan, ekonomik dalgalanmalardan daha az etkilenebilen, esnek yapıları ile hayati bir öneme sahiptirler (Çınar, 2008; Yılmaz, 2007). Ancak buna karşın KOBİ'ler yönetsel ve finansal sorunlar yaşayan ve bu bağlamda sürdürülebilirlikleri açısından risklerle karşı karşıya kalabilen işletmelerdir.

Ülke ekonomileri için hayati önemi olan turizm sektöründeki işletmelerin ekonomik, politik ve sosyal krizlerden çabuk etkilenen hassas yapıları bulunmaktadır. Seyahat acentaları yapıları gereği daha esnek yapıya sahiptirler. Ancak rekabetçi piyasa koşulları ve düşük kar marjları nedeniyle sermaye yapılarının güçlü oluşturulması ve bu yapının etkin kullanımı gerekmektedir. Konaklama işletmeleri ise büyük miktarda sabit varlığa sahip olan ve bu nedenle daha yatırım aşamasında önemli tutarlarda sermaye gereksinimi duyan işletmelerdir. Turizm sektörünün kırılğan ve değişken bir yapıya sahip olması, sektördeki yatırım ve işletme maliyetlerinin yüksek olması, sürekli değişen müşteri ihtiyaç ve zevkleri ve farklılaşan tatil anlayışı bu işletmeleri zorlayabilmektedir. Özellikle sektördeki işletmelerin çok büyük bir kısmının KOBİ statüsünde olması bu sorunları daha fazla hissetmelerine neden olabilmektedir.

Bu kapsamda çalışmanın amacı son yıllarda turizm yatırımlarının artmaya başladığı ve önümüzdeki yıllarda da artmasının beklendiği Van ilinde faaliyet gösteren konaklama ve seyahat işletmelerinin finansal olarak yaşadıkları temel sorunların tespit edilmesi ve çözüm önerilerinin geliştirilmesidir. Çalışmanın amacına ulaşmak için literatürden yararlanılarak veri toplama aracı olarak bir anket oluşturulmuş ve Van ilinde faaliyet gösteren 36 adet konaklama ve seyahat işletmesinden anket tekniğiyle veri toplanmıştır.

Elde edilen anket sonuçlarına göre araştırmaya katılan Van ilindeki konaklama işletmelerinin ve seyahat acentalarının büyük çoğunluğunun çalışan sayısı açısından mikro ve küçük ölçekte işletme statüsünde oldukları belirlenmiştir. Bu işletmelerin yaşadıkları finansal sorunlar ise enerji giderlerinin yüksekliği, vergi oranlarının yüksekliği, faiz oranlarının yüksekliği, işletme sermayesi yetersizliği ve kar marjlarının düşüklüğü olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, Yılmaz (2007), Kutukız (2007), Torlak ve Uçkun (2005) çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Bu kapsamda bu işletmelerin enerji maliyetlerini düşürebilmeleri için devletin sunduğu işletme dönemi teşviklerinden yararlanmaları önerilebilir. Yine kendi bünyelerinde daha az enerji harcayan makine ve ekipmanın satın alınmasının ve çalışan personelin enerji tasarrufuyla ilgili olarak bilinçlendirilmesinin önemli olacağı düşünülmektedir. Vergi oranlarının yüksekliğiyle ilgili olarak yeni teşvik sistemiyle sosyo ekonomik gelişmişlik endeksine göre altıncı bölgede bulunan Van ilinde sadece bu bölgeye sunulan vergisel avantajlar hususunda yatırımcıların bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Faiz oranlarının yüksekliği sorunuyla ilgili olarak işletmelerin kullandıkları banka kredilerinin maliyetlerini düşürebilmeleri için Basel-II kriterlerine ve mevcut bankacılık sisteminde uygulanan kriterlere uymaları ve finansal yönetim uygulamalarını etkin bir şekilde yerine getirmeleri önerilebilir. Böylelikle işletme sermayesi yetersizliği sorununun da aşılabileceği düşünülmektedir. Kar marjlarının düşüklüğü sorunuyla ilgili olarak da turizm işletmelerinin daha etkin satış ve pazarlama teknikleriyle marka kimliğini oluşturmaları, üretim ve hizmet

maliyetlerini kaliteden ödün vermeden düşürmeleri böylelikle yoğun rekabet ortamında fiyatlarını yükseltmeden satış ve aktif karlılıklarını arttırmaları önerilebilir.

Çalışmada elde edilen bir diğer önemli sonuç, Van ilinde faaliyet gösteren turizm işletmelerinin finansman kaynağı olarak büyük oranda banka kredisi kullandığı yönündedir. Bu bağlamda işletmelerin alternatif dış finansman kaynakları hakkında bilgi düzeylerini arttırarak ve bu kaynaklara yönelerek banka kredilerine olan bağımlılıklarını ortadan kaldırmaları önerilebilir. Yine çalışma sonucunda bu işletmelerin banka kredisi kullanırken karşılaştıkları en önemli sorunların teminat göstermedeki zorluklar, faiz oranlarının yüksekliği, bilgi eksikliği ve bürokratik işlemlerin uzunluğu ve işlem maliyetleri olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, Yılmaz (2007), Kutukız (2007), Torlak ve Uçkun (2005) çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Bu bağlamda turizm işletmelerinin Basel II kriterleri doğrultusunda muhasebe bilgi sistemlerini kurmaları, finansal bilgi kullanıcılarına gerçekçi, güvenilir ve tam zamanında bilgi sunmaları, likidite ve mali yapılarını etkin yönetmeleri önerilebilir. Çalışmada ankete katılan turizm işletmelerinin büyük bir kısmının özkaynaklarının niteliğini ve niceliğini orta düzeyde tanımladıkları belirlenmiştir. İşletmelerin finansal sürdürülebilirliklerini devam ettirmeleri ve kredi değerlerini arttırmaları için özkaynak yapılarını sağlamlaştırılmaları sermaye yedeği ve kar yedeği ayırma politikalarına özel önem vermeleri gerekmektedir.

Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç ise işletmelerin finansal planlama yapıp yapmadıkları ve hangi zaman ufkunda finansal planlama yaptıklarına dairdir. Çalışma sonucunda ankete katılan turizm işletmelerinin önemli bir kısmının finansal planlama yaptıkları ve genel olarak orta ve uzun vadeli finansal planlama yaptıkları belirlenmiştir. 2011 yılında Türkiye’de yürürlüğe giren 6102 Sayılı Yeni Türk Ticaret Kanunu; anonim, limited ve sermayesi paylara bölünmüş komantid şirketlerde finansal planlama ve bütçeleme yapılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda KOBİ statüsündeki turizm işletmelerinin hem kısa vadeli hem de orta ve uzun vadeli bütçeleme ve finansal planlamayı gerçekleştirmeleri önem arz etmektedir.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde turizm sektörü ve Van ili kapsamındaki turizm işletmeleri üzerine yapılan çalışma sayısının kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmada elde edilen bilgilerin konuyla ilgili olarak literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın ulaştığı sonuçlar itibari ile Van ilinde turizm sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmelerinin ve seyahat acentalarının mevcut yapıları hakkında fikir vermesi ve finansal sorunlarının ortaya konması açısından yararlı bilgiler sağlayacağı düşünülmektedir. Buna karşın araştırma sonuçları değerlendirilirken alan araştırmasının sadece Van ilindeki konaklama işletmelerini ve seyahat acentalarını kapsadığı unutulmamalıdır. İleride konuyla ilgili daha fazla sayıda ve türde turizm işletmesini ve coğrafi bölgeleri kapsayan araştırmaların gerçekleştirilerek Türk turizm sektörüne yönelik daha genellenebilir sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alam, S. S., Jani, M.F.M., Senik, Z.C. ve Domil, A.K.A. (2011), “Assessing Barriers of Growth of Food Processing SMIs in Malaysia: A Factor Analysis”, *International Business Research*, 4(1): 252-259.
- Arnold, G. (1998), *Corporate Financial Management*, England: Financial Times Prentice Hall.

- Çelikkol, H., Çelikkol, M. ve Koç, Y.D. (2008), "Ticaret Bankacılığında Yeni bir Boyut: Kobi Bankacılığı ve Türkiye Değerlendirmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21:253-272
- Çınar Ay, S. (2008), "Türkiye'deki KOBİ'lerin Finansman Sorunları", *PARADOKS, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 4(1): 1305-7979.
- Dönmez, B. ve Duran, A. (2012), "Mersin'deki Seyahat ve Otel işletmelerinin Finansal Sorunları", www.turizmtrend.com/akademi/yayinlar/mersindeki-seyahat-ve-otel-isletmelerinin-finansal (04.03.2014).
- Durbarry, R. (2004), "Tourism And Economic Growth: The Case Of Mauritius", *Tourism Economics*, 10(4): 389-401.
- Ehrhardt, M., C. ve Brigham, E.F. (2011), *Financial Management: Theory and Practice*, USA: South-Western Cengage Learning.
- Elmas, B. ve Öz, Y. (2009), "Bankaların Yeni Risk Düzenlemeleri Kapsamında Basel II ve KOBİ'ler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1): 391-402.
- Kandır, S.Y., Karadeniz, E., Özmen, M. ve Önal, Y. B. (2008), "Turizm Sektöründe Büyüme Göstergelerinin Turizm İşletmelerinin Finansal Performansına Etkisinin İncelenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1): 211-237.
- Karadeniz, E. (2008), "Türk Konaklama İşletmelerinde Sermaye Yapısını Etkileyen Faktörlerin Analizi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Karadeniz, E. ve İskenderoğlu, Ö. (2011), "İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda İşlem Gören Turizm İşletmelerinin Aktif Kârlılığını Etkileyen Değişkenlerin Analizi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 22 (1): 65-75.
- Kızılırmak, İ. ve Oktay, K. (2006), "Kırgızistan'da Seyahat Acentalarına Yatırım Yapan Girişimcilerin Karşılaştıkları Pazarlama Sorunları", *Uluslararası Girişimcilik Kongresi*, 25-27 Mayıs 2006, Bıшкеk, s.130-139.
- Konya Ticaret Odası (2010), "AB, Türkiye ve Konya'da Kobilerin Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Etüd-Araştırma Servisi*, Konya.
- KOSGEB (2013), <http://www.kosgeb.gov.tr/Pages/UI/Default.aspx> (24.12.2013).
- Kozak, N., Kozak, M. A. ve Kozak, M. (2011), "Genel Turizm:İlkeler-Kavramlar", Ankara: Detay Yayınevi.
- Kurt, G. ve Öztürk, V. (2008), "BASEL II ve Yeni Türk Ticaret Kanun Tasarısı Çerçevesinde KOBİ'lerin UFRS'ye Uyum Gerekliliği ve Karşılaşılabilecek Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 24: 37-54.
- Kutlar ve Torun (2013), "Diyarbakır'da Faaliyet Gösteren Kobilerin Profil Yapısı ve Karşılaştıkları Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri", *Sakarya İktisat Dergisi*, 6(2): 28-46.
- Kutukuz, D. (2007), "Basel II'nin Turizm İşletmeleri Üzerine Olası Etkileri", *Mevzuat Dergisi*, 10 (112): 1-8.
- Met, Ö. (2011), "Küçük ve Orta Ölçekli işletmelerin Finansal Sorunları: Kırgızistan'da Bir Araştırma", *Hacettepe Üniversitesi Sosyoekonomi Dergisi*, 7(1): 128-145.
- Oh, C. (2005), "The Contribution Of Tourism Development to Economic Growth In The Korean Economy", *Tourism Management*, 26: 39-44.

- Olalı, H. ve Timur, A. (1988), *Turizm Ekonomisi*, İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık.
- Öztürk, Ö. (2007), İstihdam Konusunda KOBİ'lerin Önemi ve KOBİ Alanında Eğitim İstihdam İlişkisi Açısından Kamu İstihdam Kurumunun Rolü, *Uzmanlık Yeterlilik Tezi*, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Sarıgül, H. (2012), "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerde Muhasebe ve Finansal Raporlama Uygulamalarının Basel I-II-III Kriterlerine Uygunluğunun Ölçülmesi (Bir Araştırma)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Şahin, O. (2011), "KOBİ' lerde Finansal Performansı Belirleyen Faktörler", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (14): 183-200.
- Şenol, H. ve Aktürk, A. (2008), "Basel II Yeni Sermaye Yeterliliği Uzlaşısının KOBİ Ve Ülke Ekonomisine Etkileri Ve Turizm İşletmelerine Dönük Bir SWOT Analizi", *III. Ulusal Eğridir Turizm Sempozyumu*. Isparta.
- Torlak, Ö. ve Uçkun, N. (2005), "Eskişehir'deki KOBİ'lerin Pazarlama ve Finansman Sorunları Ara Kesiti", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1): 199-215.
- Tunçsiper, B. ve İlban, M.O. (2006), "Turizm İşletme Belgeli Otel İşletmelerinin Pazarlama Sorunları: Balıkesir İlinde Bir Alan Araştırması", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1): 225-240.
- Ural A. ve Kılıç, İ. (2011), *Bilimsel Araştırma Süreci Ve SPSS İle Veri Analizi*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Üçgen, S. (2010), *Basel II Kriterleri Kapsamında Operasyonel Risk*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Van Valiliği (2014), www.van.gov.tr (08.04.2014)
- Yılmaz, H. (2007), "Turizm Sektörü Kobi'lerinin Finansman Sorunlarının Diğer Sektörlerle Karşılaştırmalı Analizi: Bodrum Örneği", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 33: 162-170.

ÇALIŞANLARIN ETİK İKLİM ALGILARININ ÖRGÜTSEL BAĞLILIK ÜZERİNE ETKİLERİ: İLAÇ SEKTÖRÜNDE BİR UYGULAMA

Bahar TANER*

Rıza Feridun ELGÜN**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı ülkemiz ilaç sektöründe faaliyet gösteren firmaların çalışanları tarafından algılanan etik iklim boyutlarının örgütsel bağlılık üzerine etkilerini incelemektir. Çalışmada Victor ve Cullen (1998) tarafından geliştirilen etik iklim ölçeği ile Meyer ve Allen'in (1991) üç boyutlu örgütsel bağlılık ölçekleri kullanılmıştır. Veriler 197 tıbbi tanıtım sorumlusundan toplanan anketler yoluyla elde edilmiştir. Çalışmanın bulguları ilaç sektöründe etik iklimin alt boyutlarından sadece başkalarının iyiliğini isteme ile kanun ve kodların örgütsel bağlılık türleriyle anlamlı ilişkisi olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Organizasyonel Etik İklim, Etik iklimin alt boyutları, Örgütsel Bağlılık, İlaç Sektörü.*

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the effects of the ethical climate on organizational commitment in the pharmaceutical industry. Used scales in this study are Victor and Cullen's (1988) ethical work climate scale and Meyer and Allen's (1991) organizational commitment scale. Hypothesis are tested by the survey which consist of 197 medical representatives. The results of the survey indicate that caring, law and codes which are sub-dimensions of the ethical climate is associated to organizational commitment.

Keywords: *Organizational Ethical Climate, Sub-dimensions of The Ethical Climate, Organizational Commitment, Pharmaceutical Industry.*

Giriş

Küreselleşme ve rekabet koşullarının değişmesi ile birlikte tüketicilerin ve çalışanların şirketlerin etik değerlere olan bağlılıklarına verdikleri önem artmıştır. İlaç firmaları faaliyet gösterdikleri sahanın insan sağlığı ile doğrudan ilgili olması nedeniyle etik değerler, normlar, örgütsel kurallar ve kodlar ile örülü etik kültürler yaratmışlardır. Toplumsal beklentilere yanıt vermeye dönük bu değişim aynı zamanda işletme performanslarını da olumlu yönde etkileme fırsatı yaratmaktadır. Satış personeli tarafından olumlu algılanan etik iklim, firma değeri ve prestijini etkilerken çalışanların örgütsel bağlılıklarını artırarak iş performansına da katkıda bulunabilmektedir (Eren ve Hayatoğlu,2011:110). Yöneticilerin, çalışanların etik iklim algılarını yönlendirerek

---

* Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
bahartaner@mersin.edu.tr

** Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, rfelgun@hotmail.com

etkili bir satış gücü ve başarılı firma performansı yaratabilmeleri için mevcut durumun analizi gereklidir. Bu amaca yönelik olarak, çalışmada örgütsel etik iklim ve örgütsel bağlılık değişkenleri arasındaki ilişki alt boyutları ile birlikte incelenmektedir.

1.Etik İklim ve Victor-Cullen Etik İklim Modeli

Etik, ilişkilerde ahlaki değerlere uygun ölçütlerin ve bu ölçütlere rehberlik edecek davranış kurallarının neler olması gerektiğini inceler. İklim; çalışanların örgütün nasıl çalıştığına dair ortak algıdır ve örgütsel kültürün bir sonucudur. Bu yönü ile etik iş iklimi Weber ve Seger'e (2002:70) göre; örgüt üyelerinin etik sorunları tanımlamalarını sağlayan ve bu sorunlarla nasıl baş edecekleri hususunda yol gösteren örgütsel kültürün bir bileşenidir. Başka bir deyişle, etik iklim örgütsel kültürün bir unsuru olmaktadır. Victor ve Cullen'in (1988:101-102) çalışması; örgütün etik çalışma ikliminin, etik içeriğe sahip prosedürler ve tipik örgütsel uygulamalar tarafından belirlendiğini göstermiştir. Onlara göre örgütsel etik iklim, çalışanların 'etik sorunlar karşısında ne yapmalıyım' yanıtını bulmalarına yardımcı olur.

Örgütsel etik ile ilgili çalışmalarda; çalışanların bir parçası oldukları örgütün iş süreçlerini etik olarak algılamaları sonucunda iş tatmini ve firma performansının artacağı (Weber ve Seger,2002) ortaya konulmuştur. Schwepker (2001:46) güçlü bir etik iklimin güçlü örgütsel bağlılık ve düşük işten ayrılma ile güçlü iş tatmini sonuçlarını yarattığını belirtmektedir. Hunt ve arkadaşları (1989:86), çalışanların örgütsel bağlılıklarını güçlendiren en önemli unsurlardan birisinin örgütlerin etik değerleri olduğunu ortaya koymuştur. Bu araştırmaya göre çalışanlar, etik değerlere uyan şirketlere daha çok bağlılık gösterirler. Valentine ve Barnett'in (2003:365) araştırması da Hunt ve arkadaşlarının bulgularına paralel olarak örgütün etik kodlarının farkında olan çalışanların daha fazla örgütsel bağlılık gösterdiklerini ortaya koymuştur. Tsai ve Huang (2008:565) bir örgütün etik ikliminin geliştirilmesi ile çalışanların örgütsel bağlılıklarının ve iş tatmin düzeylerinin artacağını gözlemlemişlerdir.

Firmaların etik iklimleri konusundaki çalışmalara Victor ve Cullen (1988) öncülük etmişler ve beş faktörden oluşan Etik İklim Ölçeğini (ECQ-1988) geliştirmişlerdir. Bu iklim tipleri Martin ve Cullen'in (2006) çalışmasında da 5 boyut üzerinden değerlendirilmiştir. Söz konusu beş boyut şöyle özetlenebilir:

Araçsallık (Instrumentalism): Bu tip iklimlerde kişisel ve kurumsal çıkar etik kararları etkiler. Çalışanlar ekonomik olarak yönlendirilen 'ben' algısına hizmet eden davranışı tercih ederler. Çalışanların kişisel çıkarlarının ön planda olduğu bu iklim tipinin en az tercih edilen iklim olduğu belirtilmektedir (Martin ve Cullen,2006:178).

Başkalarının iyiliğini isteme (Caring): Bireylerin veya örgütün bir bütün olarak refahı göz önünde bulundurulur. Arkadaşlığa, takım ruhuna ve sosyal sorumluluğa odaklanır.

Bağımsızlık (Independence): Bu iklim tipinde kararlar alınırken kişisel değerler ve etğin rehberliğinden yararlanır.

Kurallar (Rules): Bu tutumun hakim olduğu iklim tipinde kararlar alınırken örgütün kural ve prosedürlerinin rehberliğinden yararlanır.

Kanun ve Kodlar (Law and Codes): Bu tutumun hakim olduğu iklim tipinde kararlar kanunlar ve mesleki kodların etkisindedir. Etik kodların, organizasyonların bu değerlere odaklandığını göstermesi açısından önemli işlevleri vardır. Bu işlevler;

örgütün benimsediği ahlaki değerleri içermesi, örgüt üyelerine ve kamuoyuna örgütün iş süreçlerini etik değerler etrafında sürdürdüğünü göstermesi, karar süreçlerinde yol gösterici olması ve çalışanların performans değerlendirmesinde dikkate alınması şeklinde sayılmaktadır (Montaya ve Richard, 1994:713-714).

2. Örgütsel Bağlılık

Çalışanların işyerindeki verimlilikleri üzerine etkili olan örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti ile de ilişkilendirildiğinden önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir (Wasti,2009:17). Çalışanların bir örgütün üyesi olarak kalmaya yönelik güçlü isteğini ifade eden örgütsel bağlılık (Mowday vd.,1979) bu yüzden modern işletmecilik literatüründe araştırma konusu olmayı sürdürmektedir.

Örgütsel bağlılık, bireyin kurumsal amaç ve değerleri kabul etmesi, bu amaçlara ulaşılması yönünde çaba sarf etmesi ve kurum üyeliğini devam ettirme arzusu şeklinde tanımlanmaktadır (Durna ve Eren,2005:211). Allen ve Meyer (1990) bağlılığı; *duygusal bağlılık*, *devamlılık bağlılığı* ve *normatif bağlılık* alt başlıklarında olmak üzere üç boyutlu kavram olarak sınıflamışlardır. Allen ve Meyer'in (1990,1991) bu modeli literatürde genel kabul gören bir yaklaşım olarak pek çok araştırmaya temel oluşturmaktadır (Özyer,2010:71).

Duygusal bağlılık bireylerin örgütleri ile özdeşleşerek kimliklerini mensubu oldukları örgütle tanımlama dereceleridir. Duygusal bağlılığa sahip çalışanların yüksek performans gösterecekleri düşünüldüğünden (Bayraktaroğlu ve Ersoy,2010:11) örgütler tarafından varlığı en çok istenen bağlılık türüdür.

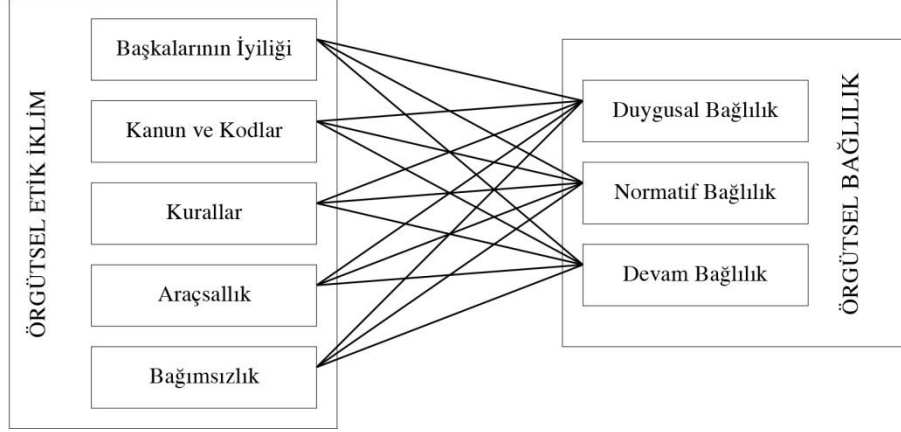
Normatif bağlılık; ahlaki yükümlülük duygusunun ön plana çıktığı ailesel, kültürel (Allen ve Meyer,1990:4) ve toplumsal nedenlerle çalışanların hissettiği örgütsel bağlılıktır ve sadakat normlarından etkilenmektedir.

Devamlılık bağlılığı, bireyin örgütten ayrılması halinde karşılaşıacağı fiziki, psikolojik ve finansal maliyetler nedeni ile örgütüne gösterdiği bağlılık türü olarak tanımlanmaktadır (Allen ve Meyer,1990:4).

3.İlaç Sektöründe Çalışanların Etik İklim Algılarının Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisi

3.1. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Literatürde etik kod ve kuralların örgütsel bağlılıkla ilişkisinin varlığına dikkat çekilmektedir (Schwepker:2001). Bu çalışmada Türk ilaç sektöründeki etik düzenlemelerin sonucu olarak, ilaç firmalarının etik kodlar, prosedürler ve kurallarla donatılmış etik işletme kültürlerinin, çalışanların örgütsel bağlılıklarını ne derecede etkilediğini ortaya koymak hedeflenmiştir. Çalışanların algıladıkları etik iklim boyutlarının örgütsel bağlılık türleriyle ilişkilerine yönelik araştırma modeli ve hipotezleri aşağıda yer almaktadır. Araştırmaya konu olan değişkenler arasındaki ilişkilerin varlığı ve derecesi regresyon ve korelasyon analizleri ile incelenmiştir.

- H1:** Başkalarının iyiliğini isteme etik iklim boyutu ile duygusal bağlılık arasında ilişki vardır.
- H2:** Başkalarının iyiliğini isteme etik iklim boyutu ile normatif bağlılık arasında ilişki vardır.
- H3:** Başkalarının iyiliğini isteme etik iklim boyutu ile devamlılık bağlılığı arasında ilişki vardır.
- H4:** Kanun ve Kodlar etik iklim boyutu ile duygusal bağlılık arasında ilişki vardır.
- H5:** Kanun ve Kodlar etik iklim boyutu ile normatif bağlılık arasında ilişki vardır.
- H6:** Kanun ve Kodlar etik iklim boyutu ile devamlılık bağlılığı arasında ilişki vardır.
- H7:** Kurallar etik iklim boyutu ile duygusal bağlılık arasında ilişki vardır.
- H8:** Kurallar etik iklim boyutu ile normatif bağlılık arasında ilişki vardır.
- H9:** Kurallar etik iklim boyutu ile devamlılık bağlılığı arasında ilişki vardır.
- H10:** Araçsallık etik iklim boyutu ile duygusal bağlılık arasında ilişki vardır.
- H11:** Araçsallık etik iklim boyutu ile normatif bağlılık arasında ilişki vardır.
- H12:** Araçsallık etik iklim boyutu ile devamlılık bağlılığı arasında ilişki vardır.
- H13:** Bağımsızlık etik iklim boyutu ile duygusal bağlılık arasında ilişki vardır.
- H14:** Bağımsızlık etik iklim boyutu ile normatif bağlılık arasında ilişki vardır.
- H15:** Bağımsızlık etik iklim boyutu ile devamlılık bağlılığı arasında ilişki vardır.

3.2. Yöntem

3.2.1. Örneklem

Ülkemiz ilaç sektöründe çalışan tıbbi tanıtım sorumlusu sayısı ile ilgili kesin veri olmaması nedeniyle örneklem seçiminde 'kolayda örnekleme' yöntemi kullanılmıştır. Farklı illerde ve farklı firmalarda çalışmakta olan tıbbi tanıtım sorumlularından ulaşılabilir olanlardan yüz yüze görüşme ve fiziki konum olarak uzak olanlardan mail yoluyla veriler toplanmıştır. Toplanan 210 anketten 197'si değerlendirmeye uygun bulunmuştur. Veri analizlerinde PASW 18 paket programı kullanılmıştır.

Saha araştırmalarının en büyük kısıtlarından birisi araştırma evreni hakkında kesin verilere ulaşılamamasıdır. Ülkemiz ilaç sektöründe çalışan sayısının takip edildiği

bir veri tabanı mevcut değildir. Bu nedenle bu araştırmanın en önemli kısıtı araştırma evreninin büyüklüğü hakkında net veri olmamasıdır. Bu durum kullandığımız kolayda örnekleme yöntemi ile nispeten az sayıda örnekleme ulaşma kısıtını ortaya çıkarmaktadır. Resmi gazetede yayınlanan 14 Ekim 2012 tarih 28441 sayılı Beşerî Tıbbi Ürünlerin Tanıtım Faaliyetleri Hakkında Yönetmeliğe göre ilaç sektöründe çalışacak tanıtım sorumlularına yeterlilik belgesi verilmesi kararlaştırılmıştır. Bundan sonra yapılacak araştırmalarda ilaç sektöründe çalışan sayısının belirlenmesi mümkün olabilecektir. Bu durum araştırma evreninin bilinmesi ve örneklem sayısı tespiti açısından sonraki çalışmalara avantaj sağlayabilir.

Ankete katılanların demografik özellikleri Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo.1 Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler	f	%
Cinsiyet		
Erkek	152	77,2
Bayan	41	20,8
Belirtmeyen	4	2
Yaş		
20-25	9	4,6
26-30	49	24,9
31-35	73	37,1
36-40	46	23,4
41-50	17	8,6
51 ve üzeri	1	0,5
Belirtmeyen	2	1
Toplam	197	100

Demografik Özellikler	f	%
Eğitim Düzeyi		
Ortaöğretim	13	6,6
Üniversite	157	79,7
Lisansüstü	23	11,7
Belirtmeyen	4	2
Çalışılan Firma		
Yerli	73	37,1
Yabancı	101	51,3
Ortak sermayeli	9	4,6
Belirtmeyen	14	7,1
Toplam	197	100

Demografik Özellikler	f	%
Sektörde Çalışma Süresi		
1-5 yıl	64	33
6-10 yıl	68	35
11-15 yıl	39	20
16-20 yıl	20	10
21 ve üzeri	1	0,5
Belirtmeyen	5	2,5
Firmada Çalışma Süresi		
1-5 yıl	97	49
6-10 yıl	49	25
11-15 yıl	28	14
16-20 yıl	12	6,1
21 ve üzeri	1	0,5
Belirtmeyen	10	5,1
Toplam	197	100

Araştırmaya katılan ilaç firması temsilcileri demografik değişkenler açısından incelendiğinde; katılımcıların %77,2’sinin erkek ve %20,8’inin bayan olduğu görülmektedir. Yaş açısından katılımcıların %37,1’inin 31-25 yaş aralığında, %24,9’unun 26-30 yaş ve %23,4’ünün 36-40 yaş aralığında oldukları gözlenmiştir. Eğitim düzeyinin ise %79,7 çoğunlukla üniversite mezunlarından oluştuğu görülmektedir. Bu durum ilaç sektörünün yüksek eğitim düzeyine sahip çalışan istihdam ettiğini göstermektedir. Katılımcıların %37,1’i yerli ilaç firmalarında, %51,3’ü yabancı ve %4,6’sı da yerli ve yabancı sermaye ortaklığı olan firmalarda çalışmaktadırlar. Çalışma sürelerine bakıldığında katılımcıların %33’ü 1-5 yıl ve %35’i 6-10 yıl arası sektörde çalışma süresine sahiptir. Bundan sonraki çalışma süreleri azalmaktadır ve bu durum sektörde işten ayrılma oranlarının yüksek olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

3.2.2. Ölçme Araçları

Araştırmada Victor ve Cullen (1988) tarafından geliştirilen örgütsel etik iklim ölçeği ile Meyer ve Allen'in (1991) üç boyutlu örgütsel bağlılık (ÖB) ölçekleri kullanılmıştır. Victor ve Cullen'in (1988) örgütsel etik iklim ölçeği (ÖEİ) bu güne kadar yapılan pek çok araştırmada güvenilirliği test edilmiş bir modele sahiptir. Bu nedenle ülkemizde de etik iklim üzerine yapılan araştırma ve doktora tezlerinde (Elçi,2005; Akbaş,2010; Özyer,2010; Kaplan,2010; Öğüt ve Kaplan,2011) sıkça kullanılan Victor ve Cullen'in modeli temel alınmıştır. Victor ve Cullen'in etik iklim ölçeğine ilişkin sorular; başkalarının iyiliğini isteme, kanun ve kodlar, kurallar, araçsallık, bağımsızlık olmak üzere 5 boyutta toplanmaktadır. Özyer (2010) araştırmasında çeviri-ters çeviri yöntemini kullanarak ölçeğin dilimize tercümesini sağlamış, pilot çalışma ile güvenilirliğini ortaya koymuştur (Özyer,2010:115). Özyer'in çalışmasında etik iklim ölçeğine ilişkin Cronbach alfa değeri 0,84 ve alt boyutlarının Cronbach alfa değerleri sırası ile şöyle belirtilmiştir: Başkalarının iyiliğini isteme etik iklimi 0,90, Kanun ve Kodlar Etik İklimi 0,92, Kurallar Etik iklimi 0,85, Araçsallık Etik iklimi 0,86, Bağımsızlık Etik İklimi 0,83 (Özyer,2010:170). Bu araştırmada veri toplama yöntemi olarak 6'lı Likert anketi kullanılmıştır.

Araştırmada örgütsel bağlılığın test edilmesi için; Ertan'ın (2008) araştırmasında kullandığı, Meyer ve Allen'in (1991) üç boyutlu örgütsel bağlılık modelini temel alan ve Wasti (2000) tarafından kültürümüze göre geliştirildiği belirtilen örgütsel bağlılık ölçeği kullanılmıştır (Ertan,2008:93). 5'li Likert tipi anketin kullanıldığı, toplam 22 ifadeden oluşan ölçeğin Cronbach alfa katsayısı 0,9332 olarak aktarılmıştır (Ertan, 2008:100).

ÖEİ ve ÖB ölçeklerinin güvenilir olmaları ile birlikte, çalışmamızda elde edilen Cronbach alfa değerleri ÖEİ ölçeği için 0,88 ve örgütsel bağlılık ölçeği için de 0,95 olarak bulunmuştur. Tablo 3 bu ölçeklerin içsel tutarlıklarını gösteren Cronbach alfa katsayılarını göstermektedir. Bu araştırmada kullanılan ölçeklerin içsel tutarlıkları kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer almaktadır.

Tablo.2 Ölçeklerin İçsel Tutarlıkları

Ölçek	İfade Sayısı	Cronbach Alpha Değeri
Örgütsel Bağlılık	22	,95
Duygusal Bağlılık	8	,94
Devam Bağlılığı	6	,85
Normatif Bağlılık	7	,90
Etik İklim	26	,88
Başkalarının İyiliğini İsteme	5	,90
Kanun ve Kodlar	4	,91
Kurallar	4	,86
Araçsallık	4	,80
Bağımsızlık	4	,81

Araştırmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini test etmek ve araştırma bağlamında kullanılan değişkenler setinin temelini oluşturan faktörlerin neler olduğu ve bu faktörlerden her birinin diğerlerinden her birini açıklama derecesini görmek amacıyla açıklayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Aşağıda yer alan Tablo 3 ve Tablo

4’de; her bir ölçek için yapılan açıklayıcı faktör analizi sonuçları yer almaktadır. Açıklayıcı faktör analizinde varimax döndürme yöntemi kullanılmıştır.

Tablo.3 Örgütsel Bağlılık Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Faktörler ve İfadeler	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans
Faktör 1: Duygusal Bağlılık		
3.Bu işletmeye kendimi duygusal olarak bağlı hissediyorum.	0,83	27, 27
1.Bu işletmenin sorunlarını kendi sorunlarım gibi hissediyorum.	0,82	
2.Bu işletmeye karşı güçlü bir ait olma hissim var.	0,80	
4.Bu işletmenin benim için çok özel bir anlamı var.	0,78	
5.Kendimi bu işletmede ailenin bir parçası gibi hissediyorum.	0,77	
7.Bu işletmenin bir çalışanı olmanın gurur verici olduğunu düşünüyorum.	0,77	
6. Bu işletmedeki işimi kendi özel işim gibi hissediyorum.	0,73	
8.Bu işletmenin amaçlarını benimsiyorum.	0,70	
Faktör 2: Devam Bağlılığı		
13.Zaman geçtikçe bu işletmeden ayrılmamın gittikçe zorlaştığını hissediyorum.	0,78	20,48
11.Eğer bu işletmeye kendimden bu kadar çok şey vermiş olmasaydım başka yerde çalışmayı düşünebilirdim.	0,72	
10.Şu anda bu işletmeden ayrılmak istediğime karar versem hayatımın çoğu alt üst olur.	0,71	
14. Bu işletmeden ayrıлып başka bir yerde sıfırdan başlamak istemezdim.	0,69	
12.Yeni bir işyerine alışmak benim için çok zor olurdu.	0,66	
9.İstesem de şu anda bu işletmeden ayrılmak benim için çok zor olur.	0,59	
15.Baska işletmenin buradan daha iyi olacağını garantisiz, burayı hiç olmazsa biliyorum.	0,59	
Faktör 3: Normatif Bağlılık		
20.Bu işletmeden şimdi ayrılırsam kendimi suçlu hissederim.	0,78	18,77
17.Bu işletmeye çok şey borçluyum.	0,72	
21.Bu işletmeden ayrıлып burada kurduğum kişisel ilişkileri bozmam doğru olmaz.	0,70	
19.Bu işletme benim sadakatimi hak ediyor.	0,70	
22.Bu işletmeye sadakat göstermemin gerekli olduğunu düşünüyorum.	0,70	
16.Buradaki insanlara karşı yükümlülük hissettiğim için, bu işletmeden ayrılmak istemezdim.	0,65	
18.Benim için avantajlı da olsa, bu işletmeden şu anda ayrılmamın doğru olmadığını hissediyorum.	0,54	
Açıklanan Toplam Varyans		66,52
KMO: ,933 Bartlett’s Küresellik Testi: Ki Kare 2990,347 sd: 231 p: ,000		

Tablo.4 Etik İklim Ölçeği Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Faktörler ve İfadeler	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans
Faktör 1: Başkalarının İyiliğini İsteme		
2.Bu şirkette en önemli konu, şirketteki herkesin bir bütün olarak iyiliğidir.	0,85	21,96
1.Bu şirkette en önemli husus, şirketteki herkes için en iyinin ne olduğudur.	0,82	
3.Bu şirkette en önemli meselemiz, her zaman diğer insanlar için en iyinin ne olduğudur.	0,78	
4.Bu şirkette insanlar birbirlerinin iyiliğini gözetirler.	0,73	
6.Bu şirkette en verimli yol, her zaman en doğru yoldur.	0,65	
Faktör 2: Kanun ve Kodlar		
10.Bu şirkette insanlardan, kanunlara ya da mesleki standartlara sıkı sıkıya uymaları beklenir.	0,85	16,23
9.Bu şirkette; mesleki kanun ya da etik kurallar öncelikli olarak göz önünde bulundurulurlar.	0,82	
11.Bu şirkette ilk dikkat edilen nokta, alınan bir kararın herhangi bir kanunu ihlal edip etmediğidir.	0,80	
8.İnsanlardan, her şeyden önce kanunlara ve mesleki standartlara uymaları beklenir.	0,66	
Faktör 3: Kurallar		
12.Şirketin kural ve prosedürlerine uymak çok önemlidir.	0,84	10,61
13.Herkesten şirketin kural ve prosedürlerine bağlı kalmaları beklenir.	0,82	
15.Bu şirkette insanlar, şirketin politikalarına sıkı sıkıya uyarlar.	0,60	
14.Bu şirkette başarılı insanlar, yazılı talimatlara göre hareket ederler.	0,53	
Faktör 4: Araççılık		
19.Bu şirkette insanlardan, sonuçlarını düşünmeden, şirketin çıkarlarını arttıran bir şeyler yapmaları beklenir.	0,79	10,18
21.Bu şirkette yapılan iş sadece kurumun menfaatlerine zarar verirse yetersiz kabul edilir.	0,76	
22.Bu şirkette insanların en büyük sorumluluğu maliyetleri kontrol etmektir.	0,70	
20.Bu şirkette insanların en büyük sorumluluğu maliyetleri kontrol etmektir.	0,69	
Faktör 5: Bağımsızlık		
24.Bu şirkette çalışanlar neyin doğru neyin yanlış olduğuna kendileri karar verirler.	0,86	8,4
25.Bu şirkette en önemli konu, her bir bireyin kendi doğru veya yanlış algısıdır.	0,80	
26.Bu şirkette insanlar kendi etik değerleri tarafından yönlendirilir.	0,73	
23.Bu şirkette çalışanlardan kendi kişisel ve ahlaki inançlarına uygun davranmaları beklenir.	0,66	
Açıklanan Toplam Varyans		67,38
KMO: ,865 Bartlett's Küresellik Testi: Ki Kare 3050,034 sd: 325 p: ,000		

Etik iklim ölçeği açıklayıcı faktör analizi sonucunda başkalarının iyiliğini isteme alt boyutunda iki ifade, araçsallık alt boyutunda üç ifadenin, ifade bütün

korelasyonları (item-total correlations) 0,30'dan küçük çıkmış ve faktör yapılarını bozmuş olmaları nedeniyle elenmiş ve analizler 21 ifade üzerinden gerçekleştirilmiştir.

4. Bulgular ve Tartışma

4.1. Etik İklimin Boyutları ve Örgütsel Bağlılık Türleri arasındaki Korelasyon Analizi Sonuçları

Tablo 5'te araştırma modeline göre boyutlar arasındaki korelasyon analizi sonuçları verilmiştir.

Tablo.5 Araştırma Modeline Göre Boyutlar Arasındaki Korelasyonlar

	Duygusal Bağlılık	Devam Bağlılığı	Normatif Bağlılık	Başkalarının İyiliğini İsteme	Kanun ve Kodlar	Kurallar	Araççılık	Bağımsızlık
Duygusal Bağlılık	1	,582**	,697**	,654**	,538**	,486**	-,078	,188**
Devam Bağlılığı		1	,676**	,429**	,390**	,385**	-,012	,058
Normatif Bağlılık			1	,639**	,441**	,479**	,026	,230**
Başk. İyiliğini İsteme				1	,610**	,583**	,027	,369**
Kanun ve Kodlar					1	,729**	-,067	,213**
Kurallar						1	-,057	,124
Araççılık							1	,324**
Bağımsızlık								1

**p<.01

Katılımcıların görüşlerini, ölçeklerin kendi boyutları arasındaki ilişkiye göre değerlendirdiğimizde, genel olarak ölçeklerin alt boyutları açısından pozitif yönde korelasyonların ortaya çıktığı görülmektedir. Duygusal Bağlılık değişkeni başkalarının iyiliğini isteme, kanun ve kodlar, kurallar ve bağımsızlık değişkenleriyle pozitif yönde anlamlı ilişki göstermektedir. Devam bağlılığı değişkeni başkalarının iyiliğini isteme, kanun ve kodlar, kurallar değişkenleriyle pozitif yönde anlamlı ilişki göstermektedir. Normatif Bağlılık değişkeni başkalarının iyiliğini isteme, kanun ve kodlar, kurallar ve bağımsızlık değişkenleriyle pozitif yönde anlamlı ilişki göstermektedir.

Korelasyon katsayısının mutlak değer olarak 0,70-1,00 arasında olması yüksek, 0,70-0,30 arasında olması orta, 0,30-0,00 arasında olması ise düşük düzeyde bir ilişki olarak tanımlanabilir (Büyüköztürk,2007:32). Korelasyon analizi sonuçlarına göre araştırma hipotezlerini değerlendirdiğimizde:

H1: Başkalarının iyiliğini isteme ile duygusal bağlılık arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,654$, $p<.01$) ilişki vardır.

H2: Başkalarının iyiliğini isteme ile normatif bağlılık arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,639$, $p<.01$) ilişki vardır.

H3: Başkalarının iyiliğini isteme ile devamlılık bağlılığı arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,429$, $p<.01$) ilişki vardır.

H4: Kanun ve kodlar ile duygusal bağlılık arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,538$, $p<.01$) ilişki vardır.

H5: Kanun ve kodlar ile normatif bağlılık arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,441$, $p<.01$) ilişki vardır.

H6: Kanun ve kodlar ile devamlılık bağlılığı arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,390$, $p<.01$) ilişki vardır.

H7: Kurallar ile duygusal bağlılık arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,486$, $p<.01$) ilişki vardır.

H8: Kurallar ile normatif bağlılık arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,479$, $p<.01$) ilişki vardır.

H9: Kurallar ile devamlılık bağlılığı arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,385$, $p<.01$) ilişki vardır.

H10: Araçsallık ile duygusal bağlılık arasında anlamlı ilişki yoktur. Hipotez red edilmiştir.

H11: Araçsallık ile normatif bağlılık arasında anlamlı ilişki yoktur. Hipotez red edilmiştir.

H12: Araçsallık ile devamlılık bağlılığı arasında anlamlı ilişki yoktur. Hipotez red edilmiştir.

H13: Bağımsızlık ile duygusal bağlılık arasında düşük düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,188$, $p<.01$) ilişki vardır.

H14: Bağımsızlık ile normatif bağlılık arasında düşük düzeyde pozitif yönde anlamlı ($r=0,230$, $p<.01$) ilişki vardır.

H15: Bağımsızlık ile devamlılık bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Hipotez red edilmiştir.

4.2. Etik İklim Boyutlarının Örgütsel Bağlılık Türleri Üzerindeki Etkilerine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Etik iklim algılamalarının örgütsel bağlılığın alt boyutu olan duygusal bağlılık üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo.6 Etik İklim Algılamalarının Duygusal Bağlılık Üzerindeki Etkilerine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Beta	Standart Hata	t	p	Tolerans	VIF
Başkalarının İyiliğini İsteme	,512	,057	6,561	000	,519	1,925
Kanun ve Kodlar	,190	,068	2,172	,031	,412	2,429
Kurallar	,045	,066	,530	,597	,436	2,294
Araççılık	-,080	,047	-1,343	,181	,881	1,135
Bağımsızlık	-,017	,051	-,261	,794	,760	1,315
F	29,210		Standart Hata	0,73364		
Düzeltilmiş R ²	,446		p	,000		
R ²	0,462		Bağımlı Değişken	Duygusal Bağlılık		

* $p<0,01$

Başkalarının iyiliğini isteme ile kanun ve kodlar değişkenleri birlikte duygusal bağlılık değişkeni ile anlamlı bir ilişki vermektedir. Adı geçen değişkenler birlikte, duygusal bağlılıktaki toplam varyansın %46'sını açıklamaktadır. Bu durumda H1 hipotezi kabul edilmiştir. Yordayıcı değişkenlerin duygusal bağlılık üzerindeki önem sırası standardize edilmiş regresyon katsayısına göre başkalarının iyiliğini isteme ile kanun ve kodlardır.

Etik iklim algılamalarının örgütsel bağlılığın alt boyutu olan devamlılık bağlılığı üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo.7 Etik İklim Algılamalarının Devamlılık Bağlılığı Üzerindeki Etkilerine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Beta	Standart Hata	t	p	Tolerans	VIF
Başkalarının İyiliğini İsteme	,272	,068	2,818	,005	,505	1,979
Kanun ve Kodlar	,184	,080	1,738	,084	,421	2,375
Kurallar	,107	,079	1,037	,301	,439	2,276
Araççılık	,030	,056	0,419	,676	,888	1,126
Bağımsızlık	-,094	,059	-1,200	,232	,774	1,292
F	9,453	Standart Hata		,84880		
Düzeltilmiş R ²	,199	p		,000		
R ²	,223	Bağımlı Değişken		Devamlılık Bağlılığı		

* p<0,01

Başkalarının iyiliğini isteme ile kanun ve kodlar değişkenleri birlikte devamlılık bağlılığı değişkeni ile anlamlı bir ilişki vermektedir. Adı geçen değişkenler birlikte, duygusal bağlılıktaki toplam varyansın %22'sini açıklamaktadır. Bu durumda H1 hipotezi kabul edilmiştir. Yordayıcı değişkenlerin duygusal bağlılık üzerindeki önem sırası standardize edilmiş regresyon katsayısına göre başkalarının iyiliğini isteme ile kanun ve kodlardır.

Etik iklim algılamalarının örgütsel bağlılığın alt boyutu olan normatif bağlılık üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo.8 Etik İklim Algılamalarının Normatif Bağlılık Üzerindeki Etkilerine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Beta	Standart Hata	t	p	Tolerans	VIF
Başkalarının İyiliğini İsteme	,535	,056	6,513	,000	,516	1,938
Kanun ve Kodlar	,030	,067	,322	,748	,412	2,429
Kurallar	,140	,066	1,562	,120	,435	2,300
Araççılık	,017	,047	,270	,788	,900	1,111
Bağımsızlık	,006	,050	,085	,932	,770	1,299
F	24,283	Standart Hata		,71806		
Düzeltilmiş R ²	,405	p		000		
R ²	,422	Bağımlı Değişken		Normatif Bağlılık		

* p<0,01

Başkalarının iyiliğini isteme değişkeni normatif bağlılık değişkeni ile anlamlı bir ilişki vermektedir. Başkalarının iyiliğini isteme, normatif bağlılıktaki toplam varyansın %42'sini açıklamaktadır. Bu durumda H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Regresyon modelinde değişkenler arasında çoklu birlikte değişkenliğin olup olmadığını (multicollinearity) görmek amacıyla tolerans ve varyans etkileme faktörüne (VIF) bakılmaktadır. Düşük tolerans ve yüksek VIF değerleri bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı olduğunu göstermektedir. Yukarıdaki tablolarda yer alan regresyon modelleri incelendiğinde çoklu birlikte değişkenliğin olmadığı (toleranslar 0,1'den büyük ve VIF değerleri 5'ten küçüktür) görülmektedir. Regresyon analizleri açısından araştırmamızın hipotezlerinden sadece H1, H2 ve H3 desteklenmiştir.

Schweper'in (2001) araştırması; çalışanların etik iklim algılamaları ile örgütsel bağlılıkları arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymasının yanında iş tatmini ve işten ayrılma niyeti ile de ilişkilerini incelemiştir. Bununla birlikte diğer yayınlarda da çalışanların etik iklim algılamaları ile örgütsel bağlılıkları arasında pozitif yönlü ilişkinin varlığı desteklenmiştir (Valentine vd.,2002; Valentine ve Barnett, 2003) Victor ve Cullen'in modelini baz alan araştırmalarda:

Cullen vd.'nin çalışmasında (2003); *egoizm iklimi* (araççılık) ile örgütsel bağlılık arasında negatif yönlü bunun yanı sıra *yardımsever etik iklim algılamaları* (başkalarının iyiliğini isteme) ile örgütsel bağlılık arasında pozitif yönlü ilişkinin varlığı gösterilmiştir.

Tsai ve Huang (2008:44-61); araççılık iklim algılaması ile devam bağlılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu, kanun ve kod etik iklim türü ile örgütsel bağlılık arasında ilişki olmadığı, başkalarının iyiliğini isteme ve kurallar etik iklim boyutları ile normatif bağlılık arasında pozitif yönlü ilişkinin olduğunu belirlemişlerdir.

Etik iklimin örgütsel bağlılıkla olan ilişkisinin incelendiği ülkemizde yapılan çalışmalarda, Schwepker'in (2001) etik iklim ölçeği kullanıldığından etik iklimin alt boyutlarının ilaç sektöründe incelenmediği görülmüştür. Bu çalışmalarda Ay vd. (2009:69); etik iş ortamının iş tatmininin yanı sıra satış gücünün örgütsel bağlılığını da güçlendireceğini ortaya koymuştur. Eren ve Hayatoğlu (2011:123) ise çalışanların etik iklim algılamaları arttıkça örgüte olan bağlılıklarının, yöneticiye güvenin ve iş performansının arttığını belirlemişlerdir. Her iki araştırma Schwepker'in (2001) bulguları ile paralellik göstermektedir. Bu veriler araştırmada belirlenen, başkalarının iyiliğini isteme etik iklim boyutu ile duygusal bağlılık arasında ilişki ve başkalarının iyiliğini isteme etik iklim boyutu ile normatif bağlılık arasında ilişki sonuçlarını destekler niteliktedir.

Bu araştırmada elde edilen sonuçlar; örgütsel bağlılığın başkalarının iyiliğini isteme boyutu ile etik iklimin kanun ve kodlar değişkenleri birlikte duygusal bağlılık değişkeni ile anlamlı bir ilişki gösterdiği yönündedir. Ayrıca başkalarının iyiliğini isteme ile kanun ve kodlar değişkenleri birlikte devamlılık bağlılığı değişkeni ile anlamlı bir ilişki göstermektedir. Ve araştırmanın diğer bulgusu da; başkalarının iyiliğini isteme değişkeni ile normatif bağlılık değişkeninin anlamlı bir ilişki içerisinde olmasıdır.

Sonuç ve Öneriler

İlaç sektöründe rekabet üstünlüğünün sürdürülebilirliğinde teknolojik gelişmeler, hukuki düzenlemeler, sektörde en büyük alıcının Sosyal Güvenlik Kurumu olması ve rekabetin ticari boyutları firmalar için önemli bariyerler oluşturmaktadır. Kontrolü mümkün olmayan bariyerlere karşın işgücü, işletmelerin amaçlarına ulaşmalarında her zaman kilit rol oynamıştır. İlaç sektörü gibi değişken rekabet şartlarına sahip bir piyasada çalışanların örgütsel bağlılıklarının artırılması, işletmelerin hedeflerine ulaşmalarında stratejik bir yöntem olarak kullanılabilir.

Bu araştırmanın önemi Türkiye'de ilaç sektöründe çalışanların etik iklim algılamalarının saptanması ve bu algılamaların örgütsel bağlılık türleri üzerine etkilerini incelemesinden kaynaklanmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre; başkalarının iyiliğini isteme etik iklim boyutu ile duygusal bağlılık ve devamlılık bağlılıkları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir bunun yanı sıra başkalarının iyiliğini isteme etik iklim boyutunun normatif bağlılık değişkeniyle de anlamlı düzeyde ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Örgütler; çalışan bağlılığı üzerine etki yaratma potansiyeline sahip 'başkalarının iyiliğini isteme' etik iklim algısını, sosyal sorumluluk projeleri yaratarak ya da sponsorluklar sağlayarak işletme lehine değerlendirebilirler. Bu tip projelerin işletme gündeminde tutulması kadar kamuoyu ile de paylaşımı, toplumda firmanın imajını güçlendirecek, çalışanların örgütsel bağlılıklarına da katkıda bulunacaktır. Her iki açıdan bu durum, iş performansına katkı sağlayan rekabet avantajı olarak kullanılabilir.

Kanun ve kurallar tutumunun hakim olduğu iklim tipinde hukuki düzenlemeler yer almaktadır ve işletmelerin iş süreçlerini bu düzenlemeler odağında sürdürmeleri çalışanların bağlılıklarını olumlu yönde etkileme potansiyeli taşımaktadır. Bunun yanı sıra yöneticilerin, çalışanların etik iklim algılarını yönlendirerek etkili bir satış gücü ve

başarılı firma performansı yaratmaları iş süreçlerini etik değerler etrafında inşa etmeleri ile mümkün olabilir.

Bu araştırmada yabancı sermayeli firmalarda etik kod ve kuralların uygulanması açısından takibin sadece kanuni ve örgütsel prosedür ve yönetmeliklerle değil, ilaç firmaları dernekleri yoluyla da gerçekleştirildiği görülmektedir. Söz konusu kod ve kuralların örgütün etik kültürüne etkilerinin incelenerek, yerli ve yabancı sermayeli firmalardaki etik iklim ve örgütsel bağlılık derecelerinin karşılaştırılması yeni bir araştırma konusu olarak önerilebilir. Bununla birlikte etiğin kurumsallaşma süreci ve bu süreçte hangi formların daha baskın olduğu da bir başka araştırma önerisi olarak sunulabilir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, T.T. (2010), *Örgütsel Etik İklim, Kişi Örgüt Uyumu, Örgütsel Bağlılık Ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisi; Görgül Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Allen, N.J., Meyer, J.P. (1990), 'The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization', *Journal of Occupational Psychology*, March, 63, (1):1-18
- Ay, Ü., Kılıç, K.C., Biçer, M. (2009), 'İlaç ve Sigorta Sektörlerinde Çalışan Satış Elemanlarının İş Davranışlarının Örgütsel Etik İklim ile İlişkisi Üzerine Bir Çalışma', *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, (2):57-71.
- Bayraktaroğlu, S., Ersoy, S. (2010), Örgütsel Bağlılık, Editör: Derya Ergun Özler, *Örgütsel Davranışta Güncel Konular* içinde, Ekin yayınları, 11-16.
- Büyüköztürk, Ş. (2007), *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 8. Baskı, Ankara, Pegem Yayıncılık.
- Cullen, J. B., Parboteeah, K. P., Victor, B. (2003), 'The Effects of Ethical Climates on Organizational Commitment: A Two-Study Analysis', *Journal of Business Ethics*, (46):127-141.
- Durna, U., Eren, V. (2005), 'Üç Bağlılık Unsuru Ekseninde Örgütsel Bağlılık', *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6, (2):210-219.
- Elçi, M. (2005), *Örgütlerde Etik İklimin Personelin Vatandaşlık Davranışlarına Etkileri*, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Eren, S.E., Hayatoğlu, Ö., (2011), 'Etik İklimin Satış Elemanlarının İş Tutumlarına ve İş Performanslarına Etkisi: İlaç Sektöründe Bir Uygulama', *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, (14):109-128.
- Ertan, H. (2008), *Örgütsel Bağlılık, İş Motivasyonu ve İş Performansı Arasındaki İlişki: Antalya'da Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir İnceleme*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- Hunt, S.D, Wood R.V., Chonko L.B. (1989), 'Corporate Ethical Values and Organizational Commitment in Marketing', *Journal of Marketing*, 53, July, (3):79-90.

- Kaplan, M. (2010), *Otel İşletmelerinde Etiksel İklim ve Örgütsel Destek Algılamalarının Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisi: Kapadokya Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yönetim Ve Organizasyon Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- Martin, K.D., Cullen, J.B. (2006), 'Continuities and Extensions of Ethical Climate Theory: A Meta Analytic Review', *Journal of Business Ethics*, (69):175-194.
- Meyer, J.P., Allen, N.J. (1991), 'A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment', *Human Resource Management Review*, (1):61-89.
- Mowday, R.T., Steers, R.M., Porter L. W. (1979), 'The Measurement of Organizational Commitment', *Journal of Vocational Behaviour*, (14):224-227.
- Montaya, I.D., Richard A.J. (1994), 'A Comparative Study of Codes of Ethics in Health Care Facilities and Energy Companies', *Journal of Business Ethics*, (13):713-717.
- Öğüt, A., Kaplan M. (2011), 'Otel İşletmelerinde Etik İklim Algılamaları ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin Analizi: Kapadokya Örneği', *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos, (30):191-206.
- Özyer, K. (2010), *Etik İklim ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkide Örgütsel Bağlılık ve İş Tatmininin Düzenleyici Rolü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Schwepker, C.H. (2001), 'Ethical Climate's Relationship to Job Satisfaction, Organizational Commitment and Turnover Intention in the Salesforce', *Journal of Business Research*, 54, October, (1):39-52.
- Tsai, M.T, Huang, C.C. (2008), 'The Relationship Among Ethical Climate Types, Facets of Job Satisfaction and Three Components Of Organizational Commitment: A Study of Nurses in Taiwan', *Journal of Business Ethics*, 80, (3):565-580.
- Victor, B., Cullen J.B. (1988), 'The Organizational Bases of Ethical Work Climates', *Administrative Science Quarterly*, 33, March, (1):101-125.
- Valentine, S., Godkin, L., Lucero, M., (2002), 'Ethical Context, Organizational Commitment and Person-Organization Fit', *Journal of Business Ethics*, (41):349-360.
- Valentine, S., Barnett T. (2003), 'Ethics Code Awareness, Percieved Ethical Values and Organizational Commitment', *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 23, Fall, (4):359-367.
- Wasti, S.A. (2000), 'Meyer ve Allen'in Üç Boyutlu Örgütsel Bağlılık Ölçeğinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi', *8.Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Bildiriler*, Nevşehir, 25-27 Mayıs, 401-410.
- Wasti, S.A. (2009), Örgütsel Bağlılık Kavramı, Odakları, Öncül ve Sonuçları, Editör: Aşkın Keser, Gözde Yılmaz, Senay Yürür, *Çalışma Yaşamında Davranış* içinde, Umuttepe Kitabevi, 1.basım, Ekim, 17-38.
- Weber, J., Seger, J.E. (2002), 'Influences Upon Organizational Ethical Subclimates A Replication Study of A Single Firm at Two Points in Time', *Journal of Business Ethics*, (41):69-84.

KONAKLAMA İŞLETMELERİNDE ÖRGÜT KÜLTÜRÜNÜ ETKİLEYEN ULUSAL KÜLTÜR BOYUTLARININ BELİRLENMESİ

THE DEFINITION OF THE NATIONAL CULTURE DIMENSIONS EFFECTING ORGANIZATIONAL CULTURE IN ACCOMMODATION ENTERPRISES

Aziz Gökhan ÖZKOÇ*
Eda ÖZGÜL KATLAV**

ÖZET

Bu çalışma, Konaklama işletmelerinde görev yapan çalışanlar arasında paylaşılan norm ve değerlerin, ulusal kültürü meydana getiren boyutlar ile ne derece etkileşim halinde olduğunu analiz etmeyi amaçlamıştır. Araştırmada, Hofstede'in ulusal kültür tipolojisi (güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma, bireycilik/toplumculuk, erillik/dişillik) bağımsız değişken; Cameron ve Quinn'in "Rekabet Eden Değerler Modeli" çerçevesinde geliştirdiği örgüt kültürü modeli (adokrasi, klan, hiyerarşi, pazar kültürü) ise bağımlı değişken olarak belirlenmiştir. Çalışma dahilinde ilgili literatür baz alınarak, belirsizlikten kaçınma düzeyi ile adokrasi kültürünü, bireycilik/toplumculuk algısı ile klan kültürünü, güç mesafesi algısı ile hiyerarşi kültürünü ve eril/dişil kültür ile pazar kültürünü ilişkilendiren dört temel hipotez geliştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, adokrasi kültürünün oluşmasında belirsizlikten kaçınma düzeyinin ve klan kültürünün oluşmasında ise toplumcu kültürel değerlerin önemli bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. Bunların aksine, güç mesafesi algısı ile hiyerarşi kültürü ve eril/dişil kültür ile pazar kültürü arasında herhangi anlamlı bir etkileşim olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, araştırma dahilinde geliştirilen iki hipotez kabul, iki hipotez ise reddedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgüt Kültürü, Ulusal Kültür, Konaklama İşletmeleri

ABSTRACT

This study aims to analyze how much the shared norms and values among the accommodation enterprises employees interact with the dimensions which are constructing the national cultural. It is determined that Hofstede's typology of national culture (power distance, uncertainty avoidance, individualistic/collectivistic, masculine/feminine) is as the independent variable and Cameron and Quinn's organizational culture model (adocracy, clan, hierarchy and market), created within "Competing Values Model" is as the dependent variable. In this study, four hypotheses have been proposed for the relationship between uncertainty avoidance and adocracy culture, individualistic/collectivistic perception and clan culture, power distance perception and hierarchy culture, masculine/feminine culture and market culture. According to the results, the study demonstrates that the uncertainty avoidance level has a significant effect on adocracy culture and collectivistic cultural values have a considerable effect on clan culture. However, there is no significant interaction between

---

* Yrd.Doç.Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi,
aziz.ozkoc@gmail.com

**Arş. Gör., edaozgul@nevsehir.edu.tr

power distance perception and hierarchy culture and between masculine/feminine culture and market culture. Therefore two hypotheses are accepted and two rejected in the study.

Key words: Organizational Culture, National Culture, Accommodation Enterprises

Giriş

Kültür kavramı, bir toplumun anlayışı ve yaşayışı ile ilgili tüm değerleri içermektedir. Her kültür, kendine has toplum/dünya anlayışını yansıtmaktadır. Bireyler, içinde yer aldıkları ortamı sahip oldukları kültürel bilgi ve birikimle anlamlandırmaktadır. Kurumlar da kişiler tarafından oluşturulan canlı bir organizmaya benzemektedir ve kurumların da tıpkı toplumlar gibi kendine ait sistemleri, felsefeleri, öykü ve efsaneleri, kahramanları bulunmaktadır. Bu nitelikler bir anlamda toplumun sahip olduğu değerlerin organizasyona bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Birey belirli bir toplumsal kültürel değerler bütününe içinde sosyal yaşamını devam ettirirken diğer taraftan iş yaşamında kurumsal bir kültürün sahip olduğu değerleri anlamlandırmaya ve yaşamaya çalışır.

Örgüt kültürü, toplumsal kültürden bağımsız değildir. Çünkü ulusal kültür dikkate alınarak örgütsel sistem oluşturulmaktadır. Ayrıca her çalışan ulusal kültür öğeleri ile donanımlı olarak örgütsel yapıya dahil olmaktadır. Çalışanın sosyal yaşamda kazandığı bu kültürel özellikler örgütün kültürel yapısının oluşumunda da rol oynamaktadır. Örgütler sosyal çevrelerinden bağımsız olarak varlıklarını sürdürmezler. Mutlaka sosyal çevreleriyle iletişim ve etkileşim içine girerler (Güney, 2011). Bir toplum çeşitli yollarla kendi içinde yapılaşan örgütleri etkiler. Kongar'a (1976) göre bir toplum, örgüt kültürü üzerinde; örgütte var olan, o toplumun içerisinde gelmiş bireylerle, toplumun sahip olduğu üretim biçimiyle, toplumun erişmiş olduğu teknolojik düzeyle, yasal düzenlemelerle, demografik ve ekolojik koşullarıyla, siyasal düzeniyle belirleyicidir.

Örgütlerin kendilerine özgü kültürel özelliklerinin oluşmasında temel etken, toplumsal değerler yani ulusal kültürdür. Bu nedenle oluşan örgütsel kültürün pek çok özelliğinin ulusal kültür ile benzer olması beklenmektedir. Örneğin, toplumdaki otoriter aile yapısı, örgütlerde çoğu kez otoriter yöneticiler ortaya çıkarır (Nişancı, 2012).

Literatür Taraması

Ulusal kültür ile örgüt kültürü etkileşimini, farklı sektörleri baz alarak inceleyen çalışmalar, iki kültür tipi arasında doğrusal birtakım ilişkilerin ve etkilerin varlığına işaret etmektedir. Hofstede, Neujen, Ohavy ve Sanders (1990) örgütsel düzeyde ortaya çıkardıkları kültürel boyutların, ulusal kültürü oluşturan birtakım boyutlarla ilişkili olduğunu göstermiştir. Meschi ve Roger (1994) çalışmasında ulusal kültür ve örgütsel kültür arasında güçlü doğrusal bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Van Oudenhoven de (2001) yerel örgütlerin tanımlanması için kullanılan anlık tanımlara dayalı araştırmasında bireylerin örgütlerini tanımlamakta kullandığı kavramlar ile toplumsal kültür için kullandıkları arasında benzerlikler ortaya koymuştur. House, Hanges, Dorfman ve Gupta (2004)'nin yapmış olduğu GLOBE çalışmasına göre ise; örgüt kültürü üzerinde toplumsal kültürün önemli bir etkisi bulunmakta, farklı

toplumlardaki örgütlerin kültürleri arasında toplumlararası kültür farklılıklarına benzer farklılıklar bulunmaktadır.

Nazairan, İrani ve Ali (2013) ulusal kültür ve örgütsel kültür arasındaki ilişkiyi özel sektör çalışanları üzerinde incelemiştir. Çalışma sonucunda ulusal kültürün, örgüt kültürünün bir alt boyutu olan klan kültürü üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Gulev (2009) ulusal kültür ve örgüt kültürünün eşbiçimli (isomorfic) olup olmadığını incelemiştir. Araştırma sonucunda sorumluluk dağıtımı (trustallocations), örgütte bilgi paylaşımı ve kontrol yapısı ve kullanımının sırasıyla ulusal kültür ve örgüt kültürünü etkilediğini ifade etmiştir.

Ulusal kültür ile örgüt kültürü arasındaki etkileşimi konu alan Türkçe yazın incelendiğinde, kısıtlı sayıda bilimsel çalışmanın varlığı göze çarpmaktadır. Öz (2009), toplumlararası kültürel farklılıklara rağmen çok uluslu şirketlerin örgüt kültürleri ile faaliyet gösterilen toplumun ulusal kültürü arasında anlamlı bir farklılık olmadığını tespit etmiştir. Sığırı ve Tıgılı (2006) tarafından Hofstede'in ulusal kültür boyutları ile tüketici davranışları ilişkisi teorik olarak incelenmiştir. Birsal, İslamoğlu ve Börü (2006), ulusal örgüt tipleriyle örgüt içindeki çatışmanın nasıl çözülebileceği üzerine çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Hofstede'in ulusal kültür tipleri ile örgütsel çatışma arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Temel, Eğinli ve Çakır (2011) toplum kültürünün kurum kültürüne yansımalarını araştırmıştır. Bu çalışmada Hofstede'in kültürel boyut haritasında yer alan ülkeler arasından seçilen ve Türkiye'de faaliyet gösteren uluslararası işletmelerin kurum kültürünün, ulusal kültürle nasıl bir ilişki içinde olduğu analiz edilmiştir.

Erkenekli (2013) toplumsal kültür araştırmaları için, örgüt kültürünü de içine alan değer merkezli bütünleşik bir kültür modeli önerisinde bulunmuştur. Ögüt ve Kocabacak (2008), küreselleşen dünyada toplumsal kültürün Türk iş kültürünü ne düzeyde etkilediğini sorgulamıştır. Sonuçta, Anadolu'nun zengin gelenek ve görenekleri, dini ve milli motifleri Türkiye'de kolektivist davranışa temel oluştursa da, bilişim çağında toplumsal yaşamın değişimi ve küreselleşmenin yerel anlamdaki yansımaları ile birlikte Türk iş kültüründe genel olarak kolektivist davranıştan uzaklaşıldığı kanısına varılmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Bu çalışma, konaklama işletmelerinde görev yapan işgörenlerin sosyal çevreleri tarafından şekillendirilmiş ulusal kültür değerleri ile görev yaptıkları kurumlar aracılığıyla sahip oldukları örgüt kültürü arasında ne düzeyde bir etkileşim olduğunu istatistiki veriler ışığında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Elde edilen veriler ve yapılan değerlendirmeler; konunun Türkiye'de ilk olarak konaklama sektörü açısından değerlendirilmesini sağlayacaktır. Yine bu araştırma sonucunda, iki farklı kültür tipinin, birbirini desteklemediği durumlar belirlenecek ve sektörel bazlı çözüm önerileri getirilecektir.

Ulusal kültür ile örgüt kültürü etkileşimini inceleyen nicel çalışmaların çoğunda ortak yön; iki farklı kültür değişkenine ilişkin belirlenmiş belirli tipolojilerden yola çıkmış olmalarıdır. Bu araştırmaya yönelik oluşturulan araştırma hipotezlerinin test edilmesinde, ulusal kültür ve örgüt kültürünün kategorize edilerek açıklanmasını sağlayan bu tipolojilerden yararlanılmaktadır.

Ulusal kültür tipolojisi oluşturmaya yönelik ilgili literatür incelendiğinde, geliştirilen birçok modele rastlanmaktadır (Kluckhohn ve Strodtbeck, 1961; Hall, 1976; Trompenaars, 1993; House, 1991; Schwartz, 1992). Bu modeller içinde, Hollandalı bilim adamı Geert Hofstede tarafından farklı coğrafyalarda faaliyette bulunan, çok uluslu bir Amerikan şirketinde yapılan çalışmalar sonucu geliştirilen model oldukça popülerdir. Hofstede (1983) yapmış olduğu araştırmalar sonucunda, farklı ülkelerdeki insanların yaşadıkları dünyayı algılama ve yorumlama biçimlerindeki farklılıklardan hareket ederek, bireycilik/toplumculuk, güç mesafesi, erillik/dişillik, belirsizlikten kaçınma olarak dört temel boyuttan oluşan bir tipoloji ortaya koymuştur.

Örgüt kültürünü açıklamaya yönelik geliştirilen modeller arasında ise, Cameron ve Quinn'in (2011) "Rekabet Eden Değerler Modeli" bu konuda yapılan birçok çalışmaya yol gösterici olmuştur (Cameron ve Quinn, 2011; Naranjo-Valencia vd., 2011; www.uiowa.edu; Hofstede vd., 1990; Steenkamp vd., 1999; Hofstede, 1983; Soares vd., 2006; Yoo ve Donthu, 2002). Rekabetçi değerler modeli; Cameron ve Quinn (1999)'in "Diagnozing and changing organizational culture: based on the competing values framework" adlı çalışmalarında örgüt kültürü modeli olarak tanımlanmıştır. Cameron ve Quinn, örgüt yapılarını ve örgütlenme fonksiyonunu inceleyerek; iki boyutlu düzlem üzerinde dört farklı (klan, adokrazi, hiyerarşi, pazar) örgüt kültürü tipinin olduğunu belirtmiştir. Bu kültür tiplerinden klan kültürü insan ilişkileri ve gelişimini, adokrazi kültürü dış çevreye uyumu, pazar kültürü rekabeti ve hiyerarşi kültürü ise kural ve düzenlemeleri ifade etmektedir (Cameron ve Quinn, 2011).

Hofstede'in ulusal kültür tipleri ile Cameron ve Quinn'in örgüt kültürü tipleri açıklanırken kullanılan ortak ifadeler, ulusal kültürü oluşturan birtakım değerlerin örgütlerin kültürüne aktarılabilmesinin sinyalini vermektedir. Bu noktadan hareketle geliştirilen dört temel araştırma hipotezi; bireycilik/toplumculuk ile klan, güç mesafesi ile hiyerarşi, erillik/dişillik ile pazar, belirsizlikten kaçınma ile adokrazi kültürünün birbirleri ile ne derece etkileşim halinde olduğunu sorgulamaya yönelik hazırlanmıştır. *Bireycilik*, herhangi bir örgüt ya da toplum içinde yer alan bireylerin kendi çıkarlarını toplumun ya da örgütün çıkarlarının üzerinde tutmasıdır. Bireyciliğin yüksek olduğu toplumlarda "ben" anlayışı hakimken; düşük olduğu toplumlarda "biz" anlayışı hakim olup, kişilerin yerine *toplumcu* bakış açısını önemseyen gruplar ön plana çıkmaktadır (Hofstede, 1983; Hofstede, vd., 1990; McSweeney, 2002; Şekerli ve Gere, 2011). *Klan kültüründe* de benzer biçimde, İçerik yönüyle birlik ve beraberliğin önemli olduğu, örgütsel bağlılığın öne çıktığı vurgusu yapılmaktadır. Klan kültürde baskın nitelikler; birbirine bağlılık, paylaşımcılık, takım çalışması ve "biz bir aileyiz" hissidir. (Cameron ve Quinn, 2011; uiowa.edu, 2014). Dolayısıyla, toplumcu değerlere sahip, paylaşımcı bir ulusal kültür düzeyinin, klan kültür tipinin varlığını destekleyeceği öngörülerek aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H1: Toplumcu değerlere sahip bir ulusal kültür, klan kültürü üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahiptir.

Belirsizlikten kaçınma, "bir kültürün üyelerinin belirsiz veya bilinmeyen durumların tehdidini ne ölçüde hissettikleri" olarak tanımlanmıştır. Belirsizlikten kaçınma düzeyi yüksek olan toplumlarda, bireyler herhangi bir işe atılma durumunda belirsizliklerden çekinip, tercihini sağlam durumlar yönünden kullanmaktadırlar. Belirsizlikten kaçınmanın düşük olduğu toplumlarda, bireyler riski kolayca göze alabilmektedirler (Hofstede, 1983; Hofstede, vd., 1990; Aktaş ve Sofyalıoğlu, 2001;

Yakut, 2012; Dursun,2013; Nazarian, vd., 2013). *Adokrasi(Girişimci)Kültürünün* baskın olduğu örgütler, Organik yapılı, girişimci, esnek, yenilikçi ve yaratıcı örgütsel ortamları ifade etmektedir. Bu kültürde girişimcilik, esneklik, risk, yenilik ve gelişme en önemli değerler olarak kabul edilir. (Cameron ve Quinn, 2011; uiowa.edu, 2014). Dolayısıyla, belirsizlikten kaçınma düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda, adokrasi kültürünün örgütler tarafından daha az benimseneceği düşünülerek aşağıdaki araştırma hipotezinin test edilmesi öngörülmüştür:

H2: Belirsizlikten kaçınma düzeyi yüksek bir ulusal kültür algısı, adokrasi kültürü üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahiptir.

Güç mesafesi, ülke içindeki kurum ve örgütlerin daha kuvvetsiz üyelerinin gücün eşitsiz dağılmasını ne ölçüde bekledikleri ve bunu kabul etmeye ne derece yatkın olduklarını ifade etmektedir. Güç mesafesi yüksek olan toplumlarda hiyerarşik bir yapı söz konusuyken; güç mesafesi düşük olan toplumlarda eşitliğe önem verilmektedir. Güç mesafesi yüksek olan toplumlarda bireylerin sahip olduğu güç yasal olmaktan çok, baskıcı ve zorlayıcıdır. (Hofstede, 1983; Hofstede, vd.,1990; McSweeney, 2002; Aktaş ve Sofyalıoğlu,2001; Şekerli ve Gerede,2011). Örgüt kültürünü açıklayan tipolojiler arasında *Hiyerarşi kültüründe* kurallar, uzmanlaşma, yönetici sınıfı, sıkı bir hiyerarşik yapı ve hesap verme anlayışı vardır. Bu kültürde, prosedürler ve kurallar çok önemlidir. Emir-komuta, kural ve düzenlemeler baskın niteliklerdir. Liderler düzenleyici, örgütleyici ve yöneticidir. Kurallar, politikalar ve prosedürler bu örgüt tipinin en önemli değerleridir. (Cameron ve Quinn, 2011; uiowa.edu, 2014). Her iki kavramı da açıklarken kullanılan ortak sözcüklerden hareketle, ulusal kültürde mevcut güç mesafesi algısının, örgüt içinde hiyerarşi kültürünü ne düzeyde etkilediğini belirlemek amacıyla ikinci araştırma hipotezi belirlenmiştir.

H3: Güç mesafesi algısı yüksek bir ulusal kültür algısı, hiyerarşi kültürü üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahiptir.

Ulusal kültürü oluşturan *erillik-dişillik* boyutu ise toplumda eril ya da dişil değerlerden hangisinin daha fazla benimsendiği ile ilgilidir. Eril toplumlarda başarı, performans, para ve rekabet gibi değerler ön plandayken; dişil kültürlerde yaşam kalitesi, sıcak ilişkilerin sürdürülmesi, güçsüzleri koruma, çevreye saygı duyma gibi kavramlar önem kazanır (Hofstede, 1983; Hofstede, vd.,1990; Yakut, 2012; Dursun,2013). *Pazar/Rekabetçi kültür* tipi örgütü pazar yapısı olarak ele almaktadır. Rekabetçi kültür tipinde örgütlerin başarı ve rekabette üstünlük sağlamasına, pazar payını artırmasına, üretimde yüksek hedefleri tutturmasına önem verilir. Bu örgüt tipinin baskın nitelikleri rekabetçilik, amaçlara ulaşmaktır. Liderler kararlı, amaçlara odaklanma özelliğine sahiptir (Cameron ve Quinn, 2011). “Rekabetçi olma” ortak vurgusundan yola çıkarak; örgüt kültürünün pazar/rekabetçi kültür etrafında şekilleneceği düşünülüp son araştırma hipotezi ortaya konulmuştur.

H4: Eril değerlere sahip bir ulusal kültür algısı, pazar (rekabetçi) kültürü üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahiptir.

Araştırmanın Yöntemi

Örgüt kültürüne etki eden ulusal kültür boyutlarının belirlenmesi amacıyla oluşturulan araştırma hipotezlerinin test edilmesinde anket tekniğinden yararlanılmıştır.

Oluşturulan anket formu konaklama işletmelerine bağlı çeşitli departmanlarda görev yapan çalışanlara uygulanmıştır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklem Büyüklüğü

Araştırma, Türkiye'nin gözde turizm destinasyonlarından biri olan ve yılda 11,5 milyon turist çeken Alanya bölgesinde faaliyet gösteren 4 ve 5 yıldızlı konaklama işletmelerinde uygulanmıştır. Anketin uygulanması sürecinde bazı işletmeler çalışanlara yüz yüze anket yaptırmayı kabul ettiği için anketler çalışanlara birebir uygulanmıştır, bazı işletmeler ise yoğunluk sebebiyle anında anket uygulamayı kabul etmediği için anketler bırakılmış ve daha sonra toplanmıştır. Ankete katılanların 202'si (%62,5) 5 yıldızlı, 121'i (%37,5) ise 4 yıldızlı konaklama işletmelerinde görev yapmaktadırlar.

Alanya Turizm Destinasyonunun bağlı olduğu Antalya İli Turizm Müdürlüğü verilerine göre (antalya.gov.tr) Alanya'da 54.556 yatak kapasiteli 77 adet beş yıldızlı, 49.210 yatak kapasiteli 107 adet dört yıldızlı toplam 184 konaklama işletmesi bulunmaktadır. Türkiye'de mevcut turizm istatistikleri incelendiğinde, konaklama işletmelerinde görev yapan çalışanlara ilişkin verilere yer verilmediği görülmektedir. Bu nedenle araştırmanın evren büyüklüğünü belirlemek amacıyla, ilgili literatür göz önüne alınarak "yatak başına düşen çalışan" sayısı belirlenmiştir. Ağaoğlu (1992:114) Türkiye'de beş yıldızlı işletmeler için 0,59 ve dört yıldızlı işletmeler için 0,38 çalışan düştüğünü tespit etmiştir. Bu rakamlardan yola çıkarak, Alanya ilçesinde beş yıldızlı işletmeler için 32.188, dört yıldızlı işletmeler için 18.700 çalışan (toplam 50.888 çalışan) araştırmanın evrenini sayısal olarak ifade etmektedir. Anlamlılık düzeyi (α) 0,05 örneklem arasında izin verilebilir hata değeri $\neq 0,05$ alınarak yapılan hesaplamalar sonucunda 381 çalışan araştırmanın örneklem sayısı olarak belirlenmiştir. (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004: 49). Yeterli örneklem büyüklüğüne ulaşmak amacıyla konaklama işletmelerinde toplam 500 anket formu bırakılmış, bunlardan 323 tanesi istatistikî verilerde kullanılabilecek düzeyde geri gelmiştir. Dolayısıyla toplam örneklem büyüklüğüne yakın bir sayıda geri bildirim elde edilmiştir.

Araştırmada örnekleme yöntemi olarak, tesadüf olmayan (ihtimalsiz) örnekleme yöntemlerinden amaca göre (purposive) örnekleme yöntemi olarak da bilinen yargısal (judgemental) örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Yargısal örnekleme yöntemlerinde biri olan kolayda örnekleme tekniği uygulanmıştır. Bu teknikte temel olan, ankete cevap veren herkesin örneğe dahil edilmesidir. En kolay bulunan denek en ideal olandır. Denek bulma işlemi arzu edilen örneklem büyüklüğüne ulaşılan kadar devam eder (Altunışık ve diğerleri, 2007).

Araştırmada Kullanılan Ölçme Araçları ve Güvenilirlik Analizleri

Oluşturulan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde çalışanların ulusal kültür ve örgüt kültürü algıları ölçülmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise konaklama işletmelerinde çalışanlara yönelik kişisel bilgilerin belirlenmesine yönelik kapalı uçlu sorular hazırlanmıştır.

Konaklama işletmelerinde çalışanların ulusal kültür algısını ölçmek amacıyla Hofstede (1994) tarafından geliştirilen ve Dörtyol (2012) tarafından Türkçeye çevirilen, toplam 20 ifadeden ve dört alt boyuttan (*Bireycilik/toplumculuk, güç mesafesi,*

belirsizlikten kaçınma, erillik/dişillik) oluşan ölçekten yararlanılmıştır. Bireycilik/toplumculuk boyutu 6, güç mesafesi boyutu 5, belirsizlikten kaçınma boyutu 5 ve erillik/dişillik boyutu 4 ifadeden oluşmaktadır. Örgüt kültürünün ölçülmesinde ise, Cameron ve Quinn (1999) tarafından geliştirilen 19 ifadeden ve dört boyuttan (*klan, hiyerarşi, adokrasi ve Pazar*) oluşan ölçekten yararlanılmıştır. Klan boyutu 4, Hiyerarşi boyutu 4, Adokrasi boyutu 6, Pazar boyutu 5 ifadeden oluşmaktadır.

Ulusal kültür ve Örgüt kültürü değişkenlerini ölçmek için katılımcılardan, 5'li Likert ölçeği kullanılarak oluşturulan ifadelerle yönelik katılım derecelerini belirtmeleri istenmiştir. Likert Ölçeği'nde yer alan ifadeler için "Hiç Katılmıyorum(1)", "Az Katılıyorum (2)", "Orta Derecede Katılıyorum (3)", "Çok Katılıyorum (4)", "Tamamen Katılıyorum (5)" dereceleri kullanılmıştır.

Veri toplama aracı olarak geliştirilen anket formunun ikinci bölümünde, ankete katılan çalışanlara ilişkin niteliklerin belirlenmesi amacıyla katılımcılara 6 kapalı uçlu soru yöneltilmiştir (yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, sektörde ve işletmede çalışma süresi ve çalışanların turizm eğitimi alıp almadıkları).

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik katsayıları incelendiğinde, tatmin edici sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Ulusal kültür ile ilgili 20 ifadenin güvenilirlik katsayısı (Cronbach alpha değeri) 0,73 çıkarken (Güç mesafesi: 0,70; Belirsizlikten kaçınma: 0,71; Bireycilik/Toplumculuk: 0,66; Erillik/Dişillik: 0,62); örgüt kültürünü oluşturan 19 ifadenin güvenilirlik katsayısı 0,66 (Adokrasi: 0,72; Klan: 0,71; Hiyerarşi: 0,64; Pazar: 0,77) olarak belirlenmiştir.

Araştırma Bulguları

Yapılan anket çalışması sonucunda elde edilen veriler, uygun istatistikî yöntemler aracılığıyla test edilmiş ve söz konusu verilerin dokümantasyonu yine uygun yöntemlerle yapılmıştır. Katılımcıların demografik ve kişisel özelliklerine yönelik elde edilen veriler açıklayıcı istatistikler yardımıyla; değişkenlere ilişkin veriler ise tek grup t-testi, korelasyon ve çoklu regresyon analizleri uygulanarak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

Katılımcıların Demografik ve Kişisel Özelliklerine İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinde görev yapan çalışanların demografik ve kişisel özelliklerine ait frekans ve yüzde dağılımlarına ilişkin elde edilen istatistikî bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Elde edilen bulgulara göre, araştırmaya katılan çalışanların %58'i erkek (n:188), %42'si (n:135) kadın çalışanlardan oluşmaktadır. Katılımcıların %42'si (n:136) 21-30 yaş aralığında, %28,2'si (n:91) ise 20 yaş ve altındadır. Araştırmaya katılan çalışanların eğitim durumuna bakıldığında, yaklaşık %58'lik (n:185) bir oranla büyük çoğunluğunun önlisans ve lisans mezunu olduğu görülmektedir. Sektörde çalışma süreleri incelendiğinde katılımcıların %33,8'lik kısmı (n:109) 1-5 yıl, %26'lık kısmının ise (n:84) 6-10 yıl turizm sektörüne hizmet ettikleri görülmektedir. Katılımcıların buldukları işletmede çalışma sürelerine ilişkin değerler göz önüne alındığında ise, %29,7'si (n:96) 1-5 yıl, %26'sı (n:84) 6-10 yıl arasında aynı işletmede çalışmaktadırlar.

Katılımcıların %43,3'ü (n:140) turizm eğitimi almışken, %56,7'sinin herhangi bir turizm eğitimi almadığı görülmektedir.

Tablo.1 Katılımcıların Demografik ve Kişisel Özelliklerine İlişkin İstatistikler

Değişken	Grup	Sayı (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Bay	188	58,2
	Bayan	135	42,8
Yaş	20 Yaş ve altı	91	28,2
	21-30	136	42,1
	31-40	71	22
	41-50	22	6,8
	51 ve üzeri	3	0,9
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	24	7,6
	Lise	107	33,1
	Ön lisans	93	28,7
	Lisans	92	28,5
	Lisansüstü	7	2,1
Sektörde Çalışma Süresi	1 yıldan az	36	11,1
	1-5 yıl	109	33,8
	6-10 yıl	84	26
	11-15 yıl	53	16,4
	16-20 yıl	25	7,8
	21 yıl ve üzeri	16	4,9
İşletmede Çalışma Süresi	1 yıldan az	80	24,8
	1-5 yıl	96	29,7
	6-10 yıl	84	26
	11-15 yıl	31	9,6
	16-20 yıl	20	6,2
	21 yıl ve üzeri	12	3,7
Turizm Eğitimi	Var	140	43,3
	Yok	183	56,7
	Toplam	323	100

Değişkenlere İlişkin Açıklayıcı İstatistikler

Tablo 2'de ulusal kültür ve örgüt kültürünün boyutlarını açıklayan ifadelere yönelik katılımcıların verdikleri yanıtların aritmetik ortalamaları ve standart sapma değerlerine yer verilmiş, ardından her bir değişkene ilişkin tek grup t-testi (one sample t- test) sonuçları sıralanmıştır. Tek grup t testi, araştırmaya konu olan değişkenlere ait aritmetik ortalamasının ölçek orta değeri olan 3 (orta derecede katılıyorum) değerlendirmesinden ne ölçüde farklı olduğunun testini yapmaktadır. Yapılan testlerde anlamlılık düzeyi olarak 0,01 değeri kullanılmıştır.

Tablo.2 Ulusal Kültür ve Örgüt Kültürü Değişkenlerine Yönelik Tek Grup T-Testi Sonuçları

DEĞİŞKENLER	ALT BOYUTLAR	N	AO	Std. Sapma	t-değeri	p-değeri
Örgüt Kültürü	Adokrazi Kültürü	323	2,6	0,89	-8,850	0,00**
	Klan Kültürü	323	3,6	0,89	13,171	0,00**
	Hiyerarşi Kültürü	323	3,6	0,87	12,037	0,00**
	Pazar (Rekabet) Kültürü	323	3,8	1,02	14,343	0,00**
Ulusal Kültür	Güç Mesafesi	323	2	0,9	-19,178	0,00**
	Belirsizlikten Kaçınma	323	3,5	0,85	9,698	0,00**
	Bireycilik / Toplumculuk	323	3,4	0,68	12,961	0,00**
	Erillik / Dişillik	323	3,2	0,94	12,037	0,01**

** Değer 0,01 düzeyinde anlamlıdır

Tabloda belirtilen değerlerden yola çıkarak örgüt kültürü ve ulusal kültür değişkenlerine yönelik ifadelerin aritmetik ortalamalarının “orta derecede katılıyorum” noktasından önemli ölçüde farklı olduğu söylenebilir. Ortaya konulan t değerlerinden de anlaşılacağı üzere, örgüt kültürü boyutlarında sadece adokrazi kültürü ortanca değer altında diğer boyutlarda (klan, hiyerarşi ve pazar(rekabet) boyutlarında) ortanca değer üstünde, ulusal kültür boyutlarında ise güç mesafesi boyutunda ortanca değer altında diğer boyutlarda (belirsizlikten kaçınma, bireycilik/toplumculuk, erillik/dişillik boyutlarında) ortanca değer üstünde anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılan çalışanların, örgüt kültürü algısını ölçmeye yönelik geliştirilen ifadelerde genel olarak “Katılmıyorum”, “Orta derecede katılıyorum” ve “Katılıyorum” seçeneklerini işaretledikleri görülmektedir. Çalışanların işletmede klan, hiyerarşi ve pazar (rekabet) kültürünü daha fazla hissettiği söylenebilir. Katılımcıların ulusal kültür algısını ölçmeye yönelik geliştirilen ifadelerde genel olarak “Katılmıyorum”, “Orta derecede katılıyorum” ve “Katılıyorum” seçeneklerini işaretledikleri görülmektedir.

İlişki ve Hipotez Testleri

Araştırmaya dahil olan konaklama işletmelerinde mevcut örgüt kültürüne etki eden ulusal kültür değerlerini test edebilmek amacıyla oluşturulmuş dört araştırma hipotezinin ne ölçüde desteklendiğini belirlemek ve iki kültür tipi arasında olası diğer etkilerin varlığını tespit edebilmek amacıyla korelasyon ve çoklu regresyon analizlerinden faydalanılmıştır. Tablo 3’te iki kültür tipolojisi arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon katsayılarına ve çoklu regresyon analizi bulgularına yer verilmektedir.

Yapılan korelasyon analizi sonucunda elde edilen korelasyon katsayıları (r) incelendiğinde; örgüt kültürünün bir boyutu olan adokrazi kültürü ile ulusal kültür boyutlarından belirsizlikten kaçınma ($r=-0,520$, $p=0,000$) ve bireycilik/toplumculuk ($r=-0,499$, $p=0,000$) arasında negatif yönlü ve orta düzeyde bir ilişki olduğu görülmektedir. Çalışanlar arasında belirsizlikten kaçınma düzeyi ve bireycilik/toplumculuk algısı arttıkça, adokrazi kültürünün örgütlerdeki baskınlığının azaldığı söylenebilir

Klan kültürü ile ulusal kültür boyutları arasındaki ilişki incelendiğinde, belirsizlikten kaçınma ($r=0,499$, $p=0,000$) ve bireycilik/toplumculuk ($r=0,523$, $p=0,000$) arasında pozitif yönlü bir ilişki görülmüştür. Yani belirsizlikten kaçınma düzeyi ve bireycilik/toplumculuk algısı arttıkça, klan kültürünün örgütlerde daha baskın olduğu görülmektedir. Hiyerarşi kültürü ve ulusal kültür arasındaki ilişki incelendiğinde ise; bireycilik/toplumculuk ($r=0,374$, $p=0,000$) ile hiyerarşi kültürü arasında pozitif yönlü fakat zayıf bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Belirsizlikten kaçınma düzeyi ve bireycilik/toplumculuk algısı arttıkça, klan kültüründe olduğu gibi hiyerarşi kültürünün baskınlığının da arttığı tespit edilmiştir. Son olarak pazar (rekabet) kültürü ve ulusal kültür arasındaki ilişki incelendiğinde, ulusal kültür boyutlarından bireycilik/toplumculuk ($r=0,255$, $p=0,000$) boyutu ile pazar kültürü arasında pozitif yönlü zayıf bir ilişki tespit edilmiştir.

Araştırma dahilinde belirlenen dört temel hipotezi test edebilmek amacıyla, iki değişken arasındaki çoklu regresyon analizi sonuçlarına Tablo 3'te yer verilmiştir. Analizde örgüt kültürü bağımlı değişken, ulusal kültür ise bağımsız değişkendir. Analiz sonuçlarına bakıldığında, ulusal kültürün adokrasi kültürünün %32'sini açıkladığı görülmektedir. Adokrasi kültürünü ulusal kültür boyutlarından belirsizlikten kaçınma ($\beta=-0,322$, $p=0,000$) ve bireycilik/toplumculuk ($\beta=-0,282$, $p=0,000$) boyutlarının açıkladığı görülmektedir. Beta katsayıları incelendiğinde adokrasi kültürü üzerinde belirsizlikten kaçınma boyutunun daha etkili olduğu görülmektedir.

Ulusal kültür klan kültürünün de %32,8'ini açıklamaktadır. Klan kültürünün belirsizlikten kaçınma ($\beta=0,298$, $p=0,000$) ve bireycilik/toplumculuk ($\beta=0,335$, $p=0,000$) boyutlarındaki artıştan etkilendiği, elde edilen anlamlılık katsayılarından (p) anlaşılmaktadır. Ulusal kültürü oluşturan boyutlardan klan kültürü üzerinde en etkili olan boyutun bireycilik/toplumculuk olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo.3 Değişkenler Arasındaki Etkileşime Yönelik Korelasyon ve Çoklu Regresyon Analizi Bulguları

BAĞIMLI DEĞİŞKEN	BAĞIMSIZ DEĞİŞKEN	r	BETA	T	SİG. (P)	F	R ²
Adokrasi Kültürü	Güç Mesafesi	-,133*	-,072	-1,524	,128	37,455	0,320* *
	Belirsizlikten Kaçınma	-,520**	-,322	-5,177	,000**		
	Bireycilik/Toplumculuk	-,499**	-,282	-4,568	,000**		
	Erillik/Dişillik	-,107	-,029	-,615	,539		
Klan Kültürü	Güç Mesafesi	-,050	-,104	-2,216	,027*	38,817	0,328* *
	Belirsizlikten Kaçınma	,499**	,298	4,833	,000**		
	Bireycilik/Toplumculuk	,523**	,335	5,459	,000**		
	Erillik/Dişillik	,250	-,030	-,635	,526		
Hiyerarşi Kültürü	Güç Mesafesi	,050	,019	,369	,713	15,295	0,161* *
	Belirsizlikten Kaçınma	,275	,044	,642	,521		
	Bireycilik/Toplumculuk	,374**	,139	4,760	,000**		
	Erillik/Dişillik	,188**	,139	2,667	,008		
Pazar (Rekabet) Kültürü	Güç Mesafesi	-,022	-,032	-,583	,560	5,978	0,070* *
	Belirsizlikten Kaçınma	,148	-,028	-,390	,697		
	Bireycilik/Toplumculuk	,255**	,266	3,687	,000**		
	Erillik/Dişillik	,091	,062	1,130	,259		

* Değer 0,05 düzeyinde anlamlıdır ** Değer 0,01 düzeyinde anlamlıdır

Toplam N= 323

Tablo 3 incelendiğinde ulusal kültür boyutlarının hiyerarşi kültürünün %16,1'lik bir kısmını açıkladığı görülmektedir. Hiyerarşi kültürü üzerinde etkili olan ulusal kültür boyutunun, küçük bir yüzde ile, sadece bireycilik/toplumculuk ($\beta=0,374$, $p=0,000$) boyutu olduğu görülmektedir.

Ulusal kültürün pazar (rekabet) kültürü üzerinde sadece %7'lik bir açıklayıcılığı bulunmaktadır. Regresyon analizi sonucunda çıkan R² katsayısının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Ulusal kültür boyutlarından yalnızca bireycilik/toplumculuk boyutunun ($\beta=-0,255$ $p=0,000$) pazar kültürü üzerinde açıklayıcı rolü olduğu görülmektedir.

Çoklu regresyon analizi sonucunda elde edilen istatistiki veriler genel olarak değerlendirildiğinde, oluşturulan dört araştırma hipotezinin sadece ikisinin desteklendiği görülmektedir. Dolayısıyla, toplumcu ulusal kültür ile klan kültürünün etkileşimini test eden H1 hipotezi ve belirsizlikten kaçınma ile adokrasi kültürü arasındaki ters yönlü etkileşimi test eden H2 hipotezi kabul edilmiştir. Güç mesafesi algısı ile hiyerarşi kültürü arasındaki etkileşimi test etmeyi amaçlayan H3 hipotezi ve

Eril toplumsal kültür ile pazar kültürü arasındaki etkileşimi test etmek için oluşturulan H4 hipotezi ise reddedilmiştir

Sonuç ve Tartışma

Çalışanlar, belirli kültürel değerler bütününe içinde sosyal yaşamını devam ettirirken diğer taraftan iş hayatında kurumsal kültürün sahip olduğu değer ve normları anlamlandırmaya ve yaşamaya çalışırlar. Bu çalışma sonucunda, çalışanların sahip oldukları toplumsal değerleri, ne düzeyde kurumsal değerlere dönüştürebildikleri sorgulanmıştır. Alanya’da faaliyet gösteren 4 ve 5 yıldızlı konaklama işletmelerinde uygulanan anket çalışması sonucu elde edilen istatistiki veriler, çalışma dahilinde oluşturulan dört araştırma hipotezinin test edilmesine ve beraberinde iki kültür tipolojisi arasındaki diğer ilişkilerin tespit edilmesine olanak tanımıştır.

Toplum içinde “ben” duygusunun hakim olduğu bireyci kültür düzeyinin, örgütlerde “biz” vurgusu yapan klan kültürünün oluşmasını engelleyeceği görüşüne dayanarak geliştirilen H1 hipotezi, öngörülen düşünciyi desteklemiştir. Araştırmaya katılan konaklama işletmelerinde görev yapan çalışanların, genel olarak toplumsal çıkarları kişisel çıkarlarının üzerinde tutan “toplumcu” kültürel değerlere sahip oldukları görülmektedir. Benzer biçimde çalışanların buldukları örgütlerde ağırlıklı olarak, birlik ve beraberliğin önem kazandığı klan kültürünü paylaştıkları tespit edilmiştir. Benzer özellikler gösteren bu iki kültür tipinin birbiri ile etkileşimini ölçmek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi bulguları, geliştirilen H1 hipotezini desteklemiştir. Klan kültür tipinin örgüt içinde paylaşılmasında, çalışanların sahip oldukları toplumcu kültürel değerlerin güçlü bir biçimde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir taraftan bireylerarası rekabeti desteklerken, diğer taraftan ekip ruhunun geliştirilmesi gerekliliğine vurgu yapan günümüz iş dünyası, bu gibi çelişkilerin çözümlenmesini kurum içi işleyişe bırakmıştır. Bu iki yönlü çelişkinin araştırmaya dahil olan örgütlerde, toplumcu değerlerin yapılandığı “biz” kültürünün desteklenmesiyle ortadan kaldırılması, örgütler açısından olumlu sayılabilecek bir gelişmedir.

İş ilişkilerine dayalı rekabetin ve düzensizliğin yaratabileceği olası belirsizlikler, örgüt içi çatışmaları ve bireyselliği tetikleyen bir çalışma ortamının oluşmasına zemin hazırlayabilir. Bu nedenle araştırmaya katılan konaklama işletmelerinde çalışanlar, belirsiz ve bilinmeyen durumları kendileri için bir tehdit olarak algılamaktadırlar. Çalışanların belirsizlikten kaçınma yönünde görüş bildirmeleri, bir araştırma hipotezi olarak test edilmemiş olsa da, örgüt içinde klan kültürünün oluşmasını olumlu yönde etkilemiştir. Çünkü toplumlararası karşılıklı paylaşımların temelinde, sistematikleştirilmiş norm ve değerler bütünü yatmaktadır. Ancak belirsizlikten kaçınmanın çalışanlar arasında toplumsal kültüre ait bir değer olmasının, örgüt içinde adokrasi kültürünün oluşmasını olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla belirsizlikten kaçınma düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda adokrasi kültürünün oluşamayacağı öngören H2 hipotezi, elde edilen veriler ışığında desteklenmiştir.

Konaklama işletmelerinde çalışanların belirsizliklerden kaçınma düzeylerinin yüksek olması, yaratıcı, yenilikçi, esnek ve girişimci bir kültürün örgüt içinde paylaşılmasını engellemektedir. Özellikle her geçen yıl kendini yenileyen, hizmet odaklı yenilikçi düşüncelerin giderek daha fazla önem kazandığı turizm sektörünün bir kolu

olan konaklama işletmelerinde, adokrazi kültürünün düşük düzeyde çıkması oldukça düşündürücüdür. Bu durumda örgütler gelecekte, ya belirsizliklerle yaşamayı öğrenerek yenilikçi ve girişimci bir kültürü kurum içinde paylaşacaklar ya da belirsizlikleri birer tehdit olarak algılamaya devam ederek sadece toplumcu kültürel değerleri sahipleneceklerdir. Böylesi bir durumda yöneticilere de örgüt içi yapısal ve beşeri ilişkileri düzenlemede önemli görevler düşmektedir.

Toplumunu oluşturan sosyal katmanlar ve bu katmanlar arasındaki karşılıklı ilişkiler, bir toplumun kültürel niteliklerini belirleyen bir etmendir. Toplumda yüksek konumda bulunan insanlar ile düşük konumdaki insanlar arasındaki toplumsal güç mesafesi algısı, araştırmaya katılan konaklama işletmelerinde düşüktür. Toplumsal güç mesafesi algısının yüksek olduğu bir kültürde faaliyet gösteren konaklama işletmelerinde, hiyerarşi kültürünün oluşabileceği düşüncesinden hareketle geliştirilen H3 hipotezi, elde edilen istatistiki veriler ışığında reddedilmiştir.

Araştırmaya dahil olan konaklama işletmeleri çalışanları, yüksek konumdaki insanların düşük konumdaki insanlarla olan sosyal ilişkilerinde daha demokratik olmaları gerektiği vurgusu yaparken, diğer taraftan örgütlerinde tam tersi bir durumun yaşandığını ve hiyerarşi kültürünün baskın olarak örgütlerinde paylaşıldığını belirtmişlerdir. Elde edilen bu sonucu birden fazla neden ortaya çıkarmış olabilir. Öncelikle örgütlerde yaratıcı, yenilikçi ve esnek bir adokrazi kültürünün olmaması, paralelinde kural ve prosedürlerin arzulandığı bir belirsizlikten kaçınma isteği, hiyerarşi kültürünün oluşmasına zemin hazırlamış olabilir. İkincisi, konaklama işletmelerinde hiyerarşinin otoriteye dayalı gücün kullanılmasıyla örgüt içinde baskın hale getirilmesi sağlanmış olabilir. Bu iki olası durumdan hangisinin daha gerçekçi olduğu, farklı bir çalışma dahilinde araştırılabilir. Nedeni ne olursa olsun örgütler, toplumsal güç mesafesi algısı ile hiyerarşi kültürünün birbirini desteklememesinin doğurabileceği olumsuz sonuçlara katlanmak zorunda kalabilir. Bunlar kurum içi çatışmalar, işten ayrılma niyeti, örgütsel sessizlik, güvensizlik, olumsuz adalet algısı gibi istenmeyen olası sonuçlardır.

Ulusal kültürün açıklanmasında söz sahibi olan eril veya dişil kültür tipinin, örgüt kültürünü oluşturan pazar (rekabetçi) kültürünün oluşmasında ne derece etkili olduğunu ölçmek amacıyla geliştirilen H4 hipotezi de, elde edilen istatistiki veriler ışığında reddedilmiştir. Pazar kültürü, örgüt içinde rekabete, hırsla ve amaçlara odaklanan bir yönetim biçiminin varlığına işaret etmektedir ve araştırmaya katılan konaklama işletmelerinde pazar kültürünün en baskın örgüt kültürü tipi olduğu görülmektedir. Pazar kültürünün hakim olduğu bir örgütte, para, başarı, performans ve rekabet vurgusu yapan eril bir ulusal kültürün tam anlamıyla egemen olmaması, örgüt içinde ast-üst ilişkilerinin karşılıklı beklentilere yanıt vermediğinin göstergesi olabilir. Bu durumda yöneticilerin, birlikte çalışacağı astlarını seçerken, örgütlerinde mevcut kültürel norm ve değerlere uygun çalışanları işe alması ve geleceğin iş dünyasında yenilikçi değerlerle donatılmış bir örgüt oluşturmak için gerekli yapısal ve fonksiyonel kararları sağlıklı bir biçimde alması gerekmektedir.

Örgüt kültürünü etkileyen ulusal kültür tiplerini konu alan çalışmaların farklı sektörlerde ve turizm sektöründe faaliyet gösteren diğer iş kollarında yapılması ve bu konuda nitelikli kaynak sayısının artırılması gerekmektedir. Aynı zamanda, iki kültür tipi arasındaki adaptasyonun çeşitli aracı değişkenler kullanılarak test edilmesi, konunun farklı bakış açılarıyla ele alınmasını sağlayacaktır. Ulusal kültürün

desteklediği bir örgüt kültürünün, örgütsel verimlilik ve performansı arttıracak birçok değişkeni doğrudan etkileyebilme potansiyeline ne düzeyde sahip olduğu bilimsel nitelikte çalışmalarla irdelenmelidir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, O., K. (1992), İşgücünü Verimli Kullanma Tekniklerinin Turizm Sektörüne Uygulanması, *Verimlilik Dergisi*, 110-121.
- AKTAŞ, R. ve SOFYALIOĞLU, Ç. (2001) Kültürel Farklılıkların Uluslararası İşletmelere Etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*. 7(1), 75-92.
- ALTUNIŞIK, R., ÇOŞKUN, R., BAYRAKTAROĞLU, S. ve YILDIRIM, E. (2012), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Sakarya Yayıncılık: Sakarya.
- BAŞ, A. (2011), Örgüt Kültürü & Performans: www.abdurrahmanbas.com (Erişim Tarihi: 24.01.2011).
- BAŞARAN, E., İ. (1991), *Örgütsel Davranış*, İnsanın Üretim Gücü, Gül Yayınları, Ankara, 288.
- BİRSEL, M., İSLAMOĞLU ve G., BÖRÜ, D. (2009), Kültürel Boyutlar İçerisinde Şekillenen Çatışma Tarzları, *İşletme Fakültesi Dergisi*, 10(2), 243-260.
- CAMERON K., S. ve QUINN, R., E. (1999), *Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall Series in Organizational Development.
- CAMERON, K., S. ve QUINN, R., E. (2006), *Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework*, Jossey-Bass A Wiley Imprint, Third Edition, San Francisco.
- CAMERON, K., S. ve QUINN, R., E. (2011), *Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework*, Jossey-Bass A Wiley Imprint, Third Edition, San Francisco.
- DAFT, R., L. (2004), *Organization The Oryand Design*, Ohio: South Western.
- DÖRTYOL, T. İ. (2012), Ulusal Kültürün Algılanan Hizmet Kalitesi ve Algılanan Müşteri Değeri Üzerindeki Etkisi: Turizm Sektöründe Bir Araştırma, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sivas.
- DURSUN, T., İ. (2013), Örgüt Kültürü ve Strateji İlişkisi: Hofstede'nin Kültür Boyutları Açısından Bir Değerlendirme, *Siyaset ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 43-56.
- ERKENEKLİ, M. (2013), "Toplumsal Kültür Araştırmaları İçin Değer Merkezli Bütünleşik Bir Kültür Modeli Önerisi, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 12(1), 147-172.
- FETTAHLIOĞLU, T. (2006), Örgütlerde Yabancılaşmanın Yönetimi: Kahramanmaraş Özel İşletme ve Kamu Kuruluşlarında Karşılaştırmalı Bir Araştırma, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş.
- GORDON, J.R. (1996). *Organizational Behavior A Diagnostic Approach*, New Jersey, PrenticeHall, Inc., 5th Edition.
- GULEV, Ellemose, R. (2009), Are National and Organizational Cultures Isomorphic? Evidence from a Four Country Comparative Study, *Managing Global Transition*, 7(3), 259-279.
- GÜNEY, S. (2001). *Yönetim ve Organizasyon*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- HALL, E., T. (1976), *Beyond Culture*. New York: Doubleday.
- HASANOĞLU, M. (2004), Türk Kamu Yönetiminde Örgüt Kültürü ve Önemi, *Sayıştay Dergisi Sayı:52*, 43-60, Ankara.
- HOFSTEDE, G. (1983), National Cultures in Four Dimensions A Research –based Theory of Cultural Differences among Nation, *International Studies of Management&Org.*, 13(1-2), 46-74.
- HOFSTEDE, G., NEUJEN, B., OHAYV, D.D., SANDERS, G. (1990), Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across Twenty Cases, *Administrative Science Quarterly*, 35(2), 286-316.
- HOUSE, J., R., HANGES, J., P., DORFMAN, W., P., GUPTA, V. (2004), Culture, Leadership, and Organization (The GLOBE Study of 62 Societies), Sage Publication, U.S.A.
- HOUSE, R., J., SPANGLER, D. ve WOYEKE, J. (1993), Personality and Charisma in the U.S. presidency: A psychological theory of leadership effectiveness, *Administrative Science Quarterly*, 36, 364-396.
- JAN- BENEDICT STEENKAMP, E., M., HOFSTEDE F., WEDEL, M. (1999), Across-National Investigation into the Individual and National Antecedents of Consumer Innovativeness, *American Marketing Association*, Vol.63, 55-69.
- JAN- BENEDICT STEENKAMP, E., M., HOFSTEDE, F. ve WEDEL, M. (1999), “A Cross-National Investigation into The Individual and National Cultural Antecedents of Consumer Innovativeness”, *Journal of Marketing*, Vol. 63, 55-69.
- KLUCKHOHN, F. R., ve STRODTBECK, F., L. (1961), *Variations in Values Orientations*. Evanston, IL: Row, Peterson, & Co.
- KONGAR, E. (1976), Toplumsal Yapı-Örgütsel Yapı İlişkileri Üzerine Bir Deneme, Yönetim Sosyolojisi Yönetim Sosyolojisi Kollokyumuna Sunulan Bildiri, *TODAIÉ Yayın no:165*, 25-40.
- LEVENT, E. (1990), Bilim ve Kültür Dünyasındaki Değişmelerin Çalışma Hayatına Etkileri, *Ankara Üniversitesi Yayınları*, 440.
- MCSWEENEY, B. (2002), Hofstede’s Model of National Cultural Differences and Their Consequences: a Triumph of Faith – a Failure of Analysis, *Human Relations*, 55(1), 89–118.
- MESCHI P., Roger, A. (1994), Cultural Context and Social Effectiveness in International Joint Ventures, *Management International Review*, 34(3),197-215.
- MORAN, F., PALMER, W., D. ve BORSTORF, C., D. (2007), The Relationship between National Culture, Organizational Culture, Causal Ambiguity and Competitive Advantage in an international Setting: an Exploratory Analysis, *Proceeding of the Studies in International Business*, 7(1), 5-9.
- NARANJO- VALENCIA, J., C., JIMENEZ-JIMENEZ, D. ve SANZ-VALLE, R. (2011), Innovation or Imitation? The Role of Organizational Culture, *Management*, 49(1), 55-72.
- NAZARIAN, A., IRANI, Z. ve ALI, M. (2013), The Relationship between National Culture and Organizational Culture: The Case of Iranian Private Sector Organizations, *Journal of Economics, Business and Management*, 1(1), 11-15.
- NİŞANCI, Z. N. (2012), “Toplumsal Kültür-Örgüt Kültürü İlişkisi ve Yönetim Üzerine Yansımaları, *Journal of Life Sciences*, 1(1): 79-95.
- OCAI: (Organizational Culture Assessment Instrument):

<http://www.uiowa.edu/~nrcfcp/dmrcr/documents/OCAIProExampleReport.pdf>.
(Erişim Tarihi: 31.03.2014).

OCAI: (Organizational Culture Assessment Instrument):

<http://www.uiowa.edu/~nrcfcp/dmrcr/documents/OCAIProExampleReport.pdf>
(Erişim Tarihi: 23.07.2014).

- ÖĞÜT, A. , KOCABACAK A. (2008), Küreselleşme Sürecinde Türk İş Kültüründe Yaşanan Dönüşümün Boyutları, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:23, 145-170.
- ÖZ, T. (2009), “Çok uluslu Örgütler ve Şube Kültürleri Etkileşimi: Uygulamalı Bir Araştırma”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı*, Ankara.
- ROBBINS, S., P. (1990), *Organization theory*, Prentice Hall. Selznick, Philip *Leadership in Administration* (Evanston, III: Row, Peterson&Co 1957).
- SCHWARTZ, S., H. (1992), *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries*. In M. P. Zanna (Ed.), in *Experimental Social Psychology* 25, 1–66.
- SIĞRI, Ü. ve TIĞLI, M. (2006), Hofstede'nin Belirsizlikten Kaçınma Kültürel Boyutunun Yönetmel-Örgütsel Süreçlere ve Pazarlama Açısından Tüketici Etkisi, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11(1).
- SOARES, A., FARHANGMER, M. ve SHOHAM, A. (2006), Hofstede's Dimensions of Culture in International Marketing Studies, *Journal of Business Research*, 60(3), 277-284.
- ŞEKERLİ, E., B. ve GEREDİ, E. (2011), Sub Cultural Differences Among Turkish Air Transport Pilots in Terms of Crew Resource Management Specific Non-Technical Skills, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 27-50.
- TEMEL EĞİNLİ, A. ve YEYGEN ÇAKIR, S. (2011), Toplum Kültürünün Kurum Kültürüne Yansıması, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2).
- TROMPENAARS, F. (1993), *Riding the Waves of Culture*, London, UK: The Economist Books.
- VAN OUDENHOVEN, J., P. (2001), Do Organizations Reflect National Cultures? A 10-Nation Study, *International Journal of Intercultural Relationship*, 25(1), 89-107.
- WILSON, J. Q. (1996), *Bürokrasi: Kamu Kuruluşları Neyi, Niçin Yaparlar?*, Çevirenler, Selçuk Yanardağ v.d. TODAİE Yayınları no:265 Takav Matbaası, Ankara.
- YAKUT, H. (2012), Örgütsel Davranışta Kültürler Arası Etik Çalışmaları Üzerine Bir Eleştiri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(15), 115-125.
- YAZICIOĞLU, Y. ve ERDOĞAN, S. (2004), *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yönetmeleri*, Detay Yayıncılık: Ankara.
- YOO, B. ve DONTU, N. (2002), The Effects of Marketing Education and Individual Values on Marketing Ethics of Students, *Journal of Marketing Education*, Vol.24, 92-103.

HİZMET BAŞARISIZLIĞI SONRASI HİZMET İYİLEŞTİRME SÜRECİ VE TUKETİCİLERİN HİZMET ADALETİ ALGISI

Ümit DOĞRUL*
Mehmet İsmail YAĞCI**

ÖZET

Yapılan çalışmalar, müşterilerin başarısızlık sonrası telafileri değerlendirirken adaletli olup olunmadığını dikkate aldıklarını göstermiştir. Çalışmada hizmet telafisi sonrası algılanan adaletin telafi tatminine etkisi, telafi tatmininin güvene etkisi, telafi tatmini ve güvenin ise tekrar satın alma niyeti ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti üzerine etkisini incelenmiştir. Bu kapsamda rol oynama tekniğine dayandırılarak oluşturulan anketler 360 kişiye uygulanmış ve çalışma modeli yapısal eşitlik analizi ile test edilmiştir. Analiz sonucunda; adalet boyutlarının telafi tatmini olumlu yönde etkilediği, telafi tatmininin ise güveni, tekrar satın alma ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetini olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca güvenin tekrar satın alma niyetini olumlu yönde etkilerken, olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetinin üzerinde etkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: Hizmet Başarısızlığı, Hizmet Telafisi, Hizmet Adaleti, Telafi Tatmini

SERVICE RECOVERY PROCESS AFTER SERVICE FAILURE AND CONSUMERS' PERCEIVED SERVICE JUSTICE

ABSTRACT

Studies in recent years show that customers rely on the justness of recoveries in evaluating the recovery which occur after failure, they consider that these recoveries are just or not. In this study, the effects of the justice which is perceived after service recovery to recovery satisfaction and the recovery satisfaction to trust were analyzed. In this context, research model was tested by using structural equation model by means of questionnaires which were prepared based on role playing technique and were filled by 360 people. In the consequence of the analysis, the positive effects of the justice dimensions to recovery satisfaction and the recovery satisfaction to trust, repurchase intention and PWOM intention were identified. And also, as trust affect repurchase intention in a positive way, it is found that trust has no effect on the PWOM intention.

Key words: Service Failure, Service Recovery, Service Justice, Recovery Satisfaction

Giriş

Müşteriler, hizmet başarısızlığı gerçekleştiğinde yöneticilerden tekrar satın alma niyetlerini ve hizmete olan değerlendirmelerini onarabilecek telafiler sunmasını beklerler. Böyle bir durumda, müşterilerin hizmet telafi çabalarına vereceği tepkilerin hangi değişkenler tarafından etkileneceğini bilmek işletmeler için önem kazanmaktadır

* Arş.Gör., Mersin Üniversitesi, İİBF, İşletme, udogrul@hotmail.com

** Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, yagci@mersin.edu.tr

(Matos vd., 2007, s.61). Hizmet pazarlaması alanında yapılan çalışmalar göstermektedir ki, hizmet başarısızlığı sonrası müşterilerin tatmini hizmet telafisi sürecinde sunulan iyileştirmelerin adaletli olarak algılanıp algılanmadığına bağlıdır (Smith vd., 1999; Blodgett vd., 1997; Maxham ve Netemayer; 2002). Adalet algısı düzeyi, tatmini, tatmin ise satın alma niyeti, olumlu veya olumsuz ağızdan ağza iletişim gibi davranışsal tepkileri etkilemektedir.

Bu çalışmanın amacı hizmet başarısızlığı sonrası yapılan telafilerden algılanan adaletin, hizmet telafisi tatminine etkilerini, hizmet telafi tatmininin, güven üzerindeki etkisini ve telafi tatmini ve güvenin ise tekrar satın alma niyeti ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti üzerine etkilerini ortaya çıkarmaktır. Bu kapsamda öncelikle çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan hizmet başarısızlığı, hizmet telafisi kavramları tartışılacak ve müşterilerin hizmet telafilerini nasıl değerlendirdikleri Sosyal Değişim Teorisi (Social Exchange Theory) ve Hakkaniyet Teorisi (Equity Theory) çerçevesinde kuramsal olarak ortaya konulacaktır. Daha sonra araştırma kapsamında araştırma modeline bağlı olarak geliştirilen hipotezler sunulacak, araştırmanın yöntemi, verilerin analizi ve bulgularına yer verilecektir. Çalışmanın son bölümünde ise araştırmaya ilişkin sonuçlar değerlendirilecektir.

Araştırma Literatürü

Hizmet başarısızlığı müşterinin değişimden kaynaklanan ekonomik ve sosyal kaybını ifade eder (Smith vd., 1999, s.358). Başarısızlıktan sorumlu olsun veya olmasın hizmeti iyileştirmek ve sorunu çözmek için girişimde bulunmak işletmeler için önemli bir gerekliliktir (Haksever vd., 2000, s.340). Hizmet telafisi kavramı, hizmet odaklı bir yol ile hizmet başarısızlıklarının ve şikayetlerinin yönetilmesine yardımcı olmak için hizmet yönetimi literatürüne tanıtırılmış bir kavramdır. Hizmet telafisi, işletmelerin hizmet başarısızlıklarına karşı yaptığı düzeltici faaliyetlerdir (Grönross, 2007, s.126).

Bir hizmet başarısızlığından sonra çoğu zaman tüketicilerin hizmeti adaletsiz olarak algıladıklarını göz önünde bulundurursak, hizmet başarısızlığı kavramını ve tüketicilerin başarısızlık sonrası iyileştirme çabalarına tepkilerini hizmet adaleti çerçevesinde incelemek gerekmektedir. Hizmet adaleti temelde hakkaniyet ve sosyal değişim teorilerine dayanmaktadır. Bu teoriler, tüketicilerin hizmet telafisi çabalarını nasıl değerlendirdiklerinin anlaşılmasına yönelik çalışmalar için teorik bir çerçeve sunar. Bu iki teori değişim ilişkilerinin dengelenmesi gerektiğini ileri sürer. Sosyal değişim perspektifinde değişim eşitliğe dayandırılır (Ok vd., 2005, s.486). Sosyal değişim teorisine göre müşterilerin tatmin düzeyleri ve gelecekteki sadakatleri kendilerine adil davranılıp davranılmadığını hissetmesine yani adil olup olunmadığına bağlıdır (McCull-Kenedy ve Sparks, 2003, s.253). Hakkaniyet teorisine göre algılanan adaletin üç temel bileşeni vardır. Bunlar; dağıtımsal adalet, prosedürel adalet ve etkileşimsel adalettir (Hoffman ve Bateson, 2006, s.374).

Dağıtımsal adalet işletmenin telafi çabalarının belirli çıktılarına odaklanır. Başka bir deyişle, “işletme hizmet başarısızlığını nasıl telafi etmiş?” ve “sunulan telafiler hizmet başarısızlığının tüketiciye maliyetini ne kadar karşılamış?” sorularına cevap arar (Hoffman ve Bateson, 2006, s.374). Algılanan adaletin ikinci bileşeni işletmenin telafi çıktılarını ortaya koyuncaya kadar geçirdiği süreci inceleyen prosedürel adalettir. Prosedürel adalet, işletmelerin hizmet iyileştirici faaliyetlerde bulunurken

faýdalandıđı yol gösterici politikalar ve süreçler bütünü olarak kabul edilir (Maxham ve Netemeyer, 2002, s.241). Kişiler arası etkileşimsel adalet ise, hizmetin alımı sırasında karşılaşılan kişilerarası davranışların adil olup olmadığı ile ilgilidir (Mattila ve Patterson, 2004, s.337). Etkileşimsel adaletin 5 temel elemanı vardır. Bunlar; açıklama (nedenini açıklama), dürüstlük, nezaket, çaba harcama ve empatidir.(Kau ve Loh, 2006, s.102).

Araştırma Modeli ve Hipotezlerin Geliştirilmesi

Adalet boyutlarının telafî tatmini üzerine etkilerine ilişkin birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda etkileşimsel, prosedürel ve dağıtımsal adaletin telafî tatminini olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir (Tax vd., 1998; Smith vd., 1999; Maxham ve Netemeyer, 2002). Kuaför hizmeti üzerinde yapılan bu çalışmada da etkileşimsel, prosedürel ve dağıtımsal adaletin telafî tatminini olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. Bu doğrultuda H_{1a} , H_{1b} ve H_{1c} hipotezleri geliştirilmiştir.

H_{1a} : Etkileşimsel adalet hizmet telafisi tatminini olumlu yönde etkiler.

H_{1b} : Prosedürel adalet hizmet telafisi tatminini olumlu yönde etkiler.

H_{1c} : Dağıtımsal adalet hizmet telafisi tatminini olumlu yönde etkiler.

Olumlu ağızdan ağıza iletişim yapma niyeti ve tekrar satın alma niyeti, beklentilerin karşılanması paradigması çerçevesinde tatminin iki temel göze çarpan sonuçlarıdır (Garbarino ve Johnson, 1999, s.71). Ayrıca Stauss (2002), hizmet telafisi tatmininin tekrar satın alma niyeti ve ağızdan ağıza olumlu iletişim yapma niyetinin temel belirleyicisi olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda H_2 ve H_3 hipotezleri geliştirilmiştir.

H_2 : Hizmet telafisi sonrası elde edilen telafî tatmini, tekrar satın alma niyetini olumlu yönde etkiler.

H_3 : Hizmet telafisi sonrası elde edilen tatmini, olumlu ağızdan ağıza iletişim yapma niyetini olumlu yönde etkiler.

Müşteri ve işletme arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde ve yönetilmesinde önemli katkısı olması nedeniyle, ilişkisel pazarlama çerçevesinde güven kavramı işletmeler için hayati niteliktedir (Blois, 1999, s. 198). Parasuraman (1998), özellikle hizmet sektöründe ilişkilerin geliştirilmesi açısından en kritik başarı faktörünün güven olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü tüketicilerin kendilerine hizmet sunanlara karşı güven hissetmeye ihtiyaçları vardır. Özellikle tekrarlanan tatminler hizmet sağlayıcılara karşı olan dürüstlük ve güvenilirlik algısını sağlamlaştırır ve durum da güvenin oluşumuna katkı sağlar. Daha önce yapılan çeşitli çalışmalarda hizmet telafisi tatmininin güveni etkilediği ortaya konulmuştur (Kau ve Loh, 2006; Kim vd., 2009; Ok, vd., 2005). Bu doğrultuda H_4 hipotezi şu şekilde ifade edilebilir;

H_4 : Hizmet telafisi sonrası elde edilen telafî tatmini, işletmeye duyulan güveni olumlu yönde etkiler.

Sosyal değişimin karşılıklı ilişki ve güven beklentisine dayanmaktadır. Bu yüzden müşterilerin hizmet telafisinden elde ettiği tatmin beklentilerinin ötesine geçtiğinde firmaya olan güveni de artar, güven ise işletmeye fayda sağlayabilecek tekrar satın alma niyeti ve olumlu ağızdan ağıza iletişim yapma niyetini artırır (Maxham III, 2001, s.13). Kim vd. (2009), Kau ve Loh (2006) ve Dewit vd.(2008) yaptıkları çalışmalarda güvenin hem olumlu ağızdan ağıza iletişim yapma niyetini hem de tekrar

satın alma niyetini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada da güvenin tekrar satın alma ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti üzerinde olumlu etkisi olduğu beklenmekte ve H_5 ve H_6 hipotezleri şu şekilde ifade edilmektedir;

H₅: Hizmet telafisi sonrası elde edilen güven, tekrar satın alma niyetini olumlu yönde etkiler.

H₆: Hizmet telafisi sonrası elde edilen güven, olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetini olumlu yönde etkiler.

Araştırma Tasarımı

Bu çalışmada, hizmet telafisi sonrası algılanan adaletin telafi tatminine, oluşan telafi tatmininin ise tüketicilerin davranışlarına etkisini incelemek amacıyla senaryo ve rol oynama tekniğine dayalı deneysel yöntem kullanılmıştır. Özellikle hizmet telafisinin tatmine ve davranışsal niyetlere etkisinin değerlendirilmesinde, deneysel yöntem pazarlama çalışmalarında oldukça sık kullanılmaktadır. Çünkü bu yöntem yardımıyla hizmetin türü, durumsal faktörler, telafilerin nitelikleri uyarıcıların farklı düzeyleri yardımıyla kolayca manipüle edilebilir. (Smith ve Bolton, 2002, s.10).

Senaryolar oluşturulmadan önce hangi hizmet sektörünün çalışma alanı olacağı konusunda ilgili literatür incelenmiş ve kuaförlük hizmetine karar verilmiştir. Yaş, cinsiyet, eğitim durumu, gelir seviyesi gibi demografik değişkenler açısından herkesin sıklıkla kullanımına uygun bir hizmet alanı olması ve kuaförlük hizmetinde yaşanan başarısızlık durumlarında, müşterilerin işletmeye karşı tutum ve davranışlarını kolaylıkla değiştirebilmesi nedeniyle kuaförlük hizmeti çalışma alanı olarak belirlenmiştir.

Hizmet sektörünün seçilmesinin ardından, bu sektörde yaşanabilecek olası başarısızlık durumlarının ve sunulabilecek telafilerin senaryolara yansıtılması aşamasına geçilmiştir. Bu doğrultuda, senaryoları oluşturmak amacıyla 14 kişi ile odak grup görüşmesi yapılmıştır. Odak grup görüşmesi dikkate alınarak tek bir başarısızlık senaryosu ve etkileşimsel, prosedürel, dağıtımsal adalet boyutlarının düşük ve yüksek olmasını temsil edecek 8 (2x2x2) adet telafi senaryosu oluşturulmuştur. Örneğin bir telafi senaryosunda etkileşimsel dağıtımsal ve prosedürel adaletin düşük olduğu ifadeler yer alırken; bir başka telafi senaryosunda etkileşimsel adaletin yüksek, prosedürel ve dağıtımsal adaletin düşük olduğu ifadeler yer almaktadır. Her bir cevaplayıcıya başarısızlık senaryosu ve oluşturulan telafi senaryosu türlerinden bir tanesi verilmiş ve sırasıyla başarısızlık senaryosunu ve telafi senaryosunu okumaları istenmiştir. Daha sonra senaryolardaki durumun içinde olduklarını hayal ederek ölçek sorularını cevaplamaları istenmiştir.

Ölçeklerin Hazırlanması ve Örneklem Seçimi

Etkileşimsel, prosedürel ve dağıtımsal adalet, telafi tatmini ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti ölçekleri Maxham ve Netemayer (2002); Blodget vd. (1997); Rio- Lanza vd. (2009) çalışmalarında kullanılan ölçeklerden oluşturulmuştur. Ayrıca güven ölçeği Morgan ve Hunt (1994), tekrar satın alma niyeti ölçeği ise Maxham ve Netemayer (2002) çalışmalarından alınmıştır. Çalışmada (1) kesinlikle katılmıyorum (7) kesinlikle katılıyorum cevaplarını temsil edecek şekilde 7'

li likert ölçeği kullanılmıştır. Çalışmanın ana kümesini Mersin’de kuaförlük hizmeti alan yetişkin insanlar oluşturmaktadır. Temmuz - Ekim 2014 tarihleri arasında kolayda örneklem yöntemiyle 360 anket toplanmıştır.

Analiz ve Bulgular

Ankete cevap veren 360 kişinin % 49.4 ’ü kadın, % 51.6’sı erkektir. Katılımcıların % 31.4’ü evli, %68,6’ sı bekarıdır. Yaş dağılımları incelendiğinde; %32,8’i 16-21, %33,6’ sı 22-27 yaş, %13,9’u 28-33 yaş, %10,6’ sı 34-39 yaş, %5’ i 40-45 yaş, %2,8’ i 46-51 yaş, %1,4’ ü 52 ve üzeri yaş aralığındadır. Eğitim durumları; %1,9’ u ilkokul, %2,8’ i ortaokul, %53,3’ ü lise, %10,6’ sı ön lisans, %20,8’ i lisans, %10,6’ sı ise lisansüstü eğitim mezunudur. Gelir durumlarına göre incelendiğinde ise; %24,7’ sinin geliri 500 TL ve altı, %35’ i 500-1000 TL arası, %12,5’ i 1001-2000 TL arası, %15’ i 2001-3000 TL arası, %7,2’ si 3001-4000 TL arası, %5,6’sı 4000 TL üzeri gelire sahiptir.

Çalışmanın geçerli ve güvenilir sonuçlar vermesi ölçme araçlarının da geçerlik ve güvenilirliğe sahip olmasıyla mümkündür (Demirali, 1995, s.126). Bu nedenle araştırmanın hipotezlerini test etmeden önce, algılanan adalet boyutlarını, telafi tatminini, güveni, tekrar satın alma niyetini ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetini (örtük değişkenlerin) ölçen ölçeklerin psikometrik açıdan ne kadar iyi olduklarının belirlenmesi için geçerlik ve güvenilirlikleri sınanmıştır.

Ölçeklerin güvenilirliklerinin ölçülmesinde, Cronbach Alfa iç tutarlılık değeri güvenilirlik kriteri olarak kullanılmıştır. Çalışmada yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin alfa katsayıları hesaplanarak Tablo 1’de verilmiştir. Nunnally (1978), bu katsayıların 0,7’ nin üzerinde olmasının çalışmanın güvenilir olarak kabul edilmesi için yeterli olacağını belirtmiştir. Araştırmamızda yer alan boyutların ölçeklerine ait alfa değerleri incelendiğinde önerilen 0,70 düzeyinden yüksek olduğu görülmektedir.

DeVellis (1991), ölçüm geçerliliğinin sağlanması için kapsam, kriter ve yapı geçerliklerinin sağlanması gerekliliğinden söz etmiştir. Çalışmamızda kapsam geçerliliğini sağlamak amacıyla, oluşturulan ölçekler, üç pazarlama alan uzmanı tarafından değerlendirilmiştir. Çalışmanın ölçekleri, daha önce uygulanmış ve başarılı olmuş çalışmalardan oluşturulduğu için çalışmada kullanılan ölçeklerin kriter geçerliliğini sağlandığı kabul edilmiştir. Araştırmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini test etmek ve hipotezlerin yapısal eşitlik modeli ile analiz edilmesinden önce, ölçme modelinin iyi uyum değerlerine sahip olup olmadığının belirlemek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır.

Tablo.1 Ölçüm Modeline İlişkin Sonuçlar ve Güvenilirlikleri

Çalışmanın Boyutları ve Ölçek Soruları	SRK*	Ölç. Hatası	CR, VE, α
Etkileşimsel adalet			CR = 0,86 VE = 0,55 $\alpha = 0,859$
Sorumla ilgilenirken kuaför dükkanının sahibi ve kuaför çalışanı bana kibar davrandı.	0,77	0,41	
Kuaför dükkanının sahibi sorunu çözerken görüşlerimi dikkate aldı.	0,78	0,38	
Kuaför dükkanının sahibi ve kuaför çalışanı gereğine uygun şekilde sorumla ilgilendi.	0,76	0,43	
Sorumun çözümü sırasında iş yeri sahibinin ve kuaför çalışanının beni önemsedikleri görünüyordu.	0,69	0,53	
Kuaför dükkanının sahibinin ve kuaför çalışanının benimle iletişimi ve bana karşı davranışları kabul edilebilirdi.	0,71	0,49	
Prosedürel Adalet			CR = 0,84 VE = 0,51 $\alpha = 0,835$
XYZ işletmesinin sorumla ilgilenilmesi sürecinde iyi ilke ve uygulamalara sahip olduğumu hissettim.	0,80	0,35	
XYZ işletmesinin yaşanan sorunları ele almada gereğine uygun ilke ve uygulamalara sahip olduğumu hissettim.	0,68	0,54	
Sorumun ortaya çıkmasından çözümüne kadar geçen süre mümkün olduğunca kısaydı.	0,64	0,60	
Bana hizmet veren kuaför çalışanı karşılaştığı sorunları çözmede esnek olduğunu gösterdi.	0,68	0,54	
XYZ işletmesinin sahip olduğu ilke ve yöntemler sayesinde, kuaför çalışanı doğru bir şekilde sorumla ilgilendi.	0,76	0,43	
Dağıtımsal Adalet			CR = 0,86 VE = 0,56 $\alpha = 0,863$
Yaşadığım zaman kaybını ve sıkıntıyı öz önüne aldığımda, XYZ işletmesinin bu başarısızlığı gidermek için sunduğu telafi (başarısızlığı düzeltici uygulama) kabul edilebilirdi.	0,80	0,36	
Bu olay benim için sorun yaratmış olmasına rağmen, XYZ işletmesinin bu sorunu çözmek için gösterdiği çabalar benim için olumlu sonuçlar doğurdu.	0,63	0,60	
XYZ işletmesi tatmin edici bir telafi sunmak için yeterli çabayı gösterdi.	0,82	0,32	
Yaşadığım sorunun yaratmış olduğu rahatsızlığı göz önüne aldığında, XYZ işletmesinin sunduğu telafi adildi.	0,70	0,51	

Sorunuma karşılık XYZ işletmesinin sunduğu hizmet telafisi olması gerekenden de iyiydi.	0,78	0,39	
Telafi Tatmini			
Bence XYZ işletmesi yaşadığım hizmet başarısızlığını tatmin edici bir çözüm ile gidermiştir.	0,86	0,25	CR = 0,91 VE = 0,77 α = 0,906
Sorunumla ilgilenilme ve sorunumun çözümlenme şekli beni tatmin etti.	0,88	0,22	
Genel olarak XYZ işletmesinden aldığım hizmetten tatmin oldum.	0,88	0,23	
Güven			
Bence XYZ işletmesi güvenilirirdi.	0,78	0,39	CR = 0,88 VE = 0,58 α = 0,874
XYZ işletmesine güven duydum.	0,68	0,53	
XYZ işletmesinin yaptıklarının doğruluğuna güvenilebilir.	0,75	0,43	
XYZ işletmesinin hizmet sunumunda dürüst bir politika izlediğini düşünüyorum.	0,79	0,37	
Kuaförün dürüst olduğunu düşünüyorum.	0,81	0,35	
Tekrar Satın Alma Niyeti			
Bir dahaki sefere de bu kuaföre hizmet almak için giderdim.	0,82	0,32	CR = 0,87 VE = 0,69 α = 0,854
Gelecekte de bu kuaförden hizmet almaya devam ederdim.	0,90	0,18	
Gelecekte bu kuaförden hizmet almazdım. ®	0,72	0,40	
Olumlu Ağızdan Ağıza İletişim			
Bu kuaför hakkındaki olumlu düşüncelerimi yayarım.	0,93	0,14	CR = 0,91 VE = 0,78 α = 0,910
Bu kuaförü tüm arkadaşlarıma öneririm.	0,87	0,24	
Arkadaşlarım bir kuaför arıyor olsalardı onlara bu kuaförü denemelerini önerirdim.	0,85	0,28	
<p>* Standart Yük ve Hata değerlerinin tamamı 0,01 düzeyinde anlamlıdır. CR = Birleşik Güvenirlilik α = Cronbach Alfa VE = Açıklanan Varyans ® Ters kodlanmış ölçek sorusu.</p> $CR = \frac{(\sum_{i=1}^n \lambda_i)^2}{(\sum_{i=1}^n \lambda_i)^2 + \sum_{i=1}^n \delta_i} \quad VE = \frac{\sum_{i=1}^n \lambda_i^2}{\sum_{i=1}^n \lambda_i^2 + \sum_{i=1}^n \delta_i}$ <p>Denklemleri buraya yazın.</p>			

Doğrulamalı faktör analizi neticesinde elde edilen standardize edilmiş faktör yük değerleri, her bir değişkenin içinde bulunduğu faktörü açıklanan varyans düzeyini gösteren R^2 değerleri ve standart hatalar Tablo 1’de verilmiştir. Tablo 1 incelendiğinde örtük değişkenlerden gözlenen değişkenlere tanımlanmış olan yollara ilişkin standardize edilmiş faktör yük değerlerinin 0,63 ile 0,93 arasında değerler aldığı görülmektedir. Bu değerlerin 0,5 ile 1 (Kline, 2005) arasında bir değer alması gerektiği dikkate alındığında, çalışmada yer alan her bir gözlenen değişkenin örtük değişkeni güçlü bir şekilde yordadığını göstermektedir. Ayrıca doğrulamalı faktör analizi için tüm ilişkilere ait t değerleri 2,58’in üstündedir. T değerlerinin 2,58’in üstünde olması parametre değerlerinin 0,01 düzeyinde anlamlı olmasını ifade eder (Şimşek, 2007, s.85). Bu değerlerin yüksek olması her bir maddenin kendi gizil değişkeninin iyi bir temsilcisi olduğuna dair bilgi vermektedir.

Ölçme modeline ilişkin tüm parametre değerlerinin anlamlı olması, modelin doğru ya da kabul edilebilir bir model olarak görülmesi için tek başına yeterli değildir. Modelin bir bütün olarak kabul edilebilirliğini test etmek için uyum iyiliği değerleri kullanılmıştır. Literatürde en yaygın kullanılan uyum iyiliği kriterleri ve bu kriterlerin sahip olması gereken değerler Tablo 2’de verilmiştir. Tablonun sağ tarafındaki son iki sütunda uyum iyiliği sınır değerleri için hem iyi uyum aralıkları hem de kabul edilebilir uyum aralıkları yer almaktadır. Uyum iyiliği skorlarının bu aralıkların içinde olması gerekmektedir. Tablonun sol tarafında ise doğrulamalı faktör analizine ait uyum iyiliği skorları yer almaktadır.

Tablo.2 Doğrulamalı Faktör Analizi Uyum İyiliği Sonuçları

Uyum İndeksi	(N=360)	İyi uyum ¹	Kabul edilebilir uyum ¹
Ki-kare (X^2)	402,51		
X^2/df	1,131	$0 \leq X^2/df \leq 2$	$2 < X^2/df \leq 3$
RMSA	0,019	$0 \leq RMSA \leq ,05$	$,05 < RMSA \leq ,08$
CFI	0,99	$,97 \leq CFI \leq 1,00$	$,95 < CFI \leq ,97$
GFI	0,93	$,95 \leq GFI \leq 1,00$	$,90 < GFI \leq ,95$
AGFI	0,91	$,90 \leq AGFI \leq 1,00$	$,85 < AGFI \leq ,90$
NFI	0,96	$,95 \leq NFI \leq 1,00$	$,90 < NFI \leq ,95$
NNFI	0,99	$,97 \leq NNFI \leq 1,00$	$,95 < NNFI \leq ,97$
SRMR	0,035	$0 \leq SRMR \leq ,05$	$,05 < SRMR \leq ,10$

¹**Kaynak:** Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), p.52.

Tablo 2’den görüleceği üzere, çalışmanın örneklem seti için GFI dışında tüm uyum iyiliği kriterleri iyi uyuma sahipken; her iki başarısızlık durumu için de GFI uyum iyiliği indeksi kabul edilebilir sınır değer içerisindedir. Dolayısıyla, doğrulamalı faktör analizi sonuçları dikkate alındığında, ölçüm modelinde yer alan tüm maddelerin model ile uyum gösterdiği görülmektedir.

Doğrulamalı faktör analizi kapsamında analiz edilen ölçüm modeli, yapı geçerliliğinin sağlanması açısından da değerlendirilmiştir. Yapı geçerliliğinden söz

edebilmek için yakınsama geçerliliğinin (convergent validity) ve ayırışma geçerliliğinin (discriminant validity) sağlanması gerekmektedir (Ong ve Van Dulmen, 2007, s.66). Bir ölçeğin yakınsama geçerliliğini sağlaması için ise birleşik güvenilirlik (composite reliability) ve açıklanan ortalama varyansın (average variance extracted) belirli kriterleri sağlaması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981, s.45). Birleşik güvenilirlik faktörler arası içsel tutarlılığı gösterirken, açıklanan ortalama varyans faktörle ilgili değişkenlerin açıkladıkları varyansı temsil eder. Yakınsama geçerliliğinin sağlanması için; faktörlerin açıklanan ortalama varyans değerlerinin 0.50 ve üzerinde ve birleşik güvenilirlik katsayılarının ise 0.70 değerinin üzerinde olması gerekmektedir (Hair vd, 1995, s.642). Tablo 2’de ölçüm modeline ait boyutların birleşik güvenilirlik ve açıklanan varyans değerleri yer almaktadır. Buna göre, ölçüm modelini oluşturan ölçeklerin birleşik güvenilirlik (CR) katsayıları 0.70 değerinin üzerindedir. Ayrıca, bütün faktör boyutlarının açıklanan ortalama varyans değerleri de (VE) 0,50 ve üzerindedir. Bu sonuçlar yapı geçerliliğinin ilk koşulu olan yakınsama geçerliliğinin çalışmada yer alan ölçekler için sağlandığını göstermektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi yapı geçerliliğinin sağlanmasının diğer kriteri ayırışma geçerliliğinin sağlanmasıdır. Ayırışma geçerliği, bir modelde yer alan faktörlerin birbirlerinden ne derece ayrıştığını gösterir. Bir ölçeğin ayırışma geçerliliğini incelemek için her bir boyutun açıkladığı ortalama varyansın karekökü ile boyutlar arası korelasyon değerleri karşılaştırılır. Ayırışma geçerliliğinin sağlanması için açıklanan ortalama varyansın karekökünün boyutlar arası korelasyon değerlerinden yüksek olması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981, s.45).

Tablo.3 Yapılar Arası Korelasyon ve Ayırışma Geçerliliği

	ETK	PRO	DAG	TTAT	GVN	TSN	OAAİ	$\sqrt{VE}$
ETK	1							0,74
PRO	0,20*	1						0,71
DAG	0,20*	0,18*	1					0,75
TTAT	0,41*	0,41*	0,28*	1				0,88
GVN	0,16*	0,10*	0,16*	0,28*	1			0,76
TSN	0,39*	0,33*	0,36*	0,52*	0,27*	1		0,83
OAAİ	0,22*	0,17*	0,14*	0,29*	0,16*	0,38*	1	0,88

* $p < 0,01$ düzeyinde anlamlı.
** $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı.

Tablo 3’de görüldüğü üzere, her boyutun açıklanan ortalama varyansının karekökü, boyutların birbirleri ile olan korelasyonlarından yüksektir. Bu durum ölçeklerin ayırışma geçerliğine sahip olduğunu gösterir. Ölçüm modeli için yakınsama ve ayırışma geçerliliğinin sağlanması yapı geçerliliğinin sağlandığı anlamına gelmektedir. Yapılan doğrulayıcı faktör analizi ve yapı geçerliliği analizleri neticesinde ölçüm modelinde var olan yapılara ve gözlenen değişkenlere ilişkin tatmin edici

sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu sebeple veri setleri ve değişkenler ile yapısal modelin uygulanmasında bir sorun görülmemektedir.

Araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır. Yapısal eşitliğe ilişkin ölçüm modelinde hizmet telafisi sonrası algılanan adaleti oluşturan üç boyutun telafi tatmini üzerindeki etkileri, telafi tatmininin güven, tekrar satın alma niyeti ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti üzerine etkileri ve son olarak da güvenin tekrar satın alma değeri ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti üzerine etkileri yer almaktadır. Model testi sonucu elde edilen uyum iyiliği değerleri, modelin kabul edilebilir bir model olduğunu göstermektedir ($X^2/df=1,24$; $RMSEA=0,026$; $GFI=0,92$; $AGFI=0,90$; $SRMR=0,054$; $CFI=0,99$; $NFI=0,96$; $NNFI=0,99$). Yapısal eşitlik modeline ait uyum indeksleri incelendikten sonra, modeldeki ilişkiler, ilişkilerin etki dereceleri ve bu ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığının, modele ait parametreler göz önünde bulundurularak incelenmesi gerekmektedir.

Tablo.4 Yapısal Modele İlişkin Sonuçlar

Hipotez	Katsayı	Standart Hata	t değeri	Anl.	Hipotez Testi
H _{1a}	0,36	0,054	6,70	p<0,01	Kabul
H _{1b}	0,36	0,054	6,55	p<0,01	Kabul
H _{1c}	0,17	0,052	3,36	p<0,01	Kabul
H ₂	0,58	0,059	5,89	p<0,01	Kabul
H ₃	0,32	0,059	5,44	p<0,01	Kabul
H ₄	0,31	0,059	5,34	p<0,01	Kabul
H ₅	0,14	0,053	2,57	p<0,05	Kabul
H ₆	0,093	0,059	1,58	p>0,10	Red

Yapısal modele ilişkin sonuçlar Tablo 4' de görülmektedir. Yapısal eşitlik analizi sonucuna göre algılanan adaleti oluşturan etkileşimsel adalet (0,36, p<0,01), prosedürel adalet (0,36, p<0,01) ve dağıtımsal adalet (0,17, p<0,01) boyutlarının, telafi tatmini üzerinde istatistiksel olarak olumlu etkisi vardır. Bu sonuca göre H_{1a}, H_{1b} ve H_{1c} hipotezleri 0,01 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Telafi tatminini en çok etkileyen adalet boyutları prosedürel (0,36) ve etkileşimsel adalettir (0,36). Telafi tatmini (0,58, p<0,01) ve güvenin (0,14, p<0,05) tekrar satın alma niyeti üzerinde istatistiksel olarak olumlu etkisi vardır. Bu sonuca göre H₂ hipotezi 0,01 anlamlılık düzeyinde kabul edilirken; H₅ hipotezi 0,05 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Telafi tatmininin (0,31, p<0,01) güven üzerinde istatistiksel olarak olumlu etkisi vardır ve H₄ hipotezi 0,01 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Telafi tatmininin (0,32, p<0,01) olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti üzerinde istatistiksel olarak olumlu etkisi varken; güvenin (0,093, p>0,10) istatistiksel olarak anlamlı etkisi bulunmamıştır. Dolayısıyla, H₃ hipotezi 0,01 anlamlılık düzeyinde kabul edilirken; H₆ hipotezi red edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonucunda etkileşimsel, prosedürel ve dağıtımsal adalet boyutlarının telafi tatminini olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir. Daha önce yapılan çalışmalarda bu çalışmayı destekler nitelikte adalet boyutlarının telafi tatmini üzerinde olumlu etkisi olduğunu ortaya koymaktadır (Tax vd., 1998; Smith vd. 1999; Maxham ve Netemayer, 2002; Ok vd. 2005; Kau ve Loh, 2006). Ayrıca çalışmada, etkileşimsel ve prosedürel adaletin telafi tatminini dağıtımsal adalete göre daha çok etkilediği görülmektedir. Maxham ve Netemayer (2002) ve Rio Lanza vd. (2009), prosedürel, dağıtımsal ve etkileşimsel adaletin, tatmini, hizmet türüne göre farklı düzeylerde etkileyeceğini belirtmişlerdir. Özellikle mal üzerinden sunulmayan, üretiminin ve tüketiminin eş zamanlı, alıcı ve satıcı ilişkilerinin yoğun olduğu hizmetlerde kişilerin ikili ilişkilere (etkileşimsel adalet) ve işletmenin sahip olduğu ilke ve uygulamalara (prosedürel adalet) daha çok önem verebileceğini belirtmişlerdir.

Hizmet başarısızlığı literatüründe hizmet telafisi sonrası oluşan tatminin, müşterilerin işletmeye duyduğu güveni, tekrar satın alma ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetlerini olumlu yönde etkilediğine ilişkin çalışmalar yer almaktadır (Tax vd., 1998; Ok vd. 2005; Lii vd., 2012; Maxham III, 2001). Bu çalışmada da telafi tatmininin artmasının işletmeye olan güveni, tekrar satın alma ve olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetlerini arttırdığı belirlenmiştir. Kim vd. (2009) ve Lii vd. (2012), güvenin hem tekrar satın alma niyetini hem de olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetini olumlu yönde etkilediğini belirlemişlerdir. Ancak bu çalışmada güvenin tekrar satın alma niyeti üzerinde olumlu etkisi olduğu bulunurken; olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti ile ilişkisi bulunamamıştır. Bu durum McQuilken (2010) ve Barakat vd. (2014)'nin çalışmalarında, güvenin olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti üzerindeki olumlu etkisinin, başarısızlığın büyüklüğü arttıkça azalacağı yönündeki görüşleri ile açıklanabilir. Dolayısıyla, bu çalışmada güvenin olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyetini etkilememesi, senaryolarda sunulan hizmet başarısızlığının cevaplayıcılar tarafından büyük bir başarısızlık olarak algılanmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Çalışmanın sonuçları doğrultusunda yöneticiler algılanan adaletin üç boyutunun güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu ve üçünün de hizmet telafisi sonrası tatmin üzerinde etkili olduğunu bilmelidirler. İşletmeler, algılanan adaletin tatmin üzerine etkisini görmezden gelmemeli ve etkili bir hizmet telafisi sürecinde algılanan adaletin üç bileşenini de göz önünde bulundurmalıdırlar. Hizmet telafisinde yöneticilerin dikkat etmesi gereken diğer bir konu ise gereğine uygun telafiler yerine getirmektir. Müşterilerin başarısızlıklar karşısındaki telafi beklentileri farklılık gösterebilmektedir. Müşterilerin başarısızlık karşısında beklediği telafiler, başarısızlığın büyüklüğü, başarısızlığın yaşandığı hizmet sektörünün özellikleri, başarısızlığın kimden kaynaklandığı gibi değişkenlere bağlı olarak farklılık gösterebilir. Bu sebeple yöneticiler sunacakları telafileri belirlerken bu gibi değişkenleri de göz önünde bulundurmalıdırlar.

Hizmet telafilerinin müşteri ile ilişkilerin güçlendirilmesinde önemli bir rolü vardır. İyi yönetilmiş bir telafi süreci sonucunda oluşan tatmin, işletme ve müşteriler arasında güvenilir bir ilişkinin gelişmesine olumlu bir etki yapacaktır ve böylece müşterinin işletmeye olan bağlılığı ve uzun dönemli ilişkileri güçlenecektir. Hizmet

başarısızlığı sonrası yapılan etkili hizmet telafileri güven, tekrar satın alma, olumlu ağızdan ağza iletişim yapma niyeti gibi işletmeler için önemli davranışların oluşmasında önemli bir rol oynar.

Tüm bu sonuçlar göz önüne alındığında, işletme yöneticileri özellikle hizmet işletmelerinde başarısızlıkları azaltabileceklerini fakat tamamen ortadan kaldıramayacaklarının farkında olmalıdır. Başarısızlıktan kaynaklanan tatminsizlik durumunu tatmine dönüştürebilmek açısından yaşanan hizmet telafileri işletmeler için önemli bir fırsattır. Bu fırsat iyi kullanıldığı takdirde müşterinin işletmeye olan güveni artacak, işletme müşteri kaybetmeyecek ve müşteriler işletme hakkında ki olumlu görüşlerini başkalarıyla paylaşacaktır. Bu da müşteri ve işletme arasında uzun dönemli ilişkilerin gelişmesine önemli bir katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Barakat, L.L., Ramsey, J.R., Lorenz, M. P. & Gosling, M. (2014). Severe service failure recovery revisited: evidence of its determinants in an emerging market context. *International Journal of Research in Marketing*, 31, 1-5.
- Blodgett J. G., Hill D. J. & Tax S. S. (1997). The effects of distributive, procedural and interactional justice on postcomplaint behavior. *Journal of Retailing*, 73(2), 185– 210.
- Blois, K. J. (1999). Trust in business to business relationships: an evaluation of its status. *The Journal of Management Studies*, 36 (2), 197-215.
- Demirali, Y. E. (1995). Ölçeklerde geçerlik ve güvenilirlik. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7, 125-148.
- DeVellis, R.F. (1991). *Scale development: theory and applications*. Sage Publications, U.S.A.
- DeWitt, T., Nguyen, D.T. & Marshall, R. (2008). Exploring customer loyalty following service recovery the mediating effect of trust and emotions. *Journal of Service Research*, 10(3), 269-281.
- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Garbarino, E. & Johnson, M.S. (1999). The different role of satisfaction, trust, and commitment in customer relationship. *Journal of Marketing*, 63(2), 70-87.
- Grönroos, C. (2007). *Service Management and Marketing. Customer Management In Service Competition* (3th. Edition) John Wiley & Sons.
- Hair, J.F., Anderson, R.E., Tatham, R. L. & Black, W.C. (1995). *Multivariate data analysis with readings* (4th Edition), Prentice Hall. New Jersey.
- Haksever, C., Render, B., Russell, R.S. & Murdick, R.G. (2000). *Service Management And Operations* (2nd edition). New Jersey: Prentice Hall.
- Hofmann, K.D. & Bateson, J.E.G. (2006). *Services Marketing: Concepts, Strategies and Cases* (3th Edition), Thomson/South Western.
- Kau, A.K. & Loh, W.Y. (2006). The effects of service recovery on consumer satisfaction : a comparison between complainants and non-complainants. *Journal of Service Marketing*. 20(2). 101-111.

- Kim, T., Kim, W.G. & Kim, H.B. (2009). The effects of perceived justice on recovery satisfaction, trust, word-of-mouth, and revisit intention in upscale hotels. *Tourism Management*, 30, 51–62.
- Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. (2. Baskı), The Guilford Press, New York.
- Lii, Y.S., Ding, M.C. & Chiang, H. (2012). Relative effects of perceived justice in airline service recovery: Is corporate reputation a double-edged sword?. *Business and Information, Sapporo July 3-5*, 596-618.
- Matos, C.A., Henrique, J.L. & Vargas Rossi, C.A. (2007). Service recovery paradox: a meta-analysis. *Journal of Service Research*, 10(1), 60-77.
- Mattila, A.S. & Patterson, P.G. (2004). Service recovery and fairness perceptions in collectivist and individualist contexts. *Journal of Service Research*, 6(4), 336-346.
- Maxham III, G. J. (2001). Service recovery's influence on consumer satisfaction, positive word-of-mouth, and purchase intentions. *Journal of Consumer Research*, 54, 11-24.
- Maxham III, J.G. & Netemayer, R. G. (2002). Modeling customer perceptions of complaint handling over time: The effects of perceived justice on satisfaction and intent. *Journal of Retailing*, 78, 239–252.
- Mccoll-Kennedy, J.R. & Sparks, B.A. (2003). Application of fairness theory to service failures and service recovery. *Journal of Service Research*, 5(3), 251-266.
- McQuilken, L. (2010). The influence of failure severity and employee effort on service recovery in a service guarantee context. *Australasian Marketing Journal*, 18, 214–221.
- Morgan, R. M., & Hunt, S. (1994). The commitment-trust theory of relationship marketing. *Journal of Marketing*, 58(3), 20-38.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory*. New York: Mc Graw-Hill.
- Ok, C., Back, K.J. & Shanklin, C.W. (2005). Modeling roles of service recovery strategy: a relationship –focused view. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 29, 484 -508.
- Ong, A.D. & Van Dulmen, M.H.N. (2007). *Handbook of Methods in Positive Psychology*. Oxford University Press.
- Parasuraman, A. (1998). Customer service in business-to-business markets: an agenda for Research. *Journal of Business and Industrial Marketing*, 13 (4/5), 309 - 321.
- Rio-Lanza, A. B., Vazquez-Casielles, R. & Diaz-Martin A.M. (2009). Satisfaction with service recovery: Perceived justice and emotional responses. *Journal of Business Research*, 62(8), 775-781.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research*, 8(2), 23-74.
- Smith, A. K. & Bolton, R. N. (2002). The effect of customers' emotional responses to service failures on their recovery effort evaluations and satisfaction judgments. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 30(1), 5-23.

- Smith, A.K., Bolton, R.N. & Wagner, J. (1999). A model of customer satisfaction with service encounters involving failure and recovery. *Journal of Marketing Research* 36, 356-372.
- Stauss, B. (2002). The dimensions of complaint satisfaction: process and outcome complaint satisfaction versus cold fact and warm act complaint satisfaction, *Managing Service Quality*, 12(3), 173-183.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş*. Ankara: Ekinoks Yayınları.
- Tax, S. S., Brown, S.W. & Chandrashekar, M. (1998). Customer evaluations of service complaint experiences: Implications for relationship marketing. *Journal of Marketing*, 62(2), 60-76.

**ZAMANIN GEÇİŞİNE İLİŞKİN METAFORLAR:
SHUKUR XOLMIRZAYEV'İN ÖYKÜLERİNDE UZAM AÇISINDAN ZAMAN**

Sıla GEN*

ÖZET

Bu çalışma, zamanın geçişinin metaforik açıdan nasıl algılandığını ele almakta ve Özbek yazar Shukur Xolmirzayev'in öykülerinde zamanın geçişini yansıtan metaforları kavramsal metafor kuramı açısından incelemektedir. Çalışmanın amacı Shukur Xolmirzayev'in öykülerinden yola çıkarak zamanın geçişine ilişkin metaforların Özbekçedeki görünümünü yansıtmaktır.

Giriş bölümünde zaman kavramı ile kavramsal metafor kuramına ilişkin genel bir çerçeve sunulmaktadır. İkinci bölümde kavramsal metafor kuramında zamanın geçişini yansıtan metaforlar ile zamanın uzamsal açıdan kavramlaştırıldığı *ön-arka* ve *önce-sonra* kavramlarına değinilmektedir. Üçüncü bölümde Shukur Xolmirzayev'in öykülerinde zamanın geçişini yansıtan metaforik ifadeler incelenmektedir. Sonuç bölümünde ise çalışmadan elde edilen bulgular sunulmakta ve değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Metafor, kavramsal metafor, zamanın geçişi, uzam açısından zaman, Özbekçe, Shukur Xolmirzayev.

**TIME PASSING METAPHORS:
TIME AS SPACE IN SHUKUR XOLMIRZAYEV'S SHORT STORIES**

ABSTRACT

This study deals with how time passing is perceived metaphorically and examines time passing metaphors in short stories of Shukur Xolmirzayev, who is an Uzbek author, center around the conceptual metaphor theory. The aim of this study is presenting a view of time passing metaphors in Uzbek on the basis of Shukur Xolmirzayev's short stories.

Introduction section of the study presents a general framework about time notion and conceptual metaphor theory. Second section offers time passing metaphors in conceptual metaphor theory and addresses *front-back* and *before-after* notions which conceptualise time in terms of space. Third section examines metaphorical expressions which represent time passing metaphor in Shukur Xolmirzayev's short stories. Conclusion section of the study presents and evaluates the results of the study.

Key Words: Metaphor, conceptual metaphor, time passing, time as space, Uzbek, Shukur Xolmirzayev.

1. Giriş

1.1. Zaman Kavramı ve Zaman-Mekân-Hareket İlişkisi

Aristoteles, tek başına tanımlanması oldukça zor bir kavram olan zamanı mekân ve hareketten ayrı tutmakta ancak onlardan bağımsız görmemektedir. Özdeğin

---

* Arş.Gör., Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, silagen@gmail.com

bulunmadığı yerde zaman ve uzayın da bulunmadığını söyleyen Aristoteles'in (Hançerlioğlu, 1999, s. 471) zaman anlayışının temelini *önce* ve *sonra* kavramları oluşturur (Aristoteles, Augustinus & Heidegger, 2007, s. 17). Zaman, devinimin *önce* ile *sonra* açısından belirlenmesiyle anlaşılır. Devinimdeki *önce* ile *sonrayı* algıladığımızda zamanın geçtiğini söyleriz. Buna göre Aristoteles, zamanı "önce ile sonraya göre devinim sayısı" biçiminde tanımlar (Aristoteles, Augustinus & Heidegger, 2007, s. 17). Bedia Akarsu, zamanı şöyle tanımlar: "Oluş, gelip geçiş, değişme ve süreklilik biçimi; dönüşü olmayan bir doğrultuda birbiri ardından gitme. Zaman, sürüp giden doğru bir çizgi olarak düşünülebilir; geriye doğru sonsuza değin uzanır (geçmiş), aynı zamanda ileriye doğru (geleceğe) akıp gider" (Akarsu, 1988, s. 203). İvan Frolov'un yönetiminde hazırlanan *Felsefe Sözlüğü*'nde zaman, mekânla birlikte tanımlanır. "*Zaman ve mekân (uzay)* maddenin temel varoluş biçimleridir" (Frolov, 1997, s. 541). Orhan Hançerlioğlu ise zamanı şöyle tanımlar: "Tüm varolanların birbirlerinin yerini alarak zincirlendikleri sonsuz süre... Tüm varolanları içinde bulunduran sınırsız yeri dile getiren *uzay* kavramıyla sıkıca bağımlı olarak özdeğin varolma biçimlerinden başlıcasını dile getirir. Özdeğin başlıca varolma biçimleri zaman, uzay ve devimdir" (Hançerlioğlu, 1996, s. 471).

Yukarıdaki tanımlarda görüldüğü üzere zaman, mekân ve hareket açısından algılanmaktadır. Zamanı tanımlamakta kullanılan dil de bu anlamda metaforiktir çünkü zaman, mekân ve hareket kavramsal açıdan birbiriyle yakından ilişkili ancak farklı kavramlardır. Bunu söz konusu kavramların *Güncel Türkçe Sözlük*'teki tanımlarında da görebiliriz. Mekân "yer, bulunulan yer"; hareket "bir cismin durumunun ve yerinin değişmesi, devinim, aksiyon"; zaman ise "bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit" olarak tanımlanmaktadır (tdk.gov.tr). Mekân ve hareket düz bir anlatımla tanımlanırken, zamanın metafor aracılığıyla tanımlandığı görülmektedir. Bir işin, oluşun zamanın içinde bulunması, zamanın bir kapsayıcı bir mekân olarak metaforlaşmasıyla mümkün olabilir. Zamanın bir mekân olarak kavramlaşması, zamanın geçişinin de hareket açısından kavramlaşmasını beraberinde getirir.

1.2. Kavramsal Metafor Kuramı

Lakoff ve Johnson'un 1980'de yayımladıkları *Metaphors We Live By* adlı çalışma ile ortaya atılan kavramsal metafor kuramı, metaforu yalnızca dilin değil aynı zamanda düşüncenin bir ürünü olarak görür. Bilişsel dilbilime bağlı olarak tanımlanan kavramsal kuramın temel dayanağı, metaforun yalnızca dilin biçimsel bir özelliği olmadığı ancak düşüncenin kendisinin temelinde doğası gereği metaforik olduğudur. Bu görüşe göre kavramsal yapı, alanlar arası haritalamalara ya da kavramsal alanlar arasındaki örtüşmelere göre düzenlenir (Evans & Green, 2006, s. 286).

Bilişsel dilbilimde metafor "kavramsal alanlar arasındaki haritalamalar" (Lakoff, 1993, s. 202), "farklı kavramsal alanlar arasında bulunan haritalamaları veya örtüşmeleri içeren bir kavramsal bağdaştırma biçimi" (Evans, 2007, s. 136) ya da "bir kavramsal alanın başka bir kavramsal alan bakımından anlaşılması" (Kövecses, 2010, s. 4) olarak tanımlanır. Bir kavramsal alanın metaforik ifadelerle anlaşılmasını sağlayan alan 'kaynak alan'dır; bu yolla anlaşılacak alan ise 'hedef alan'dır (Kövecses, 2010, s. 4). Böylece zaman hedef alan, mekân ve hareket ise kaynak alanları oluşturur. Metafor,

soyut kavramları anlamamıza ve soyut düşünmemize aracı olan temel yapılardan biri olarak kabul edilir (Lakoff, 1993, s. 244). Pek çok soyut kavram metafor aracılığıyla anlaşılır ve yapılandırılır. Metafor, zaman gibi anlaşılması güç, soyut bir kavramın anlaşılmasına aracılık eder.

Çağdaş metafor yazınında metafor terimi ile kastedilen kavramsal metafordur. Metafor, kavramsal haritalama ve metaforik ifadeyi kapsayan bir terimdir. *Metafor* ve *metaforik ifade* terimleri birbirinden ayrı tutulur. Metafor, kavramsal haritalama için kullanılır, metaforik ifade ise haritalamayı yansıtan dilsel ifadeler için kullanılır (Lakoff, 1993, s. 209). Böylece “Güzel zaman geçirdik.” metaforik bir dilsel ifade iken ZAMANIN GEÇİŞİ GÖZLEMCİNİN HAREKETİDİR haritalamanın yani metaforun adıdır. Steen, bu farkı *dilsel metafor* ve *kavramsal metafor* terimleriyle ifade eder. Dilsel metaforlar, kavramsal metaforların pek çok farklı biçimde ifadeye dökülmüş biçimleri olarak görülebilir. Dilsel metafor, kavramsal metafordan şöyle ayrılır: Dilsel metafor “Kafam *durdu*.” örneğindeki gibi herhangi bir dilsel veri olarak sunulurken, kavramsal metafor ya da dilsel metaforun kavramsal yapısı ZİHİN MAKİNESİ’deki gibi büyük harflerle gösterilir (Steen, 2007, s. 8).

2. Kavramsal Metafor Kuramında Uzam Açısından Zaman

2.1. Zamanın Geçişi

Kavramsal metafor yazınında zamanın uzamsal açıdan anlaşılması nesnel, mekân ve hareket açısından anlaşılmasını içerir (Lakoff & Johnson, 1980a, 1980b; Lakoff, 1993; Evans; 2006; Kövecses, 2010). Zaman kavramını ifade eden genel metafor ZAMAN UZAMDIR metaforudur. Bunun alt metaforu sayılan ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETTİR, zamanın geçişini yansıtan genel ve neredeyse evrensel bir metafor olarak kabul edilir (Lakoff, 1993, s. 217; Kövecses, 2010, s. 37). Bu metafor şu haritalamaları içerir:

Zamanlar nesnelerdir.

Zamanın geçişi harekettir.

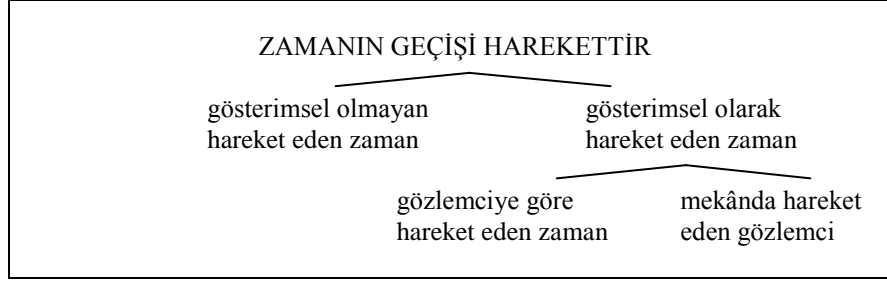
Gelecek zamanlar gözlemcinin önünde, geçmiş zamanlar gözlemcinin arkasındadır.

Biri hareketli, öteki sabit olan iki varlıktan sabit olan gösterimsel olarak merkezi oluşturur (Lakoff, 1993, s. 217; Kövecses, 2010, s. 37).

Lakoff, ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETTİR metaforunun içerdiği haritalamaları açıklayan gerektirimi “Hareket sürekli ve tek boyutlu olduğu için, zamanın geçişi sürekli ve tek boyutludur.” sözleriyle ifade eder (Lakoff, 1993, s. 217). Bu metaforun iki özel görünümü vardır. İlki ZAMANIN GEÇİŞİ NESNENİN HAREKETİDİR; ikincisi ise ZAMANIN GEÇİŞİ GÖZLEMCİNİN MEKÂNDAKİ HAREKETİDİR metaforudur (Lakoff & Johnson, 1980a, s. 52-55, 1980b, s. 467-469; Lakoff, 1993, s. 217; Evans, 2006, s. 62; Kövecses, 2010, s. 37).

Radden, hareket eden gözlemci ve hareket eden zaman haritalamalarının ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETTİR metaforunun *gösterimsel* görünümünü yansıttığı görüşündedir. ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETTİR metaforunun, zaman birimleri arasındaki sabit ilişkiyi gözlemciden bağımsız olarak yansıtan *gösterimsel olmayan* bir görünümü de vardır. Zaman çizgisi tek boyutlu olduğundan zamanlar ve olaylar ancak birbirine göre bir dizi oluştururlar. Önceki ve sonraki zamanlar ya da olaylar arasındaki

sıralama değişmez; geçmişte, şimdi ya da gelecekte meydana gelmesinden bağımsız olarak sabit kalır. Böylece “23 Nisan 19 Mayıs’tan öncedir.”, “yılbaşından bir hafta sonra” gibi ifadeler belirli zamanlar ve olaylar arasındaki sabit zaman ilişkisini gözlemciden, konuşurdan ya da olayın meydana geldiği zamandan bağımsız olarak tanımlar (Radden, 2011, s. 13). Radden zamanın hareket açısından kavramlaştığı metaforları aşağıdaki gibi sınıflandırır (Radden, 2011, s. 30):

Şekil 1. Hareket Açısından Zaman Metaforları.

2.1.1. Hareket Eden Zaman

Bu haritalamayı yansıtan ZAMANIN GEÇİŞİ NESNENİN HAREKETİDİR metaforunda gözlemci sabittir, zamanlar gözlemciye doğru hareket eder (Lakoff, 1993, s. 217). Zaman gelecekte gözlemciye doğru hareket eder, gözlemciyi geçerek geçmişe gider ve gözlemcinin arkasında kaybolur (Evans, 2004, s. 60). Gözlemciyi geçmekte olan zaman şimdiki zamandır. Bu metaforunda zaman, hareket eden bir nesne ya da varlık olarak algılanır.

Lakoff, bu görünümü açıklayan gerektirimleri şöyle belirtir: “Eğer 2. zaman 1. zamanı izliyorsa, 2. zaman 1. zamana göre gelecektedir. Gözlemci şimdiki zamandır, zaman gözlemciyi geçmektedir. Zaman gözlemciye göre bir hızla sahiptir” (Lakoff, 1993, s. 217). Bu metaforun örnekleri “Hareket zamanı geldi.”, “önceki gün”, “önümüzdeki günlerde”, “Yılbaşı yaklaşıyor.” gibi ifadelerde görülebilir (Lakoff, 1993, s. 217).

Özçalışkan, gözlemcinin sabit olduğu ve zamanın gözlemciye göre hareket ettiği görünümü ZAMAN HAREKET EDEN BİR NESNEDİR biçiminde adlandırır. Bu metaforun iki özel durumu vardır. İlkinde hem gözlemci hem de zaman geleceğe yönelmiştir ancak gözlemci sabit kalırken, zaman geleceğe doğru hareket eder (Özçalışkan, 2003, s. 196; 2004, s. 311). Özçalışkan bu özel durum için “Bu soluk almadan yaşamanın yitirdiği yeteneklerinin, *ellerinden kaçan zamanın* acısı birikiyordu bilinç aktarında.”² örneğini verir (Özçalışkan, 2004, s. 311). İkinci özel durumda ise gözlemci ve zaman yüz yüzedir ve gözlemci sabit kalırken zaman gözlemciye doğru hareket eder. Özçalışkan bu özel durum için “*Kentin uğultusuyla yaklaşan akşamında* herhangi bir yerde olmak istiyorum.”³ örneğini verir (Özçalışkan, 2003, s. 197; 2004, s. 311).

² Necati Cumalı (1998). *Aşk da Gezer*, s. 190. İstanbul: Çağdaş Yayınları.

³ Tezer Özlü (1994). *Çocukluğun Soğuk Geceleri*, s. 23. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

2.1.2. Hareket Eden Gözlemci

ZAMANIN GEÇİŞİ GÖZLEMCİNİN MEKÂNDAKİ HAREKETİDİR metaforunda zamanlar sınırları olan sabit mekânlardır ve gözlemci zamana göre hareket eder. Gözlemci geçmiş zamandan çıkar, şimdiki zamanda bulunur ve geleceğe geçer. Gözlemcinin geçtiği zaman, geçmiş zaman olur (Yu, 1998, s. 117). Bu metaforunda zaman, gözlemcinin mekândaki hareketi açısından kavramlaştırılır (Evans, 2004, s. 61).

Lakoff, bu görünümü açıklayan gerektirimleri “Zamanın bir genişliği vardır ve ölçülebilir. Genişliği olan bir zaman uzamsal bir alan ya da sınırlandırılmış bir bölge gibi algılanabilir.” ifadeleriyle belirtir (Lakoff, 1993, s. 217). Bu algılama biçimi, hareket eden unsurun gözlemci olarak değişmesi bakımından ilkinden oldukça farklı bir görünüm sergilemektedir. “Yılbaşına *yaklaşıyoruz*.”, “İyi zaman *geçirdik*.”, “İki yıl *içinde* mezun olacak.”, “Orada *on yıl* kaldı.” gibi ifadelerde bunun örnekleri görülebilir (Lakoff, 1993, s. 218).

Özçalışkan, hareket eden gözlemci görünümünü ZAMAN MEKÂNDIR biçiminde adlandırır. Gözlemci ileriye, geleceğe doğru ya da geriye, geçmişe doğru hareket edebilir. Geriye doğru hareket eden gözlemci “İkisi de susup Aras’ı düşündüler. *Yarı aydınlık gecenin içinde sessizce geriye döndüler* bir süre.”⁴ örneğinde olduğu gibi geçmişteki olayları hatırlar ve düşünür (Özçalışkan, 2003, s. 197; 2004, s. 312).

2.1.3. Hareket Eden Zaman ve Hareket Eden Gözlemcinin Birlikte Kullanımı

Hareket eden zaman ve hareket eden gözlemci haritalamalarının tek bir dilsel ifadenin farklı kısımlarında örneklendiği görülebilir. Bu durumda iki haritalama birbirinden ayrı olarak kullanılır. “*Gelecek haftalar içerisinde*” örneğinde *içerisinde*, sabit bir alan olarak bir genişliği ve sınırlandırılmış bölgeleri olan zaman metaforunu kullanırken, *gelecek* hareket eden nesne olarak zaman metaforunu kullanır. *Gelecek* haftalar, haftaları gözlemciye göre bir bütün olarak hareket hâlinde kavramlaştırır. İçerisinde, haftaları içindekilerle birlikte sınırlandırılmış bir bölge olarak kavramlaştırarak bütünü içerisine bakar. Böylelikle zamanın geçişine ilişkin iki farklı haritalama tek seferde kullanılmış olur. Her bir haritalama kısmen kullanılır. Haritalamaların bütün olarak tutarsız görünmelerine karşın haritalama parçalarının uyumlu olarak bir araya gelebildiğini gösteren bu durumu Lakoff *ikillik* olarak adlandırır (Lakoff, 1993, s. 219). Özçalışkan, hareket eden gözlemci ve zamanın birlikte kullanıldığı duruma “*Günler geçiyor* ve alıp götürüyor her şeyi, *zaman içine çekip* götürüyor bizi.”⁵ örneğini verir (Özçalışkan, 2003, s. 197; 2004, s. 312).

2.1.4. Aynı Yönde Hareket Eden Zaman ve Gözlemci

Bu haritalamada zaman gözlemci ile aynı yönde, geçmişten geleceğe doğru hareket eder. Lakoff ve Turner, bu özel görünümü hareket eden gözlemci haritalamasının içerisinde ele alırlar (Lakoff & Turner, 1989, s. 45). İki haritalama, zamanın mekân olarak algılanması ve gözlemcinin geçmişten geleceğe doğru hareket

⁴ Buket Uzuner (1997). *Kumral Ada Mavi Tuna*, s. 84. İstanbul: Remzi Kitabevi.

⁵ İnci Aral (1999). *İçimden Kuşlar Göçüyor*, s. 139. İstanbul: Can Yayınları.

etmesi bakımından ortaktır ancak hareket eden gözlemci haritalaması zamanın hareketini içermez. Bu nedenle Yu, zamanın geçişinin zamanın ve gözlemcinin aynı yönde hareket etmesi ile kavramlaştığı bu özel durumu üçüncü bir haritalama olarak kabul eder (Yu, 1998, s. 125).

Zaman, bu haritalamada ikili bir niteliğe sahiptir. Bir yandan gün, ay, yıl gibi zaman birimleri ile temsil edilen sınırlandırılmış bir alan olarak kavramlaşırken öte yandan sınırlandırılmış bir alanda geçmişten geleceğe doğru hareket eden bir nesne olarak kavramlaşır. Gözlemci de zamanla birlikte hareket eder, bazen zamanın gerisinde kalabilir ya da önüne geçebilir. Hareket eden zaman şimdiki zamandır (Yu, 1998, 127). Bu haritalamanın örnekleri “Saat gece yarısına *yaklaşıyor*.”, “Bu ödevi bitirmek için zamana karşı *yarışıyoruz*.”, “Zamanın *gerisindeyiz*”, “*bugüne kadar*”; “çağının *ötesinde*” ifadelerinde görülebilir (Lakoff & Turner, 1989, s. 45; Yu, 1998, s. 126).

2.2. Zamanın Çizgisinin Yönelimi

Zaman, mekân açısından algılandığında ön-arka, yukarı-aşağı ve sağ-sol yönelimlerine sahip olabilir. Ön-arka yönelimi, zaman deneyimini diğerlerinden daha iyi yansıtır. Zamanın yöneliminin özel olarak belirtilmediği *gelecek ay*, *geçen gün*, *gelecek hafta* gibi ifadelerde zaman yukarı-aşağı ya da sağ-sol yönelimiyle değil, ön-arka yönelimiyle kavramlaştırılır. Yukarı-aşağı yöneliminin örneklerini çeşitli dillerde görmek mümkündür ancak sağ-sol yönelimi çok nadir görülür (Radden, 2011, s. 4).

Zamanın yönelim bakımından algılanması kültürlere ve dillere göre değişiklik gösterebilir (Radden, 2003, s. 228). Batı kültürleri zamanı ön-arka yönelimiyle kavramlaştırma eğilimindedir. Doğu kültürleri ise genellikle ön-arka yönelimini kullanmakla birlikte yukarı-aşağı yönelimini Batı kültürlerinden daha fazla ve çeşitli biçimde kullanır (Radden, 2011, s. 4). Türkçe ve Özbekçe zaman ön-arka ve yukarı-aşağı yönelimi ile kavramlaştırılır. “Geçmiş *arkada* bırakıp *önümüze* bakalım.” gibi bir ifade zaman *ön-arka* yönelimlidir. “*Dildorning oldida* hali juda katta hayot bor.” ile “*Diliga ozor bergan muhabbat tuyg’ularini orqada qoldirib akasini, opasini, dadasini tashlab qochardi.*” (Ahmad, 1996, s. 162; s. 19) örneklerinde Özbekçe zamanın ön-arka yönelimiyle kavramlaştığı görülmektedir.

Özbekçe ve Türkçe, zamanın yukarı-aşağı yönelimi ile kavramlaştığı ifadeler bakımından biraz farklılık gösterir. Özbekçe hem yukarı hem de aşağı yönelimini yansıtan örnekler mevcutken, Türkçe yalnızca yukarı yönelimini yansıtan örnekler görülür. Örneğin Türkçe “*ağustos ayının başında*”, ile Özbekçe “*noyabrning boshlarida*” ifadelerinde zaman yukarı yönelimlidir. Türkiye Türkçesinde zamanın aşağı yönelimiyle kavramlaştığı örnekler görülmez. Özbekçe ise *oyoq* “ayak” sözcüğü “son” anlamında, sonra kavramını anlatmak için kullanılan aşağı yönelimli bir ifadedir. O’TIL’de yer alan “*Kuz kunlarining oyog’i va qish kunlarining boshi edi.*” (O’TIL, 2006-2008, 3. Cilt, s. 90) örneği Özbekçe zamanın hem yukarı hem de aşağı ile kavramlaşabildiğini göstermektedir.

2.3. Gösterimsel Zaman Alanlarında Ön ve Arka Kavramları

Zamanın gözlemciye göre olan konumu gösterimsel zaman alanı olarak nitelenir. Şimdi, gelecek ve geçmişe ait gösterimsel zaman alanları konuşurun dayanak

noktası olarak aldığı konuşma zamanına bağlıdır (Radden, 2011, s. 14). ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETTİR metaforunun gösterimsel görünümünde şimdiki zaman gözlemciyle aynı noktadadır. Bu bakımdan hareket eden gözlemci ve hareket eden zaman görünümünün her ikisinde de şimdiki zamana ilişkin tek bir haritalama vardır (Yu, 1998, s. 95; Radden, 2003, s. 230). Gelecek zaman ve geçmiş zamanın gözlemciye göre olan konumu çeşitli dillere ve kültürlere göre değişkenlik gösterebilir. Bazı kültürlerde gelecek zaman gözlemcinin önünde, geçmiş zaman arkasında algılanırken bazılarında tam tersi söz konusu olabilir. Örneğin İngilizce ve Çince gelecek zaman gözlemcinin önünde, geçmiş zaman gözlemcinin arkasındadır (Yu, 1998, s. 99; Radden, 2003, s. 230). Radden, Bolivya, Peru ve Şili’de konuşulan bir Kızılderili dili olan Aymara dili ile Toba, Taos, Jaqaru gibi bazı Güney Amerika yerli dilleri ve Eski Yunancada geleceğin arkada, geçmişin ise önde kavramlaştığını belirtir (Radden, 2011, s. 15). Türkçe ve Özbekçede gelecek zaman gözlemcinin önünde, geçmiş zaman ise arkasında bulunur.

2.4. Gösterimsel Zaman Dizisinde Önce ve Sonra Kavramları

Gösterimsel zaman dizisinde yer alan zaman birimlerinin gözlemciye ve birbirlerine göre olan konumu *önce* ve *sonra* ile belirlenir. Zaman birimleri arasındaki sabit ilişkiyi uzam açısından yansıtan önce ve sonra kavramları hareket eden zaman haritalaması içerisinde ele alınır (Yu, 1998, s.106-107). Aristoteles’in “Devinimdeki *önce* ve *sonra* algılandığında zamanın geçtiğinden söz edilir.” sözleri de *önce* ve *sonranın* zamanın hareketi açısından anlaşıldığını gösterir (Aristoteles, Augustinus & Heidegger, 2007, s. 17). Gözlemciye doğru hareket eden zaman dizisi kendi içerisinde bir ön-arka yönelimine sahiptir. Zaman dizisinde önce, sonranın önünde, sonra ise öncenin arkasındadır. Gösterimsel alanlarda söz konusu olan ön ve arka, zaman birimlerini gözlemciye göre genel olarak betimler. Bu, geleceği gözlemcinin önünde, geçmiş ise arkasında kavramlaştıran genel dil algısını yansıtır. Gösterimsel zaman dizisindeki ön ve arka ise zaman birimlerinin hem gözlemciye hem de birbirlerine göre olan konumlarını betimler. Böylece geçmişte önceki olay sonrakinin önünde ve sonraki olay öncekinin arkasında olabilir. Bu durum, özelde önce ve sonranın birbirlerine göre olan konumunu betimlediği için genelde geleceğin önde, geçmişin arkada olmasıyla çelişmez.

Zaman pek çok dilde gelecekte geçmişe doğru tek yönlü biçimde algılanır. Tek yönlü zaman dizilerinde gözlemciye doğru hareket eden zamanlar gözlemcinin karşısındadır. Gözlemcinin önünde bulunan önceki bir zaman birimi onunla yüz yüzedir ve sonraki bir zaman birimi gözlemciye göre öncekinin arkasında bulunur. Zaman dizisinde *yarın* gözlemcinin önünde ve *bugünden* sonradır; bir sonraki günden ise öncedir. Böylece önceki gelecek önde, sonraki gelecek ise öncekinin arkasında yer alır (Radden, 2011, s. 25).

Önce-sonra arasındaki ilişki gözlemciye ya da geçmişe ve geleceğe göre değişmez. İki olaydan birincisi önce ve ikincisi sonra ise, olay sıralaması geçmişte ve gelecekte aynı kalır. Geçmişte önceki olay sonrakinin önce olmuştur, gelecekte önceki olay sonrakinin önce olacaktır. Yu, önce ve sonra arasındaki ilişkiyi hareket eden bir trenin vagonları benzetmesiyle açıklar (Yu, 1998, s. 107). Önce ve sonra, sırayla gözlemciye doğru hareket eder, bu sıra zaman gözlemciyi geçtikten sonra da bozulmaz.

Gözlemciyi ilk geçen *öncedir*. *Sonra*, *önceyi* takip eder. Zaman gözlemciyi geçtikten sonra geçmişe doğru hareket eder. Bu durumda gözlemciden ilk uzaklaşan *öncedir*. *Sonra*, gelecekte olduğu gibi geçmişte de *önceyi* takip eder.

2.5. Yöntem

Bu çalışmanın örnekleme, Özbek yazar Shukur Xolmirzayev'in öykülerinin toplandığı *Saylanma*'nın birinci cildinde yer alan ilk on öyküden oluşmaktadır. Bu çalışmada, zamanın geçişinin hareket açısından kavramlaştırıldığı metaforlar araştırılmaktadır.

Zamanın geçişini hareket açısından yansıtan metaforik ifadeler bulunurken Pragglez Group'un geliştirdiği metafor belirleme yöntemi MIP kullanıldı. Bu yöntem şu adımları izler: 1. Genel anlamı elde etmek için bütün metin okunur. 2. Metindeki sözcüksel ögeler belirlenir. 3.a. Metindeki her bir sözcüksel ögenin bağlamsal anlamı belirlenir. 3.b. Her bir sözcüksel ögenin diğer bağlamlarda, verilen bağlamdan daha temel bir anlamı olup olmadığı belirlenir. 3.c. Eğer sözcüksel ögenin diğer bağlamlarda, verilen bağlamdan daha temel bir anlamı varsa bağlamsal anlamın temel anlamla çelişip çelişmediğine karar verilir. 4. Çelişme varsa sözcüksel öge metaforik olarak işaretlenir (Pragglez, 2007, s. 3). Çalışmada bu adımlar izlenerek zamanın geçişini mekân ve hareket açısından yansıtan sözcükler metaforik olarak işaretlendi.

Daha sonra, eldeki metaforik ifadelerin yansıttıkları kavramsal metafor belirlendi. Eldeki metaforik ifadeler, ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETTİR metaforunun görünümüne göre tasnif edildi. Özbekçe verinin yazımında Özbek Latin alfabesi kullanıldı. Veri incelenirken zamanın Özbekçede metaforik olarak nasıl algılandığının açıklanmasına çalışıldı, gerektiğinde Türkçe ile karşılaştırma yoluna gidildi.

3. Shukur Xolmirzayev'in Öykülerinde Zamanın Geçişini Yansıtan Metaforlar: ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETTİR

3.1. Hareket Eden Zaman: ZAMANIN GEÇİŞİ NESNENİN HAREKETİDİR

Bu haritalamada gözlemci sabittir, zaman gelecekte gözlemciye doğru hareket eder. Gözlemciyi geçen zaman geçmiş zamandır. Zaman, gözlemciyi geçtikten sonra da hareketine devam eder.

Özbekçede zamanın geçişini anlatmak üzere kullanılan *o'tmoq* "geçmek" eylemi, zamanı hareket eden bir nesne olarak kavramlaştırır. Aşağıdaki örneklerde zaman birimlerinin sabit olan gözlemciyi nasıl geçtiği görülmektedir:

[1] Kunlar *o'tdi*. "Günler geçti." (BKT, 9)

[2] Oradan hafta *o'tib*, Qismatulla ahvoliga ko'nika boshladi. "Aradan bir hafta geçince Kismetulla durumuna alışmaya başladı." (NYB, 14)

[3] *Bir* necha daqiqa *o'tdi* va qo'llar ajralishdi. "Birkaç dakika geçti ve kollar ayrıldı." (NYB, 14)

[4] ... Oradan uch yil *o'tib*, kuchuk bola juda bo'limli it bo'ldi. "... Aradan üç yıl geçince küçük yavru çok iyi bir köpek oldu." (K, 26)

[5] U olti oy *o'tmay* kvartirasini almashtirar ... "Altı ay geçmeden dairesini değiştirir ..." (YG, 29)

Diğer örnekler: NYB, 13; OYO, 20; OYO, 21; YG, 30.

Aşağıdaki örnekte zaman gözlemciye doğru gelmektedir:

[6] O'rtoqlari kulgi aralash, vaqti *kelganda*, uning uyiga mehmonga borishlarini aytar, Vosit ularni jon deb qabul qilishga va'da berar edi. "Arkadaşları gülüşerek vakti *geldiğinde* ona misafirlığe gideceklerini söyler, Vasit onları can-ı gönülden kabul edeceğine söz verirdi." (YG, 29)

Kelajak "gelecek" ve *kelgusi yil* "gelecek yıl" kullanımları zamanın gelecekte gözlemciye doğru hareket ettiğini gösterir:

[7] ... Navoxon ayaga berar va "*Kelgusi yil ekasiz*", der edi ... "... Nevahan anneye verir ve *gelecek* yıl ekersiniz, derdi ..." (YG, 29)

[8] Endi o'zining *kelajagi* va *kelajak* yorqin hayoti unga bir sarobdek ko'rına boshladi. "Şimdi kendi *geleceği* ve *gelecek* parlak hayatı ona bir serap gibi görünmeye başladı." (YG, 30)

Diğer örnekler: YG, 29; YG, 29; YG, 30.

Yaqin qolmoq "yaklaşmak" eylemi, gelecek zamanın gözlemciye doğru hareket ettiğini gösterir. Aşağıdaki örnekte kış, gelecekte gözlemciye doğru yaklaşmaktadır:

[9] Shunda birdan qishning *yaqin qolgani* yodiga tushdi. "O anda birden kışın *yaklaştığı* aklına geldi." (YG, 31)

Önce-Sonra Kavramları

Hareket eden zaman haritalaması içerisinde yer alan önce ve sonra kavramları, zaman dizisindeki zaman birimleri ya da olaylar arasındaki zaman ilişkisini gözlemcinin bakış açısına göre betimler. Bu ilişki geçmişe ve geleceğe göre değişkenlik göstermez. Böylece geçmişte önce olmuş bir olay ile gelecekte önce olacak bir olaydan söz edilebilir. Aynı şekilde bir olay geçmişte sonra ya da gelecekte sonra olabilir. Gelecekte sonraki olay, öncekinin arkasında bulunur. Geçmişte sonraki olay öncekinin önünde bulunur. Önce-sonra kavramını ifade eden *keyin*, *so'ng*, *so'ngra*, *ilgari*, *burun* gibi sözcükler temelde mekân ilişkilerini belirler, zamanı metaforik olarak mekân açısından kavramlaştırır.

Keyin "öncekinin ardından; son, sonra" sözcüğü Özbekçede sonraki olaylara gönderimde bulunur:

[10] Bir haftadan *keyin* esa bozorda mo'ylovlarini burab: "Direktoring ovulimizda tunadi", dedilar. "Bir hafta sonra ise pazarda bıyıklarını burarak 'Müdürün köyümüzde geceledi' dediler." (BKT, 9)

[11] *Keyingi* haftada xotin istirohat oyiga chikdi va Vengriyaga turist yo'llanmasi olib keldi. "*Sonraki* hafta hanımı yıllık izne çıktı ve Macaristan'a turist vizesi aldı." (NYB, 13)

[12] Yarim soatlardan *keyin* ustma-ust o'q ovozlari eshitildi va Ismat ikkita o'ljaning qanotidan ushlab, halloslab qaytib keldi. "Yarım saat *sonra* üst üste kurşun sesleri duyuldu ve İsmet iki av hayvanının kanadından tutarak nefes nefese geldi." (S, 24)

[13] Uch kundand *keyin* Azim shaharga ketdi. "Üç gün *sonra* Azim şehre gitti." (S, 24)

Yukarıda görüldüğü gibi *keyin* olaylar arasındaki zaman ilişkilerini *sonra* açısından tanımlar. Bu ilişki *bir haftadan keyin*, *keyingi hafta*, *uch kundand keyin*, *yarim*

soatlardan keyin örneklerinde olduğu gibi olaylar arasındaki belirli zaman dilimlerine gönderimde bulunabilir. Bazen de herhangi bir zaman dilimine gönderimde bulunmadan yalnızca olaylar arasındaki öncelik sonralık ilişkilerini belirleyebilir:

[14] Vosit tuzalib chiqqanidan *keyin* qishloqqa ketishini yolvorib so‘radi. “[Annesi] Vasit düzelip çıktıktan sonra köye dönmesini istiyordu.” (YG, 30)

[15] *Keyinchalik*, u tuzalib chiqqanidan *keyin*, turmushi tamom o‘zgarib ketadigandek, xayollari amalga oshib ... “*Sonralari*, düzelip çıktıktan *sonra* hayati tamamen değişiyormuş gibi bir hisse kapılıp ...” (YG, 30)

Diğer örnekler: BKT, 6; BKT, 6; BKT, 7; BKT, 7; BKT, 8; NYB, 13; OY, 15; OY, 15; OY, 15; OY, 16; OYO, 21; S, 23; S, 24; S, 25; S, 25; K, 27; K, 27; YG, 29; YG, 30; YG, 30; YG, 31.

So‘ng ve *so‘ngra* “sonra; son” sözcükleri zaman dizisinde sonraki olay ya da zamanı gösterir:

[16] Kaklik qalay? - bir ozdan *so‘ng* so‘radi Zokir O‘rinovich. “Bir süre *sonra* ‘Keklik nasıl?’ diye sordu Zakir Orinoviç.” (BKT, 7)

[17] *So‘ng* qiynalganim, uxlay olmaganimni aytdim. “*Sonra* vicdan azabi çektiğimi, uyuyamadığımı söyledim.” (OYO, 22)

[18] Ko‘kboy hurpayib, yeyishga tushdi, *so‘ngra* to‘yib, cho‘zilib yotdi. “Kökbay tüyelerini dikleştirerek yemeğe koyuldu, doyduktan *sonra* uzanıp yattı.” (K, 26)

[19] Nima qilishini bilmay, bir zum ikkilanib turdi-da, *so‘ng* kattagina bir tup kiyiko‘tni tutamlagancha ushlab torta boshladi. “Ne yapacağını bilmeyerek bir an tereddüt etti, *sonra* büyükçe bir sap otu avucuna alarak çekmeye başladı.” (YG, 31)

Diğer örnekler: NYB, 13; NYB, 13; NYB, 13; OY, 15; S, 23; S, 23; K, 27; K, 27; K, 28.

Keyin, *so‘ng* ve *so‘ngra* sözcükleri hem geçmiş hem de gelecekteki *sonrayi* betimler. O‘TIL’de bu sözcüklerin zamanla ilgili olan tanımları da hangi zaman için kullanıldıklarına değinmez. *Keyin* “avvalgisining ketidan; so‘ng; so‘ngra ‘öncekinin ardından; son, sonra’” (O‘TIL, 2006-2008, 2. Cilt, s. 342) biçiminde; *so‘ng* “*keyin*, so‘ngra ‘sonra’” biçiminde; *so‘ngra* ise “*keyin*, so‘ng ‘sonra’” biçiminde tanımlanır (O‘TIL, 2006-2008, 3. Cilt, s. 615-616).

Burun “önce; ön” sözcüğü önceki olayları betimler ve *keyin*, *so‘ng* ve *so‘ngradan* farklı olarak yalnızca geçmişe gönderimde bulunur. Gelecekte önceki olaylardan söz ederken kullanılmaz. Bu durum O‘TIL’de yer alan “ilgari, ilgariği, o‘tgan vaqtlarda ‘önce, önceki, geçmiş zamanlarda’” (O‘TIL, 2006-2008, 1. Cilt, s. 382) tanımından da anlaşılmalıdır.

[20] O‘zim ikki yil *burun*, yangi yerga ko‘chib ketgan qo‘shnimiz Mirzaqobil ovchiga ergashib ikki marta chiqqandim. “Ben iki yıl *önce*, yeni bir yere taşınıp giden komşumuz Mirzakabul avciyla birlikte iki kez [ava] çıkmıştım.” (BKT, 6)

[21] Bultur xiyla ko‘p edi, *burnog‘i* yil undan ham ko‘p edi. “Geçen yıl çeşit çoktu, ondan *önceki* yıl daha da çoktu.” (BKT, 7)

Ilgari “önce; ileri” sözcüğü de *burun* gibi Özbekçede yalnızca geçmişe gönderimde bulunur. O‘TIL’de yer alan “o‘tgan vaqtlar(da), hozirgi vaqtdan oldin; avval, *burun*; boshda; dastlab ‘geçmiş zamanlar(da), şimdiki zamandan önce; evvel; önce; başta; başlangıçta’” tanımı da bunu göstermektedir (O‘TIL, 2006-2008, 2. Cilt, s. 223). Türkçede *ileri* yalnızca geleceğe gönderimde bulunur. Bu durum Özbekçede geçmişin ileride, geleceğin geride olduğu gibi bir izlenim uyandırmaktadır ancak bu

sözcük zaman için kullanıldığında Özbekçede “önce” anlamını taşır. *İlgari* de *önce* gibi önde olanı betimler. *Önce*’nin Türkçede geçmişe gönderimde bulunabilmesi gibi *ilgari* de Özbekçede geçmişe gönderimde bulunur. Böylece *ilgarinin* Özbekçede geçmiş için kullanılması, zamanın yönelim açısından algılanmasının temelde Türkçeden farklı olduğu anlamına gelmez ancak yakın anlamlı sözcüklerin seçimindeki tercih farkını gösterir.

[22] Shuni ko‘ra bilganingizda, *ilgariroq* o‘zingizni panaga tortardingiz, suvga cho‘milib, bunday qunishib o‘tirmas edingiz. “Bunu görmüş olsaydınız, *önceden* barakaya çekilirdiniz, sırlıklam olup böyle büzüşerek oturmazdınız.” (NO, 1)

[23] *Ilgarilari* Gummata kelganimde, shu daraxt tagida to‘xtab, qishloqqa qarardim. “*Önceleri* Gummata’ya geldiğimde şu ağaç altında durur, köye bakardım.” (OYO, 17)

[24] Bir kun *ilgari* borgan bo‘lim boshlig‘i bularni Nanay qishlog‘ining loyi qotgan ko‘chasida kutib oldi. “Bir gün *önce* giden bölüm başkanı onları Nanay köyünün çamuru kurumuş sokağında bekliyordu.” (YG, 30)

Diğer örnekler: OYO, 17; S, 23; YG, 30; NYB, 13.

3.2. Hareket Eden Gözlemci: ZAMANIN GEÇİŞİ GÖZLEMCİNİN MEKÂNDAKİ HAREKETİDİR

Zamanın bir mekân olarak kavramlaştığı bu haritalamada gözlemci zamanda bir noktaya hareket ederek zamanı geçirir. Olayların başlangıç ve bitişini belirten zaman birimleri, mekânın sınırlarını gösterir. Zaman, sınırları belli olmayan bir alan olarak da kavramlaşabilir.

İstirohat oyi “izin dönemi” ile *to‘rt yil* “dört yıl” sınırları belli bir alan olarak kavramlaşabilir. *O‘tkazmoq* “geçirmek” eylemi gözlemcinin zamandaki hareketini gösterir:

[25] Bu yil Azim istirohat oyini xotin, bola-chaqasi bilan Issiqko‘lda *o‘tkazdi*, qishloqqa borolmadi. “Bu yıl Azim yıllık iznini hanımı ve çocuklarıyla birlikte Issikkol’da *geçirdi*, köye gidemedi.” (S, 24)

[26] U to‘rt yil umrini shaharda *o‘tkazdi*. “Hayatının dört yılını şehirde *geçirdi*.” (YG, 29).

Aşağıdaki örneklerde gözlemcinin zamandaki hareketi vurgulanmaktadır. İlkinde kullanılan *bormoq* “gitmek” eylemi gözlemcinin zamanda giderek zamanı geçirdiğini göstermektedir. İkincisinde ise gözlemci *qilmoq* “yapmak” eylemi ile zamanı geçirmekte, günü gece yapmaktadır:

[27] Xushvaqt *boringlar*, - dedi. “İyi vakit *geçirin*, dedi.” (BKT, 8)

[28] Vosit adirlarda sang‘ib kunnı kech *qilar*, oshnalari chiqib qolganda, u kunbotarni ko‘rsatib ... “Vasit tepelerde başıboş dolaşarak günü akşam *eder*, arkadaşları çıkıp geldiğinde gün batımını gösterip ...” (YG, 29)

Aşağıdaki örneklerde *beri* ve *buyon* “beri” sözcükleri gözlemcinin zamandaki hareketini vurgulamaktadır. Gözlemci, geçmişte bir zaman noktasından hareket etmekte ve şimdiye kadar gelmektedir:

[29] Men *ancha kundan beri* ovulda tunaganim yo‘q. “*Kaç gündün beri* köyde gecelemedim.” (BKT, 6)

[30] *Uch-to'rt yildan beri* u yerlarda bo'lmagan edim. “*Üç dört yildan beri* buralara gelmemiştim.” (OYO, 17)

[31] ... go'yo o'zi ko'pdan beri shuni kutib yurgandek tuyuldi. “... sanki *çoktandır* bunu bekliyormuş gibi hissetti.” (YG, 31)

[32] Navoxon aya o'g'li ishga ketganida, undan zorlanib, unga aql kirmayotgani, *besh yildan buyon* bolali bir xotinning izidan yurganini aytib kuyinar ... “Nevahan anne oğlu işe gittiğinde, ondan şikâyetlenerek, *beş yildan beri* çocuklu bir hanımın peşinden gittiğini söyleyip üzülür ...” (YG, 29)

Diğer örnek: BKT, 6.

Aşağıdaki örneklerde zaman, sınırları belli olmayan bir alan olarak kavramlaşmıştır. Gözlemcinin hareketi söz konusu alan ile sınırlıdır.

[33] *Ancha vaqt* jim qoldik. “*Bir süre* sessiz kaldık.” (BKT, 8)

[34] Zokir O'rinovich *bir muddat* o'ylanib turgach, javob berdi ... “Zakir Orinoviç *bir müddet* düşünüp cevap verdi ...” (IKB, 12)

Diğer örnekler: BKT, 8; IKB, 11.

Kun bo'yi, *bir yarim kun*, *besh yil* ise belirli zaman dilimleri olduklarından sınırları belli bir alana gönderimde bulunurlar:

[35] Men bilan *kun bo'yi* yurdi ... “Benimle *gün boyu* yürüdü ...” (K, 3)

[36] O'ttiz kilometrni bosish uchun *bir yarim kun* yurdikmi-a? “Otuz kilometreyi katetmek için *yarım gün* mü yürüdük? (OYO, 19)

[37] Lekin, *besh yil* shaharda yashab qoldi ... “Ancak *beş yıl* şehirde yaşadım ...” (S, 23)

Diğer örnekler: BKT, 5; OYO, 19; K, 28.

Yaqin “yakın”, zamanı mekân olarak kavramlaştırır ve Özbekçede geleceğe ya da geçmişe gönderimde bulunabilir. Yakınlık, bir olayın gerçekleştiği zaman ve gözlemci arasındaki zaman ilişkisini gözlemcinin katettiği mesafe açısından betimler:

[38] Kim biladi, biz yurayotgan hozirgi yerlardan *yaqin yillar ichida* biron shaharlik yurganmikan. “Kim bilir bizim yürüdüğümüz yerlerden *önümüzdeki yıllar içinde* bir şehirli yürür mü acaba.” (OYO, 17)

[39] -Onangizdan *yaqinda* xat kelgan edi. “-Annenizden yakınlarda mektup gelmişti.” (S, 24)

[40] Javob topolmadi-yu, o'zining ham shu guldek qovjirab borayotganini, *yaqin* kunlarda shu guldek qurib, cho'p bo'lib qolishini o'yladi. “Cevap bulamadı da, kendisinin de şu çiçek gibi solup gittiğini, *son* günlerde şu çiçek gibi kuruyup çöpe döndüğünü düşündü.” (YG, 31)

3.3. Hareket Eden Gözlemci ve Hareket Eden Zamanın Birlikte Kullanımı

Shukur Xolmirzayev'in incelenen öykülerinde gözlemci ve zamanın bir dilsel ifade de aynı anda kullanıldığı duruma yalnız bir kez rastlandı. Aşağıdaki örnekte *yaqin* “yakın” zamanı bir mekân olarak kavramlaştırırken, *kelajak* “gelecek” hareket eden bir nesne olarak kavramlaştırır:

[41] ... o'sha antiqa gullar haqida ham o'ylar va *yaqin kelajakda* bu gullar takdirida ham qanday qiziq o'zgarishlar bo'lishini xayol qilar ... “... o eski gülleri ve *yakın gelecekte* bu güllerin kaderinde hangi garip değişimlerin olacağını düşünür ...” (YG, 29)

3.4. Aynı Yönde Hareket Eden Zaman ve Gözlemci

Üçüncü bir haritalama olarak kabul edilen bu görünümde gözlemci ve zaman aynı yönde, geçmişten geleceğe doğru hareket eder. Eklendiği sözcüğe “kadar” anlamı veren sınırlama durumu eki +*GachA*, zaman ifade eden sözcüklere eklendiğinde hem zamanın hem de gözlemcinin hareketini kavramlaştırır. Aşağıdaki örneklerde gözlemci ve zaman başlangıcı belli olmayan bir zaman biriminden öğlene ve şimdiye kadar hareket etmektedir:

[42] *Choshgohgacha* archazorni kezdik. “*Öğlen vaktine kadar* ardıç ağaçlığını gezdik.” (BKT, 8)

[43] Hikmatoydan *shu mahalgacha* biron-bir iliq so‘z yo yoqimli bir dildorlik ko‘rganini eslolmadi. “Hikmetay’dan *şu vakte kadar* bir sıcak söz ya da hoş bir yakınlık gördüğünü hatırlayamadı.” (NYB, 13)

[44] *Tushgacha* yurib, hech narsa otolmadilar, to‘g‘rirog‘i, o‘q bo‘shatmadilar. “*Öğlene kadar* yürüyüp hiçbir şey vuramadılar, kurşun atmadılar.” (S, 23)

4. Sonuç

Shukur Xolmirzayev’in incelenen öykülerinde görülen metaforik ifadelerin tümü gösterimsel olarak hareket eden zamanı yansıtmaktadır. Zaman birimleri arasındaki ilişkinin gözlemciden bağımsız olarak yansıtıldığı, gösterimsel olmayan hareket eden zamanı örnekleyen ifadeler söz konusu öykülerde rastlanmamıştır. İncelenen öykülerde, zamanın yalnızca ön-arka yönelimini yansıtan metaforik ifadelerle rastlanmış, yukarı-aşağı yönelimini örnekleyen ifadeler görülmemiştir.

Shukur Xolmirzayev’in incelenen on öyküsünde ZAMANIN GEÇİŞİ HAREKETİ metaforunu yansıtan 92 metaforik ifadeye rastlandı. Metaforik ifadelerin 66’sı hareket eden zaman haritalamasını (ZAMANIN GEÇİŞİ NESNENİN HAREKETİDİR), 22’si hareket eden gözlemci haritalamasını (ZAMANIN GEÇİŞİ GÖZLEMİNİN MEKÂNDAKİ HAREKETİDİR) yansıtmaktadır. Hareket eden gözlemci ve hareket eden zaman haritalamasının birlikte kullanıldığı 1 örnek bulunmaktadır. 3 örnek ise aynı yönde hareket eden gözlemci ve zaman haritalamasını yansıtmaktadır.

Hareket eden zaman haritalamasının diğerlerinden çok daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, zaman birimlerinin gözlemciye ve birbirlerine göre olan konumlarının mekân açısından kavramlaştırıldığı önce-sonra kavramlarını yansıtan metaforik ifadelerin çok sık tekrarlanmış olmasıdır. Bunlardan *keyin*, *so‘ng* ve *so‘ngra* “sonra”, hem geçmiş hem de gelecekteki öncelik sonralık ilişkilerini betimler. *Burun* ve *ilgari* “önce” ise yalnızca geçmişteki olayların zamanına gönderimde bulunur. Zamanın hareketi *o‘tmoq* “geçmek”, *kelmoq* “gelmek” ve *yaqin kolmoq* “yaklaşmak” gibi ifadelerle kavramlaşır.

Zamanın bir mekân olarak kavramlaştığı hareket eden gözlemci haritalamasında gözlemcinin hareketi genellikle *o‘tkazmoq* “geçirmek” ile yansıtılır. *İstirohat oyi* “izin dönemi”, *umr* “ömür”, *bash yil* “beş yıl” gibi kullanımlar ise zamanın sınırlandırılmış bir mekân olarak kavramlaştığını gösterir. *Beri* ve *buyon* “beri” sözcükleri, gözlemcinin geçmişte bir zaman biriminden şimdiye kadar olan hareketini yansıtır. İki nokta arasındaki zaman ise mekân olarak kavramlaşır. *Yaqin* “yakın”,

gözlemci ile zaman birimi arasındaki ilişkiyi gözlemcinin katettiği mesafe açısından kavramlaştırır. Hareket eden zaman ve gözlemcinin birlikte kullanımı yalnızca *yaqin kelajakda* “yakın gelecekte” ifadesinde görülmektedir. Gözlemci ve zamanın aynı yönde hareket ettiği haritalamanın örneklerini ise *shu mahalgacha* “şu vakte kadar”, *tushgacha* “öğlene kadar” gibi sözcüklerde görülen +GAchA ekinin zaman ifadeleriyle birlikte kullanıldığında zamanı mekân açısından kavramlaştırdığı ifadeler oluşturur.

Kısaltmalar

- BKT : Bir Ko’rgan Tanish... (Xolmirzayev, 2003).
IKB : ...Ikki Ko’rgan Bilish (Xolmirzayev, 2003).
K : Ko’kboy (Xolmirzayev, 2003).
K : Ko’ngil (Xolmirzayev, 2003).
NO : Notonish Odam (Xolmirzayev, 2003).
NYB : Nimadir Yo’q Bo’ldi (Xolmirzayev, 2003).
O’TIL : O’zbek Tilining Izohli Lug’ati (2006-2008).
OY : Olma Yemadim (Xolmirzayev, 2003).
OYO : Olis Yulduzlar Ostida (Xolmirzayev, 2003).
S : Sog’inch (Xolmirzayev, 2003).
YG : Yovvoyi Gul (Xolmirzayev, 2003).

Notlar

Bu çalışma, Çukurova Üniversitesinde yürütülen “Özbekçede Metaforlar” adlı doktora tezi kapsamında, 2013 yılı 2. dönemine ait TÜBİTAK 2214/A Doktora Öğrencileri İçin Yurt Dışı Araştırma Bursu ile desteklenmiştir. Çalışmanın örneklemini, söz konusu doktora tezinin örnekleminden farklıdır.

KAYNAKLAR

- Ahmad, S. (1996). *Ufq-Hicron Kunlari*. Toshkent: “Sharq” Nashriyot Matbaa Ko’ntserni Bosh Tahririyati.
Akarsu, B. (1988). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
Aristoteles – Augustinus – Heidegger (2007). *Zaman Kavramı* (Çev. Saffet Babür). Ankara: İmge Kitabevi.
Evans, V. (2004). *The structure of time: Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
Evans, V. (2007). *A glossary of cognitive linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Frolov, İ. (1997), *Felsefe Sözlüğü* (Çev. Aziz Çalışlar). İstanbul: Cem Yayınevi.
Güncel Türkçe Sözlük. 23.07.2014-31.10.2014 tarihleri arasında tdk.gov.tr adresinden edinilmiştir.
Hançerlioğlu, O. (1996). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Remzi Kitabevi.
Kövecses, Z. (2010). *Metaphor*. New York: Oxford University Press.

- Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In Andrew Ortony (Ed.), *Metaphor and thought* (2nd ed.) (pp. 202-251). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980a). *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980b). Conceptual metaphor in everyday language. *Journal of Philosophy*, vol. 77, no. 8, 453-486. Retrieved 14.02.2012, from <http://www.jstor.org/stable/2025464>.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2005). *Metaforlar – hayat, anlam ve dil* (çev. G. Y. Demir). İstanbul: Paradigma.
- Lakoff, G. & Turner, M. (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Instituti. (2006 -2008). O'zbek tilining izohli lug'ati (I-V). Toshkent: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat Ilmiy Nashriyoti. 21.02.2014 tarihinde <http://n.ziyouz.com/kutubxona/barcha-kitoblar> adresinden edinilmiştir.
- Özçalışkan, Ş. (2003). Metaphorical motion in crosslinguistic perspective: A comparison of English and Turkish. *Metaphor and Symbol*, 18: 3, 189-228. Retrieved 09.08.2014, from http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1207/S15327868MS1803_05#.VCsLf_sgg.
- Özçalışkan, Ş. (2004). Time can't fly, but a bird can: Learning to think and talk about time as spatial motion in English and Turkish. *European Journal of English Studies*, 8: 3, 309-336. Retrieved 15.08.2014, from http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1382557042000277412#.VCsOfl_sgg.
- Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22(1), 1-39.
- Radden, G. (2003). The metaphor TIME AS SPACE across languages [Electronic Version]. *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht*, 8(2/3), 226-239. Retrieved 24.04.2014, from <http://zif.spz.tu-darmstadt.de/jg-08-23/docs/radden.pdf>.
- Radden, G. (2011). Spatial time in the West and the East [Electronic Version]. In M. Brdar, M. Omazic, V.P. Takac, T. Gradecak-Erdeljic & G. Buljan (Eds.) *Space and time in language* (pp. 1-40). Frankfurt et al.: Peter Lang. Retrieved 24.04.2014, from http://www.uni-hamburg.de/iaa/time_as_space.pdf.
- Steen, G.J. (2007). *Finding metaphor in grammar and usage*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.
- Xolmirzayev, Sh. (2003). *Saylanma 1. Jild*. Toshkent: "Sharq" Nashriyot Matbaa Ko'ntserni Bosh Tahririyati.
- Yu, N. (1998). *The Contemporary theory of metaphor a perspective from Chinese*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Birey-Örgüt ve Birey-İş Uyumunun Çalışanların İş Tutumlarına Etkisi: Adana İlinde Bankacılık Sektöründe Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma

Kemal Can KILIÇ*
Didem YENER**

ÖZET

Bireyin çalıştığı örgüt ve yaptığı iş ile olan uyumu gerek mevcut istihdamın korunmasında gerekse örgütün genel başarısının artırılmasında kilit bir noktada yer almaktadır. Birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumu, kişilerin sergileyeceği iş tutumlarında belirleyici rol üstlenmektedir. Bu çalışmada birey-örgüt uyumunun ve birey-iş uyumunun örgütsel aidiyet, iş performansı, iş tatmini ve iş stresi üzerindeki etkisi incelenmektedir. Uygulama için bankacılık sektörünün tercih edildiği araştırmada, Adana'da faaliyet gösteren bankaların çalışanlarına anket uygulaması yoluyla gerekli veriler elde edilmiştir. Birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumunun iş tutumları üzerindeki etkisini test etmek üzere elde edilen bu veriler analiz edilerek istatistiksel sonuçları değerlendirilmektedir. Yapılan analizlerin sonuçları; birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumu ile örgütsel aidiyet, iş performansı ve iş tatmini arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu; iş stresi ile arasında da negatif yönlü bir ilişki olduğu doğrultusundaki hipotezleri desteklemektedir.

Anahtar kelimeler: Birey-örgüt uyumu, birey-iş uyumu, iş tutumları, bankacılık sektörü, örgütsel aidiyet

ABSTRACT

Person-organization (P-O) fit and person-job (P-J) fit are key points for both preserving current labour and increasing overall success. P-O fit and P-J fit have determining role on employees' job attitudes. This study investigates the influence of P-O fit and P-J fit on organizational commitment, job performance, job satisfaction and job stress. Banking sector is preferred for the application and the required data is provided by conducting questionnaire on bankers working at the banks in Adana. On the purpose of testing the influence of P-O fit and P-J fit on job attitudes, provided data is analysed and statistical outcomes are evaluated. In the consequence of series of analysis, it is confirmed that while between P-O fit and P-J fit and organizational commitment, job performance, job satisfaction there is an positive relation; there is a negative relation between P-O fit and P-J fit and job stress.

Keywords: Person-organization fit, person-job fit, job attitudes, banking sector, organizational commitment.

---

* Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, Yönetim ve Organizasyon A.B.D., kcan@cu.edu.tr

** didemyener18@gmail.com

1.Giriş

Bireyin kişiliği, değerleri, amaçları ve tutumları ile çalıştığı örgüt kültürü, değerleri, amaçları ve normları arasındaki uyum olarak tanımlayabileceğimiz (Andrews, Baker ve Hunt, 2011, s.6) birey-örgüt uyumu ile bireyin yaptığı işin kişiye sundukları ya da gerektirdikleri ile o işi yapanın beklentileri ya da becerileri arasındaki uyum olarak tanımlayabileceğimiz (Kristof, 1996, s.8). birey-iş uyumu kişinin iş tutumları üzerinde belirleyici rol üstlenmektedir. Bu çalışmada birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumunun iş tutumları üzerindeki etkisi incelenmektedir.

2.Kuramsal Çerçeve ve Hipotezler

2.1.Birey-Örgüt Uyumu

İnsan davranışlarının ana sebebini ortaya çıkarmaya çalışan yaklaşımlar (özellikler yaklaşımı, durumsallık yaklaşımı ve etkileşimci yaklaşım) özellikle davranışlar üzerinde etkili olan iki faktör üzerinde durmuşlardır. Bu faktörler kişisel özellikler ve çevresel özelliklerdir (Aygündüz, 2003, s.5).

Etkileşimci yaklaşımı benimseyen araştırmacılar, insan davranışını açıklamaya çalışırken birey ve çevre unsurlarını birleştirmişlerdir. Bu yaklaşım Lewis'in (1951); "Davranış kişi ve çevrenin bir fonksiyonudur" önerisi ile başlayan uzun bir teorik geçmişe dayanmaktadır (Chatman, 1989, s.335).

Kapsayıcı bir kavram olan birey-çevre uyumu, farklı alt bölümlere ayrılmıştır. Bu ayrım; birey-görev uyumu, birey-örgüt uyumu, birey-iş uyumu ve birey-grup uyumunu içermektedir. Bu çalışmada temel iki kavram olan birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumu ele alınmıştır.

Birey-örgüt uyumu çoğu araştırmacı tarafından genel anlamda, bireyler ile örgütler arasındaki uyum olarak tanımlanmaktadır (Kristof, 1996, s.3). Chatman, birey örgüt uyumunu; bireyin değerleri ile örgütün norm ve değerleri arasındaki uyum olarak tanımlamıştır (Chatman, 1989, s.339). Birey-örgüt uyumu; değerler, inançlar, kişilik ve/veya amaçlar açısından birey ve örgüt arasındaki uyum seviyesini ifade etmektedir (Andrews, Baker ve Hunt, 2011, s.6).

Kristof (1996)'a göre birey-örgüt uyumuna yönelik çeşitli yaklaşımlarda bulunulmuştur ve bunları netleştirmek için iki ayrım ortaya atılmıştır. İlk ayrım bütünleyici (supplementary) ve tamamlayıcı (complementary) uyum arasındadır. Bütünleyici uyum; bireyin ortamdaki diğer kişilerle benzer özelliklere sahip olduğu ya da o özelliklerle bütünleştiği, onlarla donandığı durumlarda meydana gelmektedir. Tamamlayıcı uyum ise, bireyin bulunduğu ortamı tamamladığı ya da ortama eksik olan bir şeyi eklediği zaman oluşmaktadır (Muchinsky ve Monahan, 1987, s.269). Birey-örgüt uyumuna yönelik ikinci ayrım; gereksinim-arz (needs-supplies) ve talep-beceri (demands-abilities) uyumu ayrımıdır. Gereksinim-arz uyumu yaklaşımına göre birey-örgüt uyumu; örgüt bireyin ihtiyaçlarını, istek ve tercihlerini tatmin ettiği zaman sağlanmaktadır. Buna karşılık, talep-beceri uyumu yaklaşımına göre birey-örgüt uyumu; birey örgütün taleplerini karşılayacak becerilere sahip olduğu zaman gerçekleşmektedir (Kristof, 1996, s.3). Örgütler için özellikler kültürü, iklimi, değerleri, amaçları ve normları kapsarken; birey kısmı değerleri, amaçları, kişiliği ve tutumları kapsamaktadır.

Örgüt ve bireyin bu özellikleri arasında benzerlik olduğu zaman bütünleyici uyumun varlığından söz edilebilmektedir (Kristof, 1996, s.3-4).

Birey ile örgüt arasındaki uyumun başka bir boyutu da talep ya da arz ettikleri unsurlar arasındaki uyum olarak temsil edilmektedir. Örgütler; bireyler tarafından talep edilen finansal, fiziksel ve psikolojik kaynaklar ile işe ilişkin ya da kişilerarası iletişimle alakalı fırsatları sunmaktadırlar. Örgütün sundukları, çalışanların bu taleplerini karşıladığı takdirde gereksinim-arz uyumuna ulaşılmaktadır. Benzer şekilde örgütler de çalışanlardan zaman, çaba, bağlılık ve bilgi-beceri-yetenek açısından örgüte katkıda bulunmalarını beklemektedirler. Bu beklentileri çalışanlar tarafından karşılandığı zaman talep-beceri uyumu gerçekleşmiş olmaktadır. Bireyin ve örgütün karşılıklı olarak beklentileri ile bu beklentilerin karşılanması arasındaki ilişkiyi, Muchinsky ve Monahan (1987) tarafından yapılan “tamamlayıcı uyum” tanımından yola çıkarak değerlendirmek mümkündür (Kristof, 1996, s.4).

2.2.Birey-İş Uyumu Kavramı

Birey-iş uyumu Edwards (1991) tarafından; bireyin yetenekleri ve işin gerektirdikleri arasındaki uyum ya da bireyin istekleri ve işin ona sundukları arasındaki uyum olarak tanımlanmıştır. Yapılan işin gerekleri ile bireyin özellikleri arasındaki uyum kişinin enerjisini işin tamamlanmasına odaklamasını sağlamaktadır. Bu uyum sağlanmadığı zaman ise birey strese maruz kalmakta ve bu stres haline bağlı hastalıklar sebebiyle işten izin almaya ve çalışırken hata yapmaya daha meyilli hale gelmektedir. Birey ile iş arasındaki uyumsuzluk üretkenliği de azaltmaktadır (Shelton, McKenna ve Darling, 2003, s.373). Birey-iş uyumunun boyutları genel olarak gereksinim-arz ve talep-beceri uyumunu içermektedir.

Gereksinim-arz yaklaşımının unsurları bireylerin gereksinimleri ile yapılan işin bu gereksinimleri tatmin edecek özellikleridir. Bireylerin bu beklentileri arasında hedefleri, psikolojik ihtiyaçları, çıkarları ve değerleri yer almaktadır. Bireye arz edilenler ise üstlenilen vazifenin genel özellikleri, maaş ve diğer iş nitelikleri olarak tanımlanmıştır. Talep-beceri yaklaşımı ise işle ilgili verilen görevlerin yerine getirilmesi için gerekli olan talepler ile bireyin bu gereklilikleri karşılayabilmek için kullanacağı becerilerini içermektedir (Sekiguchi, 2004, s.184). Birey, yaptığı işin gereği olan özelliklere sahipse daha iyi performans gösterip beklentileri daha iyi karşılamakta ve işte kalmaya daha çok eğilimli olmaktadır (Li&Hung, 2010, s.308). İş gerekleri tipik olarak; işin kabul edilebilir bir seviyede yerine getirilmesi için gereken bilgi, beceri ve yeterlidir. Bireyin becerisi unsuru da kişinin eğitimini, deneyimini, eğilimini, bilgi ve yeteneğini ifade etmektedir. Buna göre birey-iş uyumu; bireyin yetenekleri ve işin gerektirdikleri arasındaki ya da bireyin istekleri ile işin nitelikleri arasındaki uyum olarak tanımlanabilmektedir (Sekiguchi, 2004, s.184).

2.3. Birey-Örgüt Uyumu ve Birey-İş Uyumu ile İş Tutumları Arasındaki İlişki

Birey ile çalıştığı örgüt ve yaptığı iş arasındaki uyum seviyesi arttıkça iş tatminleri, örgütsel aidiyetleri, üretkenlikleri artmakta ve örgütte devam etmeye daha istekli olmaktadır. Bireyin örgütüyle ve yaptığı iş ile uyumu sağlanmadığı takdirde bu durum bireyde uyumsuzluk, endişe ve stres yaratmaktadır (İplik, Kılıç ve Yalçın, 2011, s.657).

Birey-örgüt uyumu farklı çalışmalarda (Andrews, Baker ve Hunt, 2011; Akbaş, 2011; İplik, Kılıç ve Yalçın 2011; Behery, 2009; Kılıç, İplik ve Yalçın, 2008; Sekiguchi, 2004; Silverthorne, 2004; Cable ve Judge, 1996; Bretz ve Judge, 1994) en çok iş tatmini, örgütsel aidiyet, örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütten ayrılma niyeti, iş devri ile ilişkilendirilmiş ve birey-örgüt uyumunun iş tatmini, örgütsel aidiyet, örgütsel vatandaşlık üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Birey-örgüt uyumunun örgütten ayrılma niyeti ve iş devri ile olan ilişkisi ise ters yönlü olarak tespit edilmiş olup, birey-örgüt uyumu arttıkça kişinin işten ayrılma niyetinin azalacağı ve iş devri hızının da düşeceği sonucuna varılmıştır.

Yüksek seviye bir birey-iş uyumunun çok sayıda olumlu sonucu vardır. Edwards (1991) yaptığı yazın taramasında; iş tatminini, düşük iş stresini, motivasyonu, performansı ve katılımı birey-iş uyumundan pozitif olarak etkilenen sonuçlar olarak ortaya koymuştur. Benzer şekilde Li ve Hung; iş tatmini, örgütsel aidiyet, örgütsel kimlik, çalışma performansı, bağlamsal performans, iş teklifini kabul etme eğilimi, daha düşük seviyede gerginlik ve iş bırakma niyeti gibi unsurlarla pozitif şekilde ilişkili olduğunu ifade etmiştir (Li ve Hung, 2010:308). Birey-iş uyumu, bireyin istekleri ile yaptığı işten aldıkları arasındaki uyum olarak değerlendirildiğinde; gelişmiş iş tatmini (Cable ve Judge, 1996; Kristof-Brown ve Lauver, 2001), adaptasyon, örgütsel aidiyet ve iş bırakma eğiliminde azalma (Cable ve Judge, 1996; Kristof-Brown ve Lauver, 2001) ile ilişkilendirilebilmektedir. Talep-beceri uyumu açısından bakıldığında da iş performansına ilişkin ek avantajlar ortaya çıkmaktadır (Sekiguchi, 2004, s.184).

Bu çalışmada birey-örgüt ve birey-iş uyumunun özellikle örgütsel aidiyet, iş tatmini, iş performansı ve iş stresi üzerindeki etkisi incelenmiş ve bu doğrultuda aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H₁: *Birey-örgüt uyumunun çalışanların örgütsel aidiyetleri üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.*

H₂: *Birey-örgüt uyumunun çalışanların iş performansları üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.*

H₃: *Birey-örgüt uyumunun çalışanların iş tatminleri üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.*

H₄: *Birey-örgüt uyumunun çalışanların iş stresi üzerinde negatif yönde bir etkisi vardır.*

H₅: *Birey-iş uyumunun çalışanların örgütsel aidiyetleri üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.*

H₆: *Birey-iş uyumunun çalışanların iş performansları üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.*

H₇: *Birey-iş uyumunun çalışanların iş tatminleri üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.*

H₈: Birey-iş uyumunun çalışanların iş stresi üzerinde negatif yönde bir etkisi vardır.

3. Araştırma Yöntemi, Bulgular ve Değerlendirmeler

3.1. Veri Toplama

Araştırmada kullanılan veriler, Adana merkezinde faaliyet göstermekte olan bankalarda çalışan 196 bankacıya anket uygulanması yoluyla elde edilmiştir. Dağıtılan anketlerden geri dönen araştırma için geçerli olabilecek niteliğe sahip anket sayısı 120'dir. Bu da araştırma evreninin %30'udur.

3.2. Ölçek

Birey-örgüt uyumu ölçeği: Birey-örgüt uyumu; Cable ve Judge (1996) tarafından geliştirilen sorulara dayanan, üç maddeli bir ölçekle ölçülmüştür. Ölçekte ilk olarak sadece "Kişisel değerlerinizle örgütün değerleri arasında ne derece bir uyum söz konusudur?" sorusuyla birey ve içinde bulunduğu örgütün değerleri arasındaki uyum ölçülmüştür. Daha sonra bu ölçeğin geçerliliğini doğrulamak ve artırmak için iki madde daha eklenmiştir. Bu iki madde "Değerlerim örgütte hali hazırda çalışmakta olanlar ile uyumludur" ve "Örgütün değerleri ve kişiliği sizin kendi değerlerinizi ve kişiliğinizi yansıtmakta mıdır" ifadelerinden oluşmaktadır. Cevaplar 5=*Kesinlikle katılıyorum* ve 1=*Kesinlikle katılmıyorum* olmak üzere beşli ölçek üzerinde yer almaktadır (Cable ve Judge, 1996). Genel bir birey-örgüt uyumu ölçüsüne ulaşmak için üç maddeye verilen cevapların ortalaması alınmıştır. Birey-örgüt uyumu ayrıca birey ve örgütün karşılıklı olarak beklentilerinin karşılanması yönünden değerlendirmek amacıyla oluşturulan yeni bir ölçek ile de ölçülmüştür. Bu ölçeğin oluşturulması için uygulamanın gerçekleştirildiği bankacılık sektörü çalışanlarına danışılarak ne kadar karşılandığı test edilmek üzere beklentiler elde edilmiştir.

Birey-iş uyumu ölçeği : Birey-iş uyumunu ölçmek için Brkich, Jeffs ve Carless (2002) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Bu birey-iş uyumu ölçeği; bireyin bilgi, beceri, yetenek, ihtiyaç ve değerlerinin yaptığı işin gerekleri ile ne derece uyum içinde olduğunu değerlendirme imkânı sağlamaktadır. Altı madde olarak biçimlendirilen ölçeğin üç sorusu güvenilirliği sağlamadığı için çıkarılmıştır.

Örgütsel aidiyet ölçeği: Örgütsel aidiyet; Mathews ve Shepherd (2002) tarafından geliştirilen ölçek kullanılarak ölçülmüştür. Cook ve Wall (1980) tarafından geliştirilen "British Organizational Commitment Scale (BOCS)" adlı örgütsel aidiyet ölçeğini yeniden değerlendiren Mathews ve Shepherd (2002), altı maddeli versiyonun üstün geldiği sonucuna varmışlardır (Mathews ve Shepherd, 2002). Tablo 4'te bu altı madde gösterilmektedir.

İş performansı ölçeği: İş performansı; Beffort ve Hattrup (2003) tarafından kullanılan 4 faktörlü ölçek ve Borman ve Motowidlo (1993) tarafından kullanılan 5 faktörlü ölçek

aracılığıyla ölçülmüştür. Bu çalışmada iş performansını ölçen iki ölçek harmanlanmış ve iş performansını ölçmeye yönelik 9 soru sorulmuştur.

İş tatmini ölçeği: İş tatmini; Brown ve Peterson (1994) tarafından geliştirilen altı maddelik bir ölçek ile ölçülmüştür. Sorular kişinin genel anlamda işinden ne derece memnun olduğu, işini ne derece heyecan verici bulduğu, yaptığı iş için ayırdığı zamanın ne derece buna değer olduğu, bir arkadaşına bu örgütte çalışmayı önerip öneremeyeceği ve örgütü çalışılabilecek bir yer olarak tavsiye edip edemeyeceği hususlarını içermektedir.

İş stresi ölçeği: İş stresi; House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen ölçek ile ölçülmüştür. İş stresi ölçeği, işin gerekliliklerinin doğurduğu baskıları ve gerginlikleri ölçmeyi amaçlamaktadır. Sorular genel olarak üç faktörün altında yer alan yedi maddeden oluşmaktadır. Bu üç faktör; işle ilgili stres, fiziksel stres ve genel yorgunluk ile huzursuzluk halidir. Bazı maddeler Taylor Açık Endişe Ölçeği'nden (Taylor, 1953) alınmıştır.

3.3.Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, çalışma süresi, çalışılan birim ve çalışılan pozisyon gibi özelliklerine dair bilgilere yer verilmektedir. Anket, Adana ilinde çalışan 120 bankacıya uygulanmıştır. Ankete katılanların % 45.8'i kadınlardan oluşurken % 54.2'si erkeklerden oluşmaktadır. Ankete katılan çalışanların %5.8'i 18-24 yaş aralığında, % 45'i 25-31 yaş aralığında, % 15'i 32-38 yaş aralığında, % 27.5'i 39-45 yaş aralığında ve % 6.7'si 46-52 yaş aralığındadır. Ankete katılanların % 93.3'ü fakülte/yükseköğretim mezunu ve % 6.7'si lisansüstü eğitim mezunudur. 45.8'inin 1-5 yıl aralığında, % 18.3'ünün 6-10 yıl aralığında, % 11.7'sinin 11-15 yıl aralığında, % 21.7'sinin 16-20 yıl aralığında ve % 2.5'inin 21-25 yıl aralığında çalışma süreleri bulunmaktadır. % 20.8'i Operasyon'da, % 39.2'si Bireysel'de, % 36.7'si Kobi'de ve % 3.3'ü de diğer birimlerde çalışmaktadır. Ankete katılan çalışanların % 2.5'i gişе elemanı, % 20.8'i müşteri temsilcisi, % 15.8'i servis görevlisi, %15.8'i servis yetkilisi, %1.7'si uzman yardımcısı, % 24.2'si uzman, % 7.5'i yönetici yardımcısı, % 10.8'i yönetici olarak ve % 0.8'i diğer pozisyonlarda çalışmaktadırlar.

3.4.Bulgular

Bu çalışmada verilerin güvenilirliğini ölçmek için *Cronbach Alpha* kullanılmıştır. Alfa değeri 0 ile 1 arası değerler almakla beraber kabul edilebilir bir değerin en az 0.7 olması gerekmektedir (Altunışık vd., 2010, s.124). Araştırmada kullanılan tüm ölçeklerin Alfa değerleri 0.7'nin üzerinde çıkmıştır. Araştırma değişkenlerinin Cronbach Alpha değerleri Tablo 1'de gösterilmektedir

Tablo.1 Araştırma Değişkenlerinin Cronbach Alpha Değerleri

Araştırma Değişkenleri	Cronbach Alpha Değerleri
Birey-örgüt Uyumu (3 madde)	0.863
Birey-iş Uyumu (3 madde)	0.801
Örgütsel Aidiyet (6 madde)	0.865
İş Performansı (9 madde)	0.945
İş Tatmini (6 madde)	0.937
İş Stresi (7 madde)	0.888

Güvenilirlik analizinin ardından her bir değişkenin ortalama, standart sapma ve korelasyon değerleri hesaplanmıştır. Araştırma değişkenlerinin ortalama, standart sapma ve korelasyon değerleri Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo.2 Birey-Örgüt Uyumu Regresyon Modelleri

Araştırma değişkenleri	Birey-Örgüt Uyumu	Birey-İş Uyumu	Örgütsel Aidiyet	İş Performansı	İş Tatmini	İş Stresi
Birey-Örgüt uyumu	1,000					
Birey-İş Uyumu	0.607*	1,000				
Örgütsel Aidiyet	0.642*	0.596*	1,000			
İş Performansı	0.523*	0.513*	0.607*	1,000		
İş Tatmini	0.591*	0.614*	0.649*	0.576*	1,000	
İş Stresi	-0.305*	-0.401*	-0.395*	-0.321*	-0.357*	1,000
Ortalama	3.5556	3.3944	3.5792	3.9259	3.4708	3.2512
Standart sapma	0.84165	0.78380	0.68428	0.61609	0.79261	0.81193
N	120	120	120	120	120	120

*Korelasyon 0.05 seviyesinde anlamlıdır (twotailed).

Birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumu ile örgütsel aidiyet, iş performansı ve iş tatmini arasındaki korelasyon katsayıları anlamlı ve pozitif yönlü iken; birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumu ile iş stresi arasındaki korelasyon katsayıları anlamlı ve negatif yönlüdür.

Bağımsız değişken birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumunun bağımsız değişkenler olan örgütsel aidiyet, iş performansı, iş tatmini ve iş stresi üzerindeki etkisini analiz etmek için regresyon analizi uygulanmıştır. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında bir ilişkinin olup olmadığı, ilişkinin şiddetinin ne derecede olduğu, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etki derecesi, bağımlı değişkenle ilgili ileriye dönük tahminlere imkân verip vermediği gibi sorulara regresyon analizi ile cevap vermek mümkündür.

Regresyon modellerinde Beta değeri, modeldeki bağımlı değişkende meydana gelecek bir değişimi açıklamadaki katkırı karşılaştırmak için kullanılan standardize edilmiş regresyon katsayısını göstermektedir. F değeri modellerin anlamlılık düzeyini göstermektedir. R^2 değeri bağımlı değişkendeki farklılıkların yüzde kaçının model tarafından açıklandığını ifade etmektedir. Regresyon analizi sonuçları Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo.3 Birey-Örgüt Uyumu İçin Regresyon Modelleri

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	Standardize edilmiş katsayı (β)	t	P	R^2	Uyarlanmış R^2	Standart tahmin hatası	F
Model1 örgütsel aidiyet	Birey-örgüt uyumu	0.793	14.129	0.000	0.629	0.625	0.418	199.640
Model2 iş performansı	Birey-örgüt uyumu	0.588	7.905	0.000	0.346	0.341	0.500	62.494
Model3 tatmini	iş Birey-örgüt uyumu	0.728	11.529	0.000	0.530	0.526	0.545	132.916
Model4 stresi	iş Birey-örgüt uyumu	-0.417	-4.980	0.000	0.174	0.167	0.741	24.800

Regresyon analizine yönelik yapılan açıklamalar kapsamında regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında birey-örgüt uyumunun örgütsel aidiyet, iş performansı, iş tatmini ve iş stresi üzerinde önemli derecede bir etkiye sahip olduğu görülmektedir ($\beta=0.793$; 0.588 ; 0.728 ; -0.417 $p<0.05$).

Model1'de birey-örgüt uyumunun örgütsel aidiyet üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (199.640), P değeri (0,000) ve β değeri (0,793)'tür. P'nin 0,05'ten küçük olması iki değişken arasında %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. R^2 değerinin 0.629 olması örgütsel aidiyetteki değişimin yüzde 63'ünün bu model tarafından açıklanabildiğini göstermektedir. Model2'de birey-örgüt uyumunun iş performansı üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (62.494), P değeri (0,000) ve β değeri (0,588)'tir. R^2 değerinin 0.346 olması iş performansındaki değişimin yüzde 35'inin bu model tarafından açıklanabildiğini

göstermektedir. Model3'te birey-örgüt uyumunun iş tatmini üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (132.916), P değeri (0,000) ve β değeri (0,728)'tir. R^2 değerinin 0.530 olması iş tatminindeki değişimin yüzde 53'ünün bu model tarafından açıklanabildiğini göstermektedir. Model4'te birey-örgüt uyumunun iş stresi üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (24.800), P değeri (0,000) ve β değeri (-0,417)'dir. R^2 değerinin 0,174 olması iş tatminindeki değişimin yüzde 18'inin bu model tarafından açıklanabildiğini göstermektedir.

Tablo.4 Birey-İş Uyumu İçin Regresyon Modelleri

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	Standardize edilmiş katsayı (β)	t	P	R^2	Uyarlanmış R^2	Standart tahmin hatası	F
Model1 örgütsel aidiyet	Birey-iş uyumu	0.740	11.964	0.000	0.548	0.544	0.461	143.135
Model2 iş performansı	Birey-iş uyumu	0.554	7.230	0.000	0.307	0.301	0.515	52.273
Model3 iş tatmini	Birey-iş uyumu	0.716	11.143	0.000	0.513	0.509	0.555	124.160
Model4 iş stresi	Birey-iş uyumu	-0.556	-7.260	0.000	0.309	0.303	0.677	52.705

Tablo 4 sonuçlarına göre birey-iş uyumunun da örgütsel aidiyet, iş performansı, iş tatmini ve iş stresi üzerinde önemli derecede etkileri vardır ($\beta=0.740$; 0.554; 0.716; -0.556 $p<0.05$).

Model1'de birey-iş uyumunun örgütsel aidiyet üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (143.135), P değeri (0,000) ve β değeri (0,740)'tır. R^2 değerinin 0.548 olması örgütsel aidiyetteki değişimin yüzde 55'inin bu model tarafından açıklanabildiğini göstermektedir. Model2'de birey-iş uyumunun iş performansı üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (52.273), P değeri (0,000) ve β değeri (0,554)'tür. R^2 değerinin 0.307 olması iş performansındaki değişimin yüzde 31'inin bu model tarafından açıklanabildiğini göstermektedir. Model3'te birey-iş uyumunun iş tatmini üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (124.160), P değeri (0,000) ve β değeri (0,716)'dir. R^2 değerinin 0.513 olması iş tatminindeki değişimin yüzde 51'inin bu model tarafından açıklanabildiğini göstermektedir. Model4'te birey-iş uyumunun iş stresi üzerindeki etkisi ele alınmıştır. F değeri (52.705), P değeri (0,000) ve β değeri (-0,556)'dir. R^2 değerinin 0,309 olması iş stresindeki değişimin yüzde 31'inin bu model tarafından açıklanabildiğini göstermektedir.

Bankacıların çalıştıkları örgütlerle olan uyumlarını ortaya koyup öneri getirebilmek için yeni bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçekte yer alan maddeler bankalarda çalışan ve yönetici pozisyonlarında yer alan bireylerle yüz yüze görüşme yoluyla elde

edilen görüşlerin derlenmesiyle oluşturulmuş olup; ilk bölümde bankalar tarafından çalışanların beklentilerinin % kaçının karşılandığı, ikinci bölümde de banka çalışanları tarafından örgütü temsilen banka yönetiminin beklentilerinin % kaçının karşılandığı ölçülmüştür.

Tablo.5 Bankacıların ve Bankaların Beklentilerinin Karşılama Oranları

Banka çalışanlarının bankalardan beklentileri	%	Bankaların banka çalışanlarından beklentileri	%
Adil ücret	63.6	Sorumluluk üstlenme	75
Yükselme imkanı	67	Stres altında çalışabilme	76.66
Adalet	59.58	Kişilerarası güçlü iletişim	79.58
Takdir edilmek	64.58	Yüksek ikna kabiliyeti	79.16
İş güvenliği	77.5	Örgütü temsil etme	77.5
Sağlık sigortası	84.16	Ekip çalışması yapabilme	76.66
Saygın birey muamelesi	73.33	Takdir ve muhakeme gücü	74.16
Ciddi bir kariyer yönetimi	66.66	Müşterilerin bankaya bağlılığını sağlayabilme	75
Bireysel gelişim olanakları	63.6	Problem çözme	75
Net iş tanımı ve standartlara göre çalışma	67	Mesai saatlerine uyum	76.66
Yetkin liderlik	59.58	Amirlerini bilgilendirme	79.58
Kar payı	64.58	Dikkatli ve hatasız çalışma	79.16

Sonuçlara göre genel bir değerlendirme yapılacak olursa bireyin örgütten beklentilerini karşılama oranı % 68 iken; örgütün bireyden beklentilerini karşılama oranı % 76'dır.

Tablo.6 Araştırmanın Hipotez Sonuçları

Hipotezler	Değerlendirme
<i>H1: Birey-örgüt uyumunun örgütsel aidiyet üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi
<i>H2: Birey-örgüt uyumunun iş performansı üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi
<i>H3: Birey-örgüt uyumunun iş tatmini üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi
<i>H4: Birey-örgüt uyumunun iş stresi üzerinde negatif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi
<i>H5: Birey-iş uyumunun örgütsel aidiyet üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi
<i>H6: Birey-iş uyumunun iş performansı üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi
<i>H7: Birey-iş uyumunun iş tatmini üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi
<i>H8: Birey-iş uyumunun iş stresi üzerinde negatif yönde bir etkisi vardır.</i>	Kabul edildi

Hipotezlerin testi için yapılan regresyon analizinin sonucunda; birey-örgüt uyumunun örgütsel aidiyet (H1), iş performansı (H2), iş tatmini (H3) üzerindeki pozitif etkiye ve iş stresi (H4) üzerindeki negatif yönde etkiye yönelik hipotezler kabul edilmiştir. Birey-iş uyumunun örgütsel aidiyet (H5), iş performansı (H6), iş tatmini (H7) üzerindeki pozitif etkiye ve iş stresi (H8) üzerindeki negatif yönde etkiye yönelik hipotezler kabul edilmiştir.

Regresyon analizinde; bağımsız değişken olarak birey-örgüt uyumu ile birey-iş uyumu; bağımlı değişkenler olarak da örgütsel aidiyet, iş performansı, iş tatmini ve iş stresi ele alınmış ve her bir değişken için regresyon modelleri oluşturulmuştur. Regresyon analizinde birey-örgüt uyumunun örgütsel aidiyeti, iş performansını ve iş tatminini açıklama gücü birey-iş uyumuna göre daha yüksek çıkarken; birey-iş uyumunun iş stresini birey-örgüt uyumuna göre daha iyi açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır. Birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumunun çalışmaya konu olan iş tutumları üzerindeki etkileri arasında önemli bir fark söz konusu değildir.

4. Sonuç

Küreselleşen ve uluslararası rekabetin arttığı iş dünyasında rekabet üstünlüğü sağlayan unsurlarda da değişime gidilmiştir. Bilginin egemen olduğu günümüzde bilgiye sahip olan ve onu takip eden “birey” faktörü daha önemli hale gelmiştir (Akdemir, 2005, s.429). Bireylerin çalıştıkları örgütler için oluşturdukları işgücünün üstünlük yaratması kişinin kendini o örgüte ait hissetmesi, sergilediği çalışma performansının maksimum olması, yaptığı işten tatmin olması, ayrılma fikrinden uzak oluşu gibi unsurlara bağlıdır. Bunları sağlayacak olan temel unsur da bireyin hem çalıştığı örgütle hem de yaptığı iş ile uyumunun sağlanmış olmasıdır.

Bankacılık sektörü; değişen ve hızla dinamikleşen, eğitim seviyesi de yükselen yeni müşterilerinin beklentilerini karşılaması için, bir adım ileride olunması ve rekabet yeteneğinin artırılması gereken bir sektördür. Günümüzde bunu sağlamanın bireye yatırım yapmaktan geçtiği artık bilinen ve kabul edilen bir gerçektir. Bireylerin hem

işleriyle hem de çalıştıkları ortam ile olan uyum düzeylerini artırmaya yönelik girişimler kişilerin memnuniyet düzeylerini de artıracak ve bu da işlerine ve çalıştıkları örgüte daha çok sahip çıkmalarını sağlayarak örgüte olan katma değerlerinin artmasına aracılık edecektir (Koçak ve Erdoğan, 2011, s.261).

Birey ile çalıştığı örgüt ve yaptığı iş arasındaki uyum seviyesi arttıkça iş tatminleri, örgütsel aidiyetleri, üretkenlikleri artacak ve örgütte devam etmeye daha istekli hale geleceklerdir. Bu çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlara göre bireyin kişiliği, değerleri, amaçları ve tutumları ile çalıştığı örgütün kültürü, değerleri, amaçları ve normları arasındaki uyum ve aynı şekilde bireyin yaptığı işin kişiye sundukları ya da gerektirdikleri ile o işi yapanın beklentileri ya da becerileri arasındaki uyum seviyesi arttıkça kişinin o örgüte olan bağlılığı, sergilediği çalışma performansı ve işinden duyduğu tatmin düzeyi artacak; işi ile ilgili hissettiği stres seviyesi de azalacaktır.

Bu çalışmanın literatüre bankacılık sektöründe çalışanlar üzerinde yapılmış bir uygulama olarak önemli katkısının dışında sınırlılıkları da vardır. İlk olarak sonuçlar bankacılık sektöründe yapılan bir uygulamaya dayanmaktadır. Bu sonuçların diğer sektörler ya da işler için genellenip genellenemeyeceği dikkate alınması gereken bir konudur. Birey-örgüt ve birey-iş uyumu ile iş tutumları arasındaki ilişkiyi konu alan bu çalışmada bulunan sonuçların farklı şehirlerde farklı bankacılar üzerinde yapılacak uygulamalarla ya da farklı sektörleri ele alan çalışmalarla desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca çalışmanın veri tabanını oluşturan anketler kişilerin öznel yargılarından oluşmaktadır. Farklı çalışmalarda görece daha objektif ölçümlerle birlikte çoklu değerlendirmeler yapılması daha objektif sonuçlar sağlayacaktır.

5. KAYNAKÇA

- Akbaş, T. T. (2011). Algılanan kişi-örgüt uyumunun örgütsel vatandaşlık davranışları üzerindeki etkisi: Görgül bir araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 9 (1), 57-81.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Andrews, Baker ve Hunt (2011). Values and person-organization fit: Does moral intensity strengthen outcomes? *Leadership & Organization Development Journal*, 32(1), 5-19.
- Aygündüz, E. (2003). Personel temin ve seçim sürecinde kişisel ve örgütsel değerlerin uyumunun sağlanması ve K.K.K'da çalışan subaylar üzerinde bir araştırma. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Befort, N. ve Hatrup, K. (2003). Valuing task and contextual performance: Experience, job roles and ratings of the importance of job behaviors. *Applied H.R.M. Research*, 8(1), 17-32.
- Behery, M. H. (2009). Person/organization job-fitting and affective commitment to the organization: Perspectives from the UAE. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 16(2), 179-196.
- Borman, W. C. ve Motowidlo, S. J. (1997). Task performance and contextual performance: The meaning for personnel selection research. *Human Performance*, 10(2), 99-109.

- Brkich, M., Jeffs, D. & Carless, S.A. (2002). A global self-report measure of person-job fit. *European Journal of Psychological Assessment*, 18(1), 43-51.
- Brown, S.P. & Peterson, R.A. (1994). The effect of effort on sales performance and job satisfaction. *Journal of Marketing*, 58, 70-81.
- Cable, D.M. & Judge, T.A. (1994). Pay preferences and job search decisions: A person-organization fit perspective. *Personnel Psychology*, 47, 317-348.
- Cable, D.M. & Judge, T.A. (1996). Person-organization fit, job choice decisions and organizational entry. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 67 (3), 294-311.
- Chatman, J. A. (1989). Improving interactional organizational research: A model of person-organization fit. *The Academy of Management Review*, 14 (3), 333-349.
- Edwards, J. R. (1991). Person-job fit: A conceptual integration, literature review and methodological critique. *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 6, 283-357.
- House, R. J. ve Rizzo, J. R. (1972). Role conflict and ambiguity as critical variables in a model of organizational behavior. *Organizational Behavior and Human Performance*, 7, 467-505.
- İplik, F. N., Kılıç, K. C. ve Yalçın, A. (2011). The simultaneous effects of person-organization and person-job fit on Turkish hotel managers. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 23(5), 644-661.
- Judge, T. A ve Bretz, R. D. (1992). Effects of work values on job choice decisions. *Journal of Applied Psychology*, 77(3), 261-271.
- Kılıç, K. C., İplik, F. N. ve Yalçın, A. (2008). The impact of person-organization fit on organizational citizenship behaviors: A research on Turkish academicians. *Management and Education*, 4(1), 66-74.
- Kristof, A.L. (1996). Person-organization fit: An integrative review of its conceptualizations, measurements and implications. *Personnel Psychology*, 49(1), 1-49.
- Kristof-Brown A. & Lauver, K. J. (2001). Distinguishing between employees' perceptions of person-job and person-organization fit. *Journal of Vocational Behaviour*, 59, 454-470.
- Li, C. & Hung, C. (2010). An examination of the mediating role of person-job fit in relations between information literacy and work outcomes. *Journal of Workplace Learning*, 22(5), 306-318.
- Mathews, B. P. & Shepherd, J. L. (2002). Dimensionality of Cook and Wall's (1980) British organizational commitment scale revisited. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 75, 369-375.
- Muchinsky, P. M. & Monahan, C. J. (1987). What is person-environment congruence? Supplementary versus complementary models of fit. *Journal Of Vocational Behavior*, 31(3), 268-277.
- Sekiguchi, T. (2004). Person-organization fit and person-job fit in employee selection: A review of the literature, *Osaka Keidai Ronshu*, 54(6), 179-196.
- Shelton, C. D., McKenna, M.K. & Darling, J. R. (2003). Leading in the age of paradox: optimizing behavioral style, job fit and cultural cohesion. *Leadership & Organization Development Journal*, 23(7), 372-379.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 24, Sayı 1, 2015, Sayfa 161-174

Silverthorne, C. (2004). The impact of organizational culture and person-organization fit on organizational commitment and job satisfaction in Taiwan. *The Leadership & Organization Development Journal*, 25(7), 592-599.

VERGİ KÜLTÜRÜ VE GÖSTERGELERİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Pınar Özdemir¹

ÖZET

Vergi kültürü, kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin nasıl belirlendiğini ve toplumu nasıl etkilediğini araştıran maliye sosyolojinin araştırma konularından biridir. Literatürde vergi kültürünün mali tanımı konusunda birçok görüş bulunmaktadır. Vergi kültürü en yalın haliyle mükelleflerin vergi bilincini belirleyen topluma özgü faktörleri ifade etmektedir. Vergi kültürü literatüründe kavramsal ve uygulamalı birçok çalışma yapılmaktadır. Elde edilen bulgular vergi kültürünün temel belirleyicisinin bireyin vatandaşlık ve devlet algısı olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada elde edilen sonuç ise Türkiye’de vergi kültürünün tam olarak tesis edilemediğidir.

Anahtar kelimeler: Mali sosyoloji, vergi kültürü, vergi bilinci.

ABSTRACT

Tax culture is one of the subject included by fiscal sociology which investigates how expenditures and public revenues are determined and how they effect society. There are several thoughts about tax cultures fiscal definiton. Tax culture can be defined spesific social factors which effects tax payers consciouness. Many empirical and theoretical studies are being made in literature. Results suggests that individuals perception about citizenship and state is main significative factor about tax culture. Related to this study, tax culture is not built in Turkey sucessfully.

Key words: Fiscal sociology, tax culture, tax consciouness.

1.Giriş

Sosyal bilimlerde ekonomik alanın toplumsal alandan soyutlanması, zaman ve mekânın analizlerin dışına atılmasının sakıncaları çokça tartışılan bir konu olmuştur. Devletin egemenlik gücüne dayalı olarak, özel ekonomiden kamu ekonomisine kaynak aktarımını sağlayan vergilerin; sosyal süreçler ve siyaset ile olan ilişkisi önemli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Vergi zihniyeti ve vergi zihniyetinin bir alt bileşeni olarak ele alınabilecek vergi kültürü kavramı da bu süreçlerin incelenmesinin bir ürünüdür. Konu üzerine literatürde de birçok kavramsal ve uygulamalı çalışma yapılarak vergiye karşı tutum ve davranışların belirlenmesinde sosyolojik faktörlerin etkisi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Öyle ki; vergi kültürü kavramı kullanılarak bireylerin, toplumun vergiye karşı tutum ve davranışları çözümlendiğinde, vergi kaçakçılığı ve kayıt dışılık gibi eylemlerin yalnızca yasal yaptırımlarla engellenemeyeceği düşüncesi de kabul görmeye başlamıştır. Bu bakımdan bir ülkede vatandaşlık bilinci ve vergi kültürünün yaratılması da özen gösterilmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı vergi kültürü kavramının mali sosyolojideki yerini incelemek, literatürde yapılan uygulamalı çalışmaların sonuçlarını ele almak ve Türkiye özelindeki durumu değerlendirmektir. Çalışmanın birinci kısmında mali sosyolojinin

¹ Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü

inceleme alanı ve vergi kültürünün mali sosyoloji içindeki yeri açıklanmaya çalışılmaktadır. İkinci kısımda bazı vergi kültürü konusunda çeşitli ülkeler üzerine yapılan bazı çalışmalar ve sonuçlar yanında Türkiye özelinde yapılan araştırmalar da ayrı bir başlık altında incelenmektedir. Son kısımda ise Türkiye’de vergiye karşı tutum ve davranışlar istatistiksel göstergelerle mevcut durum irdelenmeye çalışılmıştır.

2.Araştırma Kapsamı

Araştırmada mali sosyoloji ve vergi kültürü kavramı ile ilgili olarak literatür taramasına başvurulmasının yanında, Türkiye özelinde yapılan ampirik çalışmaların sonuçları da değerlendirilmiştir. Buna ek olarak OECD ve Gelir İdaresi’nden elde edilen verilerle Türkiye’ye ilişkin vergi kültürü ile ilgili görüşlerin geçerliliği üzerine bir değerlendirme yapılmıştır.

2.1.Mali Sosyoloji ve Vergi Kültürü

E.B Tylor (1871), kültürün teknik tanımını bilindiği kadarıyla ilk kez yapan kişidir. Bu tanımlamaya göre; kültür veya medeniyet birbirinden ayrıştırılması zor kavramlardır ve kültür bir bireyin ait olduğu toplumun üyesi olabilmesi için edinmesi gereken bilgi, inanç, sanat, hukuk, ahlak, gelenek ile birlikte tüm kabiliyetleri ve alışkanlıkları içermektedir. Bundan dolayı kültür kavramı antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi birçok alanda yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Kültüre temel anlamını kazandıran ise işlevselci bakış açısidir. Bu bakış açısına göre; kültür, bireyler arasında paylaşılan fikirler, bilgiler ve inançlardır. Bu fikirlerin, entelektüel, ruhsal(manevi), kalıplaşmış inanç katmanları, değer, semboller, işaretler, bireyin, grubun veya toplumun materyal olmayan bakış açısının alanıdır. Örgütsel düzeyde, kültür örgüte bir katkıdır ve en tipik şekliyle değerler ve davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Kültür kavramını oluşturan tüm bileşenler, neyin yapılacağı, ne yapılabileceği ve bunun nasıl gerçekleştirileceği konusunda standartlar koyar. Kültür, bireylerin bir örgüt veya toplumun üyesi olarak, akıllarında düşündükleri ve sahip oldukları, bütün yaşam şeklini etkileyen fikir veya kavramlardır(Chuenjit, 2014; 15). Diğer bir tanımlamaya göre ise kültür; gelenek haline gelmiş inançlar, etnik, dinsel değerler tam olarak değişmeden nesilden nesile aktarılan toplumsal grup ilişkileridir (Guiso, Sapinza ve Zingules, 2006;2).

Sosyologlar ve antropologlar toplumun örgütlenme şeklinin kültürün bir yansıması olduğunu düşünmekte olup bu sonuç kültürel inançların önemli bir parçasını yansıtmaktadır. Kültürel inançlar, insanlar arasında etkileşimleri yöneten genelleşmiş düşünce ve fikirlerdir. Ayrıca bu bir halkın arasında, onların ve diğer grupların birbirinden ayrılan bilgilerini de kapsar. Sosyalleşme sürecinde kültür tekelleştirilmekte, korunmakta ve iletilmektedir. Farklı kültürel inançlar bireylerde özellikle belirli bir toplumsal gruba ait olmak veya refah düzeyinde olmak gibi farklı toplumsal özelliklerdeki ekonomik davranışlarda da önemli etkiler yaratmaktadır. Farklı kültürel inançlar üretkenlik, karlılık gibi olguların toplum içi ve toplumlar arası yerinin belirlenmesinde de farklı ilişkiler anlamına gelmektedir (Greif, 1994; 915-916). İşte tam bu noktada ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde kültürel öğelerin etkisi mali sosyolojinin araştırma konusu olmaktadır.

Mali sosyoloji, vergiler ve harcamaların nasıl belirlendiğini ve toplumu nasıl etkilediğini araştırmaktadır. Bir başka ifadeyle, vergi ve vergileme ile kamu harcamalarının sosyolojik analizini yapan mali sosyoloji, toplumu ve politik yaşamı ahlaki, ekonomik, kurumsal, kültürel siyasi ve tarihi yönleri ile araştırmaktadır (Sakıncı ve Cura, 2012; 34). Bu bakımdan mali sosyoloji; devletin mali faaliyetlerinin ne makro iktisatta ne mikro iktisatta veya ne de mali kurumların tanımları içerisinde de yer verilmeyen yönlerini daha geniş çerçevede ele alan bir alandır (Bachaus, 2006; 457). Vergilemenin ve kamu maliyesinin arkasındaki sosyal süreçler, özellikle siyasi yaşam için- bir toplumun araştırılmasındaki en önemli başlangıç noktasıdır. Mali sosyolojiyi diğer vergi ve kamu maliyesi yaklaşımlarından ayıran en önemli özellik bu mali değişkenlerin ekonomik etkileri yanında siyasi, kültürel ve kurumsal faktörlerden nasıl etkilendiğini de ortaya koymasıdır. Dolayısıyla mali sosyoloji yaklaşımı maliye politikalarının oluşturulması ve ilgili politikaların ortaya çıkan etkilerini değerlendirirken sosyal, kurumsal ve tarihi etkileri de göz ardı etmemektedir (Campbell, 1993; 163-164). Çünkü tarihsel süreçte toplumsal yapıda meydana gelen her değişim kamu yönetimindeki geçerli rasyonalite anlayışıyla kamu yönetiminin içselleştirdiği topluma hizmet sunma şeklini değiştirmekte, yeni bir örgüt kültürü paralelinde yeni davranış kalıpları oluşturulmasını kaçınılmaz kılmaktadır (Demirel, 2010; 12). Bu değişim süreci toplum içindeki ekonomik ve sosyal kurumların değişimi ile birlikte devletin üretim sürecindeki rolünü de yeniden tanımlamakla kalmamakta birey-birey, birey-toplum ve birey-devlet ilişkilerine de yansımaktadır.

Tarım, sanayi ve günümüz bilgi toplumundaki dönüşümün devlet-birey ilişkisinde yarattığı değişim, devlete atfedilen rol ile birlikte devlet hizmetlerinin temel finansman kaynağı olan vergiye bakışı da etkilemektedir. Vergi vermek ile yönetime katılma hakkı arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Dolaylı ve dolaysız yollardan ödedikleri vergiler aracılığıyla bireyler (vatandaşlar) kamu yönetimini ayakta tutmakta, bilincinde olsunlar veya olmasınlar kamu sisteminin bir parçası haline gelmektedirler. Demokrasilerde bütçe ve bütçenin en önemli unsuru olan vergilerin nasıl belirlendiğinden, kamu harcamalarına kimlerin vergi yoluyla ne kadar katkıda bulunduğundan daha önemli pek az konu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Zenginobuz vd. 2010;8).

Tarım toplumu eşitsizlikleri mutlak gösterip dışsallaştırarak ve bu eşitsizliklerin altını çizerek onları kaçınılmaz, sabit ve doğal göstermekte, dolayısıyla da güçlendirip olağan hale getirmektedir. Tarım toplumu, nispeten yerine oturmuş uzmanlıklarla, bölge, akrabalık, meslek ve rütbelendirme açısından süreklilik kazanmış oldukça belirgin bir toplumsal yapıya sahiptir. Bu yapının elemanları düzenlidir, rastlantsal dağılmamıştır. Bu toplumda işleyen üç can alıcı etken, yani yiyecek üretimi, siyasal merkezileşme ve okur-yazarlık, kültürel ve siyasal sınırların nadiren çakıştığı bir toplumsal yapı oluşturur. Merkezi otorite ile birlikte yerel özerklik taşıyan birimler özünü daha iyi tasvir eder. Sanayi toplumu ise daha farklı özellikler gösterir, ileri düzeyde işbölümünü ortaya çıkarmıştır. Sanayi çağının temel dinamiği büyüme kartezyen ve deneyci felsefelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sürecin devamlılığı da yine büyümenin kendisine bağlıdır. Devlet sanayileşmenin ortaya çıkardığı yeni ilişkilerin, kültürün koruyucusu ve kaçınılmaz olarak türdeş ve standartlaştırıcı bir eğitimin sürdürücüsüdür (Gellner, 1983). Bu noktada tarım toplumunda teba iken sanayi toplumunda vatandaş haline gelen bireyin, küreselleşme ile birlikte bilgi toplumu

olarak nitelendirilen aşamada devlet ile ilişkileri yeniden tanımlanmaktadır. Günümüz bilgi toplumunda ise devlet-birey ilişkisi, hizmet talep eden müşteri birey ve hizmetin arz edicisi devlet şekline büründürülmekte, devlete sınırlı rol atfedilmektedir. Küresel ekonomiye katılma, keyfi devlet davranışları üzerindeki kısıtlamaları daha da sıkılaştırmakta, devletin sermayeyi vergilendirme yeteneğini azaltmakta, mali piyasaların parasal ve mali politikalar üzerindeki denetimlerini artırmaktadır. Vergi sistemlerinin yeniden yapılandırılması konusundaki çalışmalar sırasında ilgi, mevcut vergi yapısının toplum üzerinde meydana getirdiği yükün ağırlığından ziyade, vergilerin ekonomik kararlar üzerindeki bozucu etkileri, adaletsizliği, gereksiz ölçüde karmaşıklığı, büyük vergi kayıp ve kaçakları konuları üzerinde yoğunlaştığı gözlenmektedir (Gökbunar, 1998; 20).

Ekonomik değişimin kurumsal faktörler üzerinde yarattığı etki, bireyin devletle olan ilişkilerini de yeniden tanımlamakla kalmayıp devlet algısını da ortaya çıkan değişimle birlikte vergi kültürünün bileşeni olan faktörlere de yansımaktadır. Kişinin vergiye karşı tutum ve davranışlarını belirleyen vergi ödeme gücü, aile yapısı ve anlayışı, vergi ahlakı, eğitim durumu, devlete bağlılık, siyasal iktidarı benimseme durumu, yükümlünün diğer yükümlüler hakkındaki görüşleri, kamu hizmetlerinin gerekliliğine olan inanışlar, yükümlünün mesleği, şahsi özellikleri ve kökeni gibi içsel faktörler (Çataloluk, 2005; 216) de bu dönüşüme duyarsız kalamayacaktır. Vergi zihniyeti ve vergi zihniyetinin bir alt bileşeni olarak ele alınabilecek vergi kültürü kavramı başlığı altında ele alınan tüm bu faktörler, mali sosyolojinin bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Her iki kavram da vergi mükellefi, vergi idaresi ve devlet arasındaki etkileşimi sosyolojik unsurlar bağlamında ele almaktadır. Her ülkede, ekonomik, politik ve sosyal güçler tek tek ve karşılıklı olarak vergi sisteminin kompozisyonunu etkiler. Diğer taraftan vergi sistemi de ekonomik, sosyal ve siyasi yapıyı etkiler (Ay ve Talaşlı, 2008; 138). Zira bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu sosyal örgütlenmelerin ekonomik alanın kavramsallaştırılmasıyla ortaya çıkan kurumsal faktörlerle olan ilişkisinden soyutlamak ve aralarındaki etkileşimi yadsımakta mümkün görünmemektedir. Kültürün kendisi de kurumların da belirleyici olduğu kapalı kurallar bütününe işaret eder (Heinrich vd.1999'dan akt. Torgler, Scheneider, 2004).

Vergileme zihniyeti, vergiyi koyan makamın sahip olduğu ideoloji, iktisadi ahlak ve örf ile benimsediği iktisadi ve siyasi örgütlenme alışımının etkisi ile oluşmuş ve devleti yönetenlerin önemli çoğunluğunda içgüdüsel hale gelmiş vergilemeye dönük temel anlayışlardır. Devlet vergileme yetkisine sahip olduğu için vergileme zihniyeti devlet zihniyeti ile alakalı bir kavramdır (Mutlu, 2009; 15). Bunun içinde devletin vergi politikasını oluştururken ve uygularken verginin genel ve esas ilkelerine bağlı kalması gerekli olduğu gibi; verginin adil olması, tarafsız olması, vergi yasalarının açık ve anlaşılır olması, vergi normlarının istikrarlı ve ihtiyaca yetecek düzeyde olması gerekmektedir (Faralyalı, 2008; 1'den akt. Işık, 2009,857).

İlk kez Schumpeter tarafından açıklanan vergi kültürü ise bir ülkede ve bir toplumda vergilemenin iktisadi, sosyal, kültürel, tarihsel, coğrafi, psikolojik faktörlerden etkilendiğini anlatan bir kavramdır (Pausch 1992'den akt. Reddy, 2005; 6). Schumpeteryan bakış açısına sahip olan Alfons Pausch, : “Vergi kültürü, insan psikolojisinin ve yaratıcılığının bir dışı vurumudur” şeklindeki tanımıyla bir ülkenin vergi kültürünü vergi sisteminin evrimini belirleyen kişiliklerle bağlantılı olarak düşünmektedir. IMF ekonomistlerinden Vito Tanzi, vergi kültürünü “mükellefler

tarafından belirli bir “vergi bilinci” olarak tanımlamaktadır (Canbay ve Çetin, 2007; 57).

Vergi kültürü konusunda son dönemlerde yapılan açıklamalarda ise vergi mükellefleri ve vergi idaresi arasındaki ilişki tartışmanın temelini oturmıştır. Fakat her iki grup arasındaki etkileşime bakış, hem vergi sisteminin evrimleşmesi hem de ulusal kültürün dikkate alınmaması nedeniyle sınırlı kalmıştır. Bu bakımdan vergi kültürü tanımlanırken, vergi sistemi içindeki bireyler ve gruplar arasındaki ilişkiler kadar verginin toplandığı çevre etrafında insanların düşünme ve uygulama şeklide dikkate alınmalıdır (Chuenjit; 2014; 16).

2.2. Vergi Kültürünün Temel Bileşenleri: Vergi Mükellefi ve Vergi İdaresinin Davranışını Belirleyen Unsurlar

Mükelleflerin vergiye karşı tutumlarını "*pasif*" ve "*aktif*" tepkiler şeklinde iki başlık altında ele almak mümkündür. Vergiye karşı pasif tepki; mükellefin vergi gelirini dolaylı olarak azaltan olumsuz davranışlar göstermesidir. Vergiden kaçınma, çalışma yerine aylıklığı tercih etme, tüketimi kısma gibi vergi ikame etkisi yaratan eylemler bu grupta değerlendirilmektedir. Aktif tepkiler ise vergi kaçakçılığı ve verginin reddi gibi yasal olmayan faaliyetler göstererek bir risk alma durumu söz konusu olmaktadır (Canbay ve Çetin, 2007). Bu bakımdan vergi ödeyenlerin kültürü de üç davranış başlığı altında ele alınabilir; vergiye uyum, vergiden kaçınma, vergi kaçırma. Vergiye uyum, tüm ülkelerde en çok istenen davranıştır. Çünkü vergi mükelleflerinin vergiye uyumu ile daha yüksek gelir elde edilmesi beklenmektedir. Vergiden kaçınma, vergi mükelleflerinin ödenebilir vergi düzeyini azaltmak için yasal yolları kullanmasıdır. Vergi kaçırma ise yasa dışı bir faaliyettir, vergi ile ilgili yükümlülüklerin vergi kanununa aykırı olarak yerine getirilmemesini ve ödenecek vergi miktarının düşürülmesini ifade eder. Bu olgu üzerine ışık tutacak temel soru ise neden insanlar vergi öder şeklindedir. Mükelleflerin vergi uyumu üzerinde, vergi kültürünün etkisi beş değişken üzerinden incelenmektedir (Chuenjit; 2014; 19-26). ; Vergi ödeme eğilimi: Genelde bireylerin vergileri ile finanse edilen kamu mallarından fayda elde etmeleri ile ilişkilendirilmektedir. Vergi mükelleflerinin ahlaki normları: Vergi ahlaki kavramı ile açıklanmaktadır. Vergi ahlakı, vergi ödemeye yönelik içsel motivasyon olarak tanımlanmaktadır. Bireylerin hükümete güveni ve tarafsızlık algısı: Adaletsiz vergi sistemi, devlette yozlaşma ve bencil güdüler, vergiden kaçınmaya neden olabilmektedir. Vergi ödeyenlerin hakları ve katılımları: Vergi mükelleflerinin vatandaşlık bilinci düzeyi etkili olabilmektedir. Vergi ödeyenlerin sosyo-demografik özellikleri: Yaş, cinsiyet, din, eğitim ve benzerleri

Vergi idaresini vergi kültürü ile ilişkisi ise cebir uygulama hakkı dikkate alınarak değerlendirilmektedir. Yapılan vergi reformları üzerinde (Chuenjit; 2014; 27-30); Vergi kanunları ve uygulanan politikalar: Hükümetlerin vatandaşlarından daha çok vergi geliri elde etmek için kullandıkları araçları kapsamaktadır. Vergi otoritesinin örgütsel yapısı: Vergi otoritesinin örgütlenme şekli, vergiyi toplayan görevlilerin mükelleflere karşı davranış şekli üzerinde etkili olmaktadır. Vergi kurumlarının kalitesi: Vergi kurumlarının hesap verilebilirlik, şeffaflık ve uygunluk gibi özelliklere sahip olması, mükelleflerin vergiye uyumu üzerinde etkili olan değişkenlerdir.

Vergi otoritesinin, vergi kültürü üzerinde belirleyici olması temelde, resmi ve gayri resmi kurumların ulusal vergi sistemiyle olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü vergi otoritesi, bir ülkenin kültürüyle tarihsel olarak iç içe geçmiş bağımlılıklar ve sürekli etkileşimleri de kapsayan pratik uygulamaları ile de bütünlük içindedir. İkincil olarak çevre ve kısıtlar gibi faktörler vergileme süreci için kuralları koyar. Oyuncular; mükellefler, politikacılar, vergi idaresi, uzmanlar ve akademisyenlerdir. Sürekli devam eden sosyal bağlar ve bağımlılıklar zamanla artmaktadır (Nerre, 2008; 155-162).

Temelde vergi kültürü üzerinde olumsuz etki yaratan unsurlar da; vergi kültürü şoku ve vergi kültürü gecikmesidir. Şoklar bireyin yabancı kültür kalıplarına güvensizlik içinde olma, anlama eksikliği ve huzursuzluk gibi sonuçları olan olumsuz tepkileri kapsar. Vergi kültürü alanında yaşanan şoklar ise yabancı veya bilinmeyen bir vergi kültürünün yerleştirilmesi ile ortaya çıkar. Vergi kültüründe yaşanan şok hem makro hem de mikro düzeyde; hem mükellef hem de vergi idaresi için benzer etkiler yaratarak vergi ahlakının düşmesine ve vergiye karşı direncin artmasına veya yeni kanunlara adaptasyonun çalışma ahlakını olumsuz etkilemesine neden olmaktadır. Vergi kültürü gecikmesi; ulusal vergi kültüründe kanunlar gibi vergi düsturunun bir kısmı değişirken diğer unsurların değişmeden kalması ve vergi kültürünün evrimleşmesinin arkasındaki gecikmeyi ifade eder. Çünkü modern kültürün tüm parçaları aynı hızda değişmemektedir. Batı toplumlarında vergi reformları vergi tabanının değişimi veya vergi oranları gibi unsurları kapsadığından vergi kültürü gecikmesi ne önemli ne de açık olarak ortaya çıkmaktadır. Vergi kültürü gecikmesi daha çok geçiş ekonomilerinde kendisini göstermektedir. Bu ülkelerde demokratikleşmenin haklar kadar kuralları da kapsadığının anlaşılması, mükelleflerin vergi kanunlarına uyumu ile bu geçişin ve demokratikleşmenin sağlanmasının uzun dönemli bir süreç olduğu görülmektedir. Bu nedenlerle uluslar arası ve objektif olarak iyi bir vergi sistemini oluşturulması mümkün görülmemektedir (Nerre, 2008).

2.3.Vergi Kültürü Üzerine Yapılan Uygulamalı Çalışmalar ve Sonuçları

Topluma uyum gösterilmesi gereken kurallar, sosyal normlar tarafından belirlenirken söz konusu kurallar devlete atfedilen rol ve eğitim düzeyi ile de yakından ilişkilidir. Bu konudaki ampirik bulgular göstermektedir ki; vergiye gönüllü uyum denetleme mekanizması kadar devlet- toplum ilişkisine de bağlıdır. Vergi idaresi ve devletin davranışları vergiye itaatin temel belirleyicisidir. Bostwana, Amerika ve Güney Afrika üzerinde yapılan ampirik analizlerde kültür riske karşı tutumun belirleyicisi olarak anlamlı bir açıklayıcı değişken olmazken, devlet kurumlarının etkisi önem kazanmaktadır. Devlete, kamu kurumlarına ve adalete güven arttıkça vergiye uyum artmaktadır. Bireyin devleti nasıl algıladığı, vergiyi neden ödediğinin de önemli bir göstergesidir (Cummings, Martinez Vasquez, Mckee, Turgler, 2004).

İsviçre, Belçika ve İspanya üzerinde yapılan ampirik analizde benzer bulgulara sahiptir. Alt kültürlerle sahip bu ülkeler üzerinde yapılan analize göre, ülke içindeki mevcut kültürel farklılıklar, adalet sistemi, parlamento ve hükümete güven, vergi idare stratejisi yanında demografik ve sosyolojik unsurların da önemine vurgu yapılmaktadır. Doğrudan demokrasiye sahip İsviçre’de kurumsal faktörlerin etkisinin anlamlı olduğu saptanırken, yaş, cinsiyet, medeni durum, mali tatmin gibi sosyoekonomik ve

sosyokültürel unsurların ülkeler arasında farklı sonuçlar verdiği belirlenmiştir. Her üç ülkede de milliyetçilik, devlet kurumlarına güven istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermiştir (Torgler ve Scheneider, 2004). Eğer insanlar vergi idaresi tarafından usulen kendilerine eşit davranıldığını ve kararların adil alındığını hissedersen, vergiye gönüllü uyum yönündeki motivasyonları artmakta, olumsuz yöndeki davranışlara eğilimleri azalmaktadır. Ek olarak bu etki "ulusal kimlik" yargısı içinde geçerlidir. Davranışın ve karar sürecinin adil kabul edilmesi, insanların grup içerisindeki statüleri kadar kimliğe bağlı olarak grubun statüsüne de belirlenmektedir (Hartner, Rechberger, Kirchler ve Schamann, 2008; 148).

Likhovski, kendi ülkesi Filistin'in İngiliz himayesinde olduğu dönemler de gelir vergisi sistemi ve yerel halkın tepkisi (Yahudiler, Araplar ve diğerleri) üzerinde yaptığı araştırma yapmıştır. Bu araştırmaya göre; tüm İngiliz sömürgelerinde kanunlar aynı olmasına rağmen, uygulamadaki kanunların yerel halkın iş hayatı ile kişisel hayatın Avrupa ve Kuzey Amerika'dan daha farklı örgütlenmesinden dolayı farklılık gösterdiği sonucuna varmıştır. Ayrıca kurumsal faktörler de toplumun vergiye karşı tepkisi üzerinde rol oynamaktadır. Belirli yasal aktörler İngiliz ve Filistin vergi kanunları arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak için çalışırken, diğerleri özellikle yöneticiler kanunları yerel şartlarla uyumlu hale getirmek ve gelirleri daha etkin bir şekilde arttırmak için çabalamaktadır (Livingston, 2011).

Vergiye gönüllü uyum konusunda coğrafi ve tarihsel olarak benzer özelliklere sahip olan Kore ve Japonya üzerine ekonomik, ekonomi dışı ve kültürel değişkenler baz alınarak yapılan ampirik analizde vergi kültürü mükellefin devlete bakışından hareketle incelenmiştir. Vergi kültürü adalet sistemi, parlamentoya ve ulusal yönetime güven başlıkları altında değerlendirildiğinde; vergiye uyumun daha yüksek olduğu Japonya'nın daha yüksek bir vergi kültürüne sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Hyun, 2005).

Sahara Çölü'nün Güneyi'ndeki Ülkeler ülkelerinde vergi reformları üzerinde yapılan incelemelerde hesap verilebilirliğin ve kurumların demokratikleşmesinin vergi kültürü üzerinde önemli etkiler yarattığı görülmektedir (Reddy, 2005). Geleneksel iktisat teorisinin varsayımlarının aksine, yolsuzluk, sosyal etkileşim, grup ilişkilerinin yarattığı dinamik, sosyal güç ve geçmiş deneyimlerden etkilenmektedir. Yapılan incelemeden elde edilen sonuca göre; bir bireyin yaşadığı toplumda yasadışı faaliyetler yaygınsa, daha az suçluluk hissedecektir. Bu durumda birey kendi istekleri doğrultusunda değil, olumsuz davranışların norm haline geldiği toplum kurallarına göre de davranabilmektedir. Sosyal normlar, düzgün bireysel davranışlar için yasalara alternatif olabilmektedir. Ancak dedikodu, sürgün, dışlama, kınama vb dış yaptırımlar olmadıkça, suçluluk ve pişmanlık gibi iç yaptırımlar önemini yitirebilecektir (Dong, 2008; 31-32'den akt. Oral ve Sayın, 2009; 159).

Vergi kültürü üzerine uygulamalı çalışma yapılan bir diğer ülke de Kırgızistan'dır. Bu çalışmada Bişkek'te yaşayan 500 vergi mükellefi üzerinde anket çalışması yapılmıştır. Bu çalışmaya göre; mükelleflerin vergi kültürünün düşük olmasına etki eden önemli faktörler; devlete güveninin olmaması, ödenen vergilerin karşılığının kamu hizmeti olarak geri dönmemesi veya düşük kalitede kamu hizmetlerinin varlığı, vergi kaçakçılığının büyük olması, vergi kanunlarının yapısının karmaşıklığı, vergi sisteminin adaletsizliği ve yeterince şeffaf olmadığı şeklinde elde edilmiştir (Abdieva, Pirimbaev ve Özdil, 2011).

2.4. Türkiye de Vergi Kültürü Üzerine Yapılan İncelemeler

Vergi sistemi, özel kesimden kamu kesimine kaynak aktarımını siyasi kararlar yoluyla taşımaktadır. Bu nedenle vergi sisteminin etkinliği ve adaleti, üretken bir ekonomik yapı ve siyasi mekanizmaların demokratik işleyişi ile yakından ilişkilidir. Nitekim demokratik sistemin işleyişindeki aksaklıklar, vergiyi bir mali sömürü aracı haline de getirebilmektedir. Türkiye’de Osmanlı döneminden beri, vergi reformlarının asıl amacı vergi toplama usullerinin yani vergi idaresini yeniden düzenlemek ve Hazineye gelir artışı sağlamak olmuş, daha adil ve etkin (kaynak yaratıcı) bir vergi sistemi yönünde vergi reformu vergi değişikliği hareketleri oldukça sınırlı kalmıştır (Kirmanoğlu,2012; 56).

Vergi sisteminin yukarıda değinilen özellikleri konusunda vatandaş algısını inceleyen geniş kapsamlı bir çalışma "Vergi Temsiliet ve Demokrasi İlişkisi Üzerine Vatandaşların Algıları" araştırmasıdır (Zenginobuz vd., 2010). Araştırma kapsamında demografik etkenler, cinsiyet, meslek grupları vb. unsurlar dikkate alınarak seçilen 2400 örneklem üzerinde ülke sorunları, yönetim kamu hizmetlerinden memnuniyet algısı, vergi adaleti ve eşitlik algısı, tercih edilen vergi sistemi, vergi uyumu, sigortacılık tercihi, vergi denetimi, tarım kesiminin desteklenme yollarını da kapsayan anket çalışması ile vatandaşın vergi algısı üzerine önemli sonuçlar elde etmişlerdir. Görüşülen vatandaşların önemli bir bölümünün Türkiye’deki vergi sisteminin kendilerini doğrudan etkileyen unsurları hakkında doğru bilgiye sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, vatandaşların %46’sı gibi önemli bir bölümü Türkiye’de vergilerin çoğunun tüketim vergileri yoluyla toplandığını bilmektedir. Ankete verilen yanıtlar, vatandaşların vergi ödemenin kendilerine ülke yönetiminde söz sahibi olma hakkı verdiği görüşüne kuvvetle katıldıklarını göstermektedir. Ancak, gerek genel olarak demokratik temsiliyet, gerek kamu hizmetlerinin kendisinin ihtiyaçlarını karşılaması, gerekse de kamu yönetiminin etkinliği, şeffaflığı, hesap sorulabilirliği ve yolsuzluğa açık olmaması gibi konularda vatandaş algıları çok olumsuzdur. Türkiye’de demokrasinin işleyişinden memnuniyet, ortalamada 10 puan üzerinden 4.3 gibi düşük bir düzeydedir. Buna rağmen demokrasi ve fikir özgürlüğünü Türkiye’nin en önemli sorunu olarak görenlerin oranının %3’ler düzeyinde kalması, ancak vatandaşların siyasi sistemin kendilerini temsil etme ve arzu ettikleri kamu hizmetlerini üretebilme yeteneği olabileceğine inanç duymamaları ile açıklanabilir (Zenginobuz vd., 2010; 63).

Çalışmadan elde edilen dikkat çekici sonuç ise demokratik bir toplumda, devlet ile birey arasındaki vatandaşlık ilişkisini doğrudan kuran bileşenlerden biri olarak verginin algısını belirleyen kültürel normlara Türkiye özelinde dikkat çekmektedir. Vergiye uyum ve kültür ilişkisi bağlamında da demokratik sistem ve kurumlarına duyulan güven, vergi sistemiyle bir arada düşünülme aralarındaki karşılıklı etkileşim göz ardı edilmemek zorundadır. Bu anlamda desteğin artabilmesi için şüphe yok ki yönetimler devamlı vatandaş merkezli hizmet stratejileri geliştirerek, kaliteli hizmet sunumunun yollar aramak durumundadırlar (Klavuz, 2002;263).

Türkiye’de vergi kültürü ve vergi politikaları etkileşimi üzerine yapılan bir çalışmada ise 2002-2010 yılları arasında uygulanan vergi politikalarının vergi kültürüne bağlı olarak neticeleri değerlendirilmiştir (Gencel ve Kuru, 2012). Türkiye de vergi sisteminin genel özellikleri konusunda; birçok ekonomik faaliyetin kayıt dışı olarak yürütüldüğü, vergi yükünün OECD ülkeleri içinde en düşük olan beş ülkeden ikincisi

olduğu, dolaylı vergilerin dolaysız vergilere kıyasla GSYİH içindeki payının daha yüksek olduğu ve uygulanan politikaların verginin tabana yayılmasını sağlayamadığı tespiti yapılmıştır. Vergi sisteminin etkinlik ve adaletten uzaklaşan görüntüsünün, vergi kaçakçılığını kültürel bir norm haline dönüştürdüğü, bununda vergi reformlarını işlevsizleştirdiği savunulmuştur. Dolaylı vergiler üzerinde vergi yükünün daha yüksek olması, belirli kesimlere vergisel avantajların sağlanması ile tüm mükellefleri kapsamayan tedbirlerin alınmamasının vergi sisteminin adil olmadığı düşüncesini pekiştiren unsurlar olarak ifade edilmektedir. Vergi politikalarının, mali görünümün temel belirleyicisi olduğu, vergi bilincini oluşturan temel faktör olarak vergi kültürünü de etkilediği sonucu çıkarılmaktadır.

Vergi bilinci ve vergi algısı konusunda yapılan bir anket çalışmasında üniversite öğrencilerinin vergiye karşı tutum ve davranışlarını belirlemek için Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler öğrencileri örneklem olarak kullanılmıştır (Sağlam, 2013). Elde edilen bulgulara göre; örneklem grubunun % 67.6'sı verginin bir vatandaşlık görevi olduğu, %83.4'ü verginin kamu hizmetlerinin karşılığı olduğu, % 90.6'sı verginin ahlaki bir konu olduğunu güçlü bir şekilde kabul etmektedir. Ülkemizdeki vergi sistemine yönelik algı ise; vergi oranlarının ve vergi yükünün yüksek olduğu, vergi sisteminin adaletsiz olduğu şeklindedir. Vergilerin ödenmemesinin kamu sektörünün üzerinde olumsuz etki yaratırken, vergilerin özel sektörü olumsuz etkileyeceği kanaati oluşmamıştır. Eğitim ve kültür seviyesinin artırılması, devletin şeffaflığı, vergi ödemeyenlerin yaptırma tabii tutulmasının vergi bilinci üzerinde olumlu etkisi kabul edilirken; vergi aflarının, vergi bilincini olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

OECD'nin "Vergi Kültürü İnşa Etme: Uyum ve Vatandaşlık" çalışmasında Türkiye'ye ayrılmış bir bölümde mevcuttur (OECD; 2013). Çalışmada genel olarak vergi mükelleflerinin eğitimi, vergi ahlakı, vergiden kaçınma, kamu hizmetlerinden ve demokrasi ile temel devlet kurumlarının düşük düzeyde tatmin, kayıt dışı ekonomi vergi kültürünün göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda vergi otoriteleri, vergi kültüründe erken yaşlarda eğitim olmadan vatandaşların vergi ödemesini gönüllü yapmayacağını vurgulamaktadır. Devletin adalet, dayanışma ve ortak mallara bağlı ahlaki değerleri sosyalleştirmedeki başarısızlığı uyumu sınırlandırabilmektedir. Vatandaşlığın sorumluluk ve haklar demek olduğu vergi konusunda okul çocuklarına verilen eğitimin temel parçası olarak kabul edilmektedir (OECD, 2013; 13-14).

Türkiye özelinde OECD'nin yapmış olduğu çalışmada vergi kültürünün inşa edilebilmesi için iki temel proje ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Bunlardan birincisi; çocuklar için Vergibilir Eğitim Programı ile Vergi İletişim Merkezi'nin kurulmasıdır. Vergibilir Eğitim Programı gelecek nesil için vergi farkındalığını arttırmak için üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflarda yaklaşık 4 milyona yakın çocuğa ulaşmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı işbirliği ile GİB (Gelir İdaresi Başkanlığı)'nin nezdinde yürütülmektedir. 2011 yılında faaliyete geçen programa 330.000 ilköğretim öğrencisi katılmıştır. İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanan web sitesi, eğitici ve eğlenceli oyunlar, hikayeler ve vergi temalı faaliyetleri kapsamaktadır. İkincisi ise Vergi İletişim Merkezi'nin hayata geçirilmesidir. Vergi İletişim Merkezi 2006 yılında kurulmuştur. Temel amacı vergi mükelleflerinin Vergi Gelir İdaresi'nde bilgi erişimini kolaylaştırmaktır. Maliye Bakanlığı'na da bağlı olarak vergi konusunda danışma, suç duyurusu, yönetim ve motorlu taşıtlar vergisi hizmetlerini sağlamaktadır. Bu hizmetler

çağrı merkezi ve elektronik posta yolu ile sağlanmaktadır. Odaklanılan bir diğer nokta da kira gelirlerinin vergilendirilmesinin beyana dayalı olarak yapılmasının yarattığı problemlerdir. Bu problemlerin başında bireylerin vergi dairesine giderek beyanda bulunmayı zaman kaybı olarak görmesi yatmaktadır. Bunu aşmak için her vergi mükellefi için önceden doldurulmuş elektronik vergi dönütü ile Gelir İdaresi Vergi veri tabanından alınan bilgilere erişilmektedir. Vergi konusundaki tüm değişiklikler elektronik dönütlere otomatik olarak yansımaktadır. Bu çalışmanın etkisi kira gelirleri üzerinden vergi ödeyen mükellef sayısının %33 artması olmuştur. Vergi mükelleflerinin idareden kaynaklanan maliyet ve yükü azalmıştır. Vergiye gönüllü uyum ise yükselmiştir (OECD, 2013: 151-153).

3. Değerlendirmeler

Türkiye de Vergi Kültürünü Etkileyen Faktörler Konusunda Bazı Göstergeler

OECD ülkeleri üzerine Buehn ve Schnieder (2012) tarafından yapılan çalışma da kayıt dışı ekonominin ortalama büyüklüğü, dolaysız ve dolaylı vergilerin durumu, vergi ahlakı, vergiden kaçınma ve kendi işine sahip olanların oranı belirlenmiştir. Ele alınan dönem için yapılan hesaplamada kayıt altına alınamayan ekonomik faaliyetler için yapılan tahmin OECD ortalamasından yüksektir. OECD için %20.3 olarak tahmin edilen kayıt dışı ekonomi büyüklüğü Türkiye için %30.6'dır. Dolaylı vergiler ile dolaysız vergiler vergi adaleti açısından kıyaslandığında, vergi gelirleri içindeki paylarının birbirine yakın olması ve dolaysız vergilerin biraz daha yüksek olması tercih edilmekle birlikte Türkiye de gelir vergisi (%4.9) OECD ortalamasının (%13.1) altında, dolaylı vergiler (Türkiye %31.4, OECD ortalaması %29.4) ise üstünde olduğu görülmektedir. Vergi ahlakı konusunda yapılan hesaplamalarda oluşturulan endekslerde Türkiye 0.7 puan ile bireylerin vergi ödeme sorumluluğunu içselleştiremediği OECD ortalaması (9.5) ile kıyaslandığında açıkça görülmektedir. Vergiden kaçınma eğilimi Türkiye de %2.9 iken OECD ortalaması %1.8 olarak Bu çalışmadan elde edilen bulgularla kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve kendi işine sahip olanların OECD ortalamasının üstünde olduğu düşünüldüğünde, vergi gelirlerinde kişisel gelirden ve mal ve hizmetler üzerinden alınan vergilerin daha yüksek olması, vergi sisteminin adaleti konusunda mükellef üzerinde olumlu bir etki bırakmayacağı yargısına ulaşılabilir. Nitekim yapılan uygulamalı araştırmaların sonuçları da bu yargıyı destekler niteliktedir.

Tablo 1'de kişisel gelir vergisinin ve kurumlar vergisinin, gelir üzerinden alınan vergilere oranı yanında beyannameye dayalı vergiler ile tevkifata tabi tutulan vergilerin oransal değerleri gösterilmektedir. Gelir Vergisi Kanununa göre, mükellefler yıllık kazanç ve iratların tamamı için kanunda aksi belirtilmedikçe yıllık olarak beyanname düzenlemekle hükümlüdür. Kanuna göre esas olan beyan yöntemi, istisna ise tevkifat yöntemidir. Fakat uygulamada vergi kaçırma ihtimalini azalttığı için tevkifat usulü kullanılmaktadır. Bu durum vergi güvenlik önlemlerinin düşük olduğu vergi sistemimiz içinde ücretlilerin vergi yükünü taşıyan kesim olmasını pekiştirmektedir (Yılmaz, 2013). Kişisel gelir üzerinden alınan vergilerin, gelir üzerinden alınan toplam vergilere oranı, kurumlar vergisinin toplam vergi gelirlerine oranından oldukça yüksektir. 2013 yılı için bu rakam sırasıyla %71'e %29 şeklinde gerçekleşmektedir. Veriler dikkatle incelendiğinde görülmektedir ki beyana dayalı olarak toplanan gelir vergisi, elde edilen gelirin çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Gelir vergisi tevkifatı

rakamları ise toplam değerlerin %93'ünü oluşturmaktadır. Bu rakamlar genel olarak mükellef davranışları açısından değerlendirildiğinde; elde edilen vergi gelirlerinde vatandaşın vergi bilinci ve vergiye uyumuna dayalı olarak toplanması gereken beyana dayalı vergilerin çok küçük bir tutara tekabül ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda vergi ahlaki ve vergiden kaçınma oranlarını dikkate alındığı çalışma tablo1 verileri ile birlikte düşündüğümüzde, yıllar itibariyle mükellefin vergiye uyum, vergi kaçırma veya vergiden kaçınma davranışlarını etkileyecek temel bir yapısal dönüşümün izlerine rastlanamamaktadır.

Vergi sisteminin mevcut yapısında dolaylı vergiler ile vergi adaletini tesis edememesi, mükellef üzerindeki olumsuz algıyı da pekiştirecek niteliktedir. Devletin adalet konusunda yarattığı algı, dayanışma, ortak malların kullanımına duyulan bağlılık, ahlaki değerleri sosyalleştirmedeki başarısı veya başarısızlığı, vatandaşlığın sorumluluk ve haklar demek olduğu üzerine verdiği eğitimle birlikte düşünülme durumundadır. Bu bakımdan Türkiye'de vergi sisteminin adaleti, vatandaşın vergiye uyumu konusunda önemli bir engel, vergi kaçınma ve vergi kaçırma davranışlarının da dayanağı olarak ortaya çıkabilmektedir. Tüm bu noktalar Türkiye için bir arada düşünüldüğünde bireyin vergiye uyumunu sağlayacak bir vergi kültürünün tesis edilemediği yargısına ulaşılabilecektir.

4.Tartışma ve Sonuç

Mali sosyoloji, özel ekonomiden kamu ekonomisine kaynak aktarılmasını sağlayan vergilerin birey ve toplum üzerindeki etkilerini inceleyen bir alandır. Vergi kültürü de mali sosyoloji içerisinde ele alınan önemli başlıklardan biridir. Vergi kültürü, bir ülkede ve bir toplumda vergilemenin iktisadi, sosyal, kültürel, tarihsel, coğrafi, psikolojik faktörlerden etkilendiğini anlatan bir kavramdır. Toplumsal yapıda meydana gelen her değişim kamu gelirlerinin toplanmasında ve devletin topluma hizmet sunma şeklini değiştirmekte, yeni bir örgüt kültürü paralelinde yeni davranış kalıpları oluşturulmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Dolayısıyla vergi kültürü de bu sürecin neticesinde ortaya çıkan kurumsal değişimlerden soyutlanmaz hale gelmekte ve bu değişimlere bağlı olarak yeniden şekillenmektedir.

Vergi kültürünün, vergi gelirleri üzerindeki etkisini belirlemek için kuramsal ve uygulamalı çalışmalar yapılmaktadır. Yapılan birçok çalışma iktisadi *alanda a priori* olarak belirlenen neden-sonuç ilişkilerinin karmaşık toplumsal dinamikler söz konusu olduğunda açıklanmasının güçleştiğini de göstermektedir. Kayıtdışılık gibi kamu gelirlerinin toplanamamasının sonucu olarak ortaya çıkan bir durum için de benzer çıkarsamayı yapmak –birçok ülke özelinde de-mümkündür.

Verginin kültürel söylemini oluşturan ana temalar olan demokrasi, adalet, eşitlik, vatandaşlık hakları ve görevleri, kamunun hesap verebilirliği hakkında vatandaşın algıları bu konuda önem kazanmaktadır. Dolayısıyla kayıtdışılığın, vergi kaçırma veya vergiden kaçınma gibi davranışların yalnızca hukuki yaptırımlar yoluyla değil vatandaşın ülkesine ve devletine aidiyetini besleyen unsurla önlenmeye çalışılması, konunun sosyolojik değişkenlerle bağlarının koparılmaması gerekmektedir.

Türk vergi sisteminde tevkifat usulünün beyan usulüne tercih edildiğini görmekteyiz. Bu durum vergi gelirlerinin büyük bir oranının gelir vergisinden elde edilmesine neden olmaktadır. Dolaylı vergilerden elde edilen gelirlerin ve kayıt

dışılığın OECD ortalamasından yüksek, vergi ahlakının ise düşük olduğu göz önünde bulundurulduğunda; vergi sisteminin adaletinin mükellef nezdinde yaratacağı algının olumsuz olacağı yargısına ulaşılabilir. Benzer şekilde vergiden kaçınma eğiliminin OECD ortalamasından yüksek olması da bu yargıyı destekler niteliktedir. Bu tespitler çerçevesinde Türkiye’de vergi kültürünün yeterince oluşmadığı söylenebilir.

Türkiye’de vergi kültürünün tesis edilmesi, vatandaş olmanın yükümlülüklerinin benimsetilmesi ile gerçekleşebilecektir. Tam da bu nedenle Maliye Bakanlığı’na hayata geçirilen projelerin temelinde eğitim ile vergi bilinci konusunda sağlanacak zihniyet değişimi hedeflenmektedir. Bunun yanında demokratik bir sistemin işlerliği, hesap verme sorumluluğu, şeffaflığın sağlanması da vatandaşa ödediği verginin kendisine kamu hizmeti olarak döneceği düşüncesini destekleyecek, vergiye karşı yasal veya yasa dışı olumsuz davranışları azaltacaktır. Gelişmiş ülkeler üzerine yapılan incelemeler, vatandaş, devlet, vergi ve kamu hizmetleri konusunda tesis edilen güvenin temeline bu değişkenleri koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdieva, R., Pirimbaev J. ve T. Özdil, 2011. “Kırgızistan’da Vergi Kültürü ve Belirleyenleri”, International Conference on Eurasian Economies, Session 5C:Orta Asya Ekonomileri II
- Ay H. ve E.Talaşlı, 2008. “Ülkelerin Ekonomik Gelişmişlik Seviyeleri ve Vergi Yapıları Arasındaki İlişkisi”, Maliye Dergisi, 154
- Bachaus J., 2006.“Fiscal Socioldogy: Guest editor’s introduction”, Journal of Economic Behaviour and Organization, 59, 457-459
- Buehn, A. ve F. Schneider, 2012. “Size and Development of Tax Evasion in 38 OECD Countries: What do we (not) know?”, CESifo Working Paper, 4004
- Campell, J., 1993. "The State and Fiscal Sociology", Annual Review of Sociology, 19, 163-185
- Canbay, T. ve G. Çetin, 2007. “Vergiye Uyum Belirleyen Bir Faktör Olarak Vergi Kültürü”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3, 3
- Cummings, R., Vazquez, J. M., Mckee, M. ve B. Torgler, 2004. “Effects of Culture on Tax Compliance: A Cross Check of Experimental and Survey”, Center for Research in Economics, Management and the Arts
- Çataloluk, C., 2008. "Vergi Karşısında Mükelleflerin Tutum ve Davranışları", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1
- Chuenjit, P., 2014. “The Culture of Taxation:Definition and Conceptual Approaches for Tax Administration”, Journal of Social Science and Population Studies, 22, 1, 14-34
- Demirel, D., 2010.“Küresel Eksende Devletin Yeni Kimliği“, Sayıştay Dergisi, 60
- Gellner, E., 1983. Ulus ve Ulusçuluk, Orta Avrupalı Milliyetçilik Çalışma Merkezi, Prag
- Gencel, U. ve E.Kuru, 2012. “Vergi Kültürü ve Vergi Politikaları Etkileşimi: Türkiye Değerlendirmesi”, Yönetim Bilimleri Dergisi, 10(20), 29-60
- Gökbunar, A., 1998. “Vergileme İlkeleri ve Küreselleşme”, Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 4

- Greif, A., 1994. "Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Society", The Journal of Political Economy, 102(5), .912-950
- Guiso, L., P. Sapienza ve L. Zingales , 2006. "Does Culture Affect Economic Outcomes", The Journal of Economic Perspective, 20(2), 23–48
- Hartner M., Rechberger, S., Kirchler, E. ve A. Schaman, 2008. "Procedural Fairness and Tax Compliance", Economic Analysis and Policy, 38(1)
- Hyun, K., 2005. "Tax Compliance in Korea and Japan: Why are they different?", Policy Research Institute, Ministry of Finance
- Kirmanoğlu, H., 2012. "Türkiye’de Vergi Reformları, Siyasal İktidarlar ve İktisat Politikaları", Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Otuzaltıncı Seri, Cumhuriyet’in Yetmişbeşinci Yılı Özel Sayısı, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 551, .55-82
- Işık, A., 2009. "Kültür ve Kalkınma: Vergi Kültürü", Ekonomik Akademik Bakış, 9(2), 851-865
- Livingston, M., 2010. "Tax Culture, Tax History and the Limits of Convergence: A Comment on Professor Likhovski Article", Comparative Law and Culture, Theoretical Inquires in Law Forum, 11 (2)
- Kılavuz, R., 2002. "Yönetmelik ve Halkın Yönetmelik Etik Oluşumuna Etkileri", CÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 26, 255-266
- Mutlu, A., 2009. "Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi", Mali Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın 2009\ 390
- Nerre, B., 2004. "Modelling Tax Culture", presented the Annual Meeting of Public Choice Society, March, Sandiego
- Nerre, B., 2008. "Tax Culture: A Basic Concept for Tax Politics", Economic Anaysis and Polic, 38(1)
- OECD, 2013. Building Tax Culture, Compliance and Citizenship: A Global Source Book on Taxpayer Education
- Oral, B. v F.Sayın, 2009. "Mali Yolsuzluğun Yansımaları: Türkiye için Eşbütünleşme Analizi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 52.Seri
- Sağlam, M., 2013. "Vergi Algısı ve Vergi Bilinci Üzerine Bir Araştırma, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinde Vergi Algısı ve Bilinci", Sosyo Ekonomi, 1
- Sandra, R., 2005, Tax Culture from a South African Perspective, Master Thesis, School of Accountancy University of KwaZulu Natal
- Saraçoğlu, F., 2008, "Çevre, Adalet Algısı, Suçun Algılanış Biçimi ile Vergi Kaçakçılına İlişkin Tutumlar Arasındaki İlişkiler", Eskişehir Osmangazi İİBF Dergisi, 3(1), 59-74
- Torgler, B. ve F. Schneider, 2004. "Does Culture Influence Tax Morale: Evidence from Different European Countries", Center for Research in Economics, Management and Arts
- Yılmaz, A., 2013. "Türk Vergi Sisteminde Ücret Gelirlerinin Vergilendirme Usullerinin Ücretliler Açısından Sonuçları", Uzman Bakış Dergisi, 1

Tablo1. Beyana Dayalı Gelir Vergisi ve Gelir Vergisi Tevkifatı Oranları (% olarak)

Yıllar	Gelir Vergisi/Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Gelir Vergisi/Toplam Vergi Gelirleri	Beyana Dayalı Gelir Vergisi/Gelir Vergisi	Gelir Vergisi Tevkifatı/Gelir Vergisi	Kurumlar Vergisi/Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Beyana Dayalı Kurumlar Vergisi/Gelirden Üzerinden Alınan Vergiler	Kurumlar Vergisi Tevkifatı/Gelirden Alınan Vergiler
1998	82	38	8	72	18	9	2
1999	76	33	1	81	24	8	1
2000	60	23	6	91	22	4	0
2001	74	29	4	94	24	4	0
2002	71	23	6	91	29	6	0
2003	66	20	6	90	34	6	0
2004	67	20	6	90	33	3	0
2005	66	20	6	90	34	2	0
2006	72	21	5	91	28	2	0
2007	71	22	5	92	29	2	0
2008	70	23	5	91	31	2	0
2009	69	23	5	92	31	2	0
2010	68	21	5	92	32	2	0
2011	67	21	5	92	33	5	0
2012	68	22	5	92	32	3	0
2013	71	21	5	93	29	3	0

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı (2014) verilerinden yararlanılarak hesaplanmıştır

SİSTEMATİK RİSKİN BELİRLEYİCİLERİ: BORSA İSTANBUL TURİZM ŞİRKETLERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

Erdiñ KARADENİZ*
Serkan Yılmaz KANDIR**
Ömer İSKENDEROĞLU ***

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören turizm şirketlerinde sistematik risk düzeyini etkileyen değişkenlerin belirlenmesidir. Bu bağlamda, 8 turizm şirketinin 2003-2012 yılları arasındaki finansal verileri üzerinde Genelleştirilmiş Momentler Yöntemiyle analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda, BIST Turizm şirketlerinde aktif büyüklüğü ile sistematik risk arasında pozitif bir ilişki, aktif devir hızıyla sistematik risk düzeyi arasında ise negatif bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Öte yandan, modeldeki diğer bağımsız değişkenler olan asit test oranı, kaldıraç oranı ve aktif karlılığı ile sistematik risk düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Sistematik Risk, Beta, BIST Turizm Şirketleri.

DETERMINANTS OF SYSTEMATIC RISK: EVIDENCE FROM BORSA İSTANBUL TOURISM COMPANIES

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the variables that affect the systematic risk levels of tourism companies traded in Borsa Istanbul (BIST). In this manner, generalized method of moments (GMM) is employed by using financial data of 8 tourism companies quoted in Borsa Istanbul for the 2003–2012 period. Analysis results suggest that size affects systematic risk positively, while asset turnover has a negative impact on systematic risk. Furthermore, acid-test ratio, leverage ratio and return on assets seem to have no impact on systematic risk.

Key Words: Systematic Risk, Beta, BIST Tourism Companies.

1. Giriş

1950'li yıllardan itibaren şirketlerin nihai amacının piyasa değeri maksimizasyonu olduğu kabul edilmiş ve şirketler piyasa değerlerini arttırmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Şirketin piyasa değerinin artırılabilmesi için şirketlerin alacakları yatırım ve finansman kararlarında risk ve getiri arasında denge kurulması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, alınacak herhangi bir kararla üstlenilecek riske göre getirinin maksimum kılınması önem arz etmektedir. Bunun için şirketlerin maruz

---

* Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği,
drekaradeniz@gmail.com

** Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, skandir@cu.edu.tr

*** Doç.Dr., oiskenderoglu@nigde.edu.tr

kaldıkları risk türlerinin incelenmesi ve riski azaltacak önlemlerin alınması gerekmektedir. Getiri, herhangi bir yatırıma belirli bir dönem içerisinde belirli bir tutar karşılığında yapılan yatırım karşısında elde edilecek geliri ifade etmektedir (Hagin, 1979; Brigham ve Gapenski, 1991). Finansal açıdan risk ise, gerçekleşen getirinin beklenen getiriden sapma olasılığı olarak tanımlanmaktadır. Risk ve getiri doğru orantılıdır. Bu nedenle yatırım kararlarında getirisi yüksek olan bir yatırım aracının riskinin de yüksek olacağı kabul edilmelidir (Aydın vd., 2010). Şirketler temel olarak sistematik ve sistematik olmayan risklerle karşı karşıyadırlar. Sistematik riskler ekonomide yer alan tüm şirketleri etkileyen ekonomik, politik ve diğer çevre şartlarından doğan risklerdir ve çeşitlendirmeye yok edilmesi mümkün değildir (Aksoy ve Tanrıöven, 2007). Ancak şirketlerin sistematik riskin olumsuzluklarını en alt düzeye indirecek stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir. Sistematik olmayan riskler ise tek bir sektör veya şirkete özgü olan ve sadece bunları etkileyen risklerdir ve çeşitlendirmeye yok edilebilirler (Ceylan ve Korkmaz, 2004).

1945'li yıllardan 1960'lı yıllara kadar önce lüks bir ihtiyaç olarak kabul edilen daha sonra kültürel bir hareket olarak kendini gösteren turizm özellikle son yıllarda dünya genelinde ülke ekonomilerinin karşılaştığı ya da karşılaşılabileceği ulusal ve uluslar arası ekonomik sorunların çözümünde, bölgesel sosyal ve ekonomik kalkınmanın yükselen yeni değeri olarak görülen bir endüstri durumundadır (Karadeniz vd., 2007). Buna karşın turizm endüstrisi sistematik ve sistematik olmayan risklere açık olan, bu risk kaynaklarına yol açan birçok faktörün mevcut olduğu bir endüstridir (Karadeniz ve İskenderoğlu, 2011). Özellikle siyasi ve politik, sosyo-ekonomik ve turizm piyasasından kaynaklanan sistematik risk unsurları bu endüstrideki sermaye yoğun yatırımları hem kuruluş hem de işletme aşamasında olumsuz etkileyebilmektedir. Bu risk unsurlarının tamamen bertaraf edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle turizm endüstrisindeki yatırımcı ve yöneticilerin yok edemedikleri sistematik riskin büyüklüğünü yaklaşık olarak tahmin edebilmeleri gerekmektedir. Böyle bir tahminin yapılabilmesi ise sistematik riski etkileyen faktörler ve bu faktörlerin etkilerinin yönünün belirlenmesini önemli hale getirmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, payları Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören turizm şirketlerinin sistematik risklerini etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Sistematik riskin belirleyicilerinin araştırılması uluslar arası düzeyde ilgi görmüş bir konudur. Ancak Türk turizm şirketlerine yönelik benzer bir çalışmaya tarafımızca rastlanmamıştır. Çalışma, altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışma hakkında genel bir giriş yapılmaktadır, İkinci bölümde sistematik risk kavramı hakkında genel bir bilgi verilmektedir, üçüncü bölümde konuyla ilgili literatür taraması, dördüncü bölümde araştırmanın yöntemi ve veri seti, beşinci bölümde bulgular hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmanın altıncı bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

2. Sistematik Risk Kavramı

Portföy yönetimi, yatırımcıların alacakları yatırım kararlarında şirketlerin maruz kaldıkları riskleri göz önünde bulundurmaları zorunda olduklarını ifade etmektedir. Geleneksel yatırım analizi, ortaya çıkış nedenlerine ve etkilerine bağlı olarak farklı nitelikteki risk çeşitleri ve farklı risk grupları üzerinde durmaktadır. Portföy kuramında bir menkul kıymetin riski sistematik ve sistematik olmayan risklerin toplamından oluşmaktadır. Çok iyi portföy çeşitlendirmesi yapmış olan yatırımcılar sistematik

olmayan riskleri düşürerek azaltabilirler. Ancak sistematik risk, bütün şirketleri etkileyen ve savaş, enflasyon, ekonomik durgunluk ve yüksek faiz oranları gibi dışsal faktörlerden kaynaklanan risk kaynağıdır. Bütün şirketler bu faktörlerden birebir etkilendiği ve bu faktörler üzerinde şirket yöneticilerinin kontrol gücü olmadığı için yatırımcıların ve şirketlerin aynı ekonomi içerisinde yapacakları çeşitlendirme ile bu tür riskleri yok etmesi mümkün değildir (Brigham ve Gapenski, 1991; Sharpe vd., 1999).

Dolayısıyla çeşitlendirme ile azaltılmayan sistematik riskin kaynakları yatırımcılar için göz önünde bulundurulması gereken önemli faktörlerdir. Sistematik risk kaynakları genel olarak satın alma gücü riski, faiz oranı riski, piyasa riski, politik risk ve kur riski olarak sıralanmaktadır. Satın alma gücü riski, fiyatlar genel seviyesinde meydana gelen değişimler nedeniyle satın alma gücünde oluşacak kayıplardır (Ceylan ve Korkmaz, 1998). Faiz oranı riski, piyasada genel faiz haddinin yükselme olasılığı olarak ifade edilebilir. Piyasadaki faiz oranlarındaki değişimler, finansal varlıkların fiyatlarını aynı derecede etkilememekle beraber, etki aynı yönde olmaktadır (Akgüç, 1998). Sermaye piyasasında bazen geçerli bir ekonomik nedene bağlanabilen, bazen de hiçbir geçerli neden olmadan, finansal varlıkların piyasa fiyatlarında büyük dalgalanmalar olabilir. İşte böyle bir değişimin yatırımcının verimi üzerindeki olumsuz etkisi piyasa riskini oluşturur (Civelek ve Durukan, 1998). Politik risk ise dünyada meydana gelen siyasi ve ekonomik krizler, savaşlar, uluslar arası ticaret hacmi ile ilgili uygulamalar gibi gelişmelerin menkul kıymet getirilerinde meydana getireceği değişiklikleri tanımlamakta kullanılan bir risk türüdür (Aydın vd., 2010). Sistematik riskin son unsuru olan kur riski, yabancı para cinsinden yapılan yatırımlarda paraların değerinin değişmesi durumunda ortaya çıkan bir risktir (Ceylan ve Korkmaz, 1998).

Şirket yönetiminin kontrolü dışında bulunan ve bu nedenle çeşitlendirmeyle yok edilemeyen sistematik riskin ölçülmesi konusunda “Sermaye Varlıkları Fiyatlandırma Modeli (SVFM)” kullanılmaktadır. SVFM, ilk defa Sharpe (1964) tarafından ortaya konulmuştur. Model daha sonra Lintner (1965) ve Mossin (1966) tarafından geliştirilmiş ve model son şeklini almıştır. SVFM, yatırım yapılması düşünülen menkul kıymetin sahip olduğu riske uygun bir getiri sağlama kabiliyetini araştırmaktadır. Bu model hisse senedinin beklenen getirisinin tespitinde risksiz faiz oranına sistematik risk priminin ilave edilmesi esasına dayanmaktadır.

Hisse senedinden istenen verim oranı olan k_s , sistematik riskin ölçüsü olan beta'nın bir fonksiyonu olarak doğrusal bir şekilde artmaktadır (Copeland vd., 1996). Beta katsayısı, bir menkul kıymetin getirisinin pazar portföyü getirisi ile olan ilişkisini göstermektedir. Pazar portföyü, iyi çeşitlenmiş bir portföy olduğundan bu portföyde toplam riskin iki unsurundan biri olan firma riski tamamen ortadan kalkmakta ve yalnız pazar riski kalmaktadır. Bu nedenle beta katsayısı yalnızca pazar riskini göstermektedir. Şirketlerin beta katsayıları, faaliyette bulunulan sektör, şirketin sabit giderlerinin düzeyi ve borç düzeyine göre farklılıklar göstermektedir (Andrew ve Schmidgall, 1993).

3. Literatür

Sistematik riski belirleyen faktörleri araştıran çalışmalar, endüstri ayrımı yapmayan veya turizm dışındaki endüstrileri konu alan çalışmalar ile doğrudan turizm endüstrisindeki durumu inceleyen çalışmalar olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Sistematik riskin belirleyicilerini genel olarak inceleyen çalışmalardan ilki Beaver, Kettler ve Scholes (1970) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, 1947-

1965 yılları arasında 307 Amerikan Birleşik Devletleri (ABD) şirketinin beta değerleri ile bazı muhasebe verileri arasında önemli bir ilişki bulunduğu belirlenmiştir. Thompson II (1976), 1951-1968 döneminde 290 ABD şirketinde finansal kaldıraç, şirket büyüklüğü ve likiditenin sistematik riski en fazla etkileyen faktörler olduğunu ortaya koymuştur. Mandelker ve Rhee (1984), 1957-1976 yılları arasında 255 ABD imalat şirketinin faaliyet ve finansal kaldıraç derecelerinin beta değerlerindeki değişimin büyük bölümünü açıkladığını belirlemişlerdir. Amit ve Livnat (1988), finansal ve hizmet endüstrileri dışındaki endüstrilerde yer alan şirketlerin, faaliyet ve finansal risklerini dengeleme çabaları nedeniyle her iki risk türünün sistematik riski etkilemediğini belirlemişlerdir. Tanrıöven ve Aksoy (2011), o zamanki adıyla İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) imalat sektörü şirketlerinin 1997-2008 yılları arasında borçlanma oranlarının, şirket büyüklüğünün ve satışların büyümesinin beta ile aynı yönde ilişkili olduğunu belirlemişlerdir. Buna karşın likidite ve karlılık oranlarının sistematik riski etkilemediği belirlenmiştir. Al-Qaisi (2011), Ürdün Sermaye Piyasasında işlem gören şirketleri etkileyen sistematik risk unsurlarını araştırmıştır. Çalışma sonucunda, büyüklük, finansal kaldıraç, bütçe açığı ve enflasyon oranının şirketlerin sistematik risk değerlerini önemli olarak etkiledikleri saptanmıştır. Iqbal ve Shah (2012), 2005-2009 döneminde payları Karaçi borsasında işlem gören ve finansal sektör dışındaki 93 Pakistan şirketinde likidite, kaldıraç, verimlilik, kar dağıtım oranı ve piyasa değerinin sistematik riskle ters yönlü bir ilişkiye sahip olduğunu saptamışlardır. Öte yandan, karlılığın, şirket büyüklüğünün ve büyümenin sistematik riskle aynı yönde ilişkili değişkenler olduğunu belirlemişlerdir. Binici, Köksal ve Orhan (2013), 1990-2011 yılları arasında halka açık 17 Türk Bankasında sistematik riskin belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda Türk Bankacılık sisteminde sistematik riskin ana belirleyicileri; banka çiftlerinin pazar payları, takipteki kredilerin tutarı, bankaların sürü davranışı ve döviz kuru, ABD hazine bonosu, EMBI+, VIX ve MSCI gelişmekte olan piyasa endeksi gibi makro değişkenlerin oynaklıkları olarak belirlenmiştir. Kaya, Güngör ve Özçomak (2013), politik riskin Borsa İstanbul 100 endeksinde işlem gören şirketlerin hisse senedi fiyatları üzerine etkisini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda politik riskle borsa endeksi arasında uzun dönemli negatif bir ilişki olduğu ve politik riskteki dalgalanmaların borsa endeksinde değişim meydana getirdiği belirlenmiştir. Alaghi (2013), Tahran Sermaye Piyasasında işlem gören 457 şirketi etkileyen sistematik risk unsurlarını araştırmışlardır. Çalışma sonucunda likide ile operasyonel etkinliğin sistematik riski negatif, kaldıraç ve karlılığın sistematik riski pozitif etkilediği belirlenmiştir.

Konuyla ilgili turizm endüstrisine yönelik uygulamalı çalışmalar da bulunmaktadır. Gu ve Kim (1998), 1992-1994 yılları arasında 35 ABD kumarhane şirketinde aktif devir hızı ile sistematik risk düzeyi arasında ters yönlü bir ilişki bulunduğunu. Öte yandan, likidite düzeyi, kaldıraç oranı ve kar marjı ile sistematik risk arasında bir ilişki bulunmadığını saptamışlardır. Gu ve Kim (2002), 1996-1999 yılları arasında 75 halka açık ABD restoranında sistematik riskin varlık devir hızı ile ters yönde ve asit test oranı ile aynı yönde ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Kim vd. (2002), Amerikan otelcilik gayrimenkul yatırım ortaklıklarında sistematik risk ile büyüme arasında pozitif, buna karşın firma büyüklüğü ile negatif ilişki içerisinde olduğunu saptamışlardır. Hung ve Liu (2005), 1993-2004 yılları arasında iki Tayvan havayolu şirketinde faaliyet kaldırıcı, finansal kaldıraç ve borç/özsermaye oranının beta

değerini artırıcı bir etki yaptığını; şirket büyüklüğü ve likiditenin betayı azaltıcı etkide bulunduğunu saptamışlardır. Lee ve Jang (2007), 1997-2002 yılları arasında 16 ABD havayolu şirketinde kaldıraç ve şirket büyüklüğünün sistematik risk ile aynı yönde ilişkili olduğunu buna karşın karlılık ve güvenliğin sistematik risk ile ters yönde ilişkili olduğunu belirlemişlerdir. Rowe ve Kim (2010), 2005-2008 yılları arasında 19 kumarhane şirketinde piyasa kapitalizasyonunun sistematik riski aynı yönde etkilediğini; aktif devir hızı ile kaldıraç oranının ise kısmen etkili olduğunu belirlemişlerdir. Chee-Wooi ve Chyn-Hwa (2010), 1997-2008 yılları arasında yedi Asya havayolu şirketinde büyüklük, faaliyetlerin verimliliği ve finansal kaldıraçın sistematik riski aynı yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır. Lee ve Hooy (2012), 1990-2010 yılları arasında Kuzey Amerika, Asya ve Avrupa'dan 41 havayolu şirketini örneklem olarak aldıkları çalışmada, Kuzey Amerika şirketlerinin sistematik risklerinin faaliyet kaldıraç ve karlılıktan aynı yönde etkilendiğini belirlemişlerdir. Çalışmada Asya ve Avrupa şirketlerinin sistematik risklerinin ise faaliyet kaldıraçından aynı yönde ancak kazanç büyümesinden ters yönde etkilendiği ortaya konmuştur. Jiao (2013), ağırlama endüstrisinin alt endüstrileri olan otelcilik, restoran ve havayolu endüstrilerinde sistematik riski etkileyen değişkenleri incelemiştir. Çalışma sonucunda 2007-2012 yılları arasında otel işletmelerinde likidite, kaldıraç ve firma büyüklüğünün sistematik riskle pozitif ilişki içerisinde bulunduğunu buna karşın etkinlik, karpayı dağıtım ve karlılık oranlarıyla sistematik risk arasında negatif ilişki bulunduğunu saptamıştır. Restoran işletmelerinde ise faaliyet kaldıraç derecesi ve büyüme ile sistematik risk arasında pozitif bir ilişki buna karşın etkinlik ile sistematik risk arasında negatif bir ilişki belirlenmiştir. Çalışmada havayolu işletmelerinde ise likidite, firma büyüklüğü ve güvenlik düzeyi ile sistematik risk arasında pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır.

4. Veri ve Yöntem

Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) incelendiğinde BIST Otel, Motel, Pansiyon, Kamp ve Diğer Konaklama alt sektöründe payları işlem gören toplam 11 turizm şirketi bulunduğu görülmektedir. Bu şirketler; Net Turizm, Marmaris Altinyunus, Altinyunus Çeşme, Martı Otel, Petrokent Turizm, Tek – Art Turizm, Favori Dinlenme Yerleri, Metemtur Otelcilik, Kuştur Kuşadası Turizm, Merit Turizm ve Ütopya Turizm'dir. Çalışmada oluşması muhtemel kayıp gözlem (missing value) sorununu gidermek için verilerine aynı anda ulaşılabilen 2003–2012 dönemleri arasındaki 8 turizm şirketine (Net Turizm, Marmaris Altinyunus, Altinyunus Çeşme, Martı Otel, Petrokent Turizm, Tek – Art Turizm, Favori Dinlenme Yerleri, Metemtur Otelcilik) ait 80 gözlemden yararlanılarak toplam 640 gözlemlerle analiz gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada, zaman serisi ve çapraz kesit verileri bir araya getirme imkanı sağlayan panel veri modelinden yararlanılmıştır. Panel veri modelleri, araştırmacıya daha fazla gözlem sayısı sağlama, serbestlik derecesini artırma, gözlemlerin heterojenliğini azaltma ve açıklayıcı değişkenler arasındaki bağlantı sorunu azaltma gibi yararlar sağlamaktadır (Baltagi, 2005).

Panel veri analizinde iki temel modelden yararlanılarak tahmin yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, sabit etkiler modeli (fixed effects model); ikincisi, tesadüfi etkiler modelidir (random effects model) (Brooks, 2008). Ancak panel modellerinde, gecikmeli bağımlı değişkenin, açıklayıcı değişkenler arasında yer alması durumunda dinamik

panel modellerinin kullanılması gerekli hale gelmektedir. Çünkü gecikmeli bağımlı değişken ile hata terimi arasında ilişki olması sabit ve rassal etkiler modellerinde önemli bir soruna neden olmaktadır (Greene, 2003). Ancak dinamik modellerde dahi gecikmeli bağımlı değişken ile hata terimlerinin ilişkili olması tahminleri yanlış hale getirebilmektedir (Hsiao, 2003). Dinamik panel tahminlerinde karşılaşılan bu sorunu çözmek için Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen tahmin yöntemi sıklıkla kullanılmaktadır. Buna göre, değişkenlerin birinci dereceden farklarının alınıp bağımlı değişkenin geçmiş dönem değerlerini araç değişkeni olarak kullanan Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi-GMY (Generalized Method of Moments-GMM) ile dinamik panel tahmininde oluşan sorunlar çözülmeye çalışılır. Böylece araç değişkenlerin kullanılması sayesinde ilgili GMY koşulları altında yansız tahmin ediciler belirlenebilmektedir. Bu çalışmada, kullanılan ve beta katsayısının bağımlı değişken olarak kullanıldığı GMY modeli aşağıdaki biçimde gösterilmiştir:

$$\text{Beta}_i = \alpha_0 + \beta_1 \text{Beta}_{i,t-1} + \beta_2 \text{AST}_i + \beta_3 \text{KAL}_i + \beta_4 \text{ADH}_i + \beta_5 \text{AK}_i + \beta_6 \text{AKTİF}_i + e_i$$

Burada;

Beta_i	: Beta Katsayısını (Sistematik Riski)
α₀	: Sabit Terimi,
Beta_{i,t-1}	: Beta Katsayısının Bir Gecikmeli Değerini,
AST	: Asit-Test Oranını (Likidite)
KAL	: Kaldıraç Oranını
ADH	: Aktif Devir Hızını (Faaliyet Etkinliği)
AK	: Aktif Karlılığını (Karlılık)
AKTİF	: Aktif Toplamını (İşletme Büyüklüğü)
e_i	: Hata Terimini ifade etmektedir.

Analizde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin tanımlamalar, hesaplama yöntemleri ve veri kaynakları aşağıda ayrıntılı biçimde verilmiştir.

4.1. Bağımlı Değişken

β (BETA): Beta katsayısı, bir menkul kıymetin getirisinin pazar portföyü getirisi ile olan ilişkisini göstermektedir ve sistematik riskin ölçütüdür. Beta katsayısı, piyasa modelinden yararlanarak tahmin edilmiştir. Piyasa modelinde, ilgili turizm şirketinin pay getirileri bağımlı değişken; piyasa getirisi ise bağımsız değişken olarak kullanılmıştır (Sharpe, 1963);

$$R_i = \alpha_i + \beta_i R_m + e_i$$

Burada;

R_i	: Pay getirisini,
α_i	: Sabit terimi,
β_i	: Beta katsayısını (Sistematik riski)
R_m	: Piyasa getirisini
e_i	: Hata terimini ifade etmektedir.

Söz konusu değişken, konuyla ilgili yapılmış Logue ve Merville, 1972; Beaver ve Manegold, 1975; Borde, 1998; Gu ve Kim, 2002; Lee ve Yang, 2007 çalışmalarında sistematik risk göstergesi olarak kullanılmıştır.

4.2. Bağımsız Değişkenler

AST (Asit Test Oranı): Likidite oranı olarak da ifade edilen ait test oranı, dönen varlıklardan stoklar, diğer dönen varlıklar ve açılan akreditifler çıkarıldıktan sonra bulunan dönen varlıkların kısa süreli borçlara oranlanması ile hesaplanır (Berk, 2010);

$$AST = \frac{\text{Dönen Varlıklar} - (\text{Stoklar} + \text{Diğer Dönen Varlıklar} + \text{Akreditifler})}{\text{Kısa Süreli Borçlar}}$$

Konuyla ilgili gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde şirketlerde likidite düzeyi ile beta değerleri arasında negatif ilişki bulan çalışmalar gözlenmiştir (Logue ve Merville, 1972; Moyer ve Chartfield, 1983). Diğer yandan, likidite düzeyi ile beta değerleri arasında pozitif ilişki saptayan çalışmalar da vardır (Rosenberg ve McKibben, 1973; Jensen, 1984; Borde, 1998; Gu ve Kim, 2002). Buna karşın, Logue ve Merville (1972), Gu ve Kim (1998) ve Lee ve Yang (2007) likidite düzeyi ile beta katsayısı arasında önemli bir ilişki saptayamamışlardır.

KAL (Kaldıraç Oranı): Bu değişken, şirketin aktiflerinin ne kadarlık kısmının yabancı kaynaklarla finanse edildiğini gösterir. Oranın yüksek olması, şirketin riskli bir şekilde finanse edildiğini gösterir. Ancak şirket yöneticileri, oranı yüksek tutarak ve kaynakları etkin kullanarak kaldıraç etkisinden yararlanmak suretiyle şirketin karlılığını arttırabilirler. Kaldıraç oranı aşağıdaki şekilde hesaplanabilir (Çabuk ve Lazol, 2008):

$$\text{Kaldıraç Oranı} = \frac{\text{Toplam Yabancı Kaynak}}{\text{Aktif Toplamı}}$$

Konuyla ilgili gerçekleştirilen daha önceki çalışmalar incelendiğinde genel olarak kaldıraç düzeyi ile sistematik risk göstergesi olan beta katsayısı arasında pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir (Hamada, 1972; Amit ve Livnat, 1988; Borde, 1998; Bowman, 1979; Moyer ve Chartfield, 1983; Lee ve Jang, 2007).

ADH (Aktif Devir Hızı): Bu oran, bir şirkette sermaye yoğunluğunun göstergesi ve varlık kullanımında etkinliğin bir ölçüsü olarak yorumlanmaktadır (Akgüç, 2011). Teoriye göre bir şirket aktif devir hızını arttırarak aktifleri üzerinden daha fazla gelir sağlayabilir ve sistematik risk düzeyini düşürebilir. Aktif devir hızı aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır (Lee ve Jang, 2007):

$$\text{Aktif Devir Hızı} = \frac{\text{Net Satışlar}}{\text{Aktif Toplamı}}$$

Konuyla ilgili gerçekleştirilen daha önceki çalışmalar incelendiğinde aktif devir hızı oranı ile sistematik risk göstergesi olan beta katsayısı arasında çoğunlukla negatif bir ilişki olduğu gözlenmiştir (Logue ve Merville, 1972; Borde, 1998; Gu ve Kim, 2002).

AK (Aktif Karlılığı): Bu oran, şirketin faaliyetlerinde kullandığı varlıklarını ne derece etkin kullandığını bir başka ifadeyle varlıkları üzerinden ne kadar gelir sağladığını göstermektedir. Finans teorisinde bir şirketin aktif karlılığı yükseldikçe

finansal dengesi de daha güçlü bir duruma geleceği için sistematik riski düşecektir (Lee ve Jang, 2007). Konaklama işletmelerinde, aktif karlılığının şirket performansını temsil etme konusunda özsermaye karlılığından daha başarılı olduğu ileri sürülmektedir (Lee, 2008). Aktif karlılığı oranı, aşağıdaki şekliyle hesaplanabilir (Peterson, 1994);

$$\text{Aktif Karlılığı} = \frac{\text{Net Kar}}{\text{Aktif Toplamı}}$$

Konuyla ilgili gerçekleştirilen daha önceki çalışmalar incelendiğinde genel olarak aktif karlılığı oranı ile sistematik risk göstergesi olan beta katsayısı arasında negatif bir ilişki olduğu gözlenmiştir (Miller ve Bromiley, 1990; Borde, 1998; Gu ve Kim, 2002; Lee ve Jang, 2007; Logue ve Merville, 1972).

AKTİF (Şirket Büyüklüğü): Finans teorisine göre büyük şirketler faaliyetlerini daha iyi çeşitlendirebildikleri için iflas riskini azaltmakta ve sistematik risklerini düşürebilmektedirler (Titman ve Wessels, 1988). Yine büyük şirketlerin menkul kıymetleri çok daha kolay nakde dönüşebilmektedir. Diğer bir ifadeyle bu menkul kıymetler daha likit varlıklardır ve sistematik riskleri düşüktür (Fisher, 1959). Ayrıca büyük şirketler ölçek ekonomilerinden yararlandıkları için birim üretim maliyetlerini düşürerek karlılıklarını arttırabilmektedirler (Ben-Zion ve Shalit, 1975). Son olarak büyük şirketler değişikliklere daha hızlı ayak uydurabilmekte ve sistematik risklerini düşürebilmektedirler (Sullivan, 1978). Büyüklük değişkeni, çalışmada aktif toplamının doğal logaritması alınarak hesaplanmıştır. Konuyla ilgili gerçekleştirilen daha önceki çalışmalar incelendiğinde genel olarak aktif büyüklüğü ile sistematik risk göstergesi olan beta katsayısı arasında negatif bir ilişki olduğu gözlenmiştir (Logue ve Merville, 1972; Breen ve Lerner, 1973; Lev ve Kunitzky, 1974; Kim vd., 2002;). Lee ve Jang (2007) ise Amerikan havayolu şirketleri üzerinde yaptıkları çalışmada şirket büyüklüğü ile sistematik risk arasında pozitif bir ilişki olduğunu saptamışlardır.

5. Analiz Ve Bulguların Yorumlanması

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle verilere ait özet istatistikler ile veriler arasındaki korelasyon katsayıları incelenmiş, ardından GMY analizi gerçekleştirilmiştir. Tablo 1’de özet istatistikler sunulmuştur.

Tablo.1 Özet İstatistikler

	AKTİF	ADH	AK	AST	KAL
Ortalama	7.909	0.200	-0.017	1.133	0.388
Medyan	7.871	0.167	0.385	0.364	0.330
Maksimum	8.842	0.811	0.219	10.431	1.032
Minimum	7.143	0.000	-0.542	0.012	0.002
Std. Sapma	0.397	0.169	0.104	2.096	0.284
Gözlem Sayısı	80				

Tablo 1 incelendiğinde analizde kullanılan bağımsız değişkenlerin istatistiksel özelliklerinin büyük farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Örnekleme yer alan turizm şirketleri aktif büyüklüğü açısından büyük bir değişkenlik göstermezken; aktif devir hızlarının ve asit test oranlarının oldukça farklı olduğu gözlenmiştir. Buna göre, BIST turizm şirketlerinin toplam varlık yatırımları benzerlik göstermektedir. Ancak

varlıklarını kullanım düzeyleri ve likidite pozisyonları oldukça farklıdır. Diğer yandan kaldıraç oranları incelendiğinde, neredeyse hiç borçlanmayan turizm şirketinin yanında yüksek düzeyde borçlanan turizm şirketlerinin de olduğu gözlenmektedir. Benzer bir durum karlılık açısından da geçerlidir. Önemli düzeyde zarar eden turizm şirketleriyle birlikte önemli ölçüde karlılığı olan turizm şirketleri de bulunmaktadır. Tablo 2’de, analizde kullanılan değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları yer almaktadır.

Tablo.2 Korelasyon Katsayıları

	AKTİF	ADH	AK	AST	KAL
AKTİF	1.000	-0.439	0.152	-0.027	0.018
ADH	-0.439	1.000	0.117	-0.046	-0.129
AK	0.152	0.117	1.000	0.192	-0.285
AST	-0.027	-0.046	0.192	1.000	-0.333
KAL	0.018	-0.129	-0.285	-0.333	1.000

Tablo 2’de görüldüğü gibi, analizde kullanılan değişkenler arasındaki ilişki kuvvetli değildir. Değişkenler arasındaki düşük korelasyon katsayıları doğrusal bağlantı sorununun bulunmadığı yönünde önemli bir bulgu teşkil etmektedir. Tablo 3’de ise GMY analizi sonuçları sunulmaktadır. Tablo 3’te yer alan Wald testi sonucu, açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişkeni anlamlı biçimde açıklayabildiğini göstermektedir. Sargan testi sonucu ise araç değişkenlerin istatistiksel olarak geçerli olduklarını göstermektedir. Ayrıca modelde 1. dereceden ve 2. dereceden otokorelasyonun varlığı test edilmiş ve AR(1) test istatistiği anlamlı; AR(2) test istatistiği ise anlamsız bulunmuştur. Buna göre, 1. dereceden otokorelasyonun varlığı belirlenmiş, ancak 2. dereceden otokorelasyonun önemli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. GMY analizinde 2. Dereceden otokorelasyonun olmaması otokorelasyonun olmadığı şeklinde ifade edilebilir. 1. Dereceden otokorelasyonun olması ise GMY analizi için beklenen bir sonuçtur.

Tablo.3 GMY Analizi Sonuçları

Açıklayıcı Değişkenler	Katsayılar
Sabit Terim	-2,66*
BETA (-1)	0,110
AST	-0,008
KAL	0,290
ADH	-0,503**
AK	-0,138
AKTİF	0,436*
Wald Test χ^2	2377*
Sargan Test χ^2	49,72
AR(1)	-3,302*
AR(2)	-1,536
Not: * %1; ** %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.	

Tablo 3'deki analiz sonuçları incelendiğinde, aktif devir hızının ve aktif büyüklüğünün BIST turizm şirketlerinin sistematik risk düzeylerini etkilediği gözlenmektedir. Bunlardan aktif devir hızı sistematik riski azaltıcı bir etki gösterirken; aktif büyüklüğündeki artışın sistematik riski de artırdığı belirlenmiştir. Diğer yandan, asit test oranı, kaldıraç ve betanın bir gecikmeli değerinin sistematik riski etkilemediği belirlenmiştir.

6. Sonuç

Portföy çeşitlendirilmesiyle yok edilemeyen sistematik risk, tüm finansal piyasaları ve bu piyasalarda işlem gören finansal varlıkların tümünü etkiler. Bu nedenle sistematik risk üzerine etkili olan değişkenlerin tespit edilmesi ekonomik koşullarda meydana gelebilecek değişimlerden düşük düzeyde etkilenmek için tedbir almak isteyen şirketler açısından önemli olmaktadır.

Turizm endüstrisi, küreselleşmenin ve talepteki değişkenlik gibi nedenlerle sistematik ve sistematik olmayan risklere açık olan ve bu bağlamda risk ve belirsizliğin her an var olduğu bir endüstridir. Özellikle siyasi ve politik, sosyo-ekonomik ve turizm piyasasından kaynaklanan sistematik risk unsurları bu endüstrideki sermaye yoğun yatırımları hem kuruluş hem de işletme aşamasında olumsuz etkileyebilmektedir.

Sistematik riskin belirleyicilerini turizm endüstrisi bazında tespit etmeye yönelik olarak yapılan bu çalışma sonucunda halka açık turizm şirketlerinin faaliyet etkinliğini gösteren aktif devir hızının sistematik risk ölçütü olan Beta katsayısı ile negatif bir ilişki içinde olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu sonuç finans teorisiyle oldukça uyumludur. Buna göre bir şirket aktif devir hızını arttırarak aktifleri üzerinden daha fazla gelir sağlayabilir ve sistematik risk düzeyini düşürebilir. Yine elde edilen bu sonuç literatürde gerçekleştirilen uygulamalı çalışmalarla da uygunluk göstermektedir (Logue ve Merville, 1972; Borde, 1998; Gu ve Kim, 1998; Gu ve Kim, 2002; Jiao, 2013). Analiz sonucunda firma büyüklüğü göstergelerinden biri olan aktif büyüklüğü ile sistematik risk arasında ise pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Finans teorisine göre büyük şirketler; faaliyetlerini daha etkin çeşitlendirebildikleri, çıkardıkları menkul kıymetleri daha kolay nakite dönüştürebildikleri, ölçek ekonomilerinden yararlandıkları ve değişimlere daha kolay uyum sağlayabildikleri için sistematik risk düzeylerinin düşük çıkması beklenmektedir. Ancak büyük şirketlerin, büyüklükten kaynaklanan ve yukarıda ifade edilen avantajlardan yararlanamadıkları sürece sistematik risk düzeylerini azaltmaları da mümkün olamayabilir. Gerçekleştirilen bazı uygulamalı çalışmalarda (Lee ve Jang, 2007; Chee-Wooi ve Chyn-Hwa, 2010; Tanrıöven ve Aksoy, 2011; Iqbal ve Shah, 2012; Jiao, 2013) bu çalışmayla benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca, Rowe ve Kim (2010) firma büyüklüğünü farklı biçimde ölçmelerine rağmen benzer bir sonuca ulaşmışlar ve bu durumu, şirketlerin çok fazla duran varlık yatırımı yapmaları nedeniyle fazla risk üstlenmelerine bağlamışlardır. Çalışmada ayrıca likidite göstergesi olan asit test oranı ile sistematik risk düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Bulunan bu sonuç daha önce gerçekleştirilen uygulamalı çalışmalarla paralellik göstermektedir (Logue ve Merville, 1972; Gu ve Kim, 1998; Lee ve Yang, 2007; Jiao 2013). Yine kaldıraç oranının sistematik risk düzeyini etkilemediği belirlenmiştir. Bulunan bu sonuç daha önce gerçekleştirilen uygulamalı bazı çalışmalarla paralellik göstermektedir (Gu ve Kim, 1998; Jiao, 2013). Son olarak karlılık değişkeni olan aktif karlılığının BIST turizm

şirketlerinin sistematik risk düzeyini etkilemediği belirlenmiştir. Bulunan bu sonuç Gu ve Kim (1998) ve Jiao (2013) çalışmalarıyla paralellik göstermektedir.

Çalışmanın bulguları değerlendirildiğinde Türk turizm şirketlerinin sistematik risklerini azaltmak için yatırım kararlarını dikkatli biçimde almaları ve en uygun büyüklüğe ulaşmak için stratejiler gerçekleştirmeleri önerilebilir. Özellikle ilk kuruluş aşamasında gerçekleştirilecek fizibilite etütlerinin özellikle pazar etütlerinin daha sistematik ve bilimsel yapılarak gereğinden fazla aktif yatırımının yapılması önlenmelidir. İşletme aşamasındaki turizm şirketlerinde ise atıl durumda bulunan aktiflerin elden çıkarılması veya kiralanması yoluyla aktif büyüklüğünün azaltılmasının önemli faydalar sağlayacağı düşünülmektedir. Yine turizm şirketlerinin gerçekleştirdikleri satış miktarını yükselterek operasyonel verimliliklerini artırmaları önerilebilir. Ülkemizde uygulanan her şey dahil sisteminde de karlılıktan ziyade doluluk oranlarının artırılarak aktif devir hızının yükseltilmeye çalışıldığı görülmektedir. Talebin son derece esnek olduğu turizm endüstrisinde özellikle kıyı bölgelerinde uygulanan her şey dahil sisteminin mevcut şartlar itibariyle turizm şirketlerinin sistematik risklerini azaltması açısından önem arz ettiği söylenebilir. Ancak burada satış, pazarlama ve imaj çalışmalarına daha fazla önem verilerek ve marka turizm varış noktaları oluşturularak kar marjlarının satış miktarlarıyla birlikte artırılmasının da büyük önem taşıdığı düşünülmektedir.

Analize dahil edilen şirketler ağırlıklı olarak konaklama işletmeciliği olmak üzere turizm sektörünü meydana getiren alt alanlarda faaliyet göstermektedirler. Dolayısıyla bu şirketlerin finansal tabloları, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren bağlı şirketlerin finansal tablolarının konsolide edilmiş halidir. Bu bağlamda, çalışma sonucunda elde edilen bulguların bu kısıt altında değerlendirilmesi gerekmektedir. Yine elde edilen sonuçlar yorumlanırken analiz döneminde Türkiye’de yaşanan siyasi ve ekonomik krizler ve bu krizlerin şirketlerin finansal göstergeleri ve riskleri üzerine etkileri unutulmamalıdır. İleride yapılacak çalışmalarda turizm endüstri betasının finansal ve ekonomik krizlerden etkilenme düzeyi incelenebilir. Ayrıca halka açık olmayan turizm şirketlerinin beta değerlerini etkileyen değişkenler araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Akgüç, Ö. (1998), *Finansal Yönetim*, İstanbul: Avcıol Basım-Yayın.
- Akgüç, Ö. (2011), *Mali Tablolar Analizi*, İstanbul: Avcıol Basım-Yayın.
- Aksoy A. ve Tanrıöven, C. (2007), *Sermaye Piyasası Yatırım Araçları ve Analizi*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- Alaghi, K. (2013), “Determinants of Systematic Risk of the Listed Companies in Tehran Stock Exchange”, *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, 3(1): 596-600.
- Al-Qaisi, K. (2011), “The Economic Determinants of Systematic Risk in the Jordanian Capital Market”, *International Journal of Business and Social Science*, 2(20): 85-95.
- Amit, R. ve Livnat, J. (1988), “Diversification, Capital Structure, And Systematic Risk: An Empirical Investigation”, *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 3(1): 19-43.
- Andrew, W. ve Schmidgall, R. (1993), *Financial Management for the Hospitality Industry*, Michigan: AH&MA.

- Arellano, Manuel ve Bond, S. (1991), "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment", *Review of Economic Studies*, 58(2): 277-297.
- Aydın, N., Başar, M. ve Çoşkun, M. (2010), *Finansal Yönetim*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Baltagi, B.H. (2005), *Econometric Analysis of Panel Data (Third Edition)*, UK: John Wiley & Sons.
- Beaver, William ve Manegold, J. (1975), "The Association Between Market-Determined And Accounting-Determined Measures of Systematic Risk: Some Further Evidence", *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 10(2): 231-284.
- Beaver, W., Kettler, P. ve Scholes, M. (1970), "The Association between Market Determined and Accounting Determined Risk Measures", *The Accounting Review*, 45(4): 654-682.
- Ben-Zion, U. ve Shalit, S.S. (1975), "Size, Leverage, and Dividend Record as Determinants of Equity Risk", *The Journal of Finance*, 30(4): 1015-1026.
- Berk, N. (2010), *Finansal Yönetim*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Binici, M., Köksal, B. ve Orman, C. (2013), "Stock Return Co-Movement and Systemic Risk in the Turkish Banking System", *Central Bank Review*, 13: 41-63.
- Borde, S.F. (1998), "Risk Diversity Across Restaurants", *Cornell Hotel Quarterly and Restaurant Administration Quarterly*, 39(6): 64-69.
- Bowman, R.G. (1979), "The Theoretical Relationship Between Systematic Risk and Financial (Accounting) Variables", *The Journal of Finance*: 34(3), 617-630.
- Breen, J. ve Lerner, M. (1973), "Corporate Financial Strategies and Market Measures of Risk and Return", *The Journal of Finance*, 28(2): 339-351.
- Brigham, E. ve Gapenski, L. (1991), *Financial Management Theory and Practice*, USA: The Dryden Press.
- Brooks, C. (2008), *Introductory Econometrics for Finance (Second Edition)*, USA: Cambridge University Press.
- Ceylan, A. ve Korkmaz, T. (1998), *Borsada Uygulamalı Portföy Yönetimi*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Ceylan, A. ve Korkmaz, T. (2004), *Sermaye Piyasası ve Menkul Değer Analizi*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Chee-Wooi, H. ve Chyn-Hwa, L. (2010), "The Determinants of Systematic Risk Exposures of Airline Industry in East Asia", *World Applied Sciences Journal*, 10: 91-98.
- Civelek, M. ve Durukan, B. (1998), *Investments*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Copeland, T., Koller, T. ve Murrin, J. (1996), *Valuation Measuring and Managing The Value of Companies*, USA: John Wiley&Sons Inc..
- Çabuk, A. ve Lazol, İ. (2008), *Mali Tablolar Analizi*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Fisher, L. (1959), "Determinants of Risk Premium on Corporate Bonds", *Journal of Political Economy*, 67: 217-237.
- Greene, William H. (2003), *Econometric Analysis (Fifth Edition)*, USA: Prentice Hall.
- Gu, Z. ve Kim, H. (1998), "Casino Firm's Risk Features and Their Beta Determinants", *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 4: 357-365.

- Gu, Z. ve Kim, H. (2002), "Determinants of Restaurant Systematic Risk: A Reexamination", *The Journal of Hospitality Financial Management*, 10(1): 1-13.
- Hagin, R. (1979), *Modern Portfolio Theory*, The Dow-Jones-Irwin Guide, Illinois: Homewood.
- Hamada, R. S. (1972), "The Effect of the Firm's Capital Structure on the Systematic Risk of Common Stocks", *Journal of Finance*, 27(2): 435-452.
- Hsiao, C. (2003), *Analysis of Panel Data (Second Edition)*, USA: Cambridge University Press.
- Hung, J. ve Liu, Y. (2005), "An Examination of Factors Influencing Airline Beta Values", *Journal of Air Transport Management*, 11: 291-296.
- Iqbal, M. J. ve Syed Z. A. S. (2012), "Determinants of Systematic Risk", *Journal of Commerce*, 4(1), 47-56.
- Jensen, M. C. (1984), "Agency Costs of Free Cash Flow, Corporate Finance, and Takeovers", *American Economic Review*, 76: 323-329.
- Jiao, D. (2013), Demand Volatility, Operating Leverage and Systematic Risk in Hospitality Industry (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*).Tilburg: Tilburg Üniversitesi, Hollanda.
- Kamuyu Aydınlatma Platformu (2012), "Şirketler", <http://www.kap.gov.tr/sirketler/islemgorensirketler/sectorler.aspx> (Erişim:21.08.2013).
- Karadeniz, E. ve İskenderoğlu, Ö. (2011), "İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda İşlem Gören Turizm İşletmelerinin Aktif Kârlılığını Etkileyen Değişkenlerin Analizi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 22(1): 65-75.
- Karadeniz, E., Kandır, S. Y. ve Önal, Y. B. (2007), "Seçilmiş Paydaşların SWOT Yöntemiyle Türk Turizm Yatırımlarını Değerlendirmesine Yönelik Bir Pilot Çalışma", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18(2): 195-205.
- Kaya, A., Güngör, B. ve Özçomak, M. S. (2013), "Politik Risk Yatırımcının Dikkate Alması Gereken Bir Risk midir? Borsa İstanbul Örneği", *17. Ulusal Finans Sempozyumu*, 23-26 Ekim 2013, Muğla, 24-31.
- Kim, H., Gu, Z., ve Mattila, A.S. (2002), "Hotel Real Estate Investment Trusts' Risk Features And Beta Determinants", *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 26(2): 138-154.
- Lee, C.H. ve Chee, W. H. (2012), "Determinants of Systematic Financial Risk Exposures of Airlines in North America, Europe and Asia", *Journal of Air Transport Management*, 24: 31-35.
- Lee, J. S. ve Soo, C. S. J. (2007), "The Systematic-risk Determinants of the US Airline Industry", *Tourism Management*, 28: 434-442.
- Lee, Seoki (2008), "Examination of Various Financial Risk Measures for Lodging Firms", *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 32(2): 255-271.
- Lev, B. ve Kunitzky, S. (1974), "On the Association Between Smoothing Measures and the Risk of Common Stocks", *The Accounting Review*, 49(2): 259-270.
- Lintner, J. (1965), "The Valuation of Risk Assets and The Selection of Risky Investments in Stock Portfolios and Capital Budgets", *The Review Of Economics and Statistics*, 47(1): 13-37.
- Logue, L. ve Merville, J. (1972), "Financial Policy and Market Expectations", *Financial Management*, 1(2): 37-44.

- Mandelker, G. N. ve Rhee S. G. (1984), "The Impact of the Degrees of Operating and Financial Leverage on Systematic Risk of Common Stock", *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 19(1): 45-57.
- Miller, K.D. ve Bromiley, P. (1990), "Strategic Risk and Corporate Performance: An Analysis of Alternative Risk Measures", *The Academy of Management Journal*, 33(4): 756-779.
- Mossin, J. (1966), "Equilibrium in a Capital Asset Market", *Econometrica*, 34(4): 768-783.
- Moyer, R. C. ve Chatfield, R. (1983), "Market Power and Systematic Risk", *Journal of Economics and Business*, 35(1): 123-130.
- Peterson, P. (1994), *Financial Management and Analysis*, USA: Mc Graw Hill.
- Rosenberg, B. ve McKibbin, W. (1973), "The Prediction of Systematic and Specific Risk in Common Stocks", *Journal of Business and Quantitative Analysis*, 8(3): 317-334.
- Rowe, T. ve Kim .J (2010), "Analyzing the Relationship Between Systematic Risk and Financial Variables in the Casino Industry", *UNLV Gaming & Research Journal*, 12(2): 47-58.
- Sharpe, W. F. (1963), "A Simplified Model of Portfolio Analysis", *Management Science*, 9(2): 277-293.
- Sharpe, W. F. (1964), "Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium Under Conditions of Risk", *The Journal of Finance*, 19(3): 425-442.
- Sharpe, W.F., Alexander, G.J. ve Bailey, J.V. (1999), *Investments*, USA: Prentice-Hall.
- Sullivan, T. G. (1978), "The Cost of Capital and Market Power of Firms", *Review of Economics and Statistics*, 60(2): 209-217.
- Tanrıöven, C. ve Aksoy, E. E. (2011), "Sistematik Riskin Belirleyicileri: İMKB'de Sektörel Karşılaştırma", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 51: 119-138.
- Thompson II, Donald J. (1976), "Sources of Systematic Risk in Common Stocks", *Journal of Business*, 49(2): 173-188.
- Titman, S. ve Wessels, R. (1988), "The Determinants of Capital Structure Choice", *The Journal of Finance*, 43(1): 1-19.

TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRİNİN MAKROEKONOMİK BELİRLEYİCİLERİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Ceyhun Can ÖZCAN*

ÖZET

Türk turizm sektörü son yıllarda kayda değer bir büyüme sergilemektedir. Bununla birlikte turist sayısı son 10 yılda %250 artış gösterirken turizm geliri ancak %233 oranında artabilmiştir. Ayrıca turist başı ortalama harcama miktarının yıllar itibarı ile düştüğü göze çarpan parametreler arasındadır.

Çalışmada Türkiye'nin turizm gelirinin belirleyicileri, 1995-2011 yılları için, Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 20 ülke örneğinde ele alınmıştır. Çalışmada uluslararası turizm geliri belirleyicileri arasında yer alan kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla, turistik mal ve hizmetlerin fiyatı, döviz kuru gibi makroekonomik değişkenler ve politik istikrar değişkenleri panel veri analizi yöntemi ile test edilmiştir.

Modelde kullanılan tüm değişkenlerin turizm gelirine katkı sağladığı ancak kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla ve reel döviz kuru değişkenlerinin Turizm gelirinin belirleyicileri arasında önemli bir yere sahip olduğu elde edilen bulgular arasındadır.

Anahtar kelimeler: Turizm Geliri, Panel Veri, Döviz Kuru, Türkiye Turizm Talebi

THE TURKEY MACROECONOMIC DETERMINANTS OF TOURISM REVENUES: PANEL DATA ANALYSIS

ABSTRACT

The Turkish tourism industry has experienced considerable growth performance. Although the number of tourist increased 250 percentages in ten years, the tourism income increased just 233 percentages. Also average expenditure amount has decreased in the same time period.

In this study, determinants of tourism income in Turkey has analyzed in the context of the most tourist sending twenty countries between years 1995 and 2011. By doing so, we aim to test macroeconomic variables of tourism income such as GDP, tourism price, exchange rate and political stability.

According to results, all variables in the model affect tourism income. But the GDP and exchange rate variables have important share among the tourism income determinants.

Key words: Tourism Income, Panel Data, Exchange Rate, Tourism Demand

1.Giriş

Dünya, yirminci yüzyılın son çeyreğine kadar kabul gören kapalı ekonomileri yok eden yeni bir oluşumu, küreselleşmeyi konuşmaktadır. Sınırları yok sayan ve kaynakların sınır gözetilmeksizin tüketilmesinin yolunu açan bu kavram, kendisine sırtını dönen ülke ekonomilerine daha da acımasız davranmaktadır. Bilginin sınır

---

* Yrd.Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, ceyhuncan5@hotmail.com

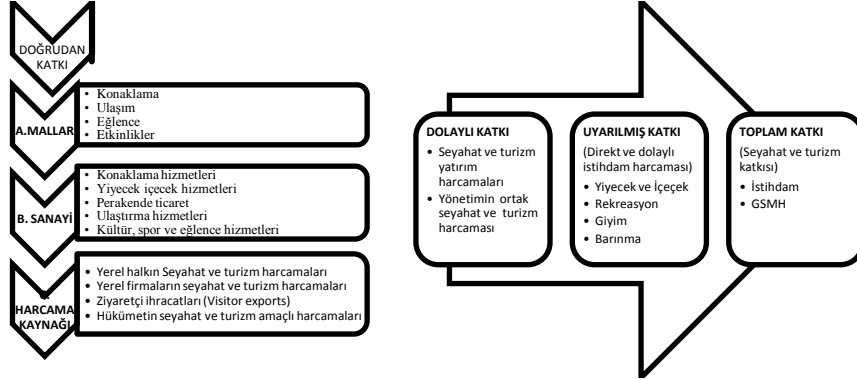
tanımadan paylaşımına da olanak sağlayan küreselleşme, yolunu açtığı bu olumlu gelişmeye rağmen ekonomisi zayıf ülkelere, gelişmiş ülkeler karşısında çok az rekabet şansı vermektedir. Dünya geneline yavaş yavaş hakim olan küresel ekonomi bir ülkede yaşanan ekonomik krizin tüm dünyada az veya çok hissedilmesine de yol açmaktadır (Aktaş, 2005).

Küreselleşme ile birlikte, gelişmiş ya da gelişmekte olsun dünya genelindeki birçok ülke için turizm, önemli bir ekonomik faaliyet olarak kabul edilmektedir. Turizmin önemi ve ekonomik açıdan ne kadar büyük bir potansiyele sahip olduğu yirminci yüzyılın ortalarında ancak anlaşılabilmiş, bu döneme kadar kalkınma, büyüme ve zenginlik için yapılan küresel araştırmalarda turizm sektörü genellikle göz ardı edilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın bitimi ile beraber, turizm hareketleri özellikle gelişmiş ülkeler olan; batı toplumlarında gelişmeye başlamıştır. Turizm ekonomik öneminin zamanla anlaşılmasıyla birlikte, 1960'lı yıllara gelindiğinde en hızlı gelişen sektörlerden biri durumuna gelmiştir. Dünya turizm sektörüne ait temel göstergelere göre 2012 yılında turizm, dünya GSYH' sının %9'unu oluşturmaktadır. Bir ülkeyi ziyaret eden her bir turist o ülkede 11 farklı iş koluna girdi sağlamaktadır. Diğer taraftan turizm sektörü dünya çapında 1,3 trilyon dolar ihracat hacmi meydana getirmekte olup dünya ihracatının %6'sı turistik mal ve hizmetlerden oluşmaktadır. 1 milyar kişi civarında olan turist sayısının ise 2030 yılında 1,8 milyara ulaşması öngörülmektedir. 2030 yılına kadar turizm sektöründe gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere göre iki kat daha hızlı büyüyeceği tahmin edilmektedir. Ayrıca, 2030 yılına kadar kültür turizminin, uluslararası turizmden daha fazla büyüme kaydedeceği tahmin edilmektedir (UNWTO, 2013). Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türk turizm sektörünün de ekonomik kalkınmanın arkasındaki en önemli itici güçlerden biri olduğu söylenebilir. Turizm gelirleri Türkiye ve diğer ülke ekonomileri için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu geliri artıran da turizm talebi, yani ülkeye gelen turist sayısıdır. Ancak yıllar itibari ile Türkiye'ye gelen turist sayısı artarken turizmden elde edilen gelir aynı oranda artmamakta hatta bazı dönemlerde düşüş göstermektedir. Diğer turizm ülkeleri ve Türkiye, turizm talebini artırmak, dolayısıyla turizm gelirini artırmak için büyük bir rekabetin içine girmişlerdir. Bu yüzden Türkiye turizm gelirlerinde yaşanan dalgalanmanın analiz edilmesi politika yapıcılar ve sektör açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada "Türkiye'de turizm gelirinin belirleyenleri nelerdir, bu belirleyicilerin politika yapıcılar açısından dikkate alınması gereken yönleri nelerdir?" gibi sorulara cevap aranmaktadır.

Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde, uluslararası turizm hareketleri ve Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, konu ile ilgili literatür incelemesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde, kullanılan veriler ve yöntem açıklanmıştır. Beşinci bölümde ise ekonometrik analiz sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

2. Turizmin Ülke Ekonomileri İçin Önemi

Turizm harcamalarının ekonomi üzerinde meydana getirdiği etki; direkt ve ikincil etki (dolaylı etki + uyarılmış etki) olarak ikiye ayrılmaktadır (bkz. Şekil 1).

Şekil 1. Turizmin Ekonomik Etkileri (UNWTO, 2013).

Turizm sektöründe meydana gelen gelir ve harcama artışı (direkt etki), dolaylı etki ve uyarılmış etki kanalıyla ülkede GSYH ve istihdam artışına yol açmaktadır (World Travel&Tourism Council, 2013; Erkan vd., 2013). Uluslararası turizm, ekonomik anlamda döviz kazandırıcı özelliği ile tüm ülkeleri etkilemekte ve ilgilendirmektedir. Nitekim turizm, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, turizm potansiyeline sahip birçok ülkede; istihdama, gelir düzeyine, dış-iç borç yükünün hafiflemesine, ödemeler dengesine ve sonuçta ülke insanının refah düzeyinin yükselmesine önemli ölçüde katkılar sağlamaktadır (Marcouiller vd., 2004; Bahar ve Kozak, 2012). Turizm, özellikle gelişen ülkelerin ekonomilerini çok daha fazla etkilemektedir. Çünkü ekonomik gelişme ve kalkınma düzeyi ile doğrudan bağlantılı olan turizm, gelişmiş olmayan ülke ekonomileri için önemli bir gelir kaynağı konumundadır.

Sonuç olarak, bir ülkede turizmin gelişmesiyle birlikte; döviz sıkıntısı hafifletmekte, ülke içindeki firmaların dışarıdaki rakipleri ile rekabet gücü ve sonuçta verimliliği artmakta, ölçek ekonomilerinden yararlanılmakta, dış ticaret dengesine pozitif yönde etki edilmekte, istihdam artırılmakta ve bir bütün olarak ulusal gelirde artışa yol açmak suretiyle ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye yol açabilecektir.

3. Türkiye’de Turizm Sektörü

Turizm son yıllarda dünyada en hızlı büyüyen sektörlerden birisi haline gelmiştir. Dünyadaki turist sayısı ve turizmden elde edilen gelirler incelendiğinde, istikrarlı bir artış söz konusudur. Bununla birlikte, turist sayısı ile turizm gelirleri arasında dengeli bir artış meydana gelmiştir (UNWTO, 2013,s.3). Dünya çapında turizme verilen önemin artmasının sonucu olarak ortaya çıkan pozitif görünüm Türk turizm sektörü üzerinde de etkisini göstermiştir. Türkiye’ye gelen turist sayıları ve turizmden elde edilen gelirler artış göstermiştir. 2011 yılı verilerine göre, Türkiye, dünyada en fazla turist çeken 6. ülke konumuna gelmiştir (UNWTO, 2012,s. 6-7).

Tablo.1 Uluslararası Turizme Katılan Kişi Sayısı ve Turizm Gelirleri

Yıllar	Turist Sayısı (Milyon Kişi)	Artış Oranı	Turizm Gelirleri (Milyar\$)	Artış Oranı
1950	25.3	-	2,1	-
1960	69.3	173,9	6,8	223,8
1970	165.8	139,2	17,9	163,2
1980	286.5	73	105,4	588,8
1990	455.9	159,1	264,1	250,5
2000	687.3	50,7	473,4	79,2
2001	684.1	-0,5	459,5	-2,9
2002	702.6	2,7	474,2	3,2
2003	691	-1,5	525	10,7
2004	763	10,7	622	18,4
2005	802	5,1	680	9,3
2006	847	5,6	745	9,5
2007	901	6,4	858	15,1
2008	919	2,0	941	10,1
2009	892	-2,9	852	-9,4
2010	949	6,4	930	8,7
2011	995	4,8	1.042	12
2012	1.035	4	1.075	3,1

Kaynak: UNWTO (2013).

Türkiye'ye gelen turist sayısının gerek dünyadaki, gerekse Avrupa'daki payı artmasına rağmen, turizm gelirlerinden almış olduğu payda azalış meydana gelmektedir. Bu durum, Türkiye'ye gelen turist profilinin düşüklüğünü ve turizmden sağlanan katma değer in yetersizliğini ifade etmektedir. Tablo 2 incelendiğinde turizm geliri ile turist sayısı arasındaki rakamlar incelendiğinde yıllar itibari ile turist sayısı artarken turizmden elde edilen gelir miktarı aynı sayısal büyüklükte artmamaktadır.

Tablo.2 Türkiye'de Turizm Geliri, Turist Sayısı, Ortalama Harcama Miktarları

Yıllar	Turizm Geliri (1000 \$)	Ziyaretçi sayısı	Ortalama Harcama (\$)
2003	13 854 866	16 302 053	850
2004	17 076 606	20 262 640	843
2005	20 322 112	24 124 501	842
2006	18 593 951	23 148 669	803
2007	20 942 500	27 214 988	770
2008	25 415 067	30 979 979	820
2009	25 064 482	32 006 149	783
2010	24 930 997	33 027 943	755
2011	28 115 692	36 151 328	778
2012	29 007 003	36 463 921	795
2013	32 310 424	39 226 226	824

Kaynak: Tursab (2013).

Türkiye'de 1960'dan bu yana gelen turist sayısı incelendiğinde yıllar itibari ile sürekli bir artış trendine sahiptir. 1960 yılında 124 bin olan gelen turist sayısı 2013 yılında 39,2 milyon kişiye ulaşmıştır. Türkiye'ye gelen turistlerin turizm gelirleri açısından katkıları değerlendirildiğinde ise 1970'lerde 52 milyon Amerikan Doları olan turizm gelirinin 2013 yılına gelindiğinde 32,3 milyar Amerikan Doları olduğu görülmektedir. Tablo 2'de gelen turist profili açısından karşılaştırmalı bir analiz yapıldığında gelen turist in az para harcayan ve gelir düzeyi düşük ülkelerden gelen turistler olduğu sonucuna varılabilir(Çoban ve Özcan, 2013, s. 246).

Tablo.3 Uluslararası Turist Sayısı (2012)

		Milyon		Değişim (%)	
		2011	2012*	11/10	12*/11
1	Fransa	81.6	83.0	5,0	1,8
2	ABD	62.7	67.0	4,9	6,8
3	Çin	57.6	57.7	3,4	0,3
4	İspanya	56.2	57.7	6,6	2,7
5	İtalya	46.1	46.4	5,7	0,5
6	Türkiye	34.7	35.7	10,5	3,0
7	Almanya	28.4	30.4	5,5	7,3
8	İngiltere	29.3	29.3	3,6	-0,1
9	Rusya	22.7	25.7	11,9	13,4
10	Malezya	24.7	25.0	0,6	1,3

Kaynak: UNWTO (2013).

Tablo 3, 2011-2012 yılında dünyada en fazla turist kabul eden ülkeleri göstermektedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere, Fransa 83 milyon turist ile dünyada en fazla turist çeken ülke konumundadır. Fransa'yı 67 milyon turist ile ABD ve 57,7 milyon turist ile Çin takip etmektedir. Türkiye'nin ise 35,7 milyon turist ile 6. sırada yer aldığı görülmektedir.

4. Turizm Talebi Literatür İncelemesi

Genel olarak turizm talebinin belirleyicilerine ilişkin analizler **Ek-1**'de sunulmaktadır. Tabloda, kullanılan örneklem, çalışmanın kimler tarafından yapıldığı, hangi yıllara ait veri setini kullandığı, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin neler olduğu, kullanılan ekonometrik yöntemin ne olduğu ve hipoteze ilişkin bulgular yer almaktadır.

5. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde turizm geliri üzerinde etkili olan makro ekonomik değişkenlerin neler olduğu hakkındaki öngörülerini açıklamaya yönelik ampirik model ve kullanılan veriler tanıtılmaktadır. Bu öngörülerin ampirik olarak test edilmesi turizm politikası belirlenmesi, var olanların geliştirilmesi ve uygulanması noktasında önem taşımaktadır. Bu çalışmada makro iktisadi değişkenlerin turizm geliri üzerindeki etkileri panel veri yöntemleri kullanarak analiz edilecektir. Böyle bir çalışma, hem uygulamalı literatürdeki bir eksikliği ortadan kaldırmakta, hem de turizm literatüründe daha önce kullanılmayan bazı ileri panel veri analizi yöntemleri (İkinci nesil testler) uygulayan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Türkiye'ye yönelik turizm gelirinin belirleyicileri analiz edilirken teorik çerçeve ile uyumlu ve literatürdeki ilgili çalışmalardan da faydalanılarak geliştirilen eşitlik (1) turizm talep modeli fonksiyonu esas alınmıştır.

$$TG = f(CPI, GDP, RDK, PST) \quad (1)$$

burada

TG: Turizm Gelirini(milyon TL),

GDP: Kişi Başı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Reel GSYH),

CPI: Fiyatlar Genel Düzeyini,

RDK: Reel Döviz Kurunu,

PST: Politik İstikrar İndeksini göstermektedir.

Bu modelin logaritmik hale dönüştürülmesi hem modelin ampirik olarak tahminini hem de açıklayıcı değişkenlere ait esnekliklerin elde edilmesini sağlamaktadır. Modelin logaritmik panel veri formu aşağıdaki eşitlik (1)'de tanımlandığı gibi yazılabilir:

$$\ln TR_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln CPI_{it} + \alpha_2 \ln GDP_{it} + \alpha_3 \ln RDK_{it} + \alpha_4 PST_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

burada $i = 1, \dots, N$ yatay kesit sayısını ve $t = 1, \dots, T$ zaman boyutunu göstermektedir. Eşitlik (2)'de yer alan bağımsız değişkenlerin teorik olarak beklenen etkileri aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

- Fiyatlar genel düzeyindeki (CPI) artışın Türkiye'ye olan turizm talebini (TR) azaltacağı beklenmektedir. Buradaki CPI değişkeni iki ülke arasındaki fiyatlar oranını ifade etmektedir. Analizde kullanılan göreceli fiyat düzeyi, fiyat değişkenini yansıtmaktadır. Ekonomik teori turizm talebi ile fiyat düzeyi arasında negatif bir ilişki olduğunu söylemektedir (Lim, 1997; Munoz 2006,2007; Surugiu,2011).
- Gelirde meydana gelen bir artış (GDP) Türkiye'ye yönelik turizm gelirini (TR) artıracaktır.
- Reel döviz kurundaki (RDK) artış turizm gelirini artıracaktır. Ulusal paranın yabancı paralar karşısında değer kazanmasını ifade ettiğinden dolayı turizm geliri üzerinde pozitif bir etki beklenmektedir.
- Politik istikrar indeksinde (PST) yükselmenin turizm geliri üzerinde pozitif bir etki ortaya çıkaracağı beklenmektedir.

Modelde örneklem ve ülke seçimi konusunda Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 20 ülke (Almanya, Rusya, İngiltere, Bulgaristan, Hollanda, Gürcistan, Fransa, ABD, İtalya, Belçika, Ukrayna, Yunanistan, İsveç, Avusturya, Polonya, Norveç, Danimarka, Romanya, İsviçre, İspanya) ele alınmıştır. Ancak örneklem içerisindeki bir ülke (Azerbaycan) veri seti olmadığı için analizden çıkarılmıştır. Bu veri setinin ayrımı, Türkiye'ye ulaşan turist sayısı baz alınarak grup oluşturulmuştur. Gruplamalar 2011 yılındaki veriler baz alınarak oluşturulmuştur. Model tahminlerinde 1995-2011 dönemine ait yıllık veriler kullanılmış ve belirlenen değişkenlere ilişkin veriler çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan tahminciler ve tahmincilerle ait kodlar E-views 8.0 ve Gauss 10.0 ekonometri ve istatistik programlarının sürümleri kullanılarak çalıştırılmıştır.

Tablo.6 Değişkenlerin Açıklanması

Değişken Simgesi	Açıklaması	Kaynağı	Dönemi
TR	Turizm Geliri (US Dolar)	Dünya Bankası (WDI) ve Dünya Turizm Örgütü (UNWTO)	1995-2011
CPI	Fiyatlar Genel Düzeyi	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011
GDP	Kişi Başı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (KBGSYH)	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011
RDK	Reel Döviz Kuru	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011
PST	Politik İstikrar İndeksi	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011

Analizlerde kullanılacak değişkenler belirlenirken, literatürde yaygın olarak kullanılan tanımları dikkate alınmıştır. Modellerde yer alan değişkenlerin tanımları ve bunların veri kaynakları Tablo 6'daki gibidir.

5.1. Yöntem

5.1.1. Panel Birim Kök Testleri

Panel veri analizinde birim kökün varlığını araştırmak için hem DF (Dickey-Fuller) hem de ADF (Augmented Dickey-Fuller) testleri panel veri analizi için genişletilmiştir ve panel veri analizinde birçok birim kök testi ADF testinin genişletilmesi temeline dayanmaktadır. Fakat panel veri analizinde söz konusu süreç zaman serisi analizinden daha kompleksdir. Panel veri analizinde en önemli faktör heterojenliktir. Özellikle paneldeki her bir birey aynı özelliklere sahip olmayabilir, yani hepsi durağan ya da durağan olmama (eşbütünlük ya da eşbütünlük olmama) bakımından farklıdır. Yani bazı paneller birim köke sahip bazıları değil iken birim kök testinin yapılması durumu karmaşıktır (Asteriou ve Hall, 2007, s. 366). Panel veri modellerinde birim kök sınavını öneren önde gelen çalışmalar arasında Levin, Lin ve Chu (2002), Im, Pesaran ve Shin (2003), Maddala ve Wu (1999), Choi (2001) yer almaktadır.

Birinci nesil panel birim kök testlerinin temel varsayımı paneli oluşturan yatay kesitlerin birbirinden bağımsız olduğu, yani yatay kesit bağımlılığının olmadığıdır. Ancak, paneli oluşturan yatay kesit birimleri birçok durumda birbirinden etkilenir ve güvenilir sonuçlar elde edilebilmesi için yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan yöntemlerin yanı sıra yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yöntemlerin de uygulanması gereklidir (Nazlıoğlu, 2010, s. 91). Özellikle yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel birim kök yazını sürekli gelişme aşamasındadır ve geliştirilen testlere her geçen gün yenileri eklenmektedir. Bu alanda geliştirilen testlerin çoğunluğu paneli oluşturan yatay kesit birimlerine ait hata terimlerinin faktör yapılarının modellenmesine dayanmaktadır (örneğin, Choi, 2002; Bai ve Ng, 2004; Moon ve Peron, 2004; Nazlıoğlu ve Soytaş, 2012). Öte yandan Pesaran (2007) yatay kesit bağımlılığının modellenmesinde hata terimlerinin faktör yapılarının tahmin edilmesinin yerine uygulaması daha kolay olan bir panel birim kök testi önermiştir. Kesit açısından genişletilmiş Dickey-Fuller (Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF)) testi olarak adlandırılan bu panel birim kök sınavı aşağıdaki regresyon modeli tahminine dayalıdır. Sıfır hipotezi paneli oluşturan her bir yatay kesite ait serinin birim kök içerdiğini, alternatif hipotez paneli oluşturan yatay kesitlerin belirli bir bölümünün birim kök içermediğini sınamaktadır (Nazlıoğlu, 2010, s. 91). Pesaran (2007) yaklaşımında CADF istatistiği p_i katsayılarına ait t-istatistikleridir ve paneli oluşturan her bir yatay kesite ait serinin durağan olup-olmadığı Pesaran (2007)'deki kritik değerler ile karşılaştırmak yoluyla yapılmaktadır. Panel veri serisinin durağan olup-olmadığı CADF istatistiklerinin ortalaması alınarak hesaplanan kesit açısından genişletilmiş IPS (cross-sectionally augmented IPS (CIPS)) test istatistiği ile yapılmaktadır. Hesaplanan CIPS istatistiği Pesaran (2007)'de üretilen kritik değerden büyükse sıfır hipotezi reddedilir, böylece panel veri setinin durağan olduğuna karar verilir.

5.1.2. Panel Eşbütünlüme Testleri

Birim kökler araştırıldıktan sonra seriler arasında uzun dönemde karşılıklı bir ilişkinin bulunup bulunmadığını araştırmak amacıyla çalışmamızda Pedroni Eşbütünlüme analizi yöntemi kullanılmıştır. Pedroni 1997, 1999, 2000 ve 2004 yıllarında eşbütünlüme analizlerinde hetorejenliğe izin veren birkaç test önerisi ileri sürmüştür (Asteriou ve Hall, 2007,s. 373). Bu test, eşbütünlüme vektöründeki heterojenliğe izin veren bir testtir. Bu test yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermesinin yanı sıra alternatif hipotez altında eşbütünsel vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir (Güvenek ve Alptekin, 2010,s. 181). Mc Coskey ve Kao'nun yaklaşımlarından kesit varsayım trendi ve eşbütünlüğün olmadığı sıfır hipotezleri bağlamında farklılaşan Pedroni'nin yaklaşımında Pedroni testleri bazı olumlu özelliklere sahiptir. Pedroni testleri birden fazla açıklayıcı değişkene (regressor) izin vermesi, eşbütünlüme vektörünün panelin farklı kısımları boyunca çeşitlenmesi ve ayrıca kesit birimleri boyunca hataların heterojenliğine izin vermesi olumlu özellikleri olarak belirtilmektedir. Paneldeki kesit içi (within) ve kesitler arası (between) etkilerini kapsayabilmesi için yedi farklı eşbütünlüme testi sunulmuş ve bu testler iki farklı kategoriye ayrılmıştır. İlk kategori "within" boyutunda havuzlanmış dört testi içermektedir. İkinci kategori ise "between" boyutunda diğer üç testi içermektedir (Asteriou ve Hall, 2007,s.374). "Birinci kategori içindeki dört testten ilk üçü, parametrik olmayan testlerdir. İlk test varyans oranı tipinde bir istatistiktir. İkincisi Phillips- Peron (PP) (rho) istatistiğine, üçüncü istatistik de PP (t) istatistiğine benzemektedir. Dördüncü istatistik ise Augmented Dickey Fuller (ADF) (t) istatistiğine benzer parametrik bir istatistiktir. İkinci kategoride üç testten ilki PP (rho) istatistiği ile benzer iken, diğer ikisi PP (t) ve ADF (t) istatistiklerine benzemektedir." (Güvenek ve Alptekin, 2010; Baltagi vd., 2000,s.13; Asteriou ve Hall 2007,s.372).

Pedroni (1999) tarafından önerilen panel eşbütünlüme testi değişkenler arasında eşbütünlüme olmadığı sıfır hipotezini sınamaktadırlar. Sıfır hipotezinin bu şekilde tanımlandığı testlerin gücü, uzun dönem durağan durum dengeden sapmalara yol açan şokların kalıcı olduğu durumlarda düşmektedir. Böylece, değişkenler arasında eşbütünlüme ilişkisi olmasa bile sıfır hipotez sahte bir şekilde reddedilmekte ve eşbütünlüme ilişkisinin olduğuna karar verilmektedir (Westerlund, 2008,s.194). Değişkenler arasında panel eşbütünlüme ilişkisi incelenirken sonuçların güvenilirliği açısından eşbütünlüme vardır sıfır hipotezini sınamak üzere geliştirilen test/testlerin de uygulanması önemlidir. Westerlund ve Edgerton (2007) sıfır hipotezinin eşbütünlüme olduğunu sınavan bir LM istatistiği geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımın birinci aşamasında, aşağıdaki regresyon modelinin Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler (Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS)) yöntemi ile tahmininden hata terimleri elde edilmektedir. Westerlund ve Edgerton (2007) testinde sıfır ve alternatif hipotezler şu şekilde tanımlanmıştır. Sıfır hipotezinin kabul edilmesi panel veri setindeki değişkenler arasında eşbütünlüme olduğunu göstermektedir.

$$H_0 : \sigma_i^2 = 0 ; \text{ bütün yatay kesitler için eşbütünlüme vardır.}$$

$$H_1 : \sigma_i^2 > 0 ; \text{ bazı yatay kesitler için eşbütünlüme yoktur.}$$

5.1.3. Panel Eşbütünleşme İlişkisi

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı bağımsız değişkenlere ait uzun dönem katsayıların nasıl tahmin edileceği sorunu ortaya çıkarmaktadır. Panel veri setlerinde eşbütünleşme vektörünün tahmin edilmesini sağlayan çeşitli yöntemler önerilmiştir ve bu panel yazını hâlâ gelişme sürecindedir. Bu kapsamda, Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen panel EKK, panel dinamik EKK (Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS)) ve panel FMOLS tahmincileri; Mark ve Sul (2003) tarafından geliştirilen panel DOLS tahmincisi ve Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen panel DOLS ve FMOLS tahmincileri ampirik analizlerde yaygın olarak kullandıkları yöntemlerdir. Panel DOLS ve FMOLS tahmincileri bağımsız değişken(ler) ve hata terimi arasındaki içsellik ve hata terimindeki kendine bağımlılık problemlerinin ortadan kaldırılmasında panel EKK tahmincisine kıyasla daha etkin oldukları için özellikle tercih edilmektedir. Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen panel DOLS ve FMOLS yöntemleri ve Mark ve Sul (2003) tarafından geliştirilen panel DOLS yöntemlerinde kesit-içi havuzlanmış veriler kullanılırken; Pedroni (2000, 2001)'de geliştirilen panel DOLS ve FMOLS tahmincileri kesitler-arası havuzlanmış verileri kullanmaktadır. Pedroni tarafından grup ortalama panel DOLS ve panel FMOLS olarak adlandırılan bu yöntemler kesit-içi veriye dayalı panel DOLS ve FMOLS tahmincilerine kıyasla bazı avantajlara sahiptir. Birincisi, grup ortalama tahmincileri heterojen eşbütünleşme vektörlerinin dikkate alınmasında daha büyük bir esnekliğe sahiptir. Kesit-içi veriye dayalı tahminciler uzun dönem eşbütünleşme vektörünü bütün paneli için tahmin ederken; kesitler-arası veriye dayalı grup ortalama tahmincileri eşbütünleşme vektörünü her bir yatay kesit için tahmin etmekte ve eşbütünleşme katsayılarının yatay kesitler arasında heterojen olmasına imkân sağlamaktadır. İkincisi, eşbütünleşme katsayıları için teoriye dayalı hipotezleri sınamak mümkündür. Üçüncüsü, panel katsayıları uzun dönem eşbütünleşme vektörünün ortalaması olarak yorumlanabilmektedir (Pedroni 2001,s. 728-729). Bu avantajlarından dolayı değişkenlerin turizm talebi üzerindeki uzun dönem etkilerini analiz etmek için Pedroni (2000)'de geliştirilen panel FMOLS ve Pedroni (2001)'de geliştirilen panel DOLS tahmincileri kullanılacaktır (Nazlıoğlu, 2010,s. 99)

6. AMPİRİK BULGULAR

6.1. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmada, aşağıda tabloda sunulan birim kök testleri uygulanmıştır. Hatalar arasındaki otokorelasyon sorunu gideren uygun gecikme uzunluğunu elde etmek için Schwarz bilgi kriteri kullanılmaktadır. Tablo 7'de birim kök test sonuçları görülmektedir. Modeldeki değişkenler 4 farklı birim kök tahmincisi ile test edilmiştir. Kullanılan tahminciler yapısal kırılmaları dikkate almayan birinci nesil birim kök testleridir. Birim kök sonuçlarına göre değişkenlerin seviyede durağan olmadığı ancak birinci farklarında durağan hale geldiği görülmektedir.

Tablo.7 Panel Birim Kök

	Seviye (Level)				Birinci Fark (First Difference)				
	Sabit		Sabit ve Trend		Sabit		Sabit ve Trend		
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	
lnCPI	LLC	1,23	0,892	-7,86	0,000	-15,13	0,000	-12,19	0,000
	IPS	1,65	0,951	-5,83	0,000	-13,90	0,000	-9,82	0,000
	Hadri	7,26	0,000	4,18	0,000	1,51	0,065	0,67	0,248
	CADF	-1,75		-2,079		-2,419		-2,501	
lnGDP	LLC	-3,94	0,000	8,40	1,000	-5,91	0,000	-6,64	0,000
	IPS	-0,92	0,177	3,21	0,999	-3,57	0,000	-3,23	0,000
	Hadri	13,08	0,000	6,49	0,000	2,24	0,012	2,57	0,005
	CADF	-2,305*		-2,334		-1,807		-2,279	
lnPST	LLC	-1,75	0,039	3,90	1,000	-8,71	0,000	-6,76	0,000
	IPS	-1,47	0,070	0,10	0,543	-4,70	0,000	-2,69	0,003
	Hadri	6,90	0,000	4,79	0,000	-0,83	0,797	0,71	0,236
	CADF	-1,978		-2,578		-2,875***		-2,995**	
lnRDK	LLC	1,002	0,842	3,91	1,000	-8,96	0,000	-4,82	0,000
	IPS	0,405	0,657	-0,37	0,353	-9,00	0,000	-6,36	0,000
	Hadri	6,17	0,000	5,56	0,000	0,87	0,191	2,19	0,014
	CADF	-6,93***		-3,203**		-9,25***		-2,767*	
lnTR	LLC	-0,80	0,209	-2,79	0,002	-9,01	0,000	-8,08	0,000
	IPS	2,81	0,997	-1,32	0,092	-7,34	0,000	-5,49	0,000
	Hadri	7,20	0,000	3,41	0,000	-0,55	0,709	0,61	0,268
	CADF	-2,417**		-3,346***		-4,78***		-7,51***	

Not: CADF istatistik değerleri kritik değerleri %1 için sabit için -2,66, Sabit ve trend -3,24; %5 'de sabit için -2,37, Sabit ve trend için -2,93 ; %10 sabit için -2,22, sabit ve trend -2,76 olarak kabul edilmiştir.

6.2. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Tablo 8 panel eşbütünleşme testi sonuçlarını göstermektedir. Tablo 8'de yer alan Pedroni (1999) testlerinin çoğu Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 20 ülke açısından Türkiye turizm gelirinin açıklayıcı değişkenler ile eşbütünleşik bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Tablo 8'de yer alan test sonuçları paneli oluşturan yatay kesitler arasındaki bağımlılığı dikkate almamaktadır.

Tablo.8 Panel Eşbütünleşme Testi

		Sabit	Olasılık	Sabit ve Trend	Olasılık
		İstatistik		İstatistik	
<i>Pedroni (1999)</i>	Panel-v	0.051773	0.4794	-1.937327	0.9736
	Panel-rho	-0.009797	0.4961	1.549891	0.9394
	Panel-pp	-5.346555	0.0000	-4.353607	0.0000
	Panel-adf	-5.361439	0.0000	-4.397978	0.0000
	Grup-rho	4.329682	1.0000	5.645023	1.0000
	Grup-pp	0.852985	0.8032	-0.447082	0.3274
	Grup-adf	-0.894241	0.1856	-3.072499	0.0011
<i>Westerlund and Edgerton (2007)</i>	LM_N^+	11.412	0.998 ^b	24.993	0.993 ^b
			0.000 ^a		0.000 ^a

Pedroni (1999) testlerinde gecikme sayısı 2, Westerlund ve Edgerton (2007) testleri için rapor edilen olasılık değerleri 1.000 tekrarlı bootstrap dağılımdan elde edilmiştir.

Sırasıyla a ve b; asimptotik dağılım olasılık değerini ve "bootstrap dağılım olasılık" değerlerini ifade eder.

Pedroni testlerinden elde edilen eşbütünleşme ilişkisinin varlığı yönündeki bulguların güvenilirliği açısından; Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen panel eşbütünleşme testleri de yapılmış ve sonuçlar Tablo 8'de rapor edilmiştir. Buna göre, ele alınan panel veri seti için "eşbütünleşme vardır" sıfır hipotezi kabul edilmiş ve eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Pedroni (1999) ve Westerlund ve Edgerton (2007) testleri panel eşbütünleşme test istatistiklerine ait sonuçlar birbirini tutarlı bir

şekilde doğrulamaktadır. Pedroni (1999) sıfır hipotezi “eşbütünleşme yoktur” şeklinde iken; Westerlund; Edgerton (2007) testi sonuçların güvenilirliği açısından sıfır hipotezi “eşbütünleşme vardır” biçiminde uygulanmıştır. Yukarıdaki tabloda sunulan sonuçlar, en çok turist gönderen ilk 20 ülkenin Türkiye’ye yönelik turizm gelirini ifade eden *lnTR* bağımlı değişkeni ile *lnCPI*, *lnGDP*, *lnRDK*, *lnPST* açıklayıcı değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkilerin var olduğunu ortaya koymaktadır.

6.3. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Sonuçları

Tablo.9 Panel Eşbütünleşme İlişkisi

	DOLS			FMOLS		
	Katsayı	t-stat.	Olasılık	Katsayı	t-stat.	Olasılık
<i>lnCPI</i>	-0.122988	-2.359656	0.0202**	-0.298691	-2.875416	0.0043***
<i>lnGDP</i>	2.836921	12.34564	0.0000***	3.861819	7.325405	0.0000***
<i>lnRDK</i>	-0.302182	-1.399552	0.1647	1.706052	4.949929	0.0000***
<i>lnPST</i>	0.453677	1.717921	0.0889*	-2.132900	-2.724068	0.0068

Elde edilen bulgulara göre, katsayılar ve t-istatistik değerleri modelin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Her iki tahminciye (DOLS ve FMOLS) göre de sonuçlar bir biri ile tutarlılık göstermektedir. Hem katsayıların yönü hem de anlamlılıkları açısından elde edilen bulguları değerlendirmek gerekirse üç modelde de değerler birbiriyle paralel şekilde hareket etmektedir. t-istatistik değerlerine göre modelde kullanılan tüm açıklayıcı değişkenlerin model açısından önemli ve anlamlı olduğu sonucuna varılmaktadır. Özellikle FMOLS tahminci sonuçları istatistiksel olarak çok güçlü kanıtlar ortaya koymaktadır. Test edilen modelin katsayılarının %1 anlam seviyesinde tamamının anlamlı olduğu görülmektedir. DOLS tahmincisi bulguları ise *lnRDK* değişkeninin istatistikî olarak anlamsız olduğunu ifade etmesine rağmen değişkenlerin modele etki yönleri itibariyle teoriyi desteklemektedir. Modeldeki diğer değişkenler ise güçlü bir şekilde (%1 ve %5 % 10 anlamlılık düzeyinde) modele katkı sağlamaktadır. DOLS tahmincisi bulgularından Kişibaşına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (*lnGDP*) ve fiyat ilişkisinin gösteren (*lnCPI*) değişkenleri modeldeki en anlamlı değişken olmalarının yanı sıra katsayılarının modele olan etkisi de teori ile uyumludur. Gelir (*lnGDP*) değişkeninin turizm gelirini % 2.83 düzeyinde, pozitif yönlü etkilediği sonucuna varılmaktadır. Elde edilen bu bulgu örneklem ülkelerdeki turist olma potansiyeline sahip bireylerin gelirlerinde meydana gelen %1’lik bir artışın Türkiye’ye olan turizm talebini %2.83 oranında artırdığı sonucunu vermektedir. Reel döviz kuru (*lnRDK*) değişkenine bakıldığında ise modelde istatistikî geçerliliğe sahip olmadığı görülmektedir. Reel döviz kuru değişkeni modelde pozitif yönlü bir etkiye sahiptir. Ancak elde edilen bu sonuç modelde döviz kurunun turizm gelirleri üzerinde teorisinin tam tersi bir ilişkiyi göstermektedir. FMOLS tahmincisi sonuçlarına bakıldığında elde edilen bulguların anlamlılıkları %1 seviyesinde tutarlı olduğu görülmektedir. Modeldeki değişkenler tek tek değerlendirildiğinde ise en güçlü etkiye sahip olan değişkenlerin *lnGDP* ve *lnRDK* olduğu sonucuna varılmaktadır. Turizm geliri, kişi başına gayrisafi yurtiçi hasılda (*lnGDP*) meydana gelen olumlu bir değişimden %7,32’lik artış sağlamaktadır. Diğer taraftan döviz kurunda meydana gelen % 1’lik bir değişimden ise %4,94’lük bir artış ortaya çıkmaktadır. Burada döviz kurunda meydana gelen bir artış turist gönderen ülkenin parasının yabancı bir para birimi karşısında değer kazandığını

ifade etmektedir. Ülke parasının uluslararası bir para birimi karşısında değer kazanması, o ülkenin parasının diğer ülkelerdeki satın alma gücünü artıracaktır. Bu da görece olarak daha ucuz olan ülkedeki turistik mal ve hizmetlere olan talebi artıracaktır. Son olarak turizm gelirinin makroekonomik belirleyicilerinden politik istikrar (*lnPST*) parametresinin sonuçlarına göre turist gönderen ülkelerde politik istikrarda meydana gelen bir artış (iyileşme) Türkiye'nin turizm gelirinde %2,13'lük azalışa neden olmaktadır.

Sonuç

Dünya turizmde açılan her yeni destinasyon ve turizme yapılan yatırımlar sosyo-ekonomik gelişmedeki temel etkileri aracılığı ile ihracat gelirlerinde, girişimcilik ve iş imkanında ve altyapı gelişiminde önemli değişimlere neden olmaktadır. Türkiye'de de ekonomik büyüme oranının ve istihdamın artmasında, ödemeler bilançosun açıklarının ve söz konusu açıkların ekonomi üzerinde oluşturduğu tehditlerin azaltılmasında turizm daha önemli bir sektör olarak dikkate alınmaya başlanmıştır.

Çalışmadan elde edilen ampirik bulgular kullanılan modelin doğru bir model olduğunu hem teorik hem de istatistiki olarak göstermektedir. Her iki tahminci sonuçları da (DOLS ve FMOLS) fiyatlar genel düzeyi, kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla, reel döviz kuru ve politik istikrar endeksi değişkenlerinin turizm gelirinin belirleyicileri arasında yer aldığını göstermektedir. Türkiye'ye yönelik turizm gelirini kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla ve döviz kuru değişkenin etkileyen faktörler arasında ön plan çıktığı görülmektedir. Gelir düzeyinin, teorik olarak beklendiği gibi Türkiye'ye gelen turist sayısında dolayısıyla turizm talebinde önemli bir belirleyici olduğu sonucuna varılmaktadır. Elde edilen bu bulgular, turizm talebinin fiyat esnekliğinin ve turizm talebinin gelir esnekliğinin politika yapım sürecinde dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Şayet döviz kurunun turizm gelirini belirleyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmasının temelinde döviz kurundaki değişimin turist algılamış olduğu fiyatın değişmesi bulunmaktadır. Eğer turizm talebinin fiyat esnekliği yüksek ise, döviz kurundaki küçük bir nispi değişim turist sayısını daha çok değiştirecektir. Yine gelirin diğer temel belirleyici olması, Türkiye'de turizm talebinin gelir esnekliğinin yüksek olduğuna delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla turist gelirindeki küçük bir değişim turizm talebini daha büyük oranda değiştirecektir.

Türkiye'ye gelen turist gelir seviyesi ile turizm geliri arasındaki ilişkinin güçlü olması gelir seviyesi yüksek turiste yönelik turizm arzının oluşturulmasının turizm talebini dolayısıyla da turizm gelirini arttıracığı anlamına gelmektedir. Gelir düzeyinin, teorik olarak beklendiği gibi Türkiye'ye gelen turist sayısında dolayısıyla turizm gelirinde önemli bir belirleyici olduğu sonucu politika yapıcıların uluslararası ekonomik piyasaları takiplerini önemli hale getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, C, (2005), Türkiye'nin Turizm Gelirini Etkileyen Değişkenler İçin En Uygun Regresyon Denklemine Belirlenmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6 (2): 215-174.
- Aslan, A, Kaplan, M, ve Kula, F, (2009), International Tourism Demand for Turkey: A Dynamic Panel Data Approach, *Research Journal of International Studies*, 9(65).
- Asteriou, D. ve Hall, S.G, (2007), *Applied Econometrics: A Modern Approach Using Eviews and Microfit Revisited Edition*. Palgrave Macmillan, Newyork.
- Bahar, O. ve Bozkurt, K, (2010), Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2): 255-265.
- Bahar, O. ve Kozak, M, (2012), *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Baltagi, B.H, Bai, H, ve Kao, C, (2000), "Nonstationary Panels, Cointegration in panels: A Survey", Center for Policy Research Working Paper No.16.
- Baltagi, H.B, (2005), *Econometric Analysis of Panel Data*. Third Edition, John Wiley & Sons Ltd.:West Sussex, England.
- Blanke, J. ve Chiesa, T, (2013), *The Travel and Tourism Competitiveness Report*. World Economic Forum.
- Bonham, C. S., Fuleky, P. ve Zhao, Q, (2013), Estimating Demand Elasticities in Non-Stationary Panels: The Case of Hawaii's Tourism Industry, The Economic Research Organization, *University of Hawai Working Paper* No. 2013-2.
- Dristakis, N, (2004), Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis, *Tourism Economics*, 10(3): 305-316.
- Dritsakis, N, (2012), Tourism Development And Economic Growth in Seven Mediterranean Countries: A Panel Data Approach, *Tourism Economics*, 18(4): 801-816.
- Dünya Bankası İstatistikî Veri Tabanı, (WDI), <http://web.worldbank.org/website/external/datastatistics/html> (04 Ocak 2013).
- Egeli, H. A, (1997), Türk Turizminin Gelişimini Etkileyen Faktörler ve Diğer Sektörlerle İlişkisi, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 12(2): 111.
- Eilat, Y. ve Einav, L, (2004), Determinants of International Tourism: A Tree-Dimensional Panel Data Analysis, *Applied Economics*, 36: 1315-1327.
- Eita, J. H. Jordaan, A. C, ve Jordaan, Y, (2011), An Econometric Analysis Of The Determinants Impacting on Businesses in the Tourism Industry, *African Journal of Business Management*, 5(3): 666-675.
- Ekanayake, E. M, Halkides, M, Ledgerwood, J. R, (2012), Inbound International Tourism to The United States: A Panel Data Analysis, *International Journal of Management And Marketing Research*, 5(3): 15-27.
- Emsen, Ö. S. ve Değer, K, (2004), Turizm Üzerine Terörizmin Etkileri: 1984-2001 Türkiye Deneyimi, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, (4)7.
- Erdoğan, H, (1996), Ekonomik, Sosyal, Kültürel ve Çevresel Yönleriyle Uluslararası Turizm. *Uludağ Üniversitesi Yayını*, Çanakkale, 11-489.

- Erkan, B, Kara, O. ve Harbalioglu, M, (2013), Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, *Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akademik Bakış Dergisi*, 39, Kasım- Aralık 2013:1-20.
- Eugenio-Martin, J.L, Moralis, N.M. ve Scarpa, R, (2004), Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach, *Nota Di Lavoro* 26:1-28.
- Fayissa, B. Nsiah, C. ve Tadasse, B, (2008), The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa, *Tourism Economics*, 14 (4): 807-818.
- Gallego, M. S. Ledesma, F. ve Pérez-Rodríguez, J. V, (2011), Tourism and Trade in OECD Countries, A Dynamic Heterogeneous Panel Data Analysis, *Empirical Economics*, 41(2): 533-554.
- Garin Munoz, T, (2007), German Demand for Tourism in Spain, *Tourism Management* 28: 12–22.
- Garin-Munoz, T, (2005), Inbound international tourism to Canary Islands: A dynamic Panel Data Model, *Tourism Management*, 27: 281-291.
- Garin-Muñoz, T. ve Montero-Martín, L. F, (2007), Tourism in the Balearic Islands: A Dynamic Model for International Demand using Panel Data, *Tourism Management*, 28, 1224-1235.
- Gholipour, H. F. Tajaddini, R. ve Al-mulali, U, (2014), Does Personal Freedom Influence Outbound Tourism?, *Tourism Management*, 41: 19-25.
- Goeldner, C. R. ve Ritchie, B. J, (2012), *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*. Twelfth edition, John Wiley and Sons Inc. New Jersey.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V, (2010), Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Bir Panel Veri Analizi, *Enerji, Piyasa ve Düzenleme* 1(2): 172-193.
- Im, K. S, Pesaran, M. H. and Shin, Y, (2003), Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115(1): 53-74.
- İbrahim, M. A. M. A, (2011), The Determinants of International Tourism Demand for Egypt: Panel Data Evidence, *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 30: 52-57.
- Kao, C. ve Chiang, M.H, (2000), On the Estimation and Inference of a Cointegrated Regression in Panel Data, Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels. 15: 179-222.
- Kozak, N, Kozak M.A. ve Kozak, M, (2013), *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar*. Detay Yayıncılık. 5. Baskı. Ankara.
- Lee, C.C ve Chang, C.P, (2008), Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels, *Tourism Management*, 29, 180–192.
- Levin, A., Lin, C.F. ve Chu, J, (2002), Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite Sample Properties, *Journal of Econometrics*, 108(1): 1-24.
- Lim, C, (1997), Review of International Tourism Demand Models, *Annals of Tourism Research*, 24(4): 835-849.
- Maloney, W. F. ve Rojas, G. V. M, (2013), How Elastic are Sea, Sand and Sun? Dynamic Panel Estimates of the Demand for Tourism, *Applied Economics Letters*, 12(5): 277-280.
- Marcouiller, D. W., Kim, K. K., Deller, S. C, (2004), Natural Amenities, Tourism and Income Distribution, *Annals of Tourism Research*, 31(4): 1031-1050.

- Massidda, C. ve Etzo, I, (2012), The Determinants of Italian Domestic Tourism: A Panel Data Analysis, *Tourism Management*, 33: 603-610.
- Mervar, A. ve Payne, J. E, (2007), An Analysis of Foreign Tourism Demand for Croatia Destinations: Long-Run Elasticity Estimates, Radni Materijali EIZ-a EIZ Working Papers EIZ-WP-0701.
- Munoz, T.G, (2007), German Demand for Tourism in Spain. *Tourism Management*, 28(1): 12-22.
- Naude, A.W. and Saayaman, A, (2005), Determinants of Tourist Arrivals in Africa: A Panel Data Regression Analysis, *Tourism Economics*, 11(3): 365-391.
- Nazlıoğlu, Ş, Lebe, F. ve Kayhan, S, (2011), Nuclear Energy Consumption And Economic Growth in OECD Countries: Cross-Sectionally Dependent Heterogeneous Panel Causality Analysis, *Energy Policy*, 39: 6615–6621.
- Nazlıoğlu, Ş. ve Soytaş, U, (2012), Oil Price, Agricultural Commodity Prices, and The Dollar: A Panel Cointegration and Causality Analysis, *Energy Economics*, 34: 1098–1104.
- Pedroni, P, (1999), Critical Values for Cointegrating Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(1): 653-570.
- Pedroni, P, (2000), Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels, In: Baltagi, B.H. (Ed.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels. Advances in Econometrics*, 15: 93-130.
- Pedroni, P, (2001), Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels. *Review of Economics and Statistics*, 83: 727-931.
- Pedroni, P, (2004), Panel Cointegration, Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to the Purchasing Power Parity Hypothesis, *Econometric Theory*, 20(3): 597-625.
- Pesaran, M. H, (2004), General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *Cambridge Working Papers in Economics*, No 435, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H, (2006), Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure, *Econometrica*, 74(4): 967-1012.
- Pesaran, M. H, (2007), A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22 (2): 265-312.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., Smith, R. P, (1999), Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels, *Journal of the American Statistical Association*, 94(446): 621-624.
- Proença, S. A and Soukiazis, E, (2005), Demand for Tourism in Portugal: A Panel Data Approach, *Discussion Paper 29*.
- Saray, O. ve Karagöz, K, (2010), Determinants of Tourist Inflows in Turkey: Evidence From Panel Gravity Model, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11): 33–46.
- Seeteram, N, (2010), A Dynamic Panel Data Analysis of the Immigration and Tourism Nexus, *Monash University Department of Economics, Discussion paper 39/10*.
- Škuflić, L. ve Štoković, I, (2013), Demand Function for Croatian Tourist Product: A Panel Data Approach, *Modern Economy*, 2: 49-53.

- Surugiu, C., Leitaş, N.C. ve Surugiu, M.R. (2011), A Panel Data Modelling of International Tourism Demand: Evidences for Romania, *Ekonomika istrazivanja*, 24(1): 134-145.
- TÜRSAB, (Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği), (30 Eylül 2013) <http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler> adresinden alınmiştir.
- UNWTO, (2013), *Tourism Highlights* http://dtx4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_highlights13_en_lr_0.pdf. (15 Ağustos 2013).
- UNWTO, (2013), *World Tourism Barometer*. Vol:11, April, 1-5.
- Walle, Y. M. (2010), Tourist Flows and Its Determinants in Ethiopia, *Ethiopian Development Research Institute EDRI Working Paper 01*.
- Webb, A. J. ve Chotithamwattana, C. (2013), Who Visits Thailand and Why? An Econometric Model of Tourist Arrivals by Country of Origin, *8th Asian Business Research Conference April 2013*, Bangkok, Thailand.
- World Travel&Tourism Council, (2013), World Travel & Tourism Economic Impact World.1-24.
- Yardımcıoğlu, F. ve Gülmez, A. (2013), Türk Cumhuriyetlerinde İhracat Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1): 145-161.

<i>Yazar</i>	<i>Örneklem</i>	<i>Veri Seti</i>	<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Bağımlı Değişken</i>	<i>Araştırma Tekniği ve Yöntem</i>
Modeste (1995)	4 Karayip ülkesi	1981-1992 ve 1975-1992	Turizm çıktısındaki kişi başına büyüme	KBGSYIH'daki büyüme oranları	EKK (kukla değişkenli)
Rodriguez ve ark. (1999)	En çok turist gönderen 11 Avrupa ülkesi	1979-1997	Turist sayısının bir dönem gecikmesi, RGSYH, Reel petrol fiyatları, döviz kuru, hükümet turizm harcamaları, enflasyon	Turist sayısı	Panel veri analizi dinamik
Naude ve Saayman (2005)	Afrika için 43 ülke	1996-2000	İnternet kullanıcı sayısı, politik istikrar indeksi, soğuk gün sayısı, kişi başı düşen telefon hattı, sıtma yaygınlığı, Afrika'dan gelen turist sayısı, Amerika'dan gelen turist sayısı, Avrupa'dan gelen turist sayısı, boş oda sayısı, ölüm oranları, KBGSYH, yaşam beklentisi, şehirleşme oranı, ortalama otel odası fiyatı, düzeltilmiş CPI	Gelen turist sayısı	Yatay kesit analizi ve panel veri analizi
Proenca ve Soukiazis,(2005)	Portekiz' e en çok turist gönderen 4 ülke	1977-2001	Gönderen ülkenin RKBGSYH, gönderen ve destinasyon ülke arasındaki fiyat ilişkisi, destinasyon ülkenin konaklama kapasitesi, hükümet yatırımları oranı, kukla 86 entegrasyonu	Turizm harcamaları oranı	Panel veri analizi OLS, LSDV, GLS
Munoz (2006)	Kanarya adalarına en çok turist gönderen 15 ülke	1992-2002	Fiyatlardan oluşan indeks, Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, ham petrol fiyatı verisi, KBGSYH, kukla değişken.	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM-DIFF.
Jimenez (2006)	Ispanya ve İtalya	1990-2000	Yatırım oranı büyüme oranı, beşeri sermaye ve hükümet harcamaları	Kişi başına düşen GSYIH	Dinamik panel veri analizi
Garin-munoz ve Montero-martin (2007)	Balerik adaları	1991-2003	Fiyatlardan oluşan indeks, Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, ham petrol fiyatı verisi, KBGSYH, kukla değişken.	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM-DIFF.
Aslan, Kaplan ve Kula (2008)	Türkiye'ye en fazla Turist gönderen ilk 9 ülke	1995-2004	Gönderen ülkenin KBGSYH, iki ülkenin fiyat ilişkisi, barınma (Yatak sayısı), hükümet yatırımları oranı, kukla değişken(Marmara depremi, 11 Eylül)	Turizm harcamaları oranı	Panel veri analizi GMM-DIFF
Seeteram (2010)	Avustralya için 15 ülke	1989,1997, 2001, 2002, 2003.	Kısa dönem gelen turist sayısını gecikmesi, gelir, fiyat, göç, ulaşım maliyetleri, alternatif destinasyonun fiyatı, kukla değişken.	Kısa dönem gelen turist sayısı	Dinamik panel veri analizi
Walle (2010)	Etiyopya için 40 ülke	1998 -2004	Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, Gönderen ülkenin KBGSYH, iki ülke arasındaki döviz kuru, uzaklık, enflasyon, gönderen ülkenin nüfusu, kentleşme, karayolu uzunluğu ve internet kullanımı, kukla değişken	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM
Eita ve ark. (2011)	Güney Afrika için 27 seçilmiş ülke	1999- 2007	Ülke geliri, fiyat, döviz kuru, ulaşım maliyetleri, ev sahibi ülke alt yapı, gönderici ülke alt yapısı	Gelen Turist sayısı	Panel veri analizi
İbrahim (2011)	Afrika için 8 ülke	1990-2008	Nüfus, RKBGSYH, enflasyon, turistlerin mısırda ki yaşam maliyeti, iki ülke arasındaki ticaret, Tunus'un CPI	Toplam Turist sayısı	Panel veri analizi, SUR
Surugu Letão (2011)	Romanya için 23 Avrupa ülkesi	1997-2008	GSYIH, dış ticaret, nüfus, iki ülke arasında ki mesafe, fiyat	Yabancı Turist sayısı	Panel veri analizi Tobit model
Ekanayake (2012)	Amerika için 50 ülke	1986-2011	KBGSYH, turizm fiyatları, reel döviz kuru, seyahat maliyetleri, vize işlemleri kukla değişkeni	Ziyaretçi sayısı	Panel eş bütünleşme testi
Bonham ve ark. (2013)	Hawaii için Amerika kıtası	1993Q1-2012Q2	Gönderen ülkenin gelir seviyesi, gönderen ülkenin mal ve hizmet fiyatı, destinasyon ülkenin mal ve hizmet fiyatı, rakip ülkenin mal ve hizmet fiyatı,	Turizm talebi	Panel veri analizi, FMOLS
Maloney ve Rojas (2013)	Karayip için 8 ülke	1990-2002,	Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, reel döviz kuru, gönderen ülkenin KBGSYH,	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM
Webb, Chotithamwattana ve ark. (2013)	Tayland için 10 ülke	1995- 2011	Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, Gönderen ülkenin KBGSYH, borsa indeksi, iki ülke arasındaki döviz kuru, kaynak ve hedef ülke arasında ki enflasyon oranı, ulaşım maliyetleri, mevsimsel kuklası, kuklalar SARS, pol. istikrar.	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi

Tablo.5 Turizm Talebi ve Geliri Literatür

Yıldırma ve Sonuçlarının Meta Analiz Yöntemiyle İncelenmesi

İlksun Didem ÜLBEĞİ*
Azmi YALÇIN**

ÖZET

Bu çalışmada yıldırma ile sonuçları arasındaki ilişkiler meta analiz yöntemiyle ortaya konulmaktadır. Toplam olarak 25 çalışmadan elde edilen etki büyüklükleri hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar yıldırma ile örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık, normatif bağlılık, iş tatmini ve tükenmişlik ile yüksek seviyede, işten ayrılma niyeti ve örgütsel adanmışlık ile orta seviyede ve devam bağlılığı ile düşük seviyede ilişkili olduğunu göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Meta analiz, yıldırma, mobbing, bullying, psikolojik taciz

ABSTRACT

In this study, the relationships between mobbing and its consequences are investigated using meta analysis method. In total 25 studies are used to calculate the effect sizes. Obtained results showed that there is a strong relationship between mobbing, organizational commitment, affective commitment, normative commitment, job satisfaction, and burnout, a moderate relationship between mobbing, turnover, and organization engagement and a weak relationship between mobbing and continuance commitment.

Keywords: Meta analysis, mobbing, bullying

Giriş

Yıldırma konusu bireysel, örgütsel ve toplumsal sonuçları itibariyle önem arz eden bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır (Einarsen, Hoel, Zapf ve Cooper, 2003). Yıldırma bir veya birden fazla kişinin sürekli olarak ve belirli bir süre boyunca, bir veya birden fazla çalışma arkadaşı veya üstü tarafından sistematik olarak olumsuz davranışlara maruz kalması ve güç dengesizliği nedeniyle kendini savunmada zorluk yaşaması olarak tanımlanabilmektedir (Einarsen ve Skogstad, 1996; Hoel ve Cooper, 2000).

Yıldırmaya ilişkin olarak farklı tanımlamalar yapılmış olmakla birlikte tanımlarda karşımıza çıkan bazı ortak noktalar bulunmaktadır (Einarsen, Hoel, Zapf ve Cooper, 2003). Buna göre yıldırma davranışları tekrarlı ve sürekli olarak meydana gelmekte, hedef tarafından olumsuz olarak algılanan düşmanca davranışları içermekte ve yıldırana yıldırılan arasındaki güç dengesizliği nedeniyle hedef kendini savunmakta sıkıntı yaşamaktadır (Olweus, 1978; Leymann, 1980; Einarsen ve Skogstad, 1996; Salin, 2003. Söz konusu olumsuz davranışlar düşmanlık içeren psikolojik, sözlü, sözsüz

---

* Arş.Gör., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, idulbegi@cu.edu.tr

** Prof.Dr., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, azmiyalcin@cu.edu.tr

ve hatta fiziksel boyutta da ortaya çıkabilmektedir (Saunders, Huynh ve Delahunty, 2007).

Araştırmacılar yıldırma davranışlarını farklı şekillerde ele almış olmakla birlikte Leymann (1990) bu davranışları kendini göstermeyi ve iletişimin oluşumunu etkilemek, sosyal ilişkilere saldırı, itibara saldırılar, kişinin yaşam kalitesi ve mesleki durumuna saldırılar ve kişinin sağlığına saldırılar olmak üzere beş kategoride toplam kırk beş davranış olarak tespit etmiştir. Bu davranışlar dedikodu, dışlamak, sürekli eleştirilerde bulunmak, alaya alma, küçük düşürücü sözler söyleme, fiziksel şiddet veya fiziksel şiddet tehdidi, az veya aşırı iş yükü (Vartia, 1991; Einarsen, Raknes, Matthiesen ve Hellesøy, 1994; Zapf, 1999) şeklinde ortaya çıkabilmektedir.

Yıldırmanın Sonuçları

Yıldırmanın bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeyde çeşitli önemli sonuçları olabilmektedir. Araştırmalarda yıldırmanın yüksek düzeyde kaygı ve depresyon (Mikkelsen ve Einarsen, 2002; O'Moore, Seigne, McGuire ve Smith, 1998), düşük seviyede kendine güven ve üretkenlik (PriceSpratlen, 1995), sinirlilik, güvensizlik, şüphencilik, ümitsizlik, kendinden nefret etme ve intihar düşüncesi (Thylefors, 1987), güç kaybı, kronik yorgunluk, çeşitli ağrılar, uykusuzluk (Brodsky, 1976), yüksek düzeyde tükenmişlik, düşük düzeyde iş tatmini, düşük seviyede psikolojik esenlik (Einarsen, Matthiesen ve Skogstad, 1998), travma sonrası stres bozukluğu (Leymann ve Gustafsson, 1996) ve işten ayrılma niyeti (Hoel ve Cooper, 2000; Jagatic ve Keashly, 2000; Quine, 1999, 2001) olmak üzere çeşitli değişkenlerle ilişkisi ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda Türkiye'de yapılmış olan çalışmalarda ele alınmış olan değişkenler bağlamında aşağıdaki hipotezler ele alınmaktadır:

H1: Yıldırma ile tükenmişlik arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H2: Yıldırma ile iş tatmini arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

H3: Yıldırma ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H4: Yıldırma ile örgütsel bağlılık arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

H5: Yıldırma ile duygusal bağlılık arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

H6: Yıldırma ile devam bağlılığı arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

H7: Yıldırma ile normatif bağlılık arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

H8: Yıldırma ile adanmışlık arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

Yıldırma davranışları sonucunda psikolojik, psikosomatik, mesleki ve işe ilişkin çeşitli olumsuz sonuçların ortaya çıkması söz konusu olmaktadır. Yıldırmanın olası etkileri ve çeşitli değişkenlerle ilişkileri, yapılan birçok çalışmada ortaya konulmuş olmakla birlikte bugüne kadar bu ilişkilere dair sistematik bir analiz yapılmamıştır. Bu

bağlamda mevcut çalışmanın amacı yıldırmanın sağlık durumuna ve tutumsal sonuçlarına ilişkin sonuçlarını meta analiz yöntemiyle ele almaktır.

Literatür Araştırması

Meta analizde ele alınan araştırmalar çeşitli yollarla tespit edilmiştir. İlk olarak *yıldırma, mobbing, bullying, psikolojik taciz, psiko terör, psiko şiddet* anahtar kelimelerini içeren yüksek lisans ve doktora tezleri YÖK'ün tez veri tabanından taranmıştır. Bunun ardından aynı anahtar kelimeler Google akademik arama motorunda araştırılmıştır. Daha sonra geçtiğimiz on yılda (2004-2014) gerçekleştirilen Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi'nin kongre bildiri kitapları ile son iki yıldır düzenlenmeye başlanan Örgütsel Davranış Kongresi bildiri kitapları incelenmiştir. Bu taramalar sonucunda ulaşılan çalışmaların meta analize dâhil edilip edilmeyeceğine Pearson Korelasyon Katsayısının belirtilmiş olması ve araştırmanın Türkiye'de 2004 – 2014 arasında yapılmış olmasına bağlı olarak karar verilmiştir. Bu ölçütleri sağlamayan araştırmalar analiz dışında bırakılmıştır. Sonuç olarak ise N = 7291 bireyi kapsayan 25 bağımsız örneklem ortaya çıkmıştır.

Meta analizde kullanılan çalışmaların yıllar itibariyle dağılımı Tablo 1'de yer almakta olup, 2006 – 2007 yıllarında birer, 2008 ve 2014'te ikişer, 2009'da üç, 2010, 2011, 2012 ve 2013 yıllarında ise dörder çalışma söz konusudur. Meta analizde kullanılan çalışmaların yayın türlerine göre dağılımı ise Tablo 2'de görülmektedir. Buna göre toplam 25 çalışmanın on yedisi yüksek lisans ve ikisi doktora tezleri ile üç makale ve üç bildiriden oluşmaktadır.

Tablo.1 Yıllara Göre Çalışma Sayıları

Çalışmanın Yapıldığı Yıl	Frekans	Yüzde (%)
2006	1	4
2007	1	4
2008	2	8
2009	3	12
2010	4	16
2011	4	16
2012	4	16
2013	4	16
2014	2	8
TOPLAM	25	100

Tablo.2 Yayın Türüne Göre Çalışmaların Dağılımı

Çalışma Türü	Frekans	Yüzde (%)
Yüksek Lisans Tezi	17	68
Doktora Tezi	2	8
Makale	3	12
Bildiri	3	12
TOPLAM	25	100

Meta Analiz Yöntemi

Araştırmada Hunter ve Schmidt'in (2004) ortaya koymuş olduğu psikometrik meta analiz yöntemi dikkate alınmıştır. Meta analize dahil edilen araştırmalardan tespit edilen korelasyonlar yıldırma – iş tatmini, yıldırma – işten ayrılma niyeti, yıldırma – tükenmişlik, yıldırma – örgütsel bağlılık, yıldırma – duygusal bağlılık, yıldırma – devam bağlılığı, yıldırma – normatif bağlılık, , yıldırma – örgütsel adanmışlık olmak üzere toplamda sekiz meta analizle ele alınmıştır.

Her bir meta analizde etki büyüklüklerini hesaplamada Hunter ve Schmidt'in (2004) geliştirmiş olduğu örnekleme hatası ve ölçeklerin güvenilirliği düzeltmeleri uygulanmıştır. Ölçeklerin güvenilirliği düzeltilmesinin yapılmasında, çalışmalarda tespit edilmiş olan güvenilirlik katsayıları kullanılmış olup, çalışmada raporlanmamış olması halinde ise mevcut katsayıların ortalaması dikkate alınmıştır. Meta analizler Field ve Gillett (2010) tarafından geliştirilen programlar kullanılarak yapılmıştır.

Analizler sonucunda toplam çalışma sayısı, toplam örneklem hacmi, düzeltilmiş ortalama ağırlıklı korelasyon katsayısı, düzeltilmiş korelasyona ait gözlenen standart sapma, düzeltilmiş korelasyona ait tahmini gerçek standart sapma, % 95 güven aralığı için korelasyon alt ve üst limitleri hesaplanmıştır. Tablo 3'te meta analizde kullanılmış olan çalışmaların sayısı, örneklem hacimleri ve ortalama güvenilirlik katsayıları görülmektedir.

Tablo.3 Ortalama Güvenilirlik Değerleri

Ölçek	Ortalama Güvenilirlik Katsayısı	k	N
Yıldırma	0,93	25	7291
İş Tatmini	0,87	8	2543
İşten Ayrılma Niyeti	0,86	6	1399
Tükenmişlik	0,88	3	1144
Adanmışlık	0,91	4	993
Örgütsel Bağlılık	0,87	5	1044
Duygusal Bağlılık	0,80	7	1763
Devam Bağlılığı	0,83	5	1337
Normatif Bağlılık	0,84	3	953

k = analizdeki çalışma sayısı, N = toplam örneklem büyüklüğü

Meta analiz çalışmalarında yayın yanlılığının ortaya çıkması söz konusu olabilmektedir. Yani elde edilebilen çalışmaların, bütün araştırmaların yanlı bir örnekleme olabilmesi mümkündür (Hunter ve Schmidt, 2004). Bu da yayın yanlılığı olarak tanımlanmaktadır (Rosenthal, 1979). Ortaya çıkabilecek yayın yanlılığını belirleyebilmek amacıyla güvenlik eşiği sayısı (Rosenthal, 1979), sıra korelasyon testi (Begg ve Mazumdar, 1994) ve hassasiyet analizler (Vevea ve Woods, 2005) yapılmıştır.

Bulgular

Gerçekleştirilen meta analizlerin sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır. Buna göre düzeltilmiş ağırlıklı korelasyon katsayıları devam bağlılığı dışında oldukça yüksek değerler almıştır. Yıldırma ile iş tatmini ilişkisi yüksek düzeyde ($\rho = -0,52$), yıldırma işten ayrılma ilişkisi orta düzeyde ($\rho = 0,40$), yıldırma örgütsel bağlılık ilişkisi yüksek düzeyde ($\rho = -0,61$), yıldırma duygusal bağlılık ilişkisi yüksek seviyede ($\rho = -0,55$), yıldırma devam bağlılığı düşük seviyede ($\rho = 0,09$), yıldırma normatif bağlılık ilişkisi yüksek düzeyde ($\rho = -0,53$), yıldırma tükenmişlik ilişkisi yüksek seviyede ($\rho = 0,51$) ve yıldırma ve örgütsel adanmışlık ilişkisi orta düzeyde ($\rho = -0,30$) tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre H1, H2, H3, H4, H5, H7 ve H8 hipotezlerimiz desteklenirken, H6 hipotezimiz desteklenmemiştir.

Tablo.4 Yıldırma ile Sonuçları Arasındaki İlişkiler

Değişkenler	k	n	ρ	SDo	SDp	% 95 GA	χ^2 (Q)
İT	8	2543	-0,515	0,076	0,059	-0,706--0,324	15,737*
İAN	6	1399	0,398	0,050	0,039	0,219-0,577	3,674
ÖB	5	1044	-0,610	0,267	0,262	-0,990--0,157	75,326**
DUB	7	1763	-0,553	0,172	0,163	-0,860--0,246	2163,763**
DEB	5	1337	0,099	0,220	0,210	-0,312--0,510	67,989**
NB	3	953	-0,532	0,098	0,087	-0,886--0,178	273,796**
T	4	993	0,511	0,179	0,171	0,096-0,926	32,014**
ÖA	3	1144	-0,303	0,030	0,041	-0,499--0,107	1,014

Not. İT = İş Tatmini, İAN = İşten Ayrılma Niyeti, ÖB = Örgütsel Bağlılık, DUB = Duygusal Bağlılık, DEB = Devam Bağlılığı, NB = Normatif Bağlılık, T = Tükenmişlik, ÖA = Örgütsel Adanmışlık, k = analize dahil edilen çalışma sayısı, N = toplam örneklem büyüklüğü, ρ = düzeltilmiş ağırlıklı korelasyon katsayısı, SDo = düzeltilmiş korelasyona ait gözlenen standart sapma, SDp = düzeltilmiş korelasyona ait tahmini gerçek standart sapma, % 95 GA = % 95 güven aralığında korelasyon değerinin alt ve üst limitleri, χ^2 (Q) = Ki kare değeri, **p<0,01, *p<0,05

Elde edilen ki kare değerleri, işten ayrılma niyeti ve örgütsel adanmışlık analizleri dışında anlamlı bulunmuş olup, bu durum moderatör değişken varlığına işaret etmektedir. Ancak moderatör analizinin yapılabilmesi için her bir analizde en az 10 çalışma olması gerekmekte olduğundan (Weng, 2004) moderatör analizleri gerçekleştirilememiştir.

Yapılan güvenlik eşiği sayısı (Rosenthal, 1979) sonuçlarına göre iş tatmini analizinde 1737, işten ayrılma niyeti analizinde 418, örgütsel bağlılık analizinde 936, devam bağlılığı analizinde 312, normatif bağlılık analizinde 198, tükenmişlik analizinde 473 ve örgütsel adanmışlık analizinde ise 104 olarak elde edilmiştir. Bu değerlerin yayın sayısına göre büyük sayılar olması çalışmada yayın yanlılığı olmadığını göstermektedir. Bunun yanında Begg ve Mazumdar'ın (1994) geliştirmiş olduğu sıra korelasyon analizi bulgularına göre iş tatmini için $\tau(N = 8) = 0,556$, $p = 0,06$; işten ayrılma niyeti için $\tau(N = 6) = -0,600$, $p = 0,09$; örgütsel bağlılık için $\tau(N = 5) = 0,60$, $p = 0,14$; duygusal bağlılık için $\tau(N = 7) = 0,52$, $p = 0,09$; devam bağlılığı için $\tau(N = 5) =$

- 0,80, $p = 0,06$; tükenmişlik için $\tau(N = 4) = 0,67$, $p = 0,17$ olmuştur. Normatif bağlılık ve örgütsel adanmışlık analizlerinde yalnızca üçer çalışma olduğundan bu katsayılar tespit edilememiştir. Elde edilen bulgular ise sonuçların istatistiksel olarak anlamsız olduğunu yani yayın yanlılığının olmadığını ortaya koymaktadır. Yayın yanlılığının olup olmadığının belirlenmesinde bu analizlere ek olarak Vevea ve Woods'un (2005) geliştirmiş olduğu hassasiyet analizler de yapılmıştır. Buna göre iş tatmini için düzeltilmemiş etki değeri -0,453, hassas düzeltilmiş etki değeri -0,453; işten ayrılma niyeti için düzeltilmemiş etki değeri 0,361, hassas düzeltilmiş etki değeri 0,361; örgütsel bağlılık için düzeltilmemiş etki değeri -0,518, hassas düzeltilmiş etki değeri -0,517; duygusal bağlılık için düzeltilmemiş etki değeri -0,409, hassas düzeltilmiş etki değeri -0,405; devam bağlılığı için düzeltilmemiş etki değeri -0,039, hassas düzeltilmiş etki değeri -0,035; normatif bağlılık için düzeltilmemiş etki değeri -0,413, hassas düzeltilmiş etki değeri -0,407; tükenmişlik için düzeltilmemiş etki değeri 0,572, hassas düzeltilmiş etki değeri 0,565 ve örgütsel adanmışlık için düzeltilmemiş etki değeri -0,283, hassas düzeltilmiş etki değeri -0,283 olarak elde edilmiştir. Bu bulgulara göre düzeltilmiş ve düzeltilmemiş etki değerleri arasındaki fark çok düşük düzeyde kaldığından yayın yanlılığının olmadığı söylenebilmektedir. Tüm bu analiz sonuçları doğrultusunda meta analizde yayın yanlılığı olmadığı görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmanın amacı, yıldırma ile yıldırmanın yazında ele alınmış sonuçları ile ilişkilerini meta analiz tekniği ile ortaya koymaktır. Bu doğrultuda toplamda 25 araştırma ile 8 meta analiz Hunter ve Schmidt (2004) tarafından geliştirilmiş olan psikometrik meta analiz yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Buna göre yıldırma ile örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık, normatif bağlılık, iş tatmini ve tükenmişlik arasındaki ilişkiler yüksek düzeyde olmuş (- 0,61; - 0,55; - 0,53; - 0,52; 0,51), işten ayrılma niyeti ve örgütsel adanmışlık arasındaki ilişkiler orta düzeyde görülmüş (0,40; 0,30), devam bağlılığı ile ilişkisi ise düşük düzeyde (0,10) tespit edilmiştir.

Bu bulgulara göre H_6 hipotezi dışındaki hipotezlerin tamamı desteklenmiştir. Bu sonuçlar yapılmış olan çalışmalarla örtüşmekte, Bowlin ve Beehr (2006), Nielsen ve Einarsen (2012) tarafından yapılmış olan yıldırmanın sonuçlarına ilişkin meta analizlerin sonuçları bulguları desteklemektedir.

Çalışmada ulaşılabilen araştırmaların ele alınıp ulaşıma imkânı olmayanların değerlendirilememesi çalışmanın kısıtlarından birisini teşkil etmektedir. Buna ek olarak çalışma sayıları meta analizleri gerçekleştirmek için yeterli olmakla birlikte, moderatör analizleri uygulamak için uygun sayı elde edilememiştir. Ayrıca özellikle normatif bağlılık ve örgütsel adanmışlık analizlerindeki sayının düşük olması yayın yanlılığına ilişkin analizlerin bir kısmını sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.

Gelecekte yapılacak çalışmalar için yıldırma ve sonuçlarına ilişkin görgül araştırmaların sayısının artması gerekmektedir. Böylece yıldırmanın farklı değişkenlerle olan ilişkileri ve değişkenlerle olan ilişkilerde moderatör değişkenlerin etkilerinin ele alınması mümkün olabilecektir.

Yıldırma çok yaygın olarak incelenen bir olgu olmakla birlikte bu konudaki çalışmalar ilk kez bir meta analiz yapılarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda Türk yazınına katkı sağlandığı söylenebilmektedir. Çalışanlar ve toplum açısından önemli sonuçları olan yıldırma ile ilgili gelecekte gerçekleştirilecek araştırmalarda yıldırmanın sonuçlarına dair daha geniş bir perspektif sağlayabilmesi ve teoriye katkı sağlanması beklenmektedir.

KAYNAKLAR

Meta analizde kullanılan kaynaklar ilk yazardan temin edilebilir.

- Begg, C. B., ve Mazumdar, M. (1994). "Operating characteristics of a rank correlation test for publication bias." *Biometrics*, 50(4): 1088–1101.
- Bowling, N. A. ve Beehr, T.A. (2006). Workplace harassment from the victim's perspective: a theoretical model and meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 91 (5), 998-1012.
- Brodsky, C. M. (1976). *The harassed worker*. Toronto, Ontario, Canada: Lexington Books, DC Heath.
- Einarsen, S. ve Skogstad, A. (1996). Bullying at work: Epidemiological findings in public and private organizations. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5, 185–201.
- Einarsen, S., Hoel, H., Zapf, D. ve Cooper, C. L. (2003). The concept of bullying at work: The European tradition. İçinde S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf ve C. L. Cooper (Ed.) *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice* (pp. 3-30). London: Taylor and Francis Inc.
- Einarsen, S., Raknes, B. I., Matthiesen, S. B. ve Hellesøy, O. H. (1994). *Mobbing og harde personkonflikter. Helsefarlig samspill på arbeidsplassen*. Bergen, Norway: Sigma Forlag.
- Field, A. P. & Gillett, R. (2010). How to do meta-analysis. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 63, 665-694.
- Hoel, H. ve Cooper, C.L. (2000). *Destructive Conflict and Bullying at Work*. Manchester School of Management, University of Manchester Institute of Science and Technology (UMIST).
- Hoel, H. ve Cooper, C.L. (2000). *Destructive Conflict and Bullying at Work*. Manchester School of Management, University of Manchester Institute of Science and Technology (UMIST).
- Hunter, J. E. ve Schmidt, F. L. (2004). *Methods of Meta-Analysis: Correcting Error and Bias in Research Findings* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Jagatic, K. ve Keashly, L. (2000). The nature, extent, and impact of emotional abuse in the workplace: Results of a statewide survey. Paper presented at the Academy of Management Conference, Toronto.
- Leymann, H. (1990). Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims*, 5, 119–126.

- Leymann, H. ve Gustafsson, A. (1996) Mobbing at work and the development of post-traumatic stress disorders. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5, 251–275.
- Mikkelsen, E. G. ve Einarsen, S. (2002). Basic assumptions and post-traumatic stress among victims of workplace bullying. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 11(1), 87-111.
- Nielsen, M. B. ve Einarsen, S. (2012). Outcomes of workplace bullying. A meta-analytic review. *Work & Stress*, 26(4), 309-332.
- O'Moore, M., Seigne, E., McGuire, L. ve Smith, M. (1998). Victims of bullying at work in Ireland. *Journal of Occupational Health and Safety – Australia NZ*, 14(6), 569–574.
- Olweus, D. (1978). *Aggression in the schools: Bullies and whipping boys*. Washington, D.C.: Hemisphere (Wiley).
- Price Spratlen, L. (1995). Interpersonal conflict which includes mistreatment in a university workplace. *Violence and Victims*, 10(4), 285-297.
- Quine, L. (1999). Workplace bullying in NHS community trust: Staff questionnaire survey. *British Medical Journal*, 318, 228–232.
- Quine, L. (2001). Workplace bullying in nurses. *Journal of Health Psychology*, 6, 73-84.
- Rosenthal, R. (1979). “The ‘file drawer problem’ and tolerance for null results.” *Psychological Bulletin*, 86: 638-641.
- Salin, D. (2003). *Workplace bullying among business professionals: Prevalence, organizational antecedents and gender differences*, Doctoral Thesis, Swedish School of Economics and Business Administration, Helsingfors.
- Saunders, P., Huynh, A. ve Goodman-Delahunty, J. (2007). Defining workplace bullying behavior professionally: Lay definitions of workplace bullying. *International Journal of Law and Psychiatry*, 30, 340-354.
- Thylefors, I. (1987). *Syndbockar [Scapegoates]*. Stocholm, Sweden: Naturoch Kultur.
- Vartia, M. (1991). Bullying at workplaces. İçinde S. Lehtinen, J. Rantanen, P. Juuti, A. Koskela, K. Lindström, P. Rehnström ve J. Saari (Ed). *Toward the 21st Century: Proceedings from the International Symposium on Future Trends in the Changing Working Life* (149-152). Helsinki: Institute of Occupational Health.
- Vevea, J. L. ve Woods, C. M. (2005). “Publication bias in research synthesis: Sensitivity analysis using a priori weight functions.” *Psychological Methods*, 10(4): 428–443.
- Weng, C.-H. (2004). *Meta-Analysis of teacher burnout in public schools in the United States*. Unpublished doctoral dissertation, The University of South Dakota, Vermillion.
- Zapf, D. (1999). Organizational, workgroup related and personal causes of mobbing/ bullying at work. *International Journal of Manpower*, 20(1/2), 70–85.

EMEKLİLİK DÖNEMİ DOYUMUNUN YORDAYICISI OLARAK YAŞAM DOYUMU, EVLİLİK DOYUMU VE SOSYAL DESTEK

Bahadır BOZOĞLAN*

ÖZET

Bu çalışma yaşam doyumu, evlilik doyumu, sosyal destek ve emeklilik doyumu arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmanın amacı yaşam doyumu, evlilik doyumu, sosyal destek ve emekli olma nedenleri gibi değişkenlerin emeklilik doyumuna etkisi olup olmadığını araştırmaktır. Bu çalışmaya Türkiye'nin 60 farklı şehirden 652'si kadın ve 680'i erkek olmak üzere 1332 emekli kişi katılmıştır. Emeklilik doyum envanteri, yaşam doyumu ölçeği, çift uyum ölçeği ve sosyal destek ölçeği veri toplamak için kullanılmıştır. Yapılan adım adım regresyon analizi (stepwise regression analyze) yaşam doyumu, evlilik doyumu ve sosyal desteğin emeklilik doyumunu % 34 oranında yordadığını ortaya koymuştur. Ayrıca, yapılan ANOVA ve Scheffe analizleri hobilerini ve ilgilerini gerçekleştirmek için emekli olanların mevcut şartlar, stres veya işverenin baskısı nedeniyle emekli olanlara kıyasla daha kolay uyum sağladıklarını ve emeklilik doyumlarının daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma sonuçları alanda çalışan araştırmacılar, aile danışmanları ve psikolojik danışmanlar açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Emeklilik doyumu; Yaşam doyumu; Evlilik Doyumu; Sosyal Destek

ABSTRACT

The present study searched the relationships between life satisfaction, marital satisfaction, social support, reason for retirement and retirement satisfaction. The purpose of the study was to find out whether variables such as life satisfaction, marital satisfaction, social support and reason for retirement affected the level of retirement satisfaction or not. 1332 retirees, 652 women and 680 men, from about 60 cities in Turkey participated in the study. Retirement satisfaction inventory, life satisfaction scale, dyadic adjustment scale and multi-dimensional social support scale were used to collect the data. Stepwise regression analyzes revealed that life satisfaction, marital satisfaction and social support predicted % 34 of the retirement satisfaction. In addition, ANOVA and Scheffe analyses betrayed that retirees who got retired to have more time for their hobbies and interests adapted to post-retirement period easier and had higher level of retirement satisfaction compared to those who got retired because of stress, employer's pressure and circumstances. The study provides significant findings for researchers, family counselors and psychological counselors.

Giriş

Emeklilik insanın yaşamının son dönemine geçişini gösteren önemli bir mihenk taşıdır (Floyd, Haynes, Doll, Winemiller, Lemsky, Burgy & Heilman, 1992) ve bu dönemdeki en önemli statü değişimidir (Szinovacz, 1980). Bu dönem yetişkinliğin

---

* Yrd.Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
bahadirbozoglan@yahoo.com

son evresine geçişin de bir göstergesidir. Bu geçiş yaşamın bütün alanlarını etkiler ve insanın sosyal statüsünde değişikliğe yol açar (Fiske & Chiriboga, 1990; Çakır, Çınar & Denizli, 2014). Bu anlamda emeklilik insan yaşamında stresi artırma potansiyeline sahiptir (Leung & Earl, 2012). Emeklilik yapılan bir çalışmada yetişkinliğin son dönemine ait deneyimlere temel teşkil eden psiko-sosyal bir geçiş olarak tanımlanmaktadır (Zaniboni, Guglielmi, Depolo & Fraccaroli, 2009).

Birçok çalışma son yıllarda emeklilik döneminin emekliler üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu çalışmalar emeklilik döneminde ortaya çıkan yeni roller, görevler, hedefler, yeni ilgiler ve uyum süreçleri gibi pozitif noktalara odaklanmaktadır (Dorfman & Moffett, 1987; Wang, Henkens & van Solinge, 2011; Oztop & Pekmezci, 2014; Matthews & Brown, 1987 ve Fitzpatrick & Vinick, 2003). Bu konuda çalışma yapan diğer araştırmacılar ise bu dönemin emekli bireyler üzerinde olumsuz duygulara (Szinovacz, 2000) hatta depresyona (Kim & Moen, 2002) yol açabileceğini ve böylece bu bireylerin uyum sağlamalarının daha zor olacağını ifade etmektedir (Atchley, 1982).

Son zamanlarda yapılan önemli sayıdaki çalışma emeklilik doyumu ile yaşam doyumu (Atchley, 1982), evlilik doyumu (Moen, Kim & Hofmeister 2001), sosyal destek (Miller & Parks, 1999) ve emekli olma nedenleri arasındaki ilişkiye (Floyd vd., 1992) vurgu yapmaktadır. Diener (1999) emeklilik doyumu ile yaşam doyumu arasında anlamlı pozitif düzeydeki ilişkiyi ortaya koymuştur. Diğer bir çalışma ise emeklilik döneminin yaşam doyumu üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu belirtmiştir (Walker, Kimmel, & Price, 1981). Sonuç olarak, emeklilik ile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin çok yönlü olduğu söylenebilir (Szinovacz, 2003).

Emeklilik çift ilişkisini de etkilemektedir (Solinge & Hankens 2005). Bir birey emekli olduğunda diğer eşin evlilik doyumu olumsuz yönde etkilenmektedir (Fitzpatrick & Vinick, 2003). Bazı çalışmalar emekliliğe geçişin evlilik doyumunu azalttığını ortaya koymuştur (Ekerdt & Vinick, 1996; Harbert, Vinick, & Ekerdt, 1992). Evliliğin niteliği emekliliğe geçiş sürecini kolaylaştıran önemli bir güç kaynağı olarak görülebilir. Evlilik doyumları daha az olanlar emeklilik dönemine dezavantajlı olarak girmekte ve uyum konusunda zorluk çekmektedir (Myers & Booth, 1996). Evlilikte etkileşimin yüksek olması emeklilik döneminde doyumun önemi bir yordayıcısıdır (Davey & Szinovacz, 2004). Mutlu olan çiftler emekliliği dört gözle beklerken birlikte daha çok zaman geçirmektedir, ancak evliliklerinde problem yaşayan bireyler ise benzer beklentiye sahip olmadıkları gibi bu süreci geciktirebilirler (Szinovacz & DeViney, 2000).

Çeşitli çalışmalar sosyal destek ile emeklilik arasındaki ilişkiyi araştırmıştır (Bosse, Aldwin, Levenson, & Ekerdt, 1987; Bosse, Aldwin, Levenson, & Workman-Daniels, 1990). Miller ve Parkes (1999) emeklilerin sahip oldukları sosyal desteğin emeklilik doyumunun bir göstergesi olduğunu bulmuşlardır. Bu çalışmaya göre sosyal destek emeklilik doyumunu pozitif yönde artıran önemli bir değişkendir. Sosyal destek arttıkça emeklilik doyumu da artmaktadır.

Floyd ve arkadaşları (1992) emeklilik dönemi ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarında, bireylerin emekli olma nedenleri ile emeklilik doyumları arasında ilişki olduğunu ileri sürmüştür. Bu çalışma stres veya baskı nedeniyle emekli olanların ilgi ve hobileri için emekli olanlara göre daha zor uyum sağladıkları ve emeklilik sonrası daha az doyuma sahip olduklarını ortaya koymuştur. Buna karşın ilgi ve hobilerine daha çok zaman ayırmak için emekli olanların daha kolay emeklilik dönemine geçiş

sağladıklarını ve daha yüksek düzeyde emeklilik doyumuna sahip olduklarını bulmuşlardır.

Bu çalışma Türkiye’de farklı şehirlerden, farklı eğitim ve SES düzeyinden, farklı meslek grubundan, çok sayıda kişi üzerinde uygulanması bakımından önemlidir. Ayrıca, bu çalışma emeklilik doyumunu, yaşam doyumunu, evlilik doyumunu, sosyal destek ve emekli olma nedeni arasındaki ilişkileri vurgulaması bakımından alan yazına katkı sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı sosyal destek, yaşama doyumunu, evlilik doyumunu ve emeklilik doyumunu arasındaki ilişkiyi ve bu değişkenlerin emeklilik doyumunu yordayıp yordamadığını ortaya koymaktır. Ayrıca, bu çalışmanın amacı bireylerin emekli olma nedenlerine göre emeklilik doyum düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığını Türk örneklem üzerinde araştırmaktır.

Yöntem

Örneklem

2014 yaz dönemi formasyon eğitimine katılan 1332 öğretmen adayının evli olan ebeveyni veya yakını emeklilik dönemi doyumunu araştıran bu çalışmaya katılmıştır. Analiz yapılmadan önce veri girişlerinin doğruluğu kontrol edilmiş ve ölçme araçlarının tam olarak doldurulmaması, çalışma yılının çok kısa olması ve emekli olma şartını taşıyama vb. nedenlerle gerekli şartları taşımayan veya normal dağılımın dışında bulunan 315 katılımcı araştırmadan çıkarılmıştır. Nihai olarak 474’ü (% 46.6) kadın ve 543’ü (% 53.4) erkek olmak üzere Türkiye’nin 60 farklı şehrinde 1017 evli emekliye ait veri analize dâhil edilmiştir (SD = .49). Tablo 1’de katılımcılar ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Tablo.1 Katılımcılarla İlgili Betimsel Veriler

	Sayı	Min-Maks	Ortalama	SS
Yaş	1017	40-89	58.75	7.71
Evlilik Süresi	1017	10-73	35.17	8.97
Emeklilik Süresi	1017	1-25	9	9.59
Çalışma Süresi	1017	10-73	26.66	6.29
Aylık Ev Geliri (TL)	1017	400-7000	1416.35	690.14
Çocuk Sayısı	1017	0-17	2.78	1.33
Evdeki Çocuk Sayısı	1017	0-7	.96	1.01
Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde		
Okuryazar değil	6	.6		
Okuryazar	3	.3		
İlkokul	312	30.7		
Ortaokul	103	10.1		
Lise	329	32.4		
Üniversite	262	25.8		
Lisans Üstü	2	.2		
Toplam	1017	100		

Veri Toplama Süreci

Çalışmaya katılan emekli katılımcılar ile Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesinde yaz formasyon programına katılan öğretmen adayları aracılığıyla iletişim kurulmuştur. Formasyon dersleri boyunca yazar çalışmanın amacı, çalışmada kullanılacak ölçme araçları ve dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında öğretmen adaylarına bilgi vermiştir. Öğrencilere bilgilerin gizliliği ve gönüllük esasının öneminden bahsedilmiştir. Katılımcılara ait bilgiler öğretmen adayları tarafından yaklaşık iki hafta sonra araştırmacıya teslim edilmiştir. Öğretmen adaylarının çalışmaya yönelik motivasyonu ve çalışmanın güvenilirliğini artırmak için ölçme araçlarını düzgün ve tam olarak dolduranlara sınav için 10 puan verilmiştir.

Veri analizi

Frekans, yüzde, ortalama, standard sapma vb. temel istatistikler, levene testi, q q plot analizi, histogram, adım adım regresyon analizi (stepwise regression analysis) ve tek yönlü varyans analizleri için Windows için geliştirilmiş SPPS 15 istatistik programı (SPPS Inc., Chicago, IL, ABD) kullanılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Emeklilik Doyum Envanteri. Floyd ve arkadaşları (1992) tarafından geliştirilen 51 maddelik emeklilik doyum envanteri Yazar (2014) tarafından geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılarak Türkçeye uyarlanmış 47 maddelik Likert tipi bir ölçme aracıdır. İlk üç madde emeklilik öncesi çalışma koşulları ve emeklilik dönemine ilişkin beklentileri ölçmektedir. Bu bölüm 1 (hiç memnun veya tatmin edici değil) ve 7 (çok tatmin edici veya memnun) arasında puanlanmaktadır. 4 ila 18. maddeler emekli olma nedenini ortaya koyan ölçek kısmıdır ve 1 (çok önemli) ve 6 (çok önemsiz) arasında puanlanmaktadır. Bu ölçek 4 alt boyuttan oluşmaktadır: 4, 5 ve 6. maddeler şartlardan dolayı, 8, 9, 10 ve 11. maddeler işveren baskısı, 7, 12, 13 ve 14. maddeler ilgi ve hobiler ve 15, 16, 17 ve 18. maddeler ise stres nedeniyle emekli olma alt boyutunu temsil etmektedir. 19. madde açık uçlu bir soru olup, diğer sebepleri sormaktadır ve danışma sürecine yönelik olarak eklenmiştir. Sonraki 11 madde emeklilik dönemi doyum düzeyini ölçen ölçektir ve iki alt boyuttan oluşmaktadır. Maddeler 0 (uygun değil) ve 6 (çok memnun) arasında puanlanmaktadır. Toplam puanın yüksekliği doyumun yüksek olduğunu göstermektedir. 20 ve 27 arasındaki maddeler sağlık, evlilik ve ev ile ilgili doyum ve 28, 29 ve 30. maddeler ise kamu hizmetleri ile ilgili doyum düzeyini ölçmektedir. 31.ve 32. maddeler emeklilik dönemi uyum ve değişim düzeyini ölçmekte ve 1 (çok zor / çok daha kötü) ve 6 (çok kolay / çok daha iyi) arasında puanlanmaktadır. 33, 34 ve 35. maddeler ise mevcut sosyal düzeyini ölçmekte ve 1 (asla) ve 5 (her zaman) arasında puanlanmaktadır. 36. ve 46. maddeler ve arasında kalan maddeler emeklilik doyumunu arttıran etkenleri ortaya koyan 3 alt boyuttan oluşan bir ölçektir ve 1 (çok önemsiz) ve 5 (çok önemli) arasında puanlanmaktadır. 38, 40, 42, 44 ve 46. maddeler sosyal aktivite düzeyini ait alt boyutu, 41, 43 ve 45. maddeler düşük stres düzeyini gösteren alt boyutu ve 36, 37 ve 39. maddeler özgürlük ve kontrol alt boyutunu oluşturmaktadır. 47. Madde genel emeklilik düzeyini ölçmekte olup 1 (çok tatmin değil) ve 7 (çok tatmin) arasında puanlanmaktadır.

Çift Uyum Ölçeği (Dyadic Adjustment Scale). Spanier tarafından (1976) geliştirilen, geçerlik ve güvenilirliği Fıfıloğlu ve Demir (2000) tarafından yapılan Çiftler Uyum Ölçeği 32 maddeden oluşmaktadır. Ölçek sorularının 30 tanesi 5 ile 7 seçenek arasında değişen, cevap formatı likert tarzı sorulardır. Bu soruların çoğu her zamandan hiçbir zamana kadar sıralanan seçeneklerle 0-7 arasında değişen puanlara sahiptir. Diğer 2 soru ise evet veya hayır cevabı gerektiren tarzda düzenlenmiş olup 0 veya 1 olarak puanlanmıştır. Ölçeğin toplam puanı 0-151 arasındadır. Sher ve Baucom (1993) ölçeğin değerlendirilmesi açısından güvenilir kesme noktasının 101 puan olduğunu bildirmiştir. Ölçeğe göre alınan puan ne kadar yüksekse, ilişkinin kalitesi veya evlilik doyumu da o denli yüksek olarak değerlendirilmektedir. Tüm ölçek için güvenilirlik katsayısı 0.96 iken alt bölümler için 0.73 ile 0.94 arasında değişmektedir (Fıfıloğlu ve Demir 2000). Ölçek, eşler arası tatmin (dyadic satisfaction), eşler arası birliktelik (dyadic cohesion), eşler arası fikir birliği (dyadic concensus) ve eşler arası duygulanım (dyadic expression) ifadesi olmak üzere 4 alt bölümden oluşmaktadır. Ölçekte yer alan sorularda 16-23, 31,32 eşler arası tatmin, 24-28 eşler arası birliktelik, 1-3, 5, 7-15 eşler arası fikir birliği ve 4, 6, 29, 30. sorular eşler arası duygulanım ifadesi ile ilgilidir (Fıfıloğlu ve Demir 2000). Bu çalışmada tüm ölçek için güvenilirlik katsayısı 0.88 bulunmuştur.

Yaşam Doyum Ölçeği. Yaşam doyum ölçeği Diener, Emmons, Larsen ve Griffin (1985) tarafından geliştirilmiştir. Bu ölçek Köker (1991) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçek 5 maddelidir ve yedi seçenekten oluşan likert tipi bir ölçme aracıdır (1=Hiç uygun değil, 7 = çok uygun). Ölçme aracından alınabilecek minimum skor 7 ve maksimum skor ise 35'dir. Test-tekrar-test güvenilirlik kat sayısı 0.85'dir. Mevcut çalışmada Cronbach's alpha kat sayısı 0.81 olarak bulunmuştur.

Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği. Ölçek Zimet, Dahlem, Zimet ve Farley (1988) tarafından geliştirilmiştir. ÇBASDÖ 12 maddeden oluşan bireyin sosyal destek yeterliliğini ölçen Tamamen Katılmıyorum (1) ile Tamamen Katılıyorum (7) arasında değişen 7'li Likert tipinde bir kendini değerlendirme ölçeğidir. Ölçek algılanan sosyal desteğin kaynağını aile, arkadaşlar ve özel bir insan olmak üzere üç alt boyutta ölçebilmektedir. Ölçeğin iç tutarlık katsayısının alt ölçeklerde farklı örneklerde .79 ve .98 arasında, test tekrar test katsayısı ise 2-3 aylık periyotlarla ölçüldüğünde .72 ve .85 arasında değiştiği gözlenmiştir. Ölçeğin Türkçeye ilk adaptasyonu Eker ve Arkar (1995) tarafından yapılmıştır ve daha sonra yeniden gözden geçirilerek (Eker, Arkar ve Yıldız, 2001) ölçeğe son hali verilmiştir. Ölçeğin Türkçe formu, orijinalinde olduğu gibi algılanmış sosyal desteğin kaynağını gösteren (arkadaş, aile ve özel bir insan) üç alt ölçekten ve 12 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin güvenilirlik çalışmaları .80 ile .95 arasında değişen yüksek tutarlılık düzeylerine sahip olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada güvenilirlik kat sayısı .87 olarak bulunmuştur. Elde edilen puanın yüksek olması, algılanan sosyal desteğin yüksek olduğunu göstermektedir.

Araştırma Bulguları

Analizlere başlamadan önce, çalışmadaki değişkenlerin doğru bir şekilde girilip girilmediği ve normal dağılım gösterip göstermediği levne testi, histogram ve q q plot analizi ile kontrol edilmiştir. Doğru girilmeyen veya normal dağılımın dışında olan 315 veri çıkarılmış ve analizler 1017 veri üzerinde yapılmıştır. Skewness ve kurtosis değerlerinin sırasıyla -0.85 ile -0.31 ve -0.45 ile 0.81 arasında değiştiği

görülmüştür. Bu analizler verilerin regresyon ve varyans analizleri için uygun olduğunu göstermektedir. Tablo 2’de değişkenlere ait korelasyon değerleri, ortalama puanlar, minimum ve maksimum değerler ve Standard sapma değerleri verilmiştir.

Tablo.2 Emeklilik Doyumu, Yaşam Doyumu, Sosyal Destek ve Evlilik Doyumu arasındaki Korelasyon Değerleri, Ortalama Puanlar, Minimum ve Maksimum Puanlar ve Standard Sapmalar

	1	2	3	4	$\bar{x}$	Ss	Min.	Maks.
1.Emeklilik Doyumu	1				46.28	8.08	18	66
2.Yaşam Doyumu	.49*	1			22.46	6.21	7	35
3. Sosyal Destek	.36*	.34*	1		62.43	13.02	17	84
4.Evlilik Doyumu	.42*	.32*	.22*	1	106.23	17.61	31	146

*p<.001

Tablo 2 incelendiğinde, katılımcıların emeklilik doyumu, yaşam doyumu, sosyal destek ve evlilik doyum korelasyon puanlarının yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca, emeklilik doyumu ile yaşam doyumu (r = .49), sosyal destek (r = .36) ve evlilik doyumu (r = .42) arasında yüksek düzeyde istatistiksel olarak anlamlı pozitif yönde bir korelasyon gözlemlenmektedir. Bu sonuca göre, yaşam doyumu, sosyal destek ve evlilik doyumu arttıkça emeklilik doyumu da yükselmektedir.

Yaşam doyumu, sosyal destek ve evlilik doyumu değişkenlerinin emeklilik doyumu değişkenini yordama düzeylerini belirlemek amacıyla adım adım regresyon analizi yapılmıştır ve sonuçlar tablo 3’te verilmiştir.

Tablo.3 Emeklilik Doyumunun Yordayıcısı olarak Yaşam Doyumu, Sosyal Destek ve Evlilik Doyumu: Adım Adım Regresyon (Stepwise Regression)

Değişken	β	t	p	R	R ²	F	p
1.Yaşam Doyumu	0.63	17.71	0.000*	0.24	.24	313.73	0.000*
2. Yaşam Doyumu	0.51	14.36	0.000*	0.31	.08	230.30	0.000*
Evlilik Doyumu	0.13	10.60	0.000*				
3. Yaşam Doyumu	0.44	12.08	0.000*	0.34	.03	177.14	0.000*
Evlilik Doyumu	0.12	9.83	0.000*				
Sosyal Destek	0.12	7.00	0.000*				

*p<.001

Tablo 3 incelendiğinde yaşam doyumu, evlilik doyumu ve sosyal destek değişkenlerinin hep birlikte emeklilik doyumunu anlamlı bir şekilde yordadığı (p<.000) ve emeklilik doyumundaki varyansın %34’ünü açıkladığı gözlemlenmektedir. Emeklilik doyumunu yordama yüzdelerine göre değişkenler yaşam doyumu, evlilik doyumu ve sosyal destek olarak sıralanabilir.

Katılımcıların emekli olma nedenlerine göre emeklilik doyumunun farklılaşp farklılaşmadığını görmek için varyans analizi yapılmıştır. Kendi ilgi ve hobilerine daha fazla zaman ayırmak için emekli olanların stres, baskı veya diğer şartlardan dolayı

emekli olanlara göre daha fazla emeklilik doyumunu sağlayacağı ve daha kolay uyum sağlayacağı öngörülmüştür (Floyd vd., 1992).

Tablo.4 Emekli olma Nedenlerine göre Emeklilik Doyumu

Değişken	F	Scheffe testi
Emeklilik Doyumu	29.79*	İH > S, ŞD, İB ^a
Uyum	3.29**	İH > S, ŞD, İB
Değişim	9.10*	İH > S, ŞD, İB

** p < .05, * p < .001

^a İlgili ve Hobiler (İH), Stres (S), Şartlardan Dolayı (ŞD), İşveren Baskısı (İB)

Yapılan Anova ve Scheffe testleri ilgi ve hobileri için (x = 48.15) daha çok zaman harcamak amacıyla emekli olanların stres nedeniyle (x = 44.34), şartlardan dolayı (x = 43.03) ve işveren baskısıyla (x = 41.34) emekli olanlarla kıyaslandığında daha kolay uyum sağladıkları ve daha çok emeklilik doyumuna sahip olduklarını ortaya koymuştur.

Tartışma ve Sonuçlar

Bu çalışmada, yaşam doyumunu, evlilik doyumunu ve sosyal destek değişkenleri ile emeklilik doyumunu arasındaki ilişki ve bu değişkenlerin emeklilik doyumunu yordama düzeyleri araştırılmıştır. İlâveten, emekli olma nedenleri ile emeklilik dönemine uyum ve emeklilik doyumunu arasındaki ilişki incelenmiştir. Bir başka deyişle, emekli olma nedenine göre emeklilik sürecine uyum ve emeklilik doyumunu düzeyinin farklılaşıp farklılaşmadığı araştırılmıştır.

Emeklilik doyumunu ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğu söylenebilir. Mevcut çalışmada, emeklilik doyumunu ile yaşam doyumunu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki ortaya konmuştur. Bir başka deyişle emeklilik doyumunun yüksek olması yaşam doyumunu ayrıca yaşam doyumunun yüksek düzeyde olması emeklilik doyumunu olumlu yönde artırmaktadır. Ayrıca, bu çalışmada yaşam doyumunu emeklilik doyumunun en önemli yordayıcısı olarak bulunmuştur. İlgili literatür bu çalışmada elde edilen bulguyu desteklemektedir (Floyd vd., 1992; Gall, Evans, & Howard, 1997; Szinovacz, 2003). Bu çalışmalar emeklilik doyumunu ile yaşam doyumunu arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiyi ortaya koymuştur. Floyd ve arkadaşlarının (1992) yaptığı çalışmada, emeklilik doyumunu ile yaşam doyumunu arasında karşılıklı pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu çalışmaya göre yaşam doyumunu emeklilik doyumunu artırmada önemli bir etken olarak ortaya konmuştur.

Bu çalışmada ayrıca, evlilik doyumunu değişkeninin emeklilik doyumunu önemli düzeyde açıkladığı bulunmuştur. Bir başka deyişle, evlilik doyumunu emeklilik doyumunu olumlu yönde etkilemektedir. Bu bulgu Harbert ve arkadaşlarının çalışması (1992), Fitzpatrick ve Vinick 'in yaptığı çalışma (2003), Mutran ve arkadaşlarının (1997) yaptığı çalışma ve Szinovacz ve DeViley'in (2000) yapmış olduğu çalışma ile benzerlik göstermektedir. Bu çalışmalara göre evlilik doyumunu yüksek olan bireyler emeklilik sürecine kendilerini daha hazır hissetmekte, emeklilikten daha fazla doyum sağlamakta ve emeklilik sürecine daha kolay uyum sağlamaktadır (Szinovacz & DeViney, 2000).

Mevcut çalışmada, emeklilik doyumunun en sonuncu yordayıcısı olarak sosyal destek değişkeni bulunmuştur. Buna göre sosyal destek değişkeninin emeklilik doyumunu önemli düzeyde etkilediği ve sosyal desteğe sahip olan bireylerin olmayanlara göre daha kolay uyum sağladığı söylenebilir. Bu bulgu çeşitli araştırmalar ile desteklenmektedir (Bosse vd., 1987, Bosse vd., 1990; Miller & Parkes, 1999). Sonuç olarak sosyal destek değişkeni emeklilik doyumunu açıklamada anlamlı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Son olarak bu çalışmada, bireylerin stres, baskı, olağan dışı etkenler ve ilgi ve hobilerini yerine getirme gibi emekli olma nedenleri açısından emeklilik doyumunu düzeyi ve uyum sağlama süreçlerinin farklılaşp farklılaşmadığı araştırılmıştır. Yapılan Anova analizi ve Scheffe testi ile ilgi ve hobileri için emekli olan bireylerin diğerlerine göre daha kolay uyum sağladığı ve daha fazla emeklilik doyumuna sahip oldukları bulunmuştur. Bu bulgu Floyd ve arkadaşlarının (1992) yapmış olduğu araştırma ile desteklenmektedir. Bu çalışmada, ilgilerini yerine getirmek için emekli olanların emeklilik dönemine daha kolay uyum sağladığı, daha fazla doyum sağladığı ve daha fazla güç kaynaklarına sahip oldukları ortaya konmuştur.

Mevcut araştırma 60 farklı şehirden, farklı ekonomik gelir ve eğitim düzeyinden, farklı yaş ve meslek grubundan emekliye ulaşmıştır. Bu çalışma ayrıca hemen hemen eşit sayıda kadın ve erkek emekli katılımcıyı dâhil etmesi ve emekliler hakkında çeşitli demografik değişkenleri sağlaması bakımından önemlidir. Türkiye ölçeğinde emeklilik doyumunu, yaşam doyumunu, evlilik doyumunu, sosyal destek ve emekli olma nedenleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımında ilgili alan yazına önemli katkılar sağlamaktadır. Bu çalışmanın güçlü yanlarından biri de kesitsel bir nitelikte olmasıdır. Kesitsel nitelikte çalışmalar okuyucuya mevcut durum hakkında bilgi sağlar. Ayrıca, yaşam döngüleri üzerine çalışan gelişim psikologları, danışman ve aile danışmanları için de önemli veriler ortaya koymaktadır.

Bunların yanında, bu çalışmanın bazı sınırlılıkları da söz konusudur. Kesitsel araştırma modellerinin avantajlarının yanında dezavantajları da vardır. Bu tür araştırmalar değişkenler arasında sebep sonuç ilişkisini göstermezler. Bu çalışmanın zayıf yönlerinden biri de emekli bireylerle doğrudan iletişim kurulamamasıdır. Bu durum katılımcıların değişkenler hakkında görüşlerini tam olarak yansıtmasına engel olmuş olabilir. Gelecekte yapılacak olan çalışmalar emeklilik öncesi ve sonrası dönemleri karşılaştırmayı da içerecek şekilde boylamsal araştırma modeli olarak tasarlanabilir. Ayrıca, bireysel olarak emekli bireylerle görüşme veya danışma yapılması daha detaylı bilgi sağlanması açısından önemlidir. Böylece nicel araştırma nitel yöntemle desteklenmiş olabilir. Ayrıca, gelecekte yapılacak diğer çalışmalar emeklilik doyumunu çeşitli demografik değişkenler açısından da ele alıp inceleyebilir.

KAYNAKLAR

- Atchley, R. C. (1982). Retirement as a social institution. *Annual Review of Sociology*, 263-287.
- Bossé, R., Aldwin, C. M., Levenson, M. R., & Ekerdt, D. J. (1987). Mental health differences among retirees and workers: findings from the Normative Aging Study. *Psychology and aging*, 2(4): 383.

- Bossé, R., Aldwin, C. M., Levenson, M. R., Workman-Daniels, K., & Ekerdt, D. J. (1990). Differences in social support among retirees and workers: findings from the Normative Aging Study. *Psychology and Aging, 5*(1): 41.
- Çakır, Ö., Çınar, E., & Denizli, U. (2014). Phenomenon of working after retirement and its relation with quality of life in Turkey1. *European Journal of Research on Education, 2*(2): 45-54.
- Davey, A., & Szinovacz, M. E. (2004). Dimensions of marital quality and retirement. *Journal of Family Issues, 25*(4): 431-464.
- Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J. & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment, 49*: 71-75.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological bulletin, 125*(2): 276.
- Dorfman, L. T., & Moffett, M. M. (1987). Retirement satisfaction in married and widowed rural women, *The Gerontologist, 27*(2): 215-221.
- Eker, D. ve Arkar, H. (1995). Çok boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği'nin faktör yapısı, geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikoloji Dergisi, 34*: 45-55.
- Eker, D., Arkar, H. ve Yıldız, H. (2001). Çok boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği'nin gözden geçirilmiş formunun faktör yapısı, geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikiyatri Dergisi, 12*: 17-25.
- Fışıloğlu, H., Demir, A. (2000). Applicability of the Dyadic Adjustment Scale for measurement of marital quality with Turkish couples. *European Journal of Psychological Assessment, 16*: 214-218.
- Fiske, M., & Chiriboga, D. A. (1990). Change and continuity in adult life. Jossey-Bass.
- Fitzpatrick, T. R. & Vinick, B. (2003). The impact of husbands' retirement on wives' marital quality. *Journal of Family Social Work, 7*(1): 83-100.
- Floyd, F. J., Haynes, S. N., Doll, E. R., Winemiller, D., Lemsky, C., Burgy, T. M., & Heilman, N. (1992). Assessing retirement satisfaction and perceptions of retirement experiences. *Psychology and Aging, 7*(4): 609-621.
- Gall, T. L., Evans, D. R., & Howard, J. (1997). The retirement adjustment process: Changes in the well-being of male retirees across time. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 52*(3): 110-117.
- Harbert, E. M., Vinick, B. H., & Ekerdt, D. J. (1992). Analyzing popular literature: Emergent themes on marriage and retirement. *Qualitative methods in family research, 263-278*.
- Kim, J. E. & Moen, P. (2002). Retirement transitions, gender, and psychological well-being: a life-course, ecological model. *Journal of Gerontology, 57*, (3): 212-222.
- Köker, S. (1991). Normal ve sorunlu ergenlerin yaşam doyumu düzeylerinin karşılaştırılması [Comparison of normal and problematic adolescents' level of life satisfaction]. Mastır Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Leung, C. S., & Earl, J. K. (2012). Retirement Resources Inventory: Construction, factor structure and psychometric properties. *Journal of Vocational Behavior, 81*(2): 171-182.
- Matthews, A. M., & Brown, K. H. (1987). Retirement as a Critical Life Event The Differential Experiences of Women and Men. *Research on aging, 9*(4): 548-571.

- Miller, P. G., & Parks, C. W. (1999). *Perceived health and coping in retired older adults*. Gerontological Society of America Sempozyumu, San Francisco.
- Moen, P., Kim, J. E. & Hofmeister, H. (2001). Couples' work/retirement transitions, gender, and marital quality. *Social Psychology Quarterly*, 64(1): 55-71.
- Mutran, E. J., Reitzes, D. C., & Fernandez, M. E. (1997). Factors that influence attitudes toward retirement. *Research on Aging*, 19(3): 251-273.
- Myers, S. M., & Booth, A. (1996). Men's retirement and marital quality. *Journal of Family Issues*, 17(3): 336-357.
- Oztop, H., & Pekmezci, (2014). P. Mobility in the Retirement Period—An Assessment of the Current Situation. *Journalism and Mass Communication*, 4 (3), 209-214.
- Spanier, G. B. (1976). Measuring dyadic adjustment: A new scale for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38: 15-28.
- Szinovacz, M. E. (1980). Female retirement: Effects on spousal roles and marital adjustment. *Journal of Family Issues*, 1(3): 423-440.
- Szinovacz, D., & Ekerdt, D. J. (1996). Families and retirement. *Aging and the family: Theory and research*, 375-400.
- Szinovacz, M, E. (2000). Changes in housework after retirement: a panel analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 62: 78-92.
- Szinovacz, M. E., & DeViney, S. (2000). Marital characteristics and retirement decisions. *Research on aging*, 22(5): 470-498.
- Szinovacz, M. E. (2003). Contexts and pathways: Retirement as institution, process, and experience. *Retirement: Reasons, processes, and results*, 6-52.
- Van Solinge, H., & Henkens, K. (2005). Couples' adjustment to retirement: a multi-actor panel study. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 60(1): 11-20.
- Walker, J. W., Kimmel, D. C., & Price, K. F. (1980). Retirement style and retirement satisfaction: Retirees aren't all alike. *The International Journal of Aging and Human Development*, 12(4): 267-281.
- Wang, M., Henkens, K., & van Solinge, H. (2011). Retirement adjustment: A review of theoretical and empirical advancements. *American Psychologist*, 66(3): 204.
- Zaniboni, S., Guglielmi, D., Depolo, M. & Fraccaroli, F. (2009). Contribution to the validation of the Italian version of the retirement satisfaction inventory, *Bollettino Di Psicologia Applicata*, 257: 13-22.
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The Multidimensional scale of perceived social support. *Journal of Personality Assessment*, 52: 30-41.

**BİR YATIRIM ARACI OLARAK ALTIN İLE HİSSE SENEDİ ENDEKSİ
ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ: TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK
UYGULAMA**

Bülent DOĞRU*
Mustafa UYSAL**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı 2000:1-2012:09 döneminde Türkiye’de portföy yatırımı yapan yatırımcıların portföylerinde buldukları altın ve hisse senedi endeksleri arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkinin 2008 küresel finans krizi öncesi ve sonrasında nasıl değiştiğini, Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik testleri ile analiz etmektir. Elde edilen sonuçlara göre altın fiyatları ile diğer varlık grupları ve yurtiçi hisse senedi getiri endeksi (BİST 100) arasında yüksek korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Ekonometrik bulgulara göre altın fiyatları ile BİST 100 endeksi arasında hem küresel finans krizi öncesinde hem de küresel finans krizi sonrasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki vardır ancak küresel finans krizi öncesinde ilişki pozitif iken küresel finans krizinden sonra negatif olmuştur. Ayrıca BİST 100 ve altın fiyatları arasında analiz edilen genel dönemde nedensellik ilişkisi altından BİST 100 endeksine doğru iken krizden sonra bu nedensellik tam tersine dönmüştür.

Anahtar kelimeler: Altın fiyat endeksi, Hisse senedi endeksi, Johansen Eş bütünleşme Analizi, Varyasyon katsayısı, Granger nedensellik testi

**ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN GOLD AS AN
INVESTMENT INSTRUMENT AND STOCKS INDEX: AN EMPIRICAL
APPLICATION ON TURKEY**

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the long and short run relationship change between the between gold price index and stock index before and after the 2008 global financial crisis using Johansen Co-integration and Granger causality test for the time period 2000:1-2012:09. Empirical findings suggest that there is a high correlation relationship between gold price index, other asset groups and BIST 100 index both before and after the global financial crisis, but the relationship is positive before the financial crisis while it returns to negative after crises. Therefore, the causality analysis between BİST 100 and gold prices indicates that in the general term the direction of the causality is from gold to BİST 100, however after financial crisis the causality has been fully reversed.

Keywords: Gold prices, stock index, Johansen Cointegration, coefficient of variation, Granger causality test.

---

* Doç.Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, İktisat, buldogru@gmail.com

** Arş. Gör., uysal44@hotmail.com

1. Giriş

Ulusal yada uluslar arası portföy yatırımında bulunan yatırımcılar oluşturmuş oldukları portföylerini, meydana gelebilecek dışsal etkilere karşı benzer tepkiyi vermeyecek, birbirleriyle düşük korelasyona sahip varlıklardan oluşturmaya gayret ederler. Ancak bu portföyler hisse senedi gibi riskten korunma konusunda, özellikle anormal(abnormal) piyasa koşullarının bulunduğu durumlarda genelde benzer tepki gösteren yatırım araçları içermektedirler. Bu bağlamda yatırımcılar portföyelerine ekleyecekleri varlıkların diğer varlıklar ile ters ve düşük korelasyona sahip varlıklar olmasına dikkat ederler. Bu doğrultuda altının, ABD Doları, Euro ve İngiliz Pound'una bağlı olan bono, hisse senedi, gayrimenkul gibi geleneksel varlıklar ile ters ya da negatif korelasyona sahip tek varlık olduğu görülmüştür(O'Byrne, 2007, s.76).

Özellikle son yıllarda Çin, Rusya gibi birçok ülkenin merkez bankalarının altın rezerv oranlarını artırmaları, bireysel yatırımcıların altına yönelmeleri gibi nedenlerle altın fiyatlarında meydana gelen yüksek oranlardaki artışlar, insanların ilgisinin bu kıymetli madene çevrilmesini sağlamıştır. Özellikle 2008 küresel finans krizi sonrası altın fiyatlarında meydana gelen güçlü yukarı eğilim beraberinde altına yönelik talepte de bir artış meydana getirmiş ve bu talep artışı, ortamda bir belirsizliğin hakim olmasının da etkisiyle altın fiyatlarının daha da yükselmesine neden olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, yatırımcıların Türkiye'de oluşturmuş oldukları portföylere altın ilave etmelerinin, gerek küresel finans krizi öncesi ve sonrasında, gerekse incelemenin yapıldığı tüm dönem boyunca diğer varlık fiyatları ve BİST 100 endeksi ile olan ilişkisine bakarak yatırımcı davranışını ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla korelasyon analizi, varyasyon katsayısı, Granger nedensellik testi ve Johansen Eş bütünlük testi gibi çeşitli istatistik ve ekonometrik teknikler kullanılarak yapılan analizlerden elde edilen sonuçlara göre analiz edilen genel dönemde altın fiyatları hisse senedi getiri oranının Granger nedenidir ancak küresel finans krizinden sonra bu nedensellik yön değiştirip hisse senedinden altına doğru olmuştur. 2008 küresel finans krizi ile birlikte altından hisse senedine doğru olan nedensellik ilişkisi yok olmuştur.

2.Literatür Taraması

Yerli ve yabancı literatürde altın ile hisse senedi getiri endeksi, gayrimenkul hisse senedi getiri endeksi, dolar, gayrisafi yurtiçi hasıla, enflasyon ve benzeri çok sayıda farklı makroekonomik değişken arasındaki eş-bütünlük ve nedensellik ilişkisini analiz eden çalışma vardır. Farklı ülkeler için elde edilen sonuçlar farklılık göstermektedir. Beckers ve Soanen (1984), 1975:1-1981:12 zaman aralığında Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya ve İsviçre'de altın fiyatları ve Dolar arasındaki ilişkiyi Kolmogorov-Smirnov testi ile analiz etmiştir. Çalışmanın bulgusuna göre altın fiyatları ve dolar arasında incelenen dönemde yüzde bir hata düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı negatif bir korelasyon ilişkisi vardır. Basit korelasyon analizi ile altın ve dolar arasındaki ilişkiyi Almanya, Amerika ve Dünya geneli için 1985-2006 yılları arasında inceleyen bir diğer çalışma Demidova-Menzel ve

Heidorn'a (2007) aittir. Yazarlar, 2000 ve 2006 yılları arasında altın ile portföydeki diğer varlıklar arasındaki korelasyon ilişkisini oldukça düşük bulmuşlardır. Yazarlara göre bu durum Euro ve Dolar portföyleri üzerinde pozitif bir etki sunmaktadır. Bunun yanında araştırılan tüm periyodlar için bu durumun geçerli olmadığı, özellikle 2000 yılından sonra altın fiyatlarında yaşanan dalgalanmaların bu ayrışmada önemli rol oynadığına vurgu yapılmaktadır. Altın ve hisse senedi arasındaki ilişkiyi zayıf ve anlamsız bulan bir diğer çalışma da Al Kulaib ve Almudhaf'e (2012) ait çalışmadır. 2000:1-2011:5 döneminde Kuveytli yatırımcıların portföylerine altın ilave etmeleri bir çeşitlendirme faydası sağlamakta mıdır sorusundan hareket eden yazarlar, Kuveyt borsası ile altın fiyatları arasında uzun dönemde zayıf ve anlamsız bir korelasyon ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Dolar, hisse senedi ve altın ilişkisini Türkiye için çoklu regresyon analiz yöntemi ile 1990-2010 dönemi için aylık verilerle inceleyen Akar (2011), 2001 yılından sonra hisse senedi ve Dolar arasındaki ilişkinin negatif olduğunu, Dolar ve altın arasındaki ilişkinin ise 2000 yılı hariç incelenen tüm dönem boyunca pozitif olduğu sonucuna varmıştır. Türkiye için hisse senedi ve altın arasındaki ilişkiyi pozitif bulan bir diğer çalışma Özer vd.'e (2011) aittir. Özer vd. (2011), BİST 100 endeksi (eski adı İMKB) ile altın fiyatlarının da dahil olduğu bazı makroiktisadi değişkenler arasındaki ilişkiyi EKK ve Granger nedensellik analizi ile incelemişlerdir. Yazarlar, hisse senedi fiyatları ile altın fiyatları arasında uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişki saptamışlardır. Benzer şekilde Türkiye'de İbicioğlu (2012) de BİST 100 endeksi ve Cumhuriyet altını getirileri arasında güçlü pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra Türkiye'de altın ve hisse senedi getirisi arasında pozitif ilişki bulan diğer çalışmalar da şunlardır: Atan vd. (2005), Albeni ve Demir (2005) ve Zengin (2009)'dur. Türkiye için bu üç çalışmanın elde ettiği ortak bulgular Amerika için Coudert ve Raymond (2010) tarafından yapılan çalışmanın sonuçları ile paralellik arz etmektedir. Coudert ve Raymond, altın ve hisse senedi arasındaki ilişkiyi seçilmiş ülkeler için 1978:2-2009:1 arası dönemde ARIMA-GARCH tekniği ile analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre, kısa dönemde altın ve hisse senedi fiyatları arasında neredeyse sıfır korelasyon vardır. Ancak uzun dönemde altın ve hisse senedi fiyatları arasında negatif bir ilişki vardır. yazarlara göre, bu yüzden altın, portföy çeşitlendirmesi bakımından özellikle kriz dönemlerinde riskli bir yatırım aracıdır. Hisse senedi endeksi ve altın arasındaki uzun dönem ilişkiyi Kanada, Avrupa, Avustralya ve Uzak Doğu (EAFE) ülkeleri için 1971:9-1987:6 dönemi için basit regresyon yöntemi ile analiz eden Jaffe (1989), altının borsa endeksleri ile düşük korelasyona sahip olduğunu bulmuştur. Ancak adi hisse senedi, küçük hisseler (small stocks), uzun vadeli devlet ve şirket tahvilleri ve gayrimenkul getiri endeksi ile altın arasında herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Chua vd. (1990) ise benzer zaman diliminde (1971: 9-1988: 12) altın ile Standard & Poor's 500 hisse senedi endeksi arasında giderek artan bir korelasyon ilişkisi olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Yazarlara göre yatırımcı için kısa ve uzun dönemde külçe altını, portföy çeşitlendirmesi açısından anlamlı bir yatırım aracı görevi görmektedir. Yatırımın iyi bir portföy bileşeni olup olmadığını analiz eden bir diğer çalışma Johnson ve Soenen'e (1997) aittir. Yazarlar, yedi endüstrileşmiş ülkede-Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Kanada, Japonya-altınının iyi bir portföy bileşeni

olup olmadığını 1978-1995 dönemi için analiz etmişlerdir. Elde ettikleri sonuca göre, altın portföy çeşitlendirme anlamında yatırımcıya bir fayda sağlasa da risk-getiri dengesi bakımından kötü bir performans sergilemektedir. Ayrıca incelenen dönem boyunca test edilen portföylere altının ilave edilmesinin riske göre uyarlanmış getiride hiçbir artış sağlamadığı, altının yalnızca çeşitlendirilmiş portföyler için 1978-1983 alt dönemi için ilgi çekici olduğu sonucuna varmışlardır. Hisse senedi ve altın ilişkisini analiz eden bir diğer çalışma da Ibrahim ve Baharom (2011) çalışmalarıdır. EGARCH modelini kullanarak 2001:8-2010:3 döneminde günlük verilerle yaptıkları ekonometrik çalışmanın sonuçlarına göre, olağanüstü piyasa koşullarında altın ile hisse senedi getirisi arasında güçlü bir ilişki vardır. Bu yüzden altın, hisse senedi piyasası riskine karşı güvenli bir liman olma özelliği taşımaktadır. Benzer sonucu Mulyadi ve Anwar (2012) da Endonezya için elde etmişlerdir. Probit modeli kullanan yazarlar 1997 ve 2011 arası dönemde altının Endonezya'da oldukça güvenli bir liman olduğu sonucuna varmışlardır.

Değerli metal fiyatları ve altın arasında uzun dönemde ilişki olup olmadığı da çok sayıda araştırmacı tarafından analiz edilmiştir. Hillier vd. (2006) ise değerli metaller ve altın arasındaki ilişkiyi Amerika için analiz etmiştir. GARCH modelini kullanarak 1976-2004 dönemi için yapmış oldukları çalışmanın sonucuna göre, altının ve diğer değerli metallerin hisse senedi getiri endeksi ile düşük korelasyon ilişkisi içinde olduğu, bu yüzden yatırımcı portföyünde altının çeşitlendirme etkisi sağlayabileceği sonucuna varmışlardır. Kıymetli madenler ve altın ilişkisini Amerika için Conover vd. (2007) de analiz etmişlerdir. 1973:1-2006:12 arası dönemde basit korelasyon analizi ile yapılan çalışmanın sonuçlarına göre, hisse senedi portföylerine %25 kıymetli maden eklenmesinin portföy performansını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca platinyum ve gümüşe nazaran altının tek başına portföyün enflasyon baskısının negatif etkisinden korunması açısından çok daha etkili olduğu sonucuna varmışlardır. Chng ve Foster (2011), Amerika, İngiltere ve Japonya'yı kapsayan çalışmalarında çok değişkenli VAR modelini kullanarak kıymetli maden fiyatları ile altın fiyatları arasındaki ilişkiyi 1996:1-2011:7 döneminde analiz etmişlerdir. İktisadi kriz dönemlerinde altının; genişleme dönemlerinde ise gümüşün kıymetli madenlerin getirisi üzerinde daha etkili olduğu sonucuna varmışlardır.

Altın fiyatları ile bazı makroiktisadi değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalardan bazıları da şunlardır: Lawrence (2003), Lampinen (2007) ve Baur ve Lucey (2010). Lawrence (2003), Amerika için 1975:1-2001:12 dönemde altın fiyatları ile gayri safi yurtiçi hasıla (GDP), faiz ve enflasyon gibi makro ekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi Vektör Otoregresif (VAR) analizi ile analiz etmiştir. Lawrence çalışmasında, finansal varlıklarla ekonomik aktiviteler arasında var olan yüksek korelasyonun ekonomik aktiviteler ve altın arasında olmadığını tespit etmiştir. Buna göre, gayri safi yurtiçi hâsıla, faiz ve enflasyonla altın fiyatları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon ilişkisi yoktur. Ayrıca Lawrence'e göre, makroiktisadi değişkenlerin finansal varlıklar üzerindeki etkisi, altın fiyatları üzerindeki etkisine göre daha güçlüdür. Lampinen (2007), Amerika'da ve Dünya'da altın fiyatlarını kısa ve uzun vadede etkileyen faktörleri VAR analizi, eş bütünleşme ve vektör hata düzeltme mekanizması (VECM) çerçevesinde 1972: 12-2006:8 dönemi

için incelemiştir. Ekonometrik bulgular, altının enflasyon karşısında uzun dönemli bir koruma sağladığı, altının nominal fiyat hareketlerinin kısa dönemdeki etkilerinin uzun döneme göre daha düşük olduğunu ve bütün büyük piyasalarda altının yatırımcılar için uygun bir yatırım aracı olduğu sonucuna götürmüştür. Baur ve Lucey (2010) da Amerika, İngiltere ve Almanya hisse senedi fiyatları ve tahvil getirisi ile altın getirisi arasındaki sürekli ve zamana bağlı değişen ilişkiyi asimetrik GARCH yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonuçları, olağanüstü zamanlarda altının hisse senedine karşı güvenli bir liman olduğu şeklindedir.

3.Veriler

Çalışmada kullanılan veriler Tablo 1’de sunulmaktadır. Çalışmada Borsa İstanbul (BİST 100) getiri endeksinin gün sonu kapanış fiyatlarının aylık ortalaması ve Morgan Stanley dünya hisse senedi getiri endeksinin (MSCI) aylık kapanış fiyatları kullanılmaktadır. Altının aylık ons fiyatları World Gold Council’den alınmıştır. Gayrimenkul hisse senedi fiyatları getiri endeksinin günlük kapanış fiyatlarının aylık ortalaması ise Dow Jones Global Gayrimenkul Hisse Senedi Getiri Endeksi’nden alınmıştır. Çalışmada bu hisse senetlerine ait toplam getiri endeksleri kullanılmaktadır. Örneklem dönemimiz 2000 Ocak ve 2012 Mart dönemleri arasındadır. Tüm veriler Dolar kuru üzerinden dönüşüme tabi tutulmuştur.

Tablo.1 Değişkenler ve Tanımları

Değişken	Tanımları
LGOLD	Altının Dolar cinsinden ons fiyatının logaritması
LBİST	BİST 100 getiri endeksinin logaritması
LMSCI	Morgan Stanley dünya hisse senedi getiri endeksinin logaritması
LREALESTATE	Dow Jones Global Gayrimenkul Hisse Senedi Getiri Endeksi’nin Logaritması

Tablo 2 kullandığımız verilere ait betimleyici istatistikleri göstermektedir. Tabloda verilen değişkenlik katsayısı (CV), değişkenlerin incelenen 12 yıl boyunca istikrarlı birer yatırım aracı olup olmadıklarını, yani risklilik durumlarını ortaya koymaktadır. Değişkenlik katsayılarına göre, incelenen dönem süresince gayrimenkul endeksinin yatırımcılar tarafından en güvenli ve en risksiz yatırım aracı olarak algılandığı görülmektedir. Ayrıca Tablo 2’de incelenen dönem boyunca BİST 100’ün’ün altın fiyatlarına göre daha fazla değişkenlik gösterdiği görülmektedir

Tablo.2 Değişkenlere Ait Betimleyici İstatistikler

	LGOLD	LİMKB	LMSCI	LREALESTATE
Ortalama	6,3647	7,2432	6,03691	54,1273
Maks. Değer	7,5069	8,2397	6,4732	55,0466
Min. Değer	5,5576	5,8541	5,4806	51,2693
CV*	0,0939	0,0908	0,04189	0,0115
Std. Sapma	0,5995	0,6844	0,2508	0,7941
Gözlem sayısı	153	153	153	153

*: CV değeri getiri oranlarının standart sapmasının ortalamasına bölünmesi ile elde edilmiştir: $CV = \sigma/\mu$

Yatırımcı davranışlarında küresel finans krizi ile birlikte bir değişim olup olmadığını anlamak için değişkenlik katsayıları küresel finans krizi öncesi ve sonrası diye ikiye ayrılarak analiz edilmiş ve yapılan analizin sonuçları Tablo 2a'da verilmiştir. Tabloya göre yatırımcıların gayrimenkul, BİST 100, MSCI ve altın yatırımları bakımından küresel finans krizinden sonra daha muhafazakâr davranış sergiledikleri ve kriz öncesi döneme göre yatırımlar arasında daha az geçiş yaptıkları görülmektedir.

Tablo.2a Değişkenlik Katsayısı: Küresel Finans Krizi Öncesi ve Sonrası

	$Cv_{kriz\ öncesi}$	$Cv_{kriz\ sonrası}$
LGOLD	0,0559	0,0357
LBİST	0,0932	0,0418
LREALESTATE	0,0155	0,0118
MSCI	0,0433	0,0289

Bu durumda bu dört yatırım aracının da yatırımcılar tarafından küresel finans krizinden sonra kriz öncesine göre daha güvenli ve az riskli olarak algılandığı söylenebilir. Çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisi Tablo 3'te sunulmaktadır. Tablodan görüldüğü gibi altının ons fiyatı ile BİST 100 getiri endeksi arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki vardır. Benzer bir ilişki BİST 100 getiri endeksi ile MSCI dünya hisse senedi getiri endeksi için de söz konusudur. Bu iki değişken arasında da yine pozitif yönlü güçlü bir ilişki mevcuttur (Yamak, Köseoğlu, 2011: 293). Bunun temel sebebinin bu iki getiri endeksinin dışsal faktörlere karşı benzer tepkiyi göstermeleri olduğu söylenebilir.

Tablo.3 Korelasyon Matrisi

	LGOLD	LBİST	LMSCI	LREALESTATE
LGOLD	1,00			
LBİST	0,79	1,00		
LMSCI	0,68	0,79	1,00	
LREALESTATE	0,41	0,42	0,46	1,00

Ayrıca yine tablodaki veriler incelendiğinde gayrimenkul hisse senedi fiyatları getiri endeksi ile altının ons fiyatı arasında orta düzeyli bir korelasyon ilişkisi olduğu görülmektedir. Tüm değişkenler arasında yüzde 41 ve üzerinde pozitif korelasyon olması bu değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket etmiş olabileceğine dair ipuçları sunmaktadır (Gujarati, 2004: 87). Bu ilişkinin 2008 küresel finans krizi öncesinde farklı olup olmadığını test etmek için incelenen dönem küresel finans krizi öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayrılarak analiz edilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir. Tabloya göre, BİST 100 getiri endeksi ile altının ons fiyatı arasındaki ilişki, küresel finans krizinden önce daha güçlüdür. Bu durum küresel finans krizi ile birlikte bir belirsizlik ortamının hakim olduğu ve arz-talep dengesizliklerinin yanı sıra dışsal şok olarak nitelendirilebilecek etkenlerin de altın fiyatlarını etkilemeye başladığı şeklinde yorumlanabilir. Örneğin küresel finans krizinden önce 2008 yılında Çin Merkez Bankası'nın altın rezervi 600 ton iken, krizden sonra rezervleri yaklaşık 500 ton artarak toplamda 1054 tona çıkmıştır (Suresh, 2012: 86). Aynı süreçte Türkiye'de merkez bankasının altın rezervleri de

krizden sonra 2011 yılında 200 tona kadar yükselmiştir. Krizden önce bu rakam 2007 yılında 139 tondur (bkz. Tablo 4a). Ayrıca 2013 yılı Ekim ayında TCMB altın rezervleri tarihi bir artışla 475 tona ulaşmıştır.

Tablo.4 Küresel Finans Krizi'nden Önce ve Sonra Korelasyon Analizi

2008:1-2012:3 Dönemine Ait Korelasyon Katsayıları				
	LGOLD	LİMKB	LMSCI	LREALESTATE
LGOLD	1,00			
LİMKB	0,54	1,00		
LMSCI	0,52	0,70	1,00	
LREALESTATE	-0,09	0,11	0,27	1,00

2000:1-2007: 12 Dönemine Ait Korelasyon Katsayıları				
	LGOLD	LİMKB	LMSCI	LREALESTATE
LGOLD	1,00			
LİMKB	0,72	1,00		
LMSCI	0,75	0,78	1,00	
LREALESTATE	0,54	0,40	0,45	1,00

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde altına olan bu talep şoku, altın fiyatlarının yukarı yönlü dalgalanmasına neden olmuştur. Bunun yanında özellikle MSCI getiri endeksi ile altının ons fiyatı arasında küresel finans krizinden önce %75 gibi güçlü bir pozitif bir ilişki mevcutken, küresel finans krizinden sonra bu ilişkinin %52 düzeyine indiği görülmektedir. Ayrıca yine tablo 4'teki veriler incelendiğinde gayrimenkul getiri endeksi ile altının ons fiyatı arasındaki ilişkinin küresel finans krizi sonrasında yön değiştirdiği ve krizden önce yüksek olan ilişki düzeyinin küresel finans krizi ile birlikte hemen hemen sıfıra indiği görülmektedir. Bu sonuca göre, yatırımcıların küresel finans krizinin patlak vermesine neden olan konut piyasalarına kriz sonrasında temkinli yaklaştığı, buna karşılık altın yatırımlarına olan eğilimin giderek arttığı söylenebilir.

Tablo 4a. Seçilmiş Ülkelerin altın Rezervleri

Yıllar/Ülke	Dünya	Almanya	İtalya	Fransa	Çin	İsveç	Türkiye
2001	32781	3457	2452	3025	501	2199	118
2002	32413	3446	2452	3025	600	1917	128
2003	31858	3440	2452	3025	600	1633	135
2004	31342	3433	2452	2985	600	1354	124
2005	30742	3428	2452	2826	600	1290	134
2006	30379	3423	2452	2720	600	1290	121
2007	29874	3417	2452	2603	600	1145	139
2008	29870	3413	2452	2492	600	1040	115
2009	30187	3407	2452	2435	1054	1040	131
2010	30535	3401	2452	2435	1054	1040	134
2011*	30700	3401	2452	2435	1054	1040	200

*: Veriler Haziran 2011 yılına aittir. **Kaynak:** WGC raporları, Suresh (2012), s.84. ve TCMB veri dağıtım sistemi

4. Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmanın ekonometrik yöntemi eş bütünleşme analizine ve Vektör Otoregresif (VAR) modeline dayalı Granger nedensellik testine dayanmaktadır. Engle

ve Granger (1987) tarafından tanımlanan eş bütünleşme kavramı I(1) olan değişken setleri arasında kurulacak regresyonun anlamlı olacağını ifade etmektedir. Buna göre ortak bir stokastik eğilime sahip iki veya daha fazla seri eş bütünleşik serilerdir ve uzun dönemde birlikte hareket ederler. $y_t - \beta x_t$ x_t ve y_t serilerinin birinci dereceden eş bütünleşik olduğu varsayalım. Yani I(1) olsunlar. Bu durumda bazı β katsayıları için $y_t - \beta x_t$ farkı I(0) oluyorsa o zaman x_t ve y_t eş bütünleşik hareket etmektedir (Stock and Watson, 2011: 663-666). Bu çalışmada β katsayıları Johansen eş bütünleşme testi ile elde edilmektedir. Bu doğrultuda altının ons fiyatı ve BİST 100 getiri endeksi arasındaki eş bütünleşme ilişkisi hisse senedi ve gayrimenkul getiri endeksi kontrol değişkenlerinin de ilave edilmesi ile (kontrol değişkenleri için bkz. Hiller, 2006; Baur ve Lucey, 2010) aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$LGOLD_T = \beta_0 + \beta_1 LBİST_T + \beta_2 LMSCI_T + \beta_3 LREALESTATE_T + \varepsilon_T \quad (1)$$

Denklemden, bağımlı değişken aylık altın fiyatlarının logaritmik değeri olup, β_0 sabit terimi, β_1 , β_2 ve β_3 model tarafından tahmin edilecek uzun dönem eş bütünleşme katsayılarını, ε_t ise rassal hata terimini göstermektedir. Bütün değişkenler logaritmik düzeylerde modele eklendiği için β_s 'ler elastikiyetleri göstermektedir. Literatürde bu konu hakkında yapılan çalışmaların bulguları, bu çalışmanın ekler kısmında verilen zaman serisi hareketleri ve yukarıda verilen betimleyici istatistikler doğrultusunda (1) nolu modele ilişkin katsayı beklentilerimiz şu şekildedir:

$$\text{Küresel finans krizi öncesi dönem:} \quad H_0 : \beta_1, \beta_2 \text{ ve } \beta_3 > 0$$

$$\text{Küresel finans krizi sonrası dönem:} \quad H_0 : \beta_1 < 0$$

Granger'ın Temsil Teoremine göre (Granger representation theorem) x_t ve y_t gibi iki olay eş bütünleşik ise o zaman x_t ve y_t arasında tek yönlü ya da iki yönlü bir nedensellik ilişkisi beklenmelidir (Gujarati, 2004: 852). X_t ve Y_t gibi iki değişken arasındaki doğrusal Granger nedensellik ilişkisi, aşağıdaki VAR modeli çerçevesinde VAR (Vector Autoregressive) analiz edilmektedir:

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{2i} X_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} X_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

Burada, p gecikme uzunluğunu, Δ fark işlemcisini, α ve β 'lar tahmin edilecek parametreleri ve ε_t beyaz gürültü (White noise) özelliklerine sahip hata terimini göstermektedir. (1) nolu eşitlikte " X_t değişkeninden Y_t değişkenine doğru

Granger nedensellik ilişkisi yoktur şeklindeki sıfır hipotezi $H_0 : \alpha_{2i} = 0$ şeklinde kurulmaktadır. Alternatif hipotez “ X_t değişkeninden Y_t değişkenine doğru Granger nedensellik ilişkisi vardır şeklinde olup, $H_1 : \alpha_{2i} \neq 0$ şeklinde tanımlanmakta ve Wald (F-testi) testi uygulanarak Granger nedensellik ilişkisi ortaya çıkarılmaktadır. Eğer alternatif hipotez kabul edilirse, yani gecikmeli parametrelerden en az biri sıfırdan farklıysa, X_t değişkeninden Y_t değişkenine doğru doğru Granger nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılır. Bu ilişkinin çift yönlü olması için model (1) ve model (2)’de sırasıyla α_{2i} ve β_{2i} ’nin birlikte sıfıra eşit olduğunu iddia eden H_0 hipotezinin ret edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada sadece altın ve hisse senedi arasındaki nedensellik ilişkisine odaklanacağı için Y_t ve X_t sırasıyla LGOLD ve LBİST değişkenlerini temsil etmektedir:

$$LGOLD_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_{1i} LGOLD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{2i} LBİST_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (4)$$

$$LBİST_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} LGOLD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} LBİST_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (5)$$

5. Bulgular

Model (1) tahmin etmeden önce değişkenlerin durağanlık düzeyleri araştırılmış ve sonuçları Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo.5 ADF ve PP Birim Kök Testleri

	ADF Birim Kök Testi		PP Birim Kök Testi		
	Sevive	Birinci fark	Sevive	Birinci Fark	
	t-istatistiği	t-istatistiği	t-istatistiği	t-istatistiği	
LGOLD	2,120	-4,896*	0,598	-13,256*	I(1) ^a
LBİST	0,412	-4,129*	-1,204	-11,655*	I(1)
LMSCI	0,800	-2,272*	-1,120	-10,388*	I(1)
LREALESTATE	1,213	-5,189*	-1,546	-10,110*	I(1)
% 1 kritik t-değeri	-3,474		-3,474		
% 5 kritik t- değeri	-2,889		-2,889		
% 10 kritik t-değeri	-2,577		-2,577		

* : yüzde 1 hata düzeyinde anlamlıdır, gecikme uzunlukları otomatik olarak AIC kriterine göre seçilmiştir.

^a: I(1) birinci farkta durağan anlamında kullanılmıştır.

Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Philips Perron (PP) birim kök testlerine ait sonuçlara göre, bütün değişkenler düzey değerlerinde birim köke sahiptir, yani durağan değildir. Birinci farkları alındığında tüm serilerin durağanlaştığı Tablo 5’den görülmektedir. Bu bağlamda serilerin tamamı yüzde 1 hata düzeyinde durağan çıkmadıkları için farklarını alıp durağanlaştırma yoluna gidilecektir. Ancak fark alma işlemi serilerde bilgi kaybına yol açacağı için (Breitung, 1994) serilerin eş bütünleşik olup olmadıklarının analiz edilmesi gerekmektedir. Eğer eş bütünleşik oldukları ispatlanırsa fark alma işlemi uygulamadan katsayıları tahmin etmek mümkün

olacaktır. Bu amaçla yapılacak Johansen eş bütünleşme testinde öncelikle kurulan kısıtsız VAR modelinin istikrar koşullarını sağlayan, yani ters köklerin birim çemberin içerisinde yer almasını sağlayan ve otokorelasyon ile değişen varyans gibi sorunlarının olmadığı uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesi gerekir. Kısıtsız VAR modeli için uygun gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Kriteri (SC), Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (HQ), Son Tahmin Hatası-Final Prediction Error (FPE), Olabilirlik Oranı (LR) ve Log olabilirlik (LogL) kriterlerine göre belirlenmiştir. Tablo 5a'da sunulan bu altı kriterden AIC, SC ve FPE'ye göre en uygun gecikme uzunluğu 2 LR'ye göre de uygun gecikme uzunluğu 1'dir. Ancak veri sayımız az olduğu için SC ve AIC kriterleri daha sağlıklı sonuçlar vermektedir (Lütkepohl, 1985). O halde analize 2 gecikme ile devam edilecektir.

Tablo.5b Uygun Gecikme Seçim Kriterleri

Gecikme	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NS	3.842831	8.36079	10.11892	8.155033
1	6.038203*	3.170155	8.150113	10.63933	8.866917
2	6.998292	3.021647*	7.052607*	9.21736*	8.733571
3	6.920378	3.465565	7.959977	10.20649	8.606893
4	6.884359	3.602287	7.871978	10.00617	8.486548
5	6.850141	3.732172	7.788379	9.815858	8.372221
6	6.817634	3.855564	7.70896	9.635065	8.26361*

* Seçim kriterlerine göre en uygun gecikmeyi göstermektedir.

2 gecikme ile tahmin edilen Vektör Otoregresif (VAR) modelin istikrar koşulları Tablo 5b'de gösterilmektedir. Tablodan görüldüğü 2 gecikme için bütün ters köklere ait modüller (uzunluklar) birim çemberin içerisinde yer almaktadır ve LM serisel otokorelasyon testi ve White değişen varyans testine göre 2 gecikme ile tahmin edilen VAR modelinin otokorelasyon ve değişen varyans sorunu yoktur.

Tablo.5b VAR(2) Modeli İstikrar Koşulları

Modülüs (Z)*	LM test		White test	
	Gecikme	LM istatistiği	p-value	İstatistik
0.970173	1	32.61401	0.1083	158.9944
0.875510	2	22.89841	0.1165	
0.801439	3	17.95645	0.3265	
0.458333	4	14.59100	0.5548	
0.458333	5	27.25405	0.0387	
0.339411	6	15.51040	0.4876	
0.339411	7	14.37558	0.5708	
0.031977	8	19.77007	0.2308	

*: |Z| ters kökün birim çember içindeki uzunluğunu göstermektedir.

Gecikme uzunluğu 2 alınarak yapılan Johansen eş bütünleşme testi sonuçları tablo 6'da gösterilmiştir. Tahmin edilen eş bütünleşme modeli trend ve sabitli model olup kısıtsız VAR modeli için sabitsizdir.

Tablo.6 Johansen Eş bütünleşme Testi (Özdeğer İstatistiğine Göre)

Es bütünleşik	Özdeğer	İz İstatistiği	% 5 kritik değer	
r=0*	0.231391	57.39372	47.85613	0.0049
r≤1	0.078901	29.49686	19.79707	0.0576
r≤2	0.048415	7.661796	15.49471	0.5022
r≤3	0.003574	0.515560	3.841466	0.4727

Not: İz (Trace) istatistiğine göre 0,05 kritik değerinde 2 veya 3 eş bütünleşik vektör vardır. * % 5 hata düzeyinde sıfır hipotezinin kabul edilmediğini göstermektedir. ** MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-değerlerini göstermektedir.

Tablo 6'nın sonuçlarına göre, değişkenler arasındaki katsayı vektörlerinden en az bir tanesi eş bütünleşik hareket etmeyi sağlamaktadır. Bu doğrultuda sadece BİST 100 endeksi ve altının ons fiyatı arasındaki Johansen eş bütünleşme ilişkisi incelendiğinde elde edilen sonuçlar da Tablo 7'de sunulmuştur. Tabloda verilen Johansen Testi sonuçlarına göre % 5 hata düzeyinde altının ons fiyatı ile BİST 100 getiri endeksi arasında uzun dönemde eş bütünleşik bir ilişkinin söz konusu olduğu görülmektedir.

Tablo.7 Johansen Eş bütünleşme Test Sonuçları (Trace İstatistiğine göre)

Es bütünleşik vektör sayısı	Özdeğer	İz istatistiği	% 5 kritik değer	Olasılık (P)
r=0*	0.0603	15.4352	09.4947	0.0266
r≤1	0.0042	3.6016	0.8414	0.0379

* % 5 hata düzeyinde sıfır hipotezinin kabul edilmediğini göstermektedir

Son olarak altın ve BİST 100 arasında iki değişkenin küresel finans krizi öncesi ve sonrasında beraber hareket etme olgusunda bir değişiklik olup olmadığını anlamak için Johansen Testinin iki alt dönem için tekrar yapılması gerekmektedir. Analiz her iki dönem için uyguladığında elde edilen sonuçlar Tablo 8' de verilmektedir. Sonuçlara göre hem küresel finans krizi öncesinde hem de küresel finans krizi sonrasında BİST 100 endeksi ve altının ons fiyatı arasında eş bütünleşik bir hareket söz konusudur. Bu bulgular, altını portföylerine katmak isteyen yatırımcılar için yol gösterici özellik taşımaktadır.

Tablo.8 Altın ve BİST Endeksi Arasındaki Eş bütünleşme İlişkisi

2000:1- 2007: 12 Dönemi			
Eş bütünleşik vektör sayısı	Özdeğer	İz istatistiği	% 5 kritik değeri
r=0	0.154070	15.49293	15.42471
r≤1	0.302381	3.916964	3.841466
2008:1- 2012: 03 Dönemi			
Eş bütünleşik vektör sayısı	Özdeğer	İz istatistiği	% 5 kritik değeri
r=0	0.116266	15.921675	15.49471
r≤1	0.002139	4.134917	3.841466

Eş bütünleşme analizlerine göre değişkenler arasında bütünleşik bir ilişki vardır. Bu ilişkiye ait uzun dönem katsayıları "normalize edilmiş katsayılar" olarak

tahmin edilmektedir. Bu katsayılar tablo 9’da verilmiştir. Kurulan modelin bağımsız değişkenleri arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunu yoktur. Varyans şişirme çarpanı (VİF) değeri ($VIF=1/(1-r_{ij}^2)$) 10’dan küçük çıkmıştır. Uzun dönem katsayılarına bakıldığında; krizden önce hisse senedi fiyatında % 1 artış olduğunda altının ons fiyatının da % 0,82 kadar artacağı tahmin edilmektedir. Ancak krizden sonra hisse senedi % 1 arttığında altının ons -% 1, 01 oranında azalmaktadır. Bu sonuçlara göre altın ile hisse senedi getirisi arasında uzun dönemde (2000-2012) var olan pozitif ilişki küresel finans krizinden sonra negatif olmuştur.

Tablo.9 Tahmin Edilen Eş bütünleşme Katsayıları (2000-2012): Genel Dönem

LGOLD	LBİST	LMSCI	LREALESTATE
1.000000	-1.001783 (1.17698)	- 7.087743** (2.38064)	-4.180750* (0.63614)

Uzun Dönem Eş bütünleşme Katsayıları (2000:1- 2007: 12): Kriz Öncesi

LGOLD	LBİST	LMSCI	LREALESTATE
1.000000	-0.824678 (0.74145)	-4.207501** (1.97440)	-1.595106* (0.28314)

Uzun Dönem Eş bütünleşme Katsayıları (2008:1- 2012: 09) : Kriz Sonrası

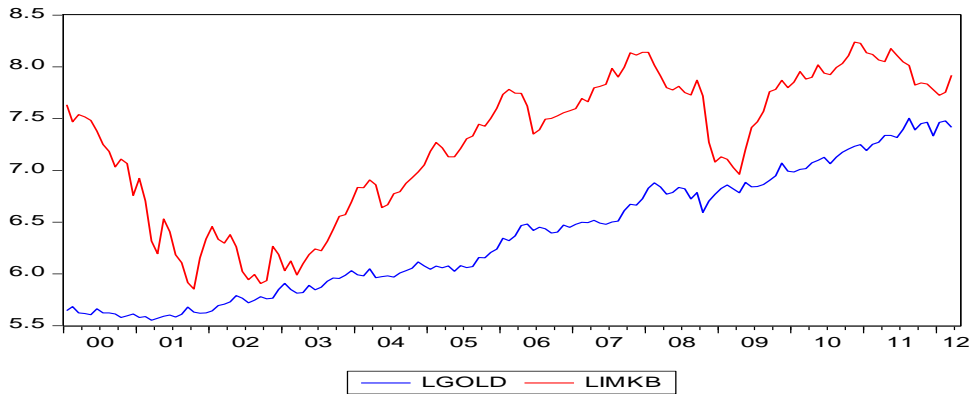
LGOLD	LBİST	LMSCI	LREALESTATE
1.000000	1.017436** (0.46343)	3.755305* (1.26649)	1.406471* (0.23041)

Not: Standart hatalar () parantezi içinde verilmiştir. ** ve * sırasıyla % 5 ve % 1 hata düzeyinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Bu iki şekilde açıklanabilir: Birincisi küresel finans krizi ile birlikte altın güvenli liman olarak tercih edilmiş ve hisse senetlerini satan yatırımcı altına hücum etmiştir. İkincisi de Dünyadaki merkez bankalarının çoğu krizden sonra altın ve Euro rezervlerinin yanına ciddi oranlarda altın rezervleri eklemiştir. Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülke merkez bankaları başta olmak üzere gelişmekte olan birçok ülkenin merkez bankası krizden sonra altın talebini artırmıştır. Bu yüzden de altının ons artarken hisse senedi getiri endeksi düşme eğilimine girmiştir. Krizden önce 2008 yılında Çin Merkez Bankası’nın altın rezervi 600 ton iken, krizden sonra rezervleri yaklaşık 500 ton artarak toplamda 1054 tona çıkmıştır. Sadece Çin ve Hindistan’ın toplam altın rezervleri 2008 yılında 958’den 2010 yılında yaklaşık 1612 tona ulaşmıştır (Suresh, 2012: 84-86). Aynı süreçte diğer ülkelerin altın rezervlerinde de benzer artışlar görülmüştür (bkz. Tablo 4a). Türkiye’de merkez bankasının altın rezervleri krizden önce 2007 yılında 139 ton iken, krizden sonra 2011 yılında 200 tona çıkmıştır. 2013 yılı içinde bu rezervler 475 ton gibi tarihi bir miktara ulaşmıştır. Bu talep artışı arz ile yeterince desteklenmediği için altının ons fiyatı 2011 yılında 1900 Dolar düzeyine çıkmıştır. Hâlbuki küresel finans krizinden önce altının ons fiyatının 1000 Dolar civarında dalgalandığı görülmektedir. O halde hem tüketicilerin hem de merkez bankalarının farklı gerekçelerle güvenli liman gördükleri altın olan taleplerini küresel finans krizinden sonra artırdıkları görülmektedir.

BİST 100 ve altın arasındaki ilişkinin benzeri dünya hisse senedi getiri endeksi (MSCI) ve altın arasında yaşanmıştır. Küresel finans krizi öncesinde pozitif ve anlamlı olan bu ilişki, krizden sonra negatif olmaya başlamıştır. Gayrimenkul getiri

endeksinde de aynı durum görülmektedir. Genel dönemde ve küresel finans krizi öncesinde altının fiyat endeksi ile pozitif yönde hareket eden gayrimenkul yatırım ortaklığı getiri endeksi, küresel finans krizinden sonra negatif yönde hareket etmeye başlamıştır. Yatırımcılar krizden sonra altınla birlikte GYO'ları da güvenli liman olarak görmeye başlamıştır. Örneğin 2011 yılının sonunda, BİST'de işlem gören 22 GYO'nun toplam piyasa değeri 13,5 milyar TL'ye ulaşmıştır. Bu rakam 2009 yılında 10 milyar Doların altındaydı. Tüm dünya ile birlikte Türkiye'de de GYO'lara olan ilgi krizden sonra artmıştır. Bu verilerin ışığında yatırımcıların krizden sonra altın ve GYO'ları portföylerine daha çok kattıkları açıkça görülmektedir. Bu bulgularımızı Şekil 1'de verilen altın ve BİST 100 verileri desteklemektedir. Şekle göre, küresel sonra GOLD ve BİST 100 değişkenleri 2011 yılının başına kadar birlikte hareket etmişlerdir. Bu dönem krizin en yoğun yaşandığı ve belirsizliğin tüm piyasalara hâkim olduğu dönemdir. Bu dönemde yatırımcıların ellerindeki menkul varlıkları muhafaza etmeye çalıştıkları, yeni bir talep oluşturmamaya ve buna bağlı olarak da kendileri açısından en risksiz yatırımlarda kalmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bu yüzden 2011 yılından sonra altın ve hisse senedi piyasasında bir ayrışma yaşanmıştır.

Şekil 1: BİST ve TÜFE Endeksleri

Granger gösterim teoremine (Granger representation theorem) göre x_t ve y_t gibi iki olay eş bütünleşik ve her biri birinci farkında durağansa, yani $I(1)$ ise, o zaman ya x_t y_t 'nin Granger nedenidir ya da y_t x_t 'nin Granger nedenidir (Gujarati, 2004: 852). Tablo 10'da sunulan Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, analiz edilen genel dönemde LGOLD'un LBİST'in Granger nedeni olmadığı hipotezi % 10 anlamlılık düzeyinde ret edilmektedir. Ancak LBİST'nin LGOLD'un Granger nedeni olmadığı hipotezi ret edilememektedir. Yani altının ons fiyatı hisse senedi getiri endeksinde öngörmede başarılı iken, hisse senedi getiri endeksi altının ons fiyatını öngörmede başarılı değildir. Nedensellik tek yönlü olup LGOLD'dan LBİST'e doğrudur. Ancak sadece kriz öncesi döneme ait verilerle nedensellik çözümlemesi yapıldığında altınla hisse senedi arasında herhangi bir neden-sonuç ilişkisi görünmemektedir. Kriz sonrasında ise LBİST değişkeni LGOLD'un Granger nedenidir

ve bu nedensellik tek yönlüdür. Yani krizden sonra sadece hisse senedi getiri endeksi altının bir nedeni olarak görünmektedir.

6. Tartışma

Bu çalışmada elde edilen bulgulara göre Türkiye’de altın ve hisse senedi endeksi arasında hem 2008 küresel krizinden önce hem de sonra uzun dönemde eş bütünlük bir hareket vardır, yani iki değişken arasında ortak stokastik bir trend vardır. Krizden önce beraber pozitif yönde hareket eden bu iki değişken krizden sonra negatif yönde ayrılmaktadır. Bir diğer deyişle krizden önce portföy sepetine altın dahil eden yatırımcı hisse senedi fiyatı artığında altının da fiyatının artacağını bilmektedir. Dolayısıyla altını sepete dahil etmesinin kendisi açısından güvenli bir liman olma özelliği yoktur. Bu bulgu Coudert ve Raymond (2010)’in Amerika için bulduğu sonuçla çelişmektedir ancak Türkiye için Atan vd. (2005), Albeni ve Demir (2005), Özer vd. (2011), Zengin (2009) ve Amerika için Chua vd. (1990)’in yaptığı çalışmaların sonuçları ile paralellik arz etmektedir.

Oysa krizden sonra Türkiye’de altın ve hisse senedi arasında negatif bir eş bütünlük ilişkisi vardır. Biri artarken diğeri azalmaktadır. Yatırımcı sepetine altın ilave ettiği zaman hisse senedi fiyatları düşse bile altın fiyatları artacağı için altının portföy çeşitlendirmesine faydası olacaktır. Bu bulgumuz Mulyadi ve Anwar (2012) ve İbrahim ve Baharom (2011) gibi gelişmekte olan ekonomiler üzerine yapılan çalışmalarla paralellik göstermektedir. Sonuç olarak diyebiliriz ki krizden önce yatırımcılar için altın bir portföy çeşitlendirmesi imkânı tanımamaktadır, yani güvenli liman değildir ama krizden sonra altın yatırımcı için portföy çeşitlendirmesi fırsatı sunmaktadır, yani güvenli limandır.

7.Sonuç

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de altın fiyatı ile BİST 100 endeksi arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkileri genel dönem ve 2008 küresel finans krizi öncesi ve sonrası olmak üzere üç farklı dönemde Johansen Eş bütünlük analizi ve Granger nedensellik testi tekniklerini kullanarak 2001:1- 2012:09 arası dönemde aylık verilerle analiz etmektir.

Çalışmanın ampirik bulgularına göre, altın küresel finans krizi öncesinde ve genel dönemde hem gayrimenkul getirisi endeksinin hem de BİST’in Granger nedeni iken küresel finans krizinden sonra nedensellik ilişkisi kopmuştur. Ancak altın bu üç dönem boyunca da dünya hisse senedi getiri endeksinin Granger nedeni olmaya devam etmiştir. Ayrıca genel dönemde ve küresel finans krizi öncesi dönemde altın fiyatlarından BİST 100 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olmasına rağmen küresel finans krizinden sonra bu nedensellik ilişkisi ortadan kalkmaktadır.

Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç da altın fiyatları ile diğer varlık grupları ve yurtiçi hisse senedi endeksi (BİST 100) arasında yüksek korelasyon ilişkisinin tüm dönemler boyunca var olmaya devam etmesidir. Johansen eş bütünlük testi sonuçlarına göre ise altın fiyatları ile BİST 100 endeksi arasında hem küresel finans

krizi öncesinde hem de küresel finans krizi sonrasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki vardır. Fakat küresel finans krizi öncesinde ve küresel finans krizi sonrasında ilişki sırasıyla pozitif ve negatiftir.

Tablo 10: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Genel Dönem: 2000-2012			
Bağımlı Değişken: LBİST			
Dışsal Değişkenler	Chi-sq	df	Prob.
LGOLD	5.116016	2	0.0775
LMSCI	50.15453	2	0.0000
LREALESTATE	4.089016	2	0.1294
Bağımlı Değişken: LGOLD			
LBİST	0.889438	2	0.6410
LMSCI	2.066083	2	0.3559
LREALESTATE	0.708664	2	0.7016
Kriz Öncesi Dönem: 2000-2007			
Bağımlı Değişken: LBİST			
LGOLD	2.671106	2	0.2630
LMSCI	24.88353	2	0.0000
LREALESTATE	1.065747	2	0.5869
Bağımlı Değişken: LGOLD			
LBİST	3.064639	2	0.2160
LMSCI	0.017122	2	0.9915
LREALESTATE	1.508044	2	0.4705
Kriz Sonrası Dönem 2008-2012			
Bağımlı Değişken: LBİST			
LGOLD	0.368099	2	0.8319
LMSCI	40.28814	2	0.0000
LREALESTATE	5.820940	2	0.0545
Bağımlı Değişken: LGOLD			
LBİST	5.435717	2	0.0660
LMSCI	2.664302	2	0.2639
LREALESTATE	2.484043	2	0.2888

- ***, ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 hata düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir. -df: serbestlik derecesi - Tüm testlerde temel hipotez, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenin Granger nedeni olmadığı yönündedir.

KAYNAKÇA

- Akar, C. (2011), "Dynamic Relationships between the Stock Exchange, Gold, and Foreign Exchange Returns in Turkey", *Middle Eastern Finance and Economics*, (12): 109-115.
- Al Kulaib, Y. ve Almudhaf, F. (2012), "Does Gold Shine in the Portfolio of a Kuwaiti Investor?", *International Journal of Economics and Finance*, 4(1):160-166.
- Albeni, M. ve Demir Y., "Makroekonomik Göstergelerin Mali Sektör Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi (İMKB Uygulamalı)" *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Bahar 2005, Sayı:14.
- Atan M., Dervis B.ve Murat K., (2005), "Arbitraj Fiyatlama Yaklaşımının İMKB'de Test Edilmesi", *9. Ulusal Finans Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
- İşletme Bölümü, Kapadokya / Nevşehir, Türkiye, 29 –30 Eylül
- Baur, D. G ve Lucey, B. M. (2010), "Is Gold a Hedge or a Safe Haven? An Analysis of Stocks, Bonds and Gold", *The Financial Review* (45): 217-229.
- Beckers, S. Ve Soenen, L. (1984), "Gold: More Attractive to Non-U.S. Than to U.S. Investors?", *Journal of Business Finance and Accounting*, 11(1): 107-112.

- Breitung, J., & Meyer, W. (1994). Testing for unit roots in panel data: are wages on different bargaining levels cointegrated?. *Applied economics*, 26(4): 353-361.
- Chng, M. T., & Foster, G. The implied convenience yield of precious metals: safe haven versus industrial usage. *Review of futures markets*, 20(4), 349-394.
- Chua, J. H., Sick, G. and Woodward, R.S. (1990), "Diversifying With Gold Stocks" *Financial Analysts Journal*, July-August: 76-79.
- Conover, C. M., Jensen, G. R., Johnson, R. R., & Mercer, J. M. (2009). Can precious metals make your portfolio shine?. *Journal of Investing*, 18(1), 75-86.
- Coudert, V. ve Raymond, H. (2010), "Gold and financial assets: are there any safe havens in bear markets?"; *CEPII, WP No 2010-13:1-43*.
- Demidova-Menzel, N. ve Heidorn, T. (2007). Gold in the investment portfolio (No. 87). *Working paper series//Frankfurt School of Finance and Management*.
- Engle, R. F., and Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*: 251-276.
- Gujarati, D. (2004). *Basic Econometrics*, Fourth Edition, The McGraw Hill Company.
- Hillier, D. and Paul, D. and Faff, R. (2006), "Do Precious Metals Shine? An Investment Perspective", *Financial Analysis Journal*, 62(2): 98-106.
- Ibrahim, M. H., & Baharom, A. H. (2011). The role of gold in financial investment: a Malaysian perspective. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*.
- İbicioğlu, M. (2012). "Yatırım Araçlarının Getirileri Arasındaki İlişkilerin Çok Boyutlu Ölçekleme Yöntemi ile Analizi." *AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*
- Jaffe, J.F. (1989), "Gold and Gold Stocks as Investments for Institutional Portfolios" *Financial Analysts Journal*, March-April: 53-59.
- Johnson, R. ve Soenen, L.A. (1997), "Gold as an Investment Assets: Perspectives From Different Countries", *Journal of Investing*, (6): 94-99.
- Lampinen, A. (2007), "Gold investments and short-and long-run price determinants of the price of Gold", <https://www.doria.fi/>, (Erişim Tarihi): 12.05.2012.
- Lawrence, C. (2003). Why is gold different from other assets? An empirical investigation. *London, UK: The World Gold Council*.
- Lucey, B., Tully, E. ve Poti, V. (2004), "International Portfolio Formation, Skewness and the Role of Gold", *IIIS Discussion Paper No: 30*.
- Lütkepohl, H. (2005), *New introduction to multiple time series analysis*, Springer, Berlin.
- Mulyadi, M. S. ve Anwar, Y. (2012), "Gold Versus Stock Investment: An Econometric Analysis", *International Journal of Development and Sustainability*, 1(1): 1-7.
- O'Byrne, M. (2007), "Why Diversifying into Gold May be Prudent", *Accountancy Ireland*, 39(5): 76-78.
- Özer, A., Kaya, A. ve Özer, N. (2011). "Hisse Senedi Fiyatları ile Makroekonomik Değişkenlerin Etkileşimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1): 163-182
- Suresh, A. (2012). "An Analytical Perspective of Global Melt Down Vis-A-Vis Perceptible Escalation in Gold Price with Special Reference to India", *Journal of Finance, Accounting and Management*, 3(2):79-95
- Stock, J.H and Watson, M.W.(2011). *Ekonometriye Giriş*, (çev:Bedriye Saraçoğlu), Efil Yayınevi, Ankara
- Yamak, R. ve Köseoğlu, M. (2011), *Uygulamalı İstatistik ve Ekonometri*, 6. Baskı, Derya Kitabevi, Trabzon
- Zengin, N., (2009), *Seçilmiş Makroekonomik Göstergeler ile İmkb-100 Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi*, Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Sermaye Piyasası ve Borsa Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN İNOVATİF ŞİRKETLERDE ÇEVREYE DUYARLI UYGULAMALARIN BELİRLENMESİ: KURIMSAL WEB SİTELERİ TEMELLİ BİR ARAŞTIRMA

Güney ÇETİN GÜRKAN¹

ÖZET

İşletmelerin üzerinde çevreye duyarlı olmaları konusunda artan bir baskı vardır. Bu baskı neticesinde işletmeler, çevreye duyarlı uygulamalar yapma, bu uygulamalarını uluslararası geçerliliği olan sertifikalarla belgeleme gibi eğilimler göstermektedir. Bu çalışma, Türkiye'de inovasyon yapan işletmelerin çevreye duyarlı bir yönetim anlayışı benimseyip benimsemedikleri, çevre konusundaki yasal düzenlemelere uyum düzeyleri ve ayrıca çevre koruma yönünde hangi tür faaliyetleri uyguladıklarını ortaya koymak amacıyla yürütülmüştür. Araştırmadan elde edilen bulgular, inovasyon yapan işletmelerin çevre duyarlılığı konusunda yeterli düzeyde politika belirlemediklerini, çevresel uygulamalardan enerji tasarrufu, karbon emisyonu azaltma, geri kazanım, atık yönetimi ve su tasarrufu gibi maliyet azaltma odaklı faaliyetlere önem verdiklerini ve çevre yönetim sertifikası alma konusunda yeterli çabayı göstermediklerini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Çevreye Duyarlı Uygulamalar, İnovatif İşletmeler, Nitel Araştırma

ABSTRACT

There is an increasing pressure on firms about being environmentally sensitive. Firms tend to do some initiatives environmentally sensitive and obtain environment management system certificate valid internationally. The aim of this study is to reveal if the innovative firms in Turkey adopt in principle to environmentally sensitive management style, what their level of integration to the regulations is, and which initiatives they use for protecting the environment. The results of this research indicated that innovative firms don't make environment policies adequately and they only give importance cost efficient environmental initiatives such as energy saving, carbon emission decreasing, re-usable materials, waste management and water saving. And firms in this research don't make sufficient effort to obtain environment management certificates.

KeyWords: Environmentally Sensitive Initiatives, Innovative Enterprises, Qualitative Research

Giriş

Çevre kirliliği hızlı kentleşme, sanayileşme ve nüfus artışı ile beraber 1970'li yıllardan itibaren dünya ölçeğinde önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu sorunun temelinde üretici ve tüketicilerin çevreye verdikleri zararı göz önünde bulundurmadan

---

¹ Yrd.Doç.Dr., Trakya Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu,
cguney@trakya.edu.tr

üretim ve tüketim faaliyetlerinde bulunmaları yatmaktadır. Bu noktada devletin çevre kirliliği ile mücadele amacıyla çeşitli çevre politikaları ile müdahale etmesi gerekir. Çevre politikaları ise temelde ekonomik araçlar, regülasyon veya ikisinin bir bileşimi olarak tesis edilmektedir. Ekonomik araçlar başlıca vergiler, harçlar, sübvansiyon olarak ele alınırken; kirlilik sınırlamaları, kotalar, standartlar veya teknoloji gereksinimleri regülasyon kapsamında değerlendirilir (Wallart, 1999, s.1,20). Ancak, çevre kirliliği ile mücadele sadece devletin görev ve sorumluluğu ile sınırlandırılmaz. Doğal olarak uygulanan çevre politikaların temelinde kişi ve firmaların davranışları etkilenmesi hedeflenmektedir. Bu çerçevede firmaların çevresel koruma ile ilgili uyumu önem kazanmaktadır.

Çevre konusundaki duyarlılığının bütün dünyada artması ve çevre sorunlarının öncelikli konumu nedeniyle, işletmeler yalnızca yoğun rekabet ortamına değil aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili konulara da yoğunlaşmak zorunda kalmaktadır. Artık işletmeler, çevresel alanda yaptıkları uygulamaları ve rekabet gücü kaynaklarını uyumlu bir biçimde yönetmek durumundadır (Porter ve van der Linde, 1995, s.133). Çevrenin korunması ile ilginin artmasıyla birlikte, baskılar yalnızca çevreci gruplardan değil, müşteriler, yerel yönetimler, devlet otoriteleri, finansal kurumlar ve çalışanlardan da gelmektedir (Gadenne vd., 2009, s.45) Bu baskılar, işletmeleri üretim ve yönetim süreçlerinde önemli değişiklikler yapmaya zorlamaktadır. Atıkların, emisyonların hiçbir filtrelemeye tabi tutulmadan çevreye bırakılması, hiçbir çıktının veya atığın geri kazanımının sağlanmaması, doğal kaynakların verimli kullanılmaması şeklindeki bir anlayıştan, çevre dostu teknolojiler kullanma, atıkların geri dönüşümü gibi çevre koruma faaliyetlerine geçiş önemli bir değişimi göstermektedir (Nemli, 2000, s.1). Ayrıca kurumsal çevre vatandaşlığı/davranışları (Sarkar, 2008; Özen ve Küskü, 2009; Küskü, 2007), kurumsal çevre yönetimi (Vastag vd., 1996; Schaltegger, 2000), kurumsal çevre sorumluluğu (Des Jardins, 1998; Wahba, 2008), kurumsal çevre performansı (Russo ve Fouts, 1997) gibi kavramların hem yazında hem de endüstriyel yayınlarda yerleşmiş olması da çevresel duyarlılıktaki gelişmede önemli göstergelerdendir.

Günümüz iş dünyasında rekabeti yönlendiren önemli bileşenlerden birisi inovasyondur. Türkiye’de özel sektör şirketleri son yıllarda rekabet avantajı elde etme hedefi ile inovasyona daha fazla önem vermeye başlamıştır. Bu trendin sonucu olarak da her yıl yayınlanan Küresel İnovasyon Endeksi (GII) sıralamasında 142 ülke arasında 2013 yılında 68. sırada olan Türkiye, 2014 yılı endeksinde 54. sıraya yükselmiştir. Ayrıca Ar-Ge harcamalarındaki artış bu ilerlemenin devam etmesi yönünde bir eğilimin olduğunu göstermektedir (GII-2013, s.5 ve 10; GII-2014, s.14). İşletmelerin de inovasyon konusundaki başarılarının beraberinde çevresel duyarlılıklarının da ortaya konması pazardaki imajları açısından önem arz ettiği görülmektedir. İşletmelerin faaliyetlerinde çevresel duyarlılıklarının yüksek olmasının kaynak kullanımını azaltma (su, enerji, hammadde), atıkların değerlendirilmesi, müşteri ve kamu yöneticileri ile iyi ilişkiler, yükselen imaj, maliyet azalması, ekonomik/finansal performans, operasyonel performans gösterdikleri çeşitli araştırmaların (Martin Pena vd., 2014, s.8; Russo ve Fouts, 1997, s.534; Pageli ve Gobeli, 2009, s.290 Litt vd., 2014, s.97; Uhlener vd., 2012) sonuçlarında gözlenmiştir. Bu bağlamda, bu çalışmada, Türkiye’deki inovasyon yapan

işletmelerin çevresel duyarlılıkları, kendi sürdürülebilirlik raporları ve kamuya açık internet sitelerinden elde edilen bilgiler ışığında incelenmiştir. Çalışmanın amacı, inovasyon yapan şirketlerin çevreye duyarlı bir yönetim anlayışı benimseyip benimsemediklerini ortaya koymaktır.

Çevreye Duyarlı Uygulamalar

Çevreye duyarlı yönetim uygulamaları, bir şirket tarafından yürütülen operasyonların çevresel olumsuz etkilerini azaltmak için uygulanan faaliyetler olarak ele alınmaktadır (Uhlener vd., 2012, s.411). Daha kapsamlı bir tanımla “*ekolojik çevreyi karar alma süreçlerinde önemli bir unsur olarak dikkate alan, faaliyetlerinde çevreye verilen zararı minimuma indirmeyi veya tamamen ortadan kaldırmayı amaç edinen, bu çerçevede, ürünlerinin tasarımı ve paketlenmesini, üretim süreçlerini değiştiren, ekolojik çevrenin korunması felsefesini işletme kültürüne yerleştirmek için çabalayan, sosyal sorumluluk kapsamında topluma karşı görevlerini yerine getiren işletmelerin benimsediği bir anlayıştır*” (Nemli, 2000).

Yöneticilerin çevresel konulardaki kararlarını etkileyen kurumsal çevrenin; düzenleyici, bilişsel ve kuralcı çevre şeklinde üç boyutta ele alınması mümkündür (Roxas ve Coetzer, 2012, s.464). Çevresel duyarlılığın ortaya çıkmasında devlet, düzenleyici rolü ile önemli bir rol üstlenmekte ve şirketlerin çevresel duyarlılığının artırılmasında daha etkin ve verimli politikalar belirleyebilmeleri için destek programları oluşturmaktadır (Thurner ve Proskuryakova, 2013; Mondejar-Jimenez vd., 2013, s.499). Bilişsel ve kuralcı çevrenin her ikisinin kaynağı da sosyal yapı ve yerel bazdaki paydaşlardır (Roxas ve Coetzer, 2012, s.465). Bir işletmenin çevre politikası oluşturmasını etkileyen baskılar, bireysel (müşteriler, çalışanlar, hissedarlar gibi), kurumsal (kurumsal müşteriler, sivil toplum örgütleri, medya, tedarikçiler gibi) ve devlet (uluslararası anlaşmalar, ulusal yasalar, yerel yönetimler gibi) kaynaklı olabilmektedir (Sözüer, 2011, s.51). Bu baskılar karşısında işletmeler, sadece devletin ya da standart endüstri uygulamalarının gerektirdiği uygulamaları yerine getirebilir veya çevrenin korunması için gönüllü aktiviteler yürütebilir (Özen ve Küskü, 2009, s.297). Özellikle tüketici, yatırımcı ve diğer şirketlerden gelen baskılar, kapsamlı çevre yönetim sistemlerine uyum sağlama eğilimini arttırmaktadır (Anton, 2004, s.652).

Çevrenin korunması amaçlı olarak hayata geçirilen faaliyetler, çevre politikaları ve hedeflerinin belirlenmesi, atık yönetimi ve geri dönüşüm programlarının geliştirilmesi ve çevresel etkilerin denetlenmesi, kirliliğin önlenmesi, atıkların azaltılması, ISO 14001, EMAS (Eco-Management and Audit Scheme) gibi çevre yönetim sistemi belgesinin alınması, ambalajların çevreye zarar vermeyecek şekilde tasarlanması veya geri dönüştürülmesi (Brammer vd., 2012, s.432; Wiengarten ve Pagell, 2012, s.411; Ziegler ve Nogareda, 2009, s.885, Hanson vd., 2004, s.33) şeklinde kendini göstermektedir. Fakat bu faaliyetlerin yalnızca işletmelerin üst düzey yöneticileri tarafından desteklenmesi etkin sonuçlar için yeterli gelmeyebilir. İşletmelerde bilgi sistemlerinin, çalışanların, operasyonların ve tüm imkanların çevre yönetim sistemi kapsamında çevreye duyarlı faaliyetlere entegre edilmesi gerekmektedir (Stuart, 2000, s.25).

İşletmelerde kurumsal bir çevre yönetim sisteminin yapılandırılmasının farklı açılardan fayda sağlayabileceği ileri sürülmektedir. Zorpas (2010, s.1551) bu faydaları finansal, pazara dair, yasal ve toplum/çalışan ilişkileri olmak üzere dört başlık altında toplamıştır. Çevre yönetim sistemini yapılandıran işletmelerde, daha az atık, daha fazla verimlilik ve tasarrufu beraberinde getirdiğinden finansal fayda, çevreye duyarlı işletmelerin ürünlerini satın alma eğilimi arttırdığından pazara ilişkin fayda, çevreye daha az zarar vermekten kaynaklı yasalara aykırı hareket etme olasılığının azalmasıyla yasal fayda ve çevre korumayı önemseyen çalışanları ve duyarlı toplumsal gruplarla iyi ilişkiler kurulması ile de toplum/çalışan ilişkilerine dair fayda sağlanması söz konusudur.

Çevreye duyarlı uygulamaların örgütler için, kaynak kullanımını azaltma (su, enerji, hammadde), atıkların değerlendirilmesi, müşteri ve kamu yöneticileri ile iyi ilişkiler, yükselen olumlu imaj, maliyetlerin azalması (Martin Pena vd., 2014, s.8) şeklinde faydaları olduğu görülmektedir. Simpson vd. (2004, s.168) küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde yürüttükleri bir araştırmada, çevre yönetim uygulamalarının, azalan atıklar, azalan maliyet, artan müşteri memnuniyeti, artan çalışan bağlılığı ve artan rekabet avantajı anlamında faydaları olduğunu ortaya koymuşlardır. Aynı kapsamda bir diğer araştırmada da Gadenne vd. (2009, s.56) tarafından çevresel etkilerin azaltılması ile maliyetlerde de azalma görüldüğü ve çevresel performans arttıkça üretimde verimliliğin arttığı sonucu elde edilmiştir.

Ekonomik performans ile çevresel performans ilişkisini araştıran Russo ve Fouts (1997, s.534) kuvvetli pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Hatta büyüme hızı yüksek olan sektörlerde bu ilişkinin daha da kuvvetlendiği görülmüştür. Pageli ve Gobeli (2009, s.290) ise çevresel anlamda fayda sağlayan değişimlerin operasyonel performans üzerinde uzun vadede ve kısa vadede herhangi bir zararı olmamasının yanında operasyonel performansı iyileştiren etkisini ortaya koymuştur. Montabon vd. (2007, s.1009)'nin araştırma sonuçları ise şirket performansını belirleyen birçok gösterge ile çevresel yönetim uygulamaları arasında pozitif ilişki olduğunu göstermektedir. Ayrıca Litt vd. (2014, s.97) çalışmalarında çevresel duyarlılık gösteren işletmelerin daha iyi finansal performans sergilediklerini ortaya koymuştur. Çevreye duyarlı yönetim uygulamalarından özellikle enerji ve doğal kaynakların korunması ile algılanan finansal fayda arasında pozitif ilişki olduğu görülmektedir (Uhlener vd., 2012, s.423).

İşletmelerin çevre ile ilgili faaliyetlerini ve çabalarını daha sistematik hale getirmesi çevre yönetim sistemlerini oluşturmaları ve bu sistemlerini belgelendirmeleri yoluyla gerçekleşir (Nemli, 2000). Uluslararası alanda en önemli çevre yönetim sistemleri ISO 14001 ve Avrupa Birliği'ne ait EMAS'tır (Martin Pena vd., 2014, s.1; Morrow ve Rondinelli, 2002, s.159). Daddi vd. (2011, s.860) çevre yönetim sistemlerinden EMAS'a dahil olmanın, çevrenin korunmasına dönük uygulamalara ait performansları üzerinde pozitif etkisi olduğunu ortaya koymuştur. EMAS belgesine sahip Alman enerji şirketleri üzerindeki çalışmalarında Morrow ve Rondinelli (2002, s.167), EMAS'a dahil olmanın, işletmelere iyi bir örgütlenme ve dokümantasyon, yasal uyumda artış, yükselen pozitif imaj, artan çalışan motivasyonu, kaynak kullanımında azalma ve maliyet azaltma gibi faydaları olduğunu ortaya koymuşlardır. Dünyada en yaygın çevre yönetim sistemi ise, ISO tarafından düzenlenen ISO 14001 standardıdır

(Melnyk vd., 2003, s.329; Vastag ve Melnyk, 2002, s.4743). Çevre yönetim sistemlerini ISO 14001 ile sertifikalandırmak, işletmelere çevresel sorun ve yükümlülüklerin azaltılması, üretim ve dağıtım süreçlerindeki atıkları bertaraf ederek operasyonel etkinliğin artırılması, çalışanlar arasında çevresel farkındalık yaratılması ve kurumsal sosyal sorumluluk anlamında güçlü bir imaja sahip olunması gibi faydalar sağlamaktadır (Rondinelli ve Vastag, 2000, s.501). Jacobs vd. (2010, s.440) ISO 14001 sertifikası sahibi olduğunu duyuran şirketlerin, pozitif yönlü bir pazar reaksiyonu aldıklarını ortaya koymuştur. Özellikle çevreye duyarlı ürün inovasyonları yapan şirketlerde yapılan araştırmalar sonucunda, inovasyonların çevre yönetim sistemleri üzerinde pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir (Ziegler ve Nogareda, 2009, s.891).

Türkiye'deki işletmeler incelendiğinde ise çevresel yönetim sistemlerinin ve çevre politikalarının varlığı reaktif bir yapıda kendini göstermektedir. Küskü (2007, s.83) tarafından yerel işletmeler üzerinde yürütülen bir araştırmada işletmelerin yasal zorunlulukların çevreye göstermeleri gereken duyarlılık için yeterli olduğu, kurumsal vatandaşlık davranışı göstermelerinin ise sosyal sorumluluk veya sosyal bilinçten değil yasal zorunluluktan kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Güner ve Coşkun (2013, s.155) tarafından yürütülen 101 KOBİ'yi kapsayan bir araştırmada da katılımcı işletmelerin yaklaşık yüzde 50'si çevreci uygulamaları öncelikleri arasında görmediğini ve çevreci olmak için herhangi bir çalışmalarının olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu işletmelerin yalnızca yüzde 21.8'i tedarikçi seçiminde çevre duyarlı olmayı bir kriter olarak kabul etmektedir. Araştırmaya katılan bu işletmelerin üretim süreçlerinde geri dönüştürülmüş malzeme kullanmaları, ürünlerin bir kısmını geri toplayarak dönüştürmeleri ve doğaya zarar vermeyecek şekilde çözünebilir tasarımları gibi çevre duyarlı faaliyetleri yapma sebepleri ise ya yasal zorunluluklardan ya da ekonomik nedenlerdendir. Büyükkökük vd. (2010, s.382-384) tarafından yürütülen ve 75 işletmenin incelendiği araştırmada, orta ölçekli işletmelerin hiçbirinde (n=63), büyük ölçekli işletmelerin de (n=12) yalnızca 5 tanesinde ISO 14001 belgesi olduğu ve yine işletmelerin hiçbirinde doğrudan çevre duyarlılığı sağlamak ve korumak için bir departmanın var olmadığı tespit edilmiştir.

Araştırma

Araştırmanın Amacı, Yöntemi ve Kapsamı

Bu araştırmada, inovasyon yapan şirketlerin çevresel duyarlılıkları çerçevesinde hangi politikaları benimsedikleri, faaliyetleri yaptıkları ve standartları benimsediklerine dair bilgilerin elde edilmesiyle inovasyon yapan şirketlere ait bir çevre yönetim çerçevesinin çizilmesi amaçlanmıştır. Nitel araştırma, olayların doğal ortamlarında gözlemlenebildiği, gözlem, görüşme ve doküman incelemesi gibi nitel bilgi toplama yöntemlerinin kullanıldığı, olayların gerçekçi ve bütüncül bir biçimde incelenerek sunulabildiği bir araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analizde elde edilen veriler önceden yazın taramasında belirlenen başlıklar altında özetlenir (Altunışık vd., 2005: 258) ve ayrıca incelenen temaların doğru bir biçimde yansıtılabilmesi için doğrudan alıntılar da kullanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s.224). Araştırmada amaçlı

örnekleme yöntemlerinden “ölçüt örnekleme” yöntemi kullanılmıştır. Bu örnekleme yönteminde, önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan durumlar çalışılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s.112). Nitel araştırmalarda geçerlik, iç ve dış geçerlik olarak iki boyutta ifade edilmektedir. Araştırmacının izlendiği sürecin üzerinde çalışılan gerçekliği ortaya koymadaki yeterliliği iç geçerlik, sonuçların benzer gruplara yada ortamlara aktarılabilirliği de dış geçerlik şeklinde ifade edilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s.255). Nitel araştırmaların güvenilirliği ise, nicel araştırmalardaki tekrar edebilirlik ve araştırmacıya göre değişmezlik gibi şartlarla temelde uyum sağlamamaktadır (Ataseven, 2012, s.557). Güvenirlik, araştırmada izlenen süreçlerin açık bir biçimde sunulmasıyla elde edilir (Yıldırım ve Şimşek, 2005:288). Araştırmamızda şirketlerin web siteleri ve sürdürülebilirlik raporlarından elde edilen verilerden alıntılar yapılarak kanıtlar sunulmuş ve bu yolla geçerliği sağlanmıştır; güvenilirlik ise araştırmamızda izlenen tüm aşamaların yani verilerin nasıl elde edildiği ve elde edilen verilerin ayrıntılı bir biçimde açıklanmasıyla sağlanmıştır. Ayrıca çalışmada betimsel analiz kapsamında doğrudan alıntılara yer verilmesi ve sonuçların bu alıntılarla desteklenmesi geçerliğin sağlanmasına destek olmaktadır.

Bu araştırmada ölçüt Türkiye’de üretim yapan veya hizmet veren ve aynı zamanda bir alanda inovasyon ile ilgili ödül, haber, makale vb. içinde adı geçen bir işletme olma durumudur. Öncelikle Türkiye’de yayınlanan iş dünyasına dair haber ve makaleleri içeren dergiler ve ilgili anahtar kelimeler kullanılarak arama motorlarındaki sayfalar incelenmiş ve inovasyon yaptığına dair haber yapılmış, inovasyon konusunda çeşitli zamanlarda ödüle layık görülmüş olan şirketler inceleme kapsamına alınmıştır. Bu kapsamda, 153 şirkete (44 tanesi ödül almış/109 tanesi inovasyon yaptığına dair habere konu olmuş) ait web siteleri incelenmiş fakat yalnızca 52 işletmeye (30 tanesi ödül almış/22 tanesi inovasyon yaptığına dair habere konu olmuş) ait sitede sürdürülebilirlik raporu ve/veya çevre konusunda çevresel duyarlılıklarını işaret eden bilgilere rastlanmıştır. Web siteleri ve web sitelerinden ulaşılabilen sürdürülebilirlik raporlarının kaynak olarak seçilme nedeni, bu yöntemin basılı formlara ulaşmaktan daha süratli ve etkin olduğunun düşünülmesidir. Sürdürülebilirlik raporları kurumsal şirketlerin uygulamaları hakkında en geniş bilgiyi içeren kaynaklar olduğundan kapsamlı betimsel analizler açısından oldukça önemlidir.

Veri Toplama ve Analiz Süreci

İnternet siteleri incelenerek 52 işletmeye ait 15 sürdürülebilirlik raporu ve 73 web sayfası, toplamda 88 ayrı dosya oluşturacak şekilde MS Office Word programı kullanılarak bilgisayar ortamına aktarılarak depolanmıştır. Çevresel politikalar ve uygulamalara ait bu dosyaların analizi için Nvivo10.0 nitel veri analiz programı kullanılmıştır. Veriler yine 88 dosya şeklinde programa aktarılmıştır. Daha sonra her bir dosyanın tek tek okunması ile betimsel analiz uygulanmıştır. Çevresel veriler, yazında yer alan çevresel uygulamalar göz önüne alınarak belirlenmiş olan temalar altında toplanacak şekilde kodlanmıştır. Ayrıca analizler sürerken yeni temalar da ortaya çıkmış ve mevcut temalara eklenmiştir. Her bir çevresel veri başlığı içinde kodlara karşılık

gelebilecek metinler belirlenerek, her bir kodun işaretlenme frekansları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca sayısal verileri destekleyecek doğrudan alıntılara da yer verilmiştir.

Araştırmanın Bulguları ve Yorumlar

Yapılan analizler sonucu, çevresel uygulamalar çerçevesinde yazında da sıklıkla rastlanan üç tema altında toplandığı görülmüştür. Bu temalar, politika ve hedefler, çevreye duyarlı faaliyetler ve sahip olunan çevre yönetim sertifikası şeklindedir.

Çevre Odaklı Politika ve Hedefler

İşletmelerin çevresel duyarlılıklarını yansıtmak için özellikle web sitelerinde “çevre politikamız” diye bir sayfa açtıkları gözlenmiştir. Bu sayfalar incelendiğinde Tablo 1.’de görülen temaları oluşturacak politika ve hedefleri vurguladıkları gözlenmiştir.

Tablo1. İncelenen İşletmelerde Çevre Odaklı Politika ve Hedefler

	Şirket Sayısı	Frekans
Çevre Koruma Faaliyetine dair Hedefler Belirleme	16	19
Çevre Korumayı İlke Edinme	16	17
Yasal Prosedürlere Uyum	15	16
Çevre Bilinci Eğitimi	12	13
Çevre Korumaya Uygun Teknoloji Kullanımı	10	11

İncelenen çevre politikası metinlerinde çevre koruma faaliyetine ilişkin belirlenen hedefler “Çevre amaç ve hedeflerini belirlemek, çevre yönetim sistemini oluşturmak ve çevre performansını sürekli iyileştirmek...” (İşl.42²) ve “İnsan sağlığına ve çevreye zarar vermeyen giysilerin ve aksesuarların (ayakkabı, çanta vb.) üretilmesi ve ekolojik ürünlerin tüketicilere sunulması, ...’nin öncelikli hedefleri arasındadır.” (İşl.36) gibi ifadeler ile ortaya konmuştur. İşletmelerde çevre korumayı ilke edinme konusunda ise “Tüm faaliyetlerimizde doğal çevreyi korumaya olan bağlılığı ilke edinerek...” (İşl.4) ve “Çevreye karşı duyarlılığımızın sürekliliğini sağlamak...” (İşl.47) gibi ifadelerle rastlanmıştır.

Çevre politikası metinlerinin hemen hemen tamamında yasal prosedürlere uyumdan bahsedilmiştir. Bu ifadelerden örnekler ise, “Tüm çevre, sağlık, çalışma mevzuatı, tüzük ve yasalarını takip ederek uymayı...” (İşl.12) ve “Çevreyle ilgili tüm yasal düzenlemeleri duyarlılıkla izlemek ve gereklerini yerine getirmenin yanı sıra...” (İşl.40) şeklinde verilebilir.

Çevre koruma konusunda politikalar çevre konusunda bilinç kazandırmak için eğitimler düzenleme konusunu da içermektedir. Bu konudaki politikalar “Çalışanlarını,

²Alıntıların hangi kaynaktan geldiğini göstermek için 52 işletmeye verilen numaralar “işl.1-2-3...52” şeklinde kodlanmıştır.

tedarikçilerini ve taşeronlarını çevrenin korunması konusunda bilinçlendirmek amacıyla eğitim faaliyetleri düzenlemeyi...”(İşl.1) ve “Enerji yönetimi ve verimliliği konusunda çalışanlarımızın eğitimini, paydaşlarımızın bilgilendirilmesini sağlamayı...” (İşl.42) cümleleri ile örneklendirilebilir.

İşletmelerin çevre politikalarında göze çarpan son yaklaşım ise çevre korumaya odaklı teknoloji kullanımınıdır. Bu eğilimi ifade etmek için “Çevre üzerindeki olası etkileri kontrol altında tutmayı ve en aza indirmek için uygun teknoloji kullanmayı...” (İşl.7), “Kirliliğin ve atıkların kaynağında azaltılması için temiz üretim teknolojilerini kullanarak atığı kaynağında azalmaya yönelik tüm proses değişikliklerini yapmayı...” (İşl.12) ve “Kuruluşumuzun faaliyetlerinden kaynaklanan çevre boyutlarının, çevre ve insan sağlığı üzerindeki olası önemli etkilerini kontrol altında tutar ve en aza indirmek için uygun teknolojileri kullanmayı...” (İşl.11) ifadeleri dikkat çekmektedir.

52 İşletmeye ait 88 dosyada politika ve hedefler konusunda incelenen ifadeler ve ifadelerin sıklık sayıları (11-19 ifade arası sıklık) göz önüne alındığında, çevre koruma konusundaki politikaların yeterli düzeyde önemsenmediğini ortaya koymaktadır. Özellikle politika ve hedeflere dair ifadelerin hemen hemen bütün şirketlerde benzer cümlelerle ortaya konması son yıllarda çevre konusunda duyarlı paydaşların beğenisini kazanmak amaçlı yazıldıkları ve işletmeye özgün politikaların olmasının önemsenmediğini göstermektedir.

Çevreye Duyarlı Faaliyetler

İncelenen 52 işletmenin çevre konusundaki duyarlılıklarını vurgulamak için mevcutta yürüttükleri faaliyetleri vurguladıkları görülmektedir. Bu faaliyetlerden bazıları doğrudan çevre koruma odaklı iken (Tablo 2.), bazıları ise dolaylı yollardan (Tablo 3.) çevreyi korumayı amaçlamaktadır.

Tablo 2. İncelenen İşletmelerde Çevreye Duyarlı Doğrudan Faaliyetler

	Şirket Sayısı	Frekans
Enerji tasarrufu	28	82
Karbon Salınımı Azaltma Çalışmaları	25	61
Geri kazanım faaliyeti	24	52
Atık yönetimi	25	36
Su Tasarrufu	21	34
Enerji Tasarruflu ve Çevre Dostu Ürün Tasarım ve Üretimi	14	31
Ambalaj Geridönüşümü ve Çevre Dostu Ambalaj Kullanımı	13	17
Yenilenebilir enerji	12	17
Zararlı Kimyasal ve Malzemelerin Uygun Bertarafı	14	16
Kağıt Tasarrufu	7	10
Çevre Dostu Malzeme ve Teknoloji Kullanımı	7	7
Alternatif Yakıt Kullanımı	2	4

Doğrudan faaliyetlerde rakamsal verilere de rastlanırken, dolaylı faaliyetlerde daha çok sivil toplum ile işbirliği, çalışanların eğitilmesi ve öneri sistemleri gibi doğrudan etkilerin ölçülemediği faaliyetlere vurgu yapıldığı görülmektedir.

İncelenen inovatif şirketlerin çevre koruma faaliyetlerinde doğrudan ve dolaylı faaliyetler yürüttükleri tespit edilmiştir. Bu nedenle bu faaliyetler doğrudan ve dolaylı faaliyetler olarak iki ayrı kısımda toplanmıştır. Doğrudan faaliyetlerde enerji tasarrufu, karbon salınımı azaltma çalışmaları, geri kazanım faaliyeti, atık yönetimi, su tasarrufu, enerji tasarrufu ve çevre dostu ürün tasarım ve üretimi başlıca uygulamalar olarak göze çarparken, dolaylı faaliyetlerde ise çevresel sorumluluk projeleri, ÇEVKO, TEMA, WWF (World Wide Fund for Nature) gibi oluşumlarla ile işbirliği, çevre ile ilgili ödül dikkat çekenler uygulamalar arasındadır.

Ayrıntılı olarak incelenen bu faaliyetlere ifadelerden örnekler vermek gerekirse, enerji tasarrufu ile ilgili “*Bu uygulama elektrik enerjisinde eskiden kullanılan sisteme kıyasla yaklaşık %30, doğal gaz tüketiminde %14 tasarruf sağlamaktadır.*” (İşl.6) ve “*Halkalı fabrikasında eski tip çatı malzemeleri değiştirilerek, PU Sandwich tipi çatı kaplama malzemesi kullanılarak aydınlatmalarda daha fazla gün ışığından yararlanma olanağı olmuştur.*” (İşl.1) gibi ifadeler net rakamlarla tasarrufun içeriğini vermektedir. Yine “*Sadece 2012 yılında, bir önceki yıla oranla karayolu kullanımını %38 oranında azaltarak ve Ro-Ro kullanımına ağırlık vererek, hem yakıt tasarrufu sağlamış, hem de karbondioksit salınımını azaltarak yaklaşık 10.000 ağaçlık bir ormanın yok olmasını önlemiştir.*” (İşl.27), “*Kurulan bu yeni sistemlerle 2011 yılında 11.480 ton CO2 tasarruf sağlandı.*” (İşl.20) ve “*Fabrikalarda tüketilen enerjinin ve dolayısıyla karbon emisyonlarının düşürülmesi için son üç yılda yapılan çalışmalar sonucunda yıllık elektrik tüketiminde ortalama % 8, yıllık doğalgaz tüketiminde ise yıllık % 6,5 oranında tasarruf elde edildi. Yapılan tasarruflar sonucunda CO2 salınımının % 11 azaltılması sağlandı.*” (İşl.44) gibi ifadeler hem karbon salınımı konusundaki azaltma faaliyet ve miktarlarından hem de enerji tasarrufundan örnekler içermektedir.

İncelenen işletmelerde geri kazanım faaliyetleri ile ilgili ise “*2012 yılında dağıtım merkezlerinden toplanan 26 ton bitkisel atık yağ ile biodizel üretimi sağlanmış ve ülke ekonomisine katkıda bulunulmuştur.*” (İşl.34) ve “*...atık ısı geri kazanım kazanıyla da elde edilen ısıyı terminal iklimlendirmesinde kullanmaktadır.*” (İşl.23) ifadeler yine hedefleri değil, halihazırda uygulamada olan ve sonuçları gözlenen faaliyetleri işaret etmektedir. Atık yönetimi konusu da işletmelerde önem verilen bir diğer doğrudan faaliyet olarak göze çarpmaktadır. Bu alandaki uygulamalar, “*Atık miktarını minimize etmeye yönelik çalışmalarımız sonucunda, 2009 yılından bu yana bir ton lastik üretiminde ortaya çıkan tehlikeli atık miktarında %57; evsel atık miktarında ise %27 oranında bir düşüş sağladık.*” (İşl.16) ve “*...fabrikasında 1996 yılından bu yana özel bir enerji geri kazanımı birimi işletilmektedir. Burada karışık atıkların geri dönüştürülmeyen kısmı harici bir firma tarafından geri kazanılmaktadır. Bu süreç yardımıyla fabrikanın tamamı kış boyunca sıcak, (ters süreç kullanılarak) yaz boyunca da serin tutulabilmektedir.*” (İşl.30) gibi ifadelerle çevre konusundaki beyanlarda yerini almıştır.

İncelenen metinlerde “*...Soğutma suyunun tekrar kullanılması,...kumaş boyamada kullanılan suyun sınırlandırılması...*” (İşl.46) ve “*Doğal kaynak tüketiminin*

azaltılmasına yönelik yürütülen çalışmalar sonucunda 200 milyon litre (4 bin kişinin bir yıllık su tüketimine eşdeğer miktarda) su tasarrufu sağlandı.” (İşl.44) gibi ifadeler su tasarrufu konusundaki uygulamalara, “Konut sektöründe çevre dostu teknolojilerin gelişmesine ve yayılmasına yardımcı olunması amacıyla “Çevre Dostu Konut Kredisi” ürününü müşterilerinin kullanımına sunmuştur.” (İşl.40), “A Enerji Sınıfı'na göre %40'a varan enerji tasarrufu sağlayan ... klimalar enerjiyi maksimum verimlilikte kullanır. Çevreci R410A gazı sayesinde ozona zarar vermez.” (İşl.52) ve “...ürünleri 100% geri dönüştürülebilir ve geri kazanılabilir bileşenlerden oluşmaktadır. Kullanılan hammaddelerin %95'i geri dönüşümlüdür. 2000 yılından itibaren tasarımı yapılan ürünlerde geri dönüşümlü malzemeler kullanılmaktadır.” (İşl.51) gibi ifadeler de çevre dostu ve enerji tasarruflu ürün tasarımı ve üretme konusundaki uygulamalara örnek teşkil etmektedir.

Örnek ifadeler, incelenen inovasyon yapan şirketlerin çevre politikası ve hedefleri belirleme konusundaki yetersizliklerini, çevre duyarlı uygulamalarda göstermediklerini ve bu uygulamaları daha fazla önemseyerek faaliyet raporları ve web sayfalarında paylaşma eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Çevrenin korunmasına yönelik uygulamalardan dolayı faaliyetler incelendiğinde ise, çevresel sorumluluk projeleri yürütmek, ÇEVKO, Tema, WWF gibi sivil toplum kuruluşları ile yapılan işbirliği ve çevre ile ilgili ödül almış olmak ön plana çıkmıştır.

Tablo 3. İncelenen İşletmelerde Çevreye Duyarlı Dolaylı Faaliyetler

	Şirket Sayısı	Frekans
Çevresel Sorumluluk Projeleri	18	40
ÇEVKO, TEMA, WWF gibi Oluşumlarla ile İşbirliği	17	28
Çevre ile İlgili Ödül	12	15
Çevre Bilinci Eğitimleri Düzenlemek	10	14
ÇED Çalışması	7	9
Çevre Korumadan Sorumlu Ekip	5	7
Çalışanlara Çevre Bilinci Kazandırma Çalışmaları	5	7
Tedarikçi Seçiminde Çevre Duyarlılığı Kriteri	4	6
Çevre Koruma Çalışmalarında Çalışan Önerileri	5	5

İşletmeler projelendirdikleri faaliyetlerini “... olarak 2010 yılında UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonu), GEF (Küresel Çevre Fonu), TÜRKİBESD (Türkiye Beyaz Eşya Sanayicileri Derneği), Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve YEGM (Yenilenebilir Enerji Genel Müdürlüğü) ile birlikte başlamış olduğumuz "Enerji Verimli Ürünlerin Piyasa Dönüşümü" projesine 2012'de de devam ettik.” (İşl.3), “Yeşili kaybeden yaşamı kaybeder” sloganıyla 2004'ten beri sürdürdüğümüz Yeşil Yol Projesi ile faaliyetlerimizden kaynaklanan çevresel etkiyi en aza indirmeyi hedeflerken çevrenin korunmasına ve yeşil alanların önemine ilişkin toplumsal bir bilincin oluşmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktayız.” (İşl.29) ve “..itibarıyla 2,2 milyon fidan diktiğimiz

ve periyodik bakım çalışmalarıyla desteklediğimiz 81 ilde 81 orman projesi, ülkemizin toplam sera gazı emisyonunda yıllık 26 bin tonu aşkın azalma sağlamaktadır.” (İşl.19) şeklinde ifade ederken, sivil toplum kuruluşları ile işbirliklerini de “...geri kazanım hedeflerine göre piyasaya sürülen ambalaj malzemelerinin belli bir oranını ÇEVKO aracılığı ile toplatarak geri dönüşümünü sağlıyoruz. 2012 yılı için bu rakam 19.043 ton ambalajın %40'una denk gelen 7.617,2 ton olarak gerçekleşti.” (İşl.16), “...ve Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF-Türkiye) işbirliği, 2011 yılında “İklim Uyum Seferberliği Projesi” kapsamında, çiftçilerin iklim değişikliğine uyum konusunda farkındalığını geliştirecek pilot uygulamalarla devam etti.” (İşl.43) ve “TEMA Vakfı'yla birlikte yürütülen “El Koyun” projeleri. Türkiye'deki tarım alanlarının, bilinçsizce yok edilmesine karşı kurulan TEMA Vakfı'nın da kurucuları arasında yer alan ...,vakfın yürüttüğü “El Koyun Projesi” kapsamında üç köyün kalkınmasına destek oldu.” (İşl.44) gibi ifadelerle ortaya koymaktadırlar.

Araştırma kapsamındaki inovasyon yapan işletmelerin çevreye duyarlılık kapsamında yürüttükleri faaliyetler neticesinde aldıkları ödülleri de “En iyi çevre uygulamalarının ödüllendirildiği bağımsız bir çevre örgütü olan The Green Organization tarafından verilen ödüllerde 81 İlde 81 Orman projemiz 2012 yılının en iyi çevre projesi seçilmiştir.” (İşl.19), “... Fabrikası'nı tüketim kültürü ve kurallara uyumundaki titizlik nedeniyle “En Rasyonel Su Tüketicisi” olarak ödüllendirmiştir.” (İşl.50) ve “Çevreci Markalar Raporu araştırmasına göre “Çevreye En Duyarlı Şirketler” sıralamasında ... ilk 10'a girerek ‘Dünyanın En Yeşil Gıda Şirketi’ oldu.” (İşl.14) şeklinde örneklendirmek mümkündür.

İşletmelerin web siteleri incelendiğinde, çevre koruma hedefli toplumsal projelerin kurumsal sosyal sorumluluk başlığı altında ele alındığı ve bu tür projelere eğitim, sağlık gibi projelere nazaran daha az yer verildiği gözlenmiştir. Bu durum, çevre korumaya dair toplumsal duyarlılığın diğer alanlardaki ihtiyaçlarla karşılaştırıldığında daha yeni bir yaklaşım olmasından kaynaklanabilmektedir. Çevre korumaya dair projeler, sivil toplum kuruluşları ile işbirlikleri söz konusu olduğunda işletmelerin kurumsal çabalarının yanında paydaşların da desteğinin beklenmesi bu tür projelerin tamamen işletme inisiyatifinde olmamasına neden olmaktadır. Bu nedenle, projeler ve işbirliklerinin işletmenin kendi inisiyatifindeki doğrudan çevre koruma uygulamalarına nazaran daha nadir görülmesi ve yavaş ilerlemeleri olağan görülebilir.

Çevre Yönetim Sertifikaları

Araştırmaya dahil edilerek incelenen işletmelerde çevresel duyarlılık söz konusu olduğunda, işletmelerin sahip oldukları çevre yönetim sistemi sertifikalarına atıfta buldukları da gözlenmiştir. (Tablo.4)

Tablo 4. İncelenen İşletmelerde Çevre Yönetim Sertifikaları

	Şirket Sayısı	Frekans
ISO 14001	22	22
ISO 50001 Enerji Yönetim Sistemi Standardı	4	4
Leed-Yeşil Bina	2	2
EMAS	1	1

İşletmelere ait belgeler incelendiğinde yaklaşık yarısının ISO 14001 sertifikasına sahip olduğu görülürken, çok küçük bir kısmında yine ISO tarafından derecelendirilen enerji yönetim sistemi standardı olduğu görülmüştür. Her ne kadar hedefler arasında yeşil bina, yeşil ofis gibi kavramlardan söz edilse de yalnızca 2 tanesinde Leed-Yeşil Bina sertifikası ve yalnızca 1 tanesinde Avrupa Birliği tarafından denetlenen EMAS olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, çevre duyarlı olma yönünde yapılan atılımların bağımsız kuruluşlar tarafından denetlenmesi konusunda büyük eksiklik olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bu araştırma, Türkiye’de inovasyon yapan şirketlerin çevreye duyarlı bir yönetim anlayışı benimseyip benimsemedikleri, çevre konusundaki yasal düzenlemelere uyum düzeyleri ve ayrıca çevre koruma yönünde hangi tür faaliyetleri uyguladıklarını ortaya koymak amacıyla ile yürütülmüştür. Araştırmada, ön çalışma ile tespit edilmiş olan 153 işletmeye ait web siteleri incelenmiş ve 52 (%34) işletmenin çevre ile ilgili konularda bilgi paylaşımında bulunduğu görülmüştür. 52 işletmeye ait 88 dosyada toplanan bilgilerin tamamı nitel araştırmalar için tasarlanmış bir veri analiz programına aktarılarak analizler gerçekleştirilmiştir.

Araştırma sonuçları, verilerdeki frekanslar neticesinde incelenen işletmelerde çevre konusundaki politikaların ve hedeflerin yeterli olmadığını göstermektedir. İncelenen 52 işletmeye ait 88 veri setinden yalnızca 17’sinde çevreye dair hedeflerden ve çevre korumanın bir ilke haline gelmesinden bahsedilmektedir. Uygulamada eksiklikler olsa dahi en azından işletmede çevreye dair politikalar belirlenmesi gelecekte çevre konusunda olumlu değişimler olabileceğine işaret olarak kabul edilebilir. Bu açıdan, işletmelerin uygulamadaki eksikliklerinin politika belirleme aşamasından kaynaklanabileceği düşünülmektedir.

İncelenen işletmelerin çevre duyarlı uygulamaları ile ilgili doğrudan faaliyetleri incelendiğinde ise ilk sırada enerji tasarrufu, atık yönetimi, geri kazanım, su tasarrufu gibi işletmenin maliyetlerini azaltıcı uygulamalara öncelik verdikleri göze çarpmaktadır. Bu uygulamaların maliyetleri aşağı çekmenin yanında çevreye verilen zararı da azaltıyor olması oldukça önemlidir. Ayrıca doğrudan faaliyetler arasında karbon salınımını azaltma çabasının olması da doğrudan çevreye verilecek zararı azaltmakta fakat dolaylı olarak enerji tasarrufu ile maliyetleri olumlu yönde etkilemektedir. Fakat doğrudan çevre korumaya dönük faaliyetler arasında ambalaj geri dönüşümü, çevre

dostu ambalaj kullanımı, yenilenebilir enerji, zararlı kimyasal ve malzemelerin uygun biçimde bertaraf edilmesi, kâğıt tasarrufu, çevre dostu malzeme ve teknoloji kullanımı, alternatif yakıt tercihi gibi konularda ise işletmelerin yeterince duyarlı davranmadıkları araştırma sonuçlarında ortaya konmuştur.

Çevre korumaya yönelik dolaylı faaliyetler söz konusu olduğunda ise, toplumsal projeler, çevre odaklı sivil toplum kuruluşları ile işbirlikleri konusunda olumlu yönelimler gösteren işletmelerin, çalışanlara ve topluma çevre bilinci kazandırma, işbirliği içinde oldukları tedarikçilerin seçiminde çevre bilincinin bir kriter olması, işletme içinde çevre korumadan sorumlu bir ekip oluşturma gibi konularda yeterince duyarlılık göstermedikleri araştırmanın sonuçları arasında dikkat çekmektedir. Tüm bu sonuçlar, Güner ve Coşkun (2013) tarafından yürütülen araştırmadaki işletmelerin çevreci uygulamaları öncelikleri arasında görmeme, tedarikçi seçiminde çevre duyarlı olmayı bir kriter olarak kabul etmeme, çevre duyarlı faaliyetleri ise ya yasal zorunluluklardan ya da ekonomik nedenlerden yapılması ve Büyükkelik vd. (2010) tarafından yürütülen araştırmadaki işletmelerde çevre konusunda bir departman olmaması sonuçları ile örtüşmektedir.

İnceleme kapsamında ele alınan işletmelerin çevre yönetim sertifikası sahibi olma konusunda da çok hassas olmadıkları ortaya çıkmıştır. İşletmelerin yarısından fazlasının çevre konusundaki uygulamalarını bir belge ile denetime tabi tutma eğiliminde olmamaları, Akatay ve Aslan (2008, s.332) tarafından yürütülen bir araştırmanın sonucu ile açıklanabilir. Bu araştırmada, ISO 14001 sertifikasına sahip olan işletmeleri bu sertifikayı almaya yönelten nedenler araştırılmış ve en düşük nedenin “yasal zorunluluk” olduğu sonucu ile karşılaşılmıştır. Ayrıca yine Büyükkelik vd. (2010) tarafından yürütülen araştırmaya katılan işletmelerin de sadece %6’sında ISO 14001 sertifikası olması da Türkiye’de çevre koruma konusunda bir denetim mekanizması olmasının gerekli olduğu fakat bu konunun işletmelerin kendi inisiyatiflerine bırakılmasının çok faydalı olmayacağını göstermektedir. Devletin bu bağlamda, denetim fonksiyonunu daha etkin hale getirecek yasal düzenlemeleri yapması ve yaptırımlarını arttırması oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’nin önemli bir yeri olduğu ve ekonomik açıdan gelişmelerin sadece ülke içindeki yerel işletmeleri değil, daha büyük piyasaları etkilediği göz önüne alınırsa, işletmelerin küresel anlamda geçerli duyarlılıklara uzak kalamayacağı ortadadır. Bu anlamda, çevre konusundaki hem yerel hem küresel hassasiyetin dikkate alınarak üretim, tedarik süreçlerinde çevre korumaya yönelik uygulamaların arttırılması ve aynı zamanda paydaşların bilinçlendirilmesi ve ortak girişimlerle çevre koruma eğiliminin arttırılması oldukça önemlidir. Özellikle inovasyon yapma eğiliminde olan işletmelerin gelişme potansiyellerini sadece yeni ürün ve hizmetlere değil, çevreye olan duyarlılıklarına da dayandırarak hem kendilerine hem topluma fayda sağlayacak çevresel faaliyetleri arttırmaları gerekliliği göz ardı edilemez.

Çalışmanın çeşitli kısıtları mevcuttur. Öncelikle inovasyon yapan şirketler, basılı ve internet ortamındaki haberlerin taranması ile tespit edilmiştir. Şirketlerin seçiminin patent, faydalı model gibi daha somut veriler üzerinden veya çeşitli endeksler dikkate alınarak yapılmasının daha sonraki çalışmalarda bulguların yorumlanması aşamasında daha güvenilir sonuçları beraberinde getireceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışmanın

sonuçları, araştırmada örnek olarak seçilen şirketlerin web siteleri üzerinden çevre duyarlılıklarının tespit edilmesi ile elde edilmiştir. Bu durum da araştırmanın önemli bir kısıtını oluşturmaktadır. Daha kapsamlı bir araştırma için çevreye duyarlı uygulamalarını web sitesi üzerinden beyan etmeyen şirketlerin de göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Bu bağlamda, daha sonraki çalışmalarda örnek kitlenin doküman incelemesinin yanında görüşme gibi derinlemesine incelemelere olanak sağlayan yöntemlerle desteklenmesi sonuçların genellenebilmesi açısından fayda sağlayabilecektir.

KAYNAKLAR

- Akatay, A. ve Aslan, Ş. (2008), Yeşil Yönetim ve İşletmelerde Iso 14001 Sertifikası Almaya Yönelten Faktörler, DEU Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(1): 313-339
- Altunışık, R.; Coşkun, R.; Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2005), Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, Sakarya Kitabevi,
- Anton, W.R.Q., Deltas, G. Ve Khanna, M. (2004), Incentives for environmental self-regulation and implications for environmental performance, Journal of Environmental Economics and Management, 48: 632-654
- Ataseven, B. (2012), Nitel Bilimsel Araştırmalarda Veri Kalitesinin Önemi, Marmara Üniversitesi, İ.İ.B. Dergisi, 33(2): 543-564
- Başaran, F. (2007), Küresel bir Kamu Malı Olarak Çevrenin Artan Önemi ve Sayıştay Denetimi, Sayıştay Dergi, 65:89-110
- Brammer, S., Hojmosse, S. Ve Marchant, K. (2012), Environmental Management in SMEs in the UK: Practices, Pressures and Perceived Benefits, Business Strategy and the Environment, 21: 423-434
- Büyükkeklik, A., Toksarı, M. ve Bülbül, H. (2010), Çevresel Duyarlılık ve Yenilikçilik Üzerine Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(3): 373-393
- Daddi, T., Magistrelli, M., Frey, M. ve Iraldo, F. (2011), Do environmental management systems improve environmental performance? Empirical evidence from Italian companies, Environment, Development and Sustainability, 13: 845-862
- Hanson, J.D., Melnyk, S.A. ve Calantone, R.J. (2004), Core Values and Environmental Management, GMI 46, Summer: 29-40
- Gadenne, D.L., Kennedy, J. ve McKeiver, C. (2009), An Empirical Study of Environmental Awareness and Practices in SMEs, Journal of Business Ethics, 84: 45-63
- GII-2013, Cornell University, INSEAD, and WIPO (2013): *The Global Innovation Index 2013: The Local Dynamics of Innovation*, Geneva, Ithaca, and Fontainebleau.
- GII-2014 Cornell University, INSEAD, and WIPO (2014): *The Global Innovation Index 2014: The Human Factor In innovation*, Fontainebleau, Ithaca, and Geneva.

- Güner, S. Ve Coşkun, E. (2013), Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Çevre Algıları ve Alıcı-Tedarikçi İlişkilerinin Çevreci Uygulamalar Üzerindeki Etkisi, *Ege Akademik Bakış*, 13(2): 151-167
- Jacobs, B.W., Singhal, V.R. ve Subramanian, R. (2010), An empirical investigation of environmental performance and the market value of the firm. *Journal of Operations Management*, 28: 430-441
- Küskü, F. (2007), From Necessity to Responsibility: Evidence for Corporate Environmental Citizenship Activities from a Developing Country Perspective, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 14: 74-87
- Litt, B., Sharma, D. Ve Sharma, V. (2014), Environmental initiatives and earnings management, *Managerial Auditing Journal*, 29(1): 76-106
- Martin-Pena, M.L., Diaz-Garrido, E. Ve Sanchez-Lopez, J.M. (2014), Analysis of benefits and difficulties associated with firms' environmental management systems: the case of the Spanish automotive industry, *Journal of Cleaner Production*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.01.085>
- Melnyk, S.A., Sroufe, R.P. ve Calantone, R. (2003), Assessing the impact of environmental management systems on corporate and environmental performance, *Journal of Operations Management*, 21: 329-351
- Mondéjar-Jiménez, J., Vargas-Vargas, M., Segarra-Oña M. ve Peiró-Signes, A. (2013), Categorizing Variables Affecting the Proactive Environmental Orientation of Firms, *International Journal of Environmental Research*, 7(2): 495-500
- Morrow, D. Ve Rondinelli, D. (2002), Adopting Corporate Environmental Management Systems: Motivations and Results of ISO 14001 and EMAS Certification, *European Management Journal*, 20(2): 159-171
- Nemli, E. (2000), Çevreye Duyarlı Yönetim Anlayışı, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 23-24
- Özen, Ş. Ve Küskü, F. (2009), Corporate Environmental Citizenship Variation in Developing Countries: An Institutional Framework, *Journal of Business Ethics*, 89: 297-313
- Pagell, M. Ve Gobeli, D. (2009), How Plant Managers' Experiences and Attitudes Toward Sustainability Relate to Operational Performance, *Production and Operations Management*, 18(3): 278-299
- Porter, M.E. ve Van Der Linde, C. (1995), Green and Competitive: Ending the Stalemate, *Harvard Business Review*, September-October: 120-134
- Rondinelli, D. Ve Vastag, G. (2000), Panacea, Common Sense, or Just a Label? The Value of ISO 14001 Environmental Management Systems, *European Management Journal*, 18(5): 499-510
- Roxas, B. Ve Coetzer, A. (2012), Institutional Environment, Managerial Attitudes and Environmental Sustainability Orientation of Small Firms, *Journal of Business Ethics*, 111: 461-476
- Russo, M.V. (1997), A Resource-Based Perspective on Corporate Environmental Performance and Profitability, *Academy of Management Journal*, 40(3): 534-559

- Sarkar, R. (2008), Public Policy and Corporate Environmental Behaviour: a Broader View, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15: 281-297
- Sözüer, A. (2011), İşletmeleri Çevreye Duyarlı Politikalar Uygulamaya İten Güçler, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2): 47-55
- Stuart, R. (2000), Environmental Management Systems in the 21st Century, *Chemical Health and Safety*, November-December: 23-25
- Thurner, T. Ve Proskuryakova, L.N. (2013), Out of the Cold – the Rising Importance of Environmental Management in the Corporate Governance of Russian Oil and Gas Producers, *Business Strategy and the Environment*, Doi: 10.1002/bse.1787
- Uhlaner, L.M., Berent-Braun, M.M., Jeurissen, R.J.M. ve Wit, G. (2012), Beyond Size: Predicting Engagement in Environmental Management Practices of Dutch SMEs, *Journal of Business Ethics*, 109: 411-429
- Vastag, G. Ve Melnyk, S.A. (2002), Certifying environmental management systems by the ISO 14001 standards, *International Journal of Production Research*, 40(18): 4743-4763
- Weingarten, F. Ve Pagell, M. (2012), The importance of quality management for the success of environmental management initiatives, *International Journal of Production Economics*, 140: 407-415
- Wallart, N. (1999), *The Political Economy of Environmental Taxes: New Horizons in Environmental Economics*, Edward Elgar, UK
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara
- Ziegler, A. Ve Nogareda, J.S. (2009), Environmental Management Systems and Technological Environmental Innovations: Exploring the Casual Relationship, *Research Policy*, 38: 885-893
- Zorpas, A. (2010), Environmental Management Systems as Sustainable Tools in the Way of Life for the SMEs and VSMEs, *Bioresource Technology*, 101: 1544-1557

ÖĞRETİM ELEMANLARININ ÖĞRENCİLERE İLİŞKİN DEĞER TERCİHLERİNİN ROKEACH DEĞERLER ENVANTERİNE GÖRE İNCELENMESİ

Özge GÜDÜ DEMİRBULAT*

Düriye BOZOK**

ÖZET

İnsanların davranışlarını yönlendiren ve hayatları boyunca yaşamlarını şekillendiren bir kavram olarak değerler; çevremizdeki olayları belirli değerlendirmelerden geçirerek davranışlarımıza yön vermemizi sağlayabilmektedir. Değerler sayesinde insanların neye önem verdiklerini ve dünya görüşlerini tespit edebilmemiz mümkündür. Bireylerin, değerler sayesinde diğer insanlarla etkili bir iletişime geçmesi söz konusu olabilmektedir. Bu araştırmanın amacı; öğretim elemanlarının öğrencilere ilişkin değer tercihlerinin değerlendirilerek, bu değerlerin öğretim elemanlarına göre önem düzeyleri ile öğrencilerin bu değerlere sahip olmalarına yönelik performans düzeylerinin ölçülmesidir. Bu amaç doğrultusunda araştırmada; Rokeach Değerler Envanteri'nde yer alan araçsal değerlere ilişkin maddelere bakılarak, Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi'nde bir anket çalışması yapılmıştır. Araştırma bulgularına göre; Rokeach Değerler Envanterinde yer alan 18 değere ilişkin ifadelerin tamamı, öğretim elemanları tarafından önemli olarak görülmektedir. Ancak öğretim elemanlarının değerlendirmesine göre öğrencilerin performansları önem ile kıyaslandığında nispeten düşük seviyede gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Değerler, Eğitim, Turizm Öğrencileri, Rokeach Değerler Envanteri.

AN INVESTIGATION OF FACULTY MEMBERS' PERSPECTIVES TOWARDS VALUES RELATED TO STUDENTS PREFERENCES ACCORDING TO ROKEACH VALUE INVENTORY

ABSTRACT

Value as a concept directing the behavior of people and shaping their lives may enable them to affect their behavior by passing specific assessment of events in their environment. It is possible to state that what is important for people and their worldview by values. It is also point at issue that individual's can communicate effectively the other people by values. This search's aim is to take review of value prefer faculty members to students and according to faculty member's severity degree on if the students perform well or not. In this context, sample survey was held in Balıkesir University Tourism Faculty according to Rokeach Values Inventory, as an instrument value. According to finding, 18 values statements in Rokeach Values Inventory are important for faculty members. But according to faculty member's assesment when compared student's perform is relatively low.

Key Words: Values, Education, Tourism Students, Rokeach Values Inventory.

* Arş. Gör., Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi, ozgegudu@hotmail.com

** Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi, duriye_yahoo.com

Giriş

Değerlerin insan duygu, düşünce ve davranışlarıyla yakından ilişkili olduğu bilinmektedir. Hatta pek çok sosyal bilimci değerlerin insan davranışlarını açıklamada temel bir öneme sahip olduğunu düşünmektedir (Aktay, 2008, s. 11). Değer kavramı, davranışlara yön veren önemli bir faktör olarak ele alındığında, “belli bir davranış ya da yaşam amacının diğerinden üstün olduğu yönündeki istikrarlı ve derin bir inanç” olup, bir nesne, kişi ya da durumun diğerinden üstünlüğünü ifade etmektedir. Değer yönelimi kişilerde duygusal bir tepkiye yol açarak, bir şeyin arzu edilen şey olup olmadığına, iyi mi yoksa kötü mü olduğuna dair inanç ve kabullerdir. Davranışlara yön vererek onları yargılayıp değerlendirmemizi sağlayan değer kavramı, bireyin önemli gördüğü şeyleri tanımlayarak istek ve tercihleri, arzu edilen ve edilmeyen durumları gösteren, belli bir durumu diğerine tercih etme eğilimidir (Tanıt, 2007, s. 38). Değerlerin öğrenilmesinde bilgi ve düşünce boyutu oldukça önemlidir. İnsanlar tercihlerini ve yargılarını yeni öğrendikleriyle değiştirmekte ve şekillenmektedir. Sonuçta, değerler genetik olarak aktarılmazlar. Bununla birlikte değerler, sosyal rollerle öğrenilerek bir sonraki kuşaklara aktarılırlar. Sosyal roller içinde mesleki, cinsel, sosyal, kişisel gibi kimlik yapıları da yer almaktadır. Sosyal rollerle biçimlenen kimlik yapılarının oluşmasında değerler önemli bir yere sahiptirler (Onatır, 2008, s. 64). Sahip olunan değerler kişinin toplum içerisindeki konumunun belirlenmesinde etkili olmaktadır. Toplumun en temel kurumu olan aile, eğitim ve din gibi kurumlar değerlerin benimsenmesinde, yaşatılmasında ve bir sonraki kuşağa aktarılmasında önemli roller üstlenmektedirler (Özdemir vd., 2010, s. 1073). Bu değerler sayesinde birey, diğer insanlar ile etkili iletişime geçebilir ve sosyal konumunun belirlenmesi için uygun bir zemin hazırlayabilir (Ünal, 2011, s. 6).

İnsan davranışını, önemli ölçüde sahip olduğu değerler biçimlendirmektedir. Bu doğrultuda değerler bireylerin hem işbirliği düzeyini, seçici algısını, bilgiyi yorumlama gücünü ve vizyon alanını belirler; hem de alternatifler arasında seçim yapmasında, karar vermesinde, sorun ve çatışmaları çözümlenmesinde temel bir araç olarak etkin konumda yer alır (Keskin ve Sağlam, 2014, s. 82). Değerler, çevredeki olayları belirli bir süzgeçten geçirip, davranışlara yön vermeyi sağlayan olgulardır. Bireyin değerlerinin bilinmesi, yaşantısındaki durumlar karşısında onun davranışlarının tahmin edilmesine yardımcı olabilir. Değer, bireylerin tercihlerine öncülük etmekte ve bu durumda da değer kavramının incelenmesini önemli hale getirmektedir (Çalışkur vd., 2012, s. 220).

Bireyde toplumca istenen davranışları geliştirme sürecine eğitim denilirken bu süreçten geçen insanların farklılaşması beklenmektedir. Bu farklılaşma bilgi, beceri, tutum ve değerler yoluyla gerçekleşmektedir (Sarıcı Bulut, 2013, s. 1247). Onatır (2008, s. 75) eğitimin hem köken hem de işlev bakımından toplumsal bir olgu olduğuna vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte eğitim aynı zamanda gelecek kuşaklara değer aktarımının yapıldığı bir süreçtir (Aktay, 2008, s. 12). Bu süreç içerisinde öğretmenlerin sahip oldukları değerler öğrencileri etkileyebilmektedir (Başçıftçi vd., 2011, s. 630). Değerlerden arındırılmış ve değerleri kapsamayan bir eğitim olamayacağından, neyin doğru, neyin yanlış ve neyin öğretmede öncelikli ve önemli olduğunu vurgulamada eğitimcilerle rehberlik edecek ilkelerin olması gerekmektedir (Aktay ve Ekşi, 2009, s. 20). Bu varsayımdan yola çıkarak, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının sahip oldukları değerler üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Değerler,

bireylerin duygusal ve davranışsal tepkileri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Alakavuklar ve Arbak, 2009, s. 53). Rokeach'e (1973) göre değerlerin en önemli fonksiyonu, çeşitli durumlarda davranışa rehberlik eden standartlar sağlamasıdır. Değerler, kendimizi başka insanlara tanıtmada, başkalarının davranışını ve kendi davranışımızı yargılamada, kendimizi başkalarıyla karşılaştırmada, başkalarını ikna etmede temel oluşturmaktadır (Sağnak, 2005, s. 166).

Bireyi ve toplumu tanıma ve tanımlamada kullanılan, davranışları yönlendiren, birey ve toplum açısından varlık ve devamlılık sağlayan ölçütlere değer denilmektedir (Çelikkaya vd., 2013, s. 124). Değer kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğünde bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık olarak açıklanmaktadır (Bakaç, 2013, s. 303). Değerler genellikle inanılan, arzu edilen ve davranışlar için bir ölçek olarak kullanılan olgulardır (Bayrakdar, 2009, s. 6). Rokeach'e (1973) göre değer, "belli bir davranış tarzı veya varoluşun temel amacı hakkında uzun süreli kişisel bir inanıştır (Tanıt, 2007, s. 36). Değer kavramı hemen hemen bütün bilim dallarına konu edilen geniş bir alana işaret etmektedir (Koruklu ve Aktamış, 2012, s. 1304). Kavramsal olarak, "olması gerekeni" ifade etmekte ve iyi, güzel, doğru kelimeleri genellikle değer terimleri olarak tanımlanmaktadır (Sarıcı Bulut, 2012, s. 217). Değerler insanların duygu, düşünce ve davranış boyutlarıyla yakından ilgilidir. Sosyal bilimciler değerlerin insan davranışlarını açıklamada temel bir öneme sahip olduğunu ifade etmektedirler. Bu çerçevede değerler toplumların oluşmasında ve gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir (Dilmaç vd., 2009, s. 10).

Değerlerin başlıca özellikleri; bireyin gösterdiği hem olumlu hem de olumsuz davranışları açıklayan ve insanların günlük yaşantılarında neyin önemli neyin önemsiz olduğunu etkileyen bir yapıya sahip olması şeklinde sıralanabilmektedir (Yılmaz, 2009, s. 110). Değerler hem mikro hem de makro anlama sahip kavramlardır. Bireysel davranış temelinde değerler, bireyin ihtiyaçları ile toplumsal yaşamın taleplerini uzlaştıran içselleştirilmiş standartlardır. Bu durumda değerler bireylere eylemleri için uygun seçenekleri sunmaktadır. Kültürel yaşam gibi makro düzlemde ise değerler, toplumsal yaşamla bütünleşmeye olanak veren, paylaşılan anlamları anlatmaktadır (Balci ve Yanpar Yelken, 2010, s. 81). Değerler toplumları özelleştiren bir araç olmakla birlikte toplumların devamını sağlayan en önemli unsurdur. Ayrıca değerler, kültür ve topluma anlam ve önem veren ölçütlerdir (Bolat, 2013, s. 16). Değerler insanların yaşantılarında neye önem verdiklerini analiz etmeye destek verir. Bu anlamda değerler kişisel yaşamda rehber prensipler olarak düşünülmemekte (Yıldırım, 2009, s. 166) ve kişilerin davranışlarının oluşumunda etkili olmaktadır (Altıntaş, 2005, s. 2). Değerler bize neyi yapmamız gerektiğini kesin olarak söylemezler. Ancak yapılacak olan doğru şeyler için rehberlik ederler (Oğuz, 2012, s. 1310). Değerler üzerine kültürlerarası geniş bir araştırma yapmış olan Geert Hofstede (1980), değeri "belirli durumları diğerlerine tercih etmeye yönelik büyük bir eğilim" olarak ifade etmiştir (Özkul, 2007, s. 4). Rokeach ise değerleri sosyal boyutta ele alan ve onu bu çerçevede tutum ve davranışlarla ilişkilendiren ilk yazardır (Oğuz, 2012, s. 1310).

İnsanlar sosyal, estetik, dinî, ahlaki, siyasi ve iktisadi birçok değerlere sahiptir. Bu değerler birbirleriyle ahenkli bir ilişki halindedirler. Tavır ve hareketler, eylemler, duygular, fikirler, vasıflar, kişiler ve gruplar, amaçlar ve araçlar, tümü ile her şey toplum hayatında değerlere göre mukayese olunur ve insanların davranışsal karar ve tutumlarını tahmin etme ve anlamada değer önceliklerinin önemli bir rolü vardır (Sarıcı

Bulut, 2012, s. 217). Değerler, günlük yaşam içerisinde ailede, akraba, komşu, yakın çevre ile ilişkilerde, alışverişte, düğünde, yasta, bayramlarda bir başka deyişle her zaman her yerde toplumsal yaşamımızın içerisinde yer almaktadır. Bu nedenle, yaşamımızın bütününde yer alan değerlerin yarınlar için hazırlanmaya çalıştığımız öğrencilere eğitim yoluyla kazandırılması gerekmektedir. Bu da etkili bir değerler eğitimi gerektirmektedir (Yalar ve Yanpar Yelken, 2011, s. 81). Değer eğitimi ile ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde bunların önemli bir bölümünün öğrencilerin ve öğretmenlerin değerler eğitimi ile ilgili görüş ve düşüncelerinin belirlenmesini amaçlayan (Akbas, 2004; Aslan, 2007; Can, 2008; Coşkun ve Yıldırım, 2009; Dilmaç vd., 2008; Keskin, 2008; Kuşdil ve Kağıtcıbaşı, 2000; Koca, 2009; Tokdemir, 2007; Uçar, 2009) araştırmalar olduğu görülmektedir. Bireye değerlerin kazandırılmasında her bir kurumun kendine özgü işlevleri bulunmaktadır. Üniversiteler de bu kurumlar arasında önemli bir yere sahiptir. Üniversitelerde görev yapan öğretim elemanlarının, beğenilir ve beğenilmez değerler hakkındaki görüşleri ise önemli bir konudur (Özdemir vd., 2010, s. 1073). Bu çerçevede; öğretim elemanlarının eğitimsel amaçların gerçekleştirilmesinde ve doğal yeteneklerin ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynadıklarını ifade etmek mümkündür.

Değerler üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak kabul görmüş beş ölçüm yolu dikkati çekmektedir. Bunlar; Rokeach'ın Değerler Envanteri (Zhao vd., 1998, s. 23), Morris'in Değerler Sınıflandırması, Spranger'ın Değerler Sınıflandırması, Kahle'nin Değerler Listesi ve Schwartz'ın Değerler Teorisidir (Çalışkur vd., 2012, s. 222). Değerler ile ilgili literatürde en çok kabul gören çalışmalardan biri psikolog Milton Rokeach'e aittir. Rokeach (1973) çalışmasında bir değerler seti oluşturmuş ve değerleri davranış tarzlarıyla ilgili olanlar (araçsal değerler) ile nihai hedeflerle ilgili olanlar (amaçsal değerler) şeklinde ikiye (Şahin Fırat ve Açıkgöz, 2012, s. 422) ayırmıştır (Aşkan, 2010, s. 14). Bireye göre önemlerini değerlendirmek üzere belirlenen 18 adet araçsal ve 18 adet amaçsal (ereksel değer) değer belirlemiştir (Tanıt, 2007, s. 47). Söz konusu amaç değerler şunlardır; rahat bir yaşam (başarılmış, yolunda bir hayat tarzına sahip olma), heyecanlı bir yaşam (uyarıcı), hareketli bir hayat, başarı duygusu (devamlı bir katkı), barış içinde bir dünya (savaşız ve çatışmasız bir yaşam), güzellik/estetik (doğal ve sanatsal güzellikler), eşitlik (kardeşlik, herkese eşit haklar), aile güvenliği (sevilen birinin bakımı, korunması), özgürlük (bağımsızlık, seçme serbestiyeti), mutluluk (hoşnutluk, halinden memnun olma), iç huzur (içsel çatışmalardan uzaklık), olgun sevgi (cinsel ve ruhsal yakınlık, samimiyet), ulusal güvenlik (saldırlara karşı korunma), zevk (eğlenceli, hızlı olmayan, sakin bir yaşam tarzı), ahiret mutluluğu (kurtarılmış, iyi sonsuz bir yaşam), kendine saygı (özsaygı, onur), sosyal saygınlık (hürmet, beğenme, beğenilme), gerçek arkadaşlık (yakın, sıkı arkadaşlık, eşlik), erdemlilik (olgun bir hayat anlayışı) (Tanıt, 2007, s. 38; Yiğittir, 2010, s. 210). Araç değerler ise şunlardır (Çalışkur vd., 2012, s. 222); hırslı olma (sıkı, çok çalışma, idealist olma), geniş görüşlü olma (açık fikirli olma), muktedir olma (yetenekli, etkin olma), güler yüzlülük (kaygısız, neşeli, eğlenceli, rahat olma), temizlik (bakımlı, titiz olma), cesaret (inançlarını, düşüncelerini savunma), bağışlayıcılık (diğerlerini affetmeye istekli, razı olma), yardımseverlik (diğerlerinin rahatı, iyiliği için çalışma), dürüstlük (içten, güvenilir), hayal gücü kuvvetli olma (cesur, yaratıcı, üretken olma), bağımsızlık (kendine güvenme, yetme), entellektüellik (zeki, düşünceli), mantıklılık (tutarlı, mantıklı, makul olma), sevecenlik (müşfik, hassas, duyarlı olma),

itaatkarlık (saygılı), terbiyelilik (kibar, düşünceli), sorumluluk sahibi olma (güvenilir, emin, sağlam olma), kendini denetleyebilme (kontrollü, ölçülü olma) (Yığittir, 2010, s. 210). Bu çalışmada temel olarak değerlerin davranış biçimlerini belirlediği varsayımı üzerinden hareket edilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, yükseköğretim kurumlarında görev yapan öğretim elemanlarının, öğrencilerinde görmek istedikleri ve öğrencilerin sahip olduğu değerleri ayrı ayrı değerlendirmektir.

Araştırmanın Amacı

Değerlerin, sürekli olarak başvurduğumuz içsel referanslar olarak kararlarımıza ve dolayısıyla hayatımıza etki ettiğini ifade etmemiz mümkündür. Bu noktada değerlerin en önemli fonksiyonu, çeşitli durumlardaki davranışlara rehberlik eden, kişiye özgü standartlar sağlamasıdır. Bu araştırmanın amacı; öğretim elemanlarının öğrencilere ilişkin değer tercihlerinin değerlendirilerek, bu değerlerin öğretim elemanlarına göre önem düzeyleri ile öğrencilerin bu değerlere sahip olmalarına yönelik performans düzeylerinin ölçülmesidir. Bu amaç doğrultusunda Rokeach Değerler Envanteri'nde yer alan davranış tarzlarıyla ilgili olan değer maddeleri (araçsal değerler) kullanılmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Bu çalışmanın örneklemini Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi'nde görev yapan öğretim elemanları olarak belirlenmiştir. Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi'nde görev yapan öğretim elemanı sayısı 32'dir. Bu çalışmada; örneklem hususunda tamsayım yapılmış, örneklemin tamamına ulaşılmıştır. Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi kadrosunda bulunan öğretim elemanları Tablo 1'deki gibidir;

Tablo 1. Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi Öğretim Elemanı Sayısı

Unvanı	Kişi Sayısı	Unvanı	Kişi Sayısı
Prof. Dr.	3	Öğr. Gör. Dr.	1
Doç. Dr.	5	Arş. Gör. Dr.	1
Yrd. Doç. Dr.	10	Arş. Gör.	12
Toplam Öğretim Elemanı Sayısı	32		

Araştırmanın Yöntemi

Değer sınıflamalarından literatürde en çok kullanılan ve kabul gören çalışma Rokeach'in değerler sınıflamasıdır. Bu çalışmada da belirtilen sınıflama dikkate alınarak envanterdeki araçsal değerlerin tamamı kullanılmıştır. Rokeach Değer Envanteri; sıralama tipinde bir ölçek olup, bireyin kendi öncelik sırasına göre değerleri sıraladığı bir kağıt kalem envanteridir (Çalışkur vd., 2012, s. 227). Bu envanterdeki ifadeler, demografik niteliklere ait (yaş, cinsiyet ve mesleki tecrübe) sorular da ilave edilerek bir anket formu hazırlanmıştır. Öğretim elemanları açısından öğrencilerin sahip oldukları değerlerin önem düzeyleri ile performans düzeylerini ölçmek amacıyla oluşturulan ankette 18 ifade yer almaktadır. Bu ifadelerin değerlendirilmesinde "5'li Likert Ölçeği" kullanılmıştır. Öncelikle bu ifadeler önem ölçeğinde, 1: çok önemsiz ile 5: çok önemli aralığında düzenlenerek katılımcılar açısından bu ifadelerin önem düzeyleri ölçülmeye çalışılmıştır. Öğrencilerin belirtilen bu ifadeleri ne derece karşıladığını belirlemek amacıyla performans ölçeğinde, ifadeler 1: çok yetersiz ile 5:

çok yeterli aralığında düzenlenerek öğretim elemanlarının öğrencilerin değer tercihlerine ilişkin performanslarını değerlendirmeleri istenmiştir. Önem ölçeği ile performans ölçeği arasındaki farkı belirlemek için “ilişkili ölçümler için t testi (paired samples t test)” yapılmıştır.

Araştırmanın Kısıtları

Bu çalışmanın katılımcıları; zaman, maliyet ve ulaşılabilirlik etmenlerinden dolayı Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi’nde görev yapan öğretim elemanları ile sınırlandırılmıştır. Araştırma sonucunda ortaya çıkan bulgular, Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi’nde görev yapan öğretim elemanlarının görüşleri ile sınırlıdır. Araştırma sonuçları, araştırma anketinde yer alan maddelerden elde edilen veriler ile sınırlıdır.

Bulgular

Araştırma sonucunda elde edilen veriler SPSS 19.0 (Statistical Package for Social Science) programına aktarılmış ve veriler bu program yardımıyla değerlendirilmiştir. Bu kapsamda önce araştırma ölçekleri güvenilirlik analizine tabi tutulmuştur. 18’er ifadeden oluşan önem ve performans ölçeğinin güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach’s Alpha katsayısı 0,932 ve 0,867 olarak bulunmuştur.

Tablo 2. Önem ve Performans Ölçeği Güvenirlik Analizi Sonuçları

Ölçek Türü	Cronbach’s Alpha	N of Items
Önem Ölçeği	,932	18
Performans Ölçeği	,867	18

Tablo 2’de yer alan güvenirlilik analizi ile ilgili sonuçlar, önem ve performans ölçeğinin oldukça yüksek bir güvenirliliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 3’te katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 3. Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Değişkenler	Sıklık (N)	Yüzde Değeri (%)
Cinsiyet		
Kadın	13	40,6
Erkek	19	59,4
Toplam	32	100
Yaş Dağılımı		
18–25 yaş arası	4	12,5
26–35 yaş arası	16	50,0
36–45 yaş arası	4	12,5
46 yaş ve üzeri	8	25,0
Toplam	32	100
Mesleki Deneyim		
1 yıldan az	8	25,0
1-3 yıl	1	3,1
4-6 yıl	3	9,4
7-9 yıl	6	18,8
10 yıl ve üzeri	14	43,8
Toplam	32	100

Tablo 3'e göre ankete katılanların %59,4'ü erkeklerden, %40,6'sı kadınlardan oluşmaktadır. Buna göre katılımcıların büyük çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş gruplarına bakıldığında %50'lik oran ile "26-35 yaş arası" ön plana çıkan yaş grubudur. En az paya sahip olanlar ise %12,5'lik oran ile "18-25 yaş arası" ile "36-45 yaş arası" katılımcılardır. Katılımcıların mesleki deneyimleri incelendiğinde, %43,8 gibi büyük bir oranının "10 yıl ve üzeri" tecrübeye sahip olduğu görülmektedir. En az pay ile "1-3 yıl arası" tecrübeye sahip katılımcıların oranı ise %3,1'dir.

Tablo 4'e göre Önem ve Performans Ölçeğine ilişkin verilerin aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri incelendiğinde; önem ölçeği açısından katılımcılar hiçbir ifadeye "çok önemli" düzeyinde katılım göstermemişlerdir. En yüksek aritmetik ortalama; dürüstlük ve sorumluluk sahibi olma ($\bar{x}=4,68$) olarak 9. ve 17. ifadelerle aittir. Önem ölçeğinde aritmetik ortalamasının en yüksek olduğu diğer ifadeler ise aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- ~ Entellektüellik (zeki, düşünceli) ($\bar{x}=4,56$),
- ~ Geniş görüşlü olma (açık fikirli olma) ($\bar{x}=4,50$),
- ~ Terbiyelilik (kibar, düşünceli) ($\bar{x}=4,40$),
- ~ Mantıklılık (tutarlı, mantıklı, makul olma) ($\bar{x}=4,34$),
- ~ Hırslı olma (sıkı, çok çalışma, idealist olma) ($\bar{x}=4,31$),
- ~ Hayal gücü kuvvetli olma (cesur, yaratıcı, üretken olma) ($\bar{x}=4,31$).

Önem ölçeği açısından katılımcılar hiçbir ifadeye "çok önemsiz" ve "önemsiz" düzeyde katılım göstermemişlerdir. En düşük aritmetik ortalamaya sahip ifade ise 7. ifade olan "bağışlayıcılık (diğerlerini affetmeye istekli, razı olma)" ifadesidir ve ortalaması 3,68 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4. Önem ve Performans Ölçeğine İlişkin Verilerin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapmaları

İfadeler	Önem			Performans		
	$\bar{x}$	s.s.	v	$\bar{x}$	s.s.	v
Hırslı olma (sıkı, çok çalışma, idealist olma)	4,31	,89	0,20	2,15	,98	0,45
Geniş görüşlü olma (açık fikirli olma)	4,50	,76	0,16	2,84	,98	0,34
Muktedir olma (yetenekli, etkin olma)	4,12	,55	0,13	2,93	1,07	0,36
Güler yüzlülük (kaygısız, neşeli, rahat olma)	4,28	,81	0,18	3,87	,97	0,25
Temizlik (bakımlı olma)	4,25	,98	0,23	3,87	,65	0,16
Cesaret (inançlarını, düşüncelerini savunma)	4,21	,79	0,18	3,12	1,09	0,34
Bağışlayıcılık (diğerlerini affetmeye istekli, razı olma)	3,68	,89	0,24	3,06	1,01	0,33
Yardımsverlik (diğerlerinin rahatı, iyiliği için çalışma)	4,06	1,04	0,25	3,56	1,18	0,33
Dürüstlük (içten, güvenilir)	4,68	,64	0,13	2,96	,99	0,33
Hayal gücü kuvvetli olma (cesur, yaratıcı olma)	4,31	,73	0,16	2,90	1,02	0,35
Bağımsızlık (kendine güvenme)	4,21	,79	0,18	3,46	1,04	0,30
Entellektüellik (zeki, düşünceli)	4,56	,66	0,14	2,81	1,09	0,38
Mantıklılık (tutarlı, makul olma)	4,34	,65	0,14	2,90	,92	0,31
Sevecenlik (hassas, duyarlı olma)	4,15	,80	0,19	3,68	,93	0,25
İtaatkarlık (saygılı)	4,18	,96	0,22	3,21	1,21	0,37
Terbiyelilik (kibar, düşünceli)	4,40	,75	0,17	3,12	1,00	0,32
Sorumluluk sahibi olma (güvenilir, emin olma)	4,68	,69	0,14	2,28	1,05	0,46
Kendini denetleyebilme (kontrollü, ölçülü olma)	4,25	,71	0,16	2,84	,95	0,33

Tablo 4'e göre; standart sapma değerlerine ilişkin yorumlarda bulunurken, bağıl değişkenlik katsayısı dikkate alınmış ve aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$v = ss / \bar{x} \leq 0,30 \text{ (Bağıl Değişkenlik Katsayısı= Standart Sapma/Aritmetik Ortalama).}$$

Bu hesaplama göre, bulunan değişkenlik katsayısı 0,30'dan küçük ise görüşler arasındaki farkın azaldığı dolayısıyla, cevapların homojen bir yapıya sahip olduğu; 0,30'dan büyükse cevapların heterojen bir yapıda olduğu söylenebilir. Yapılan bağıl değişkenlik katsayısı hesaplaması sonucunda, önem ölçeğinde bağıl değişkenlik katsayısı açısından 18 ifadeye verilen cevapların tamamının homojen bir dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Bu hesaplama göre, bulunan değişkenlik katsayısı 0,30'dan küçük ise görüşler arasındaki farkın azaldığı söylenebilir. Bu durum, verilen cevapların hesaplanan aritmetik ortalamalarının araştırmaya katılan kişiler arasında benzerlik gösterdiğinin kanıtı olabilir. Burada soruların ayırt edicilik endeksinin yüksek olduğunu da ifade etmek mümkündür.

Performans ölçeği açısından değerlendirildiğinde ise; katılımcıların hiçbir ifadeye "çok yeterli" ve "yeterli" düzeyinde katılım göstermediği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte; güler yüzlülük ($\bar{x} = 3,87$); temizlik ($\bar{x} = 3,87$); sevecenlik ($\bar{x} = 3,68$) ve yardımsverlik ($\bar{x} = 3,56$) ifadelerine en yüksek düzeyde katılımın gerçekleştiği görülmektedir. En düşük aritmetik ortalamaya sahip diğer ifadeler ise;

- ~ Hırslı olma (sıkı, çok çalışma, idealist olma) ($\bar{x}=2,15$),
- ~ Sorumluluk sahibi olma (güvenilir, emin, sağlam olma) ($\bar{x}=2,28$),
- ~ Entellektüellik (zeki, düşünceli) ($\bar{x}=2,81$),
- ~ Geniş görüşlü olma (açık fikirli olma) ($\bar{x}=2,84$),
- ~ Kendini denetleyebilme (kontrollü, ölçülü olma) ($\bar{x}=2,84$) şeklinde tespit edilmiştir.

Yapılan bağıl değişkenlik katsayısı hesaplaması sonucunda, performans ölçeğinde bağıl değişkenlik katsayısı açısından temizlik (0,16), güler yüzlülük (0,25) ve sevecenlik (0,25) olmak üzere 4 ifadeye verilen cevapların homojen bir dağılım gösterdiği söylenebilmektedir. Bulunan değişkenlik katsayısı 0,30'dan büyük olan cevapların heterojen bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür ve bu bağlamda diğer ifadelerin heterojen dağılım gösterdiği tespit edilmiştir.

Önem ve performans ölçeklerinin örneklem ortalaması arasındaki farkın birbirinden anlamlı olup olmadığını test etmek amacıyla ilişkili örneklem için T Testi uygulanmıştır. Tablo 5'e göre önem-performans ortalamaları arasındaki farkın Sig. $\leq 0,05$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile önem ölçeği ve performans ölçeği arasındaki fark tesadüfî değildir. Öte yandan, "güler yüzlülük" (Sig. $0,85 \geq 0,05$) ve "temizlik" (Sig. $0,76 \geq 0,05$) ifadelerinin önem ölçeği ile performans ölçeği arasında anlamlı bir farkın olmadığı tespit edilmiştir. Bu durumda, görülen fark sadece tesadüfidir.

Tablo 5. Önem-Performans Ortalamaları Arasındaki Fark İçin İlişkili Örneklem İçin T Testi

	S.S.	T	df	Sig.(2- tailed)
Önem - Performans	15,94	7,801	31	,000
1. Hırslı olma	1,34	9,058	31	,000
2. Geniş görüşlü olma	1,40	6,667	31	,000
3. Muktedir olma	1,22	5,463	31	,000
4. Güler yüzlülük	1,29	1,779	31	,085
5. Temizlik	1,15	1,833	31	,076
6. Cesaret	1,51	4,096	31	,000
7. Bağışlayıcılık	1,09	3,215	31	,003
8. Yardımseverlik	1,29	2,184	31	,037
9. Dürüstlük	1,27	7,620	31	,000
10. Hayal gücü kuvvetli olma	1,38	5,731	31	,000
11. Bağımsızlık	1,39	3,050	31	,005
12. Entellektüellik	1,39	7,116	31	,000
13. Mantıklılık	1,18	6,835	31	,000
14. Sevecenlik	1,16	2,279	31	,030
15. İtaatkarlık	1,46	3,728	31	,001
16. Terbiyelilik	1,37	5,277	31	,000
17. Sorumluluk sahibi olma	1,43	9,494	31	,000
18. Kendini denetleyebilme	1,26	6,281	31	,000

Ölçeğe ilişkin maddelerin önem-performans farkları dikkate alındığında önem düzeylerini karşılamada olumlu etki oluşturan performans düzeyleri tespit edilmemiştir. Öte yandan olumsuz etki oluşturan performans düzeyleri aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- ~ Hırslı olma ($\bar{x}=4,31$; $\bar{x}=2,15$),
- ~ Geniş görüşlü olma ($\bar{x}=4,50$; $\bar{x}=2,84$),
- ~ Muktedir olma ($\bar{x}=4,12$; $\bar{x}=2,93$),
- ~ Güler yüzlülük ($\bar{x}=4,28$; $\bar{x}=3,87$),
- ~ Temizlik ($\bar{x}=4,25$; $\bar{x}=3,87$),
- ~ Cesaret ($\bar{x}=4,21$; $\bar{x}=3,12$),
- ~ Bağışlayıcılık ($\bar{x}=3,68$; $\bar{x}=3,06$),
- ~ Yardımseverlik ($\bar{x}=4,06$; $\bar{x}=3,56$),
- ~ Dürüstlük ($\bar{x}=4,68$; $\bar{x}=2,96$),
- ~ Hayal gücü kuvvetli olma ($\bar{x}=4,31$; $\bar{x}=2,90$),
- ~ Bağımsızlık ($\bar{x}=4,21$; $\bar{x}=3,46$),
- ~ Entellektüellik ($\bar{x}=4,56$; $\bar{x}=2,81$),
- ~ Mantıklılık ($\bar{x}=4,34$; $\bar{x}=2,90$),
- ~ Sevecenlik ($\bar{x}=4,15$; $\bar{x}=3,68$),
- ~ İtaatkarlık ($\bar{x}=4,18$; $\bar{x}=3,21$),
- ~ Terbiyelilik ($\bar{x}=4,40$; $\bar{x}=3,12$),
- ~ Sorumluluk sahibi olma ($\bar{x}=4,68$; $\bar{x}=2,28$),
- ~ Kendini denetleyebilme ($\bar{x}=4,25$; $\bar{x}=2,84$).

Tartışma ve Sonuç

Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi öğretim elemanlarının öğrencilerinde görmek istedikleri ve önemli gördükleri değerlere ilişkin sonuçlar şöyledir; Öğretim elemanlarının çoğunluğu öğrencilerinde sorumluluk sahibi olma, dürüstlük, entellektüellik, geniş görüşlü olma ve hırslı olma; bir kısmı ise temizlik, itaatkarlık ve terbiyelilik değerlerinin çok önemli olduğunu düşünmekte ve öğrencilerin bu değerlere sahip olmalarını istemektedirler. Öğretim elemanları öğrencilerin Rokeach Değerler Envanterinde yer alan araçsal değerlere ilişkin performansını değerlendirdiğinde ise; hırslı olma, açık fikirli olma, sorumluluk sahibi olma ve üretken, cesur, mantıklı olma değerlerinde öğretim elemanları öğrencilerini yetersiz görmektedirler. Öğretim elemanlarının kararsızlık içerisinde bulunmakla birlikte kısmen katılım gösterdikleri değerler de tespit edilmiştir. Bunlar; öğrencilerin başkalarını affetmeye istekli ve razı olma, dürüst olma, zeki ve düşünceli olma, terbiyeli ve ölçülü olma değerlerinde kendini göstermektedir.

Araştırma bulgularına göre; Rokeach Değerler Envanterinde yer alan 18 değere ilişkin ifadelerin tamamı, öğretim elemanları tarafından önemli olarak görülmektedir. Ancak öğretim elemanlarının değerlendirmesine göre öğrencilerin performansları önem ile kıyaslandığında nispeten düşük seviyede gerçekleşmiştir. İfadeler incelendiğinde; hırslı, geniş görüşlü, mukteditir, güler yüzlü, temiz, cesaretli, dürüst, hayal gücü kuvvetli, bağımsız, entelektüel, mantıklı, sevecen, itaatkar, terbiyeli, sorumluluk sahibi olma ve kendini denetleyebilme değerlerinde öğrencilerin öneme göre yetersiz oldukları sonucu ortaya çıkmıştır.

Üniversite yaşamında değerler zamanla oluşmakta ve özümsemekte, sonraki zamanlarda ise değişip yenilenebilmektedir. Hammaddesi insan olan turizm sektöründe insana yaklaşımın anahtar oyuncularını olarak sektör çalışanları karşımıza çıkmaktadır. Sektör çalışanlarının müşteri ile kurduğu ilişki, müşteriye yaklaşımı ve müşteri ile iletişimi oldukça önemli görülmektedir. Çalışmamızın bulgularına göre; öğrencilerin temizlik, güler yüzlülük, sevecenlik ve yardımseverlik değerlerinde olumlu performans gösterdikleri tespit edilmiştir. Turizmin iyi yönetilmesinin kaliteli sektör çalışanları ile sağlanması söz konusudur. İnsan davranışını, önemli ölçüde sahip olduğu değerlerin biçimlendirmesi sebebiyle öğrencilerin bu hususlarda kendilerini yenilemeleri elzem bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Turizm sektörünün en önemli sorunlarından biri olarak, davranış yönünden biçimlendirilmemiş çalışanların varlığından söz etmek mümkündür. Bu durum değerlerin, birey tutum ve davranışları üzerindeki etkisi boyutunda dikkate alındığında; öğrencilerin değerlere ilişkin tercihlerinde gelişime ihtiyaç duyduğunu söylemek mümkündür. Otel işletmelerindeki personellerin tümünün dolaylı da olsa otel misafirleriyle temasları vardır. Dolayısıyla hizmet sektöründe çalışanlar, bir işletmenin varlığı açısından birinci derecede öneme sahiptir. Özellikle turistlerin tatil yeri seçiminde önemli bir noktada yer alan sektör çalışanlarının insanlar ile ilişkilerinde karşılıklarına saygılı davranmaları gerekmektedir.

Konaklama işletmelerinde çalışanların tutumu, diğer iş kollarına göre daha fazla önem arz etmektedir. Kişiliğin kullanımı, güler yüz, nezaket, içtenlik, saygı, temizlik, yardımseverlik gibi değerlere ilişkin tutum düzeyleri ve kullanma şekli müşterilerin temel psikolojik gereksinimlerinin de karşılanmasında çok etkilidir (Öztürk ve Seyhan, 2005, s. 123). Değer kavramının davranışlara yön veren önemli bir faktör olması bu açıklamayı destekler niteliktedir ve öğrencilerin bu özelliklerini geliştirmeleri gerekmektedir. Öte yandan bir turist rehberinin performansı turistlerin tatil deneyimini etkileyebilecektir. Turist rehberlerinin de içinde olduğu başarılı tur yönetimi elemanlarının taşıması gereken ortak özelliklerin başında kendine güvenme, dürüstlük, samimiyet, saygı, hoşgörü, güler yüz, sabır, yaratıcılık ve yeniliklere açık olma yer almaktadır (Avcıkurt, 2009, s. 76). Bu kapsamda özellikle turizm rehberliği bölümünde okuyan öğrencilerin belirtilen değerlerle ilgili olarak kendilerini geliştirmeleri gerektiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Akbaş, O. (2004), *Türk Milli Eğitim sisteminin duyuşsal amaçlarının ilköğretim II. kademedeki gerçekleşme derecesinin değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı, Ankara.

- Aktay, A. (2008), *Yönetici ve öğretmenlerin değer tercihleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aktay, A. ve Ekşi, H. (2009), Yönetici ve öğretmenlerin değer tercihleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki, *İş Ahlakı Dergisi*, 2 (3): 19-65.
- Altıntaş, M. H. (2008), Türk üniversite öğrencileri ile ebeveynlerinin tüketici olarak önem verdiği değerler ve diğer ülke tüketicileri ile karşılaştırılması, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2): 1-14.
- Alakavuklar, O. N. ve Arbak, Y. (2009), Kişisel değerlerin kişilerarası çatışma yönetim biçimleri üzerindeki etkisi. (Yay. Haz. Ö. TORLAK, E. ERDEMİR, Ö. UZUN, S. ÇORBACIOĞLU), *17.Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı 21-23 Mayıs 2009*, Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi, 52-57.
- Aslan, R. (2007), *Öğretmen görüşlerine göre ilköğretim birinci basamaktaki öğrencilerin temel bilgi, beceri ve değerleri kazanma düzeyleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Aşkan, D. (2010), *İlköğretim okulu yönetici ve öğretmenlerinin değer algılarının bazı değişkenlere göre incelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Avcıkurt, C. (2009), *Turizm sosyolojisi: Genel ve yapısal yaklaşım*, (3. Baskı), Detay Yayıncılık, Ankara.
- Balcı, F. A. ve Yanpar Yelken, T. (2010), İlköğretim öğretmenlerinin “değer” kavramına yükledikleri anlamlar, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39: 81-90.
- Başçıftçi, F., Güleç, N., Akdoğan, T. ve Koç, Z. (2011), Öğretmen adaylarının değer tercihleri ile epistemolojik inançlarının incelenmesi, [Erişim adresi]:<http://www.iconte.org/FileUpload/ks59689/File/international_confere nce.pdf>, [Erişim tarihi: 19.04.2014].
- Bayrakdar, M. (2009), *Lise son sınıf öğrencilerin değer tercihleri ve meslek değerleri arasındaki ilişki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Bolat, Y. (2013), Bir değer ölçme aracı: çok boyutlu sosyal değerler ölçeği, *Turkish Journal of Education*, 2 (4): 13-27.
- Can, Ö. (2008), *Dördüncü ve beşinci sınıf öğretmenlerinin sosyal bilgiler dersinde değerler eğitimi uygulamalarına ilişkin görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çalışkur, A., Demirhan, A. ve Bozkurt, S. (2012), Değerlerin belirli meslek alanları ve demografik değişkenlere göre incelenmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17 (1): 219-236
- Coşkun, Y. ve Yıldırım, A. (2009), Üniversite öğrencilerinin değer düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (6): 311-328.
- Çelikkaya, T., Filoğlu, S. ve Öktem, N. S. (2013), Sosyal bilgiler dersinde değerler eğitimi uygulamalarının öğretmenler tarafından uygulanma düzeyleri, *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1): 121-147.

- Dılmaç, B., Bozgeyikli, H. ve Çıkılı, H. (2008), Öğretmen adaylarının değer algılarının farklı değişkenler açısından incelenmesi, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6 (16): 69-91.
- Dılmaç, B., Deniz, M. ve Deniz, M. E. (2009), Üniversite öğrencilerinin öz-anlayışları ile değer tercihlerinin incelenmesi, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7 (18): 9-24.
- Keskin, Y. (2008), *Türkiye'de sosyal bilgiler programlarında değerler eğitimi: Tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Keskin, Ü. Ve Sağlam, H. İ. (2014), Sınıf öğretmeni adaylarının insani değerlere sahip olma düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi, *Sakarya University Journal of Education*, 4 (1): 81-101.
- Koca, A. İ. (2009), *Üniversite öğrencilerinin değerleri ve bireysel özellikleri ile kariyer tercihleri arasındaki ilişki: Çukurova Üniversitesi'nde bir araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Koruklu, N. ve Aktamış, H. (2012), Study of prospective teachers' conceptualization of value preferences, *Educational Sciences: Theory & Practice*, 12 (2): 1303-1307.
- Kuşdil, M. E. ve Kağıcıbaşı, C. (2000), Türk öğretmenlerinin değer yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı, *Türk Psikoloji Dergisi*, 15: 59- 76.
- Oğuz, E. (2012), Öğretmen adaylarının değerler ve değerler eğitimine ilişkin görüşleri, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12 (2): 1309-1325.
- Onatır, M. (2008), *Öğretmenlerde özgecilik ile değer tercihleri arasındaki ilişki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, M. Ç., Ünsal, H., Yüksel, G. ve Cemaloğlu, N. (2010), Türkiye'deki öğretim elemanlarının çocuklarına, öğrencilerine ve meslektaşlarına ilişkin değer tercihleri, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 10 (2): 1071-1112.
- Özdemir, Y. ve Koruklu, N. (2011), Üniversite öğrencilerinde değerler ve mutluluk arasındaki ilişkinin incelenmesi, *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8 (1): 190-210.
- Özkul, A. S. (2007), *Yaşam ve çalışma değerlerini etkileyen faktörler: SDÜ öğrencileri üzerine bir araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Öztürk, Y. ve Seyhan, K. (2005), Konaklama işletmelerinde sunulan hizmet kalitesinin artırılmasında işgören eğitiminin yeri ve önemi, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1: 121-140.
- Sağnak, M. (2005), Örgüt ve yönetimde değerlerin önemi, [Erişim adresi]:<http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_EgitimDergisi/166/index3-sagnak.htm>, [Erişim tarihi: 28.04.2014].
- Sarıcı Bulut, S. (2012), Gazi eğitim fakültesi öğrencilerinin değer yönelimleri, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1 (3): 216-238.
- Sarıcı Bulut, S. (2013), Gazi eğitim fakültesi rehberlik ve psikolojik danışmanlık bölümü ve diğer bölüm öğrencilerinin değer eğilimlerinin karşılaştırılması, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, 6 (1): 1245-1261.

- Şahin Fırat, N. ve Açıkgöz, K. (2012), Bazı değişkenler açısından öğretmenlerin değer sistemleri, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 43: 422-435.
- Tanıt, T. (2007), *Eğitim yöneticilerinin değer tercihleri ile yaratıcılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tokdemir, M. A. (2007), *Tarih öğretmenlerinin değerler ve değer eğitimi hakkındaki görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Uçar, S. (2009), *Sosyal bilgiler programındaki değerlerle ilgili kazanımlara yönelik öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Ünal, F. (2011), Öğretmenlerin öğrencilerine kazandırmak istedikleri değerlere yönelik bir inceleme, *Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi – Teori ve Uygulama*, 2 (4): 3-24.
- Yalar, T. ve Yanpar Yelken, T. (2011), Değerler eğitiminin iyileştirilmesi ile ilgili öğretmen görüşlerinin belirlenmesi ve bir program modülü örneğinin geliştirilmesi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (38): 79-98.
- Yıldırım, K. (2009), Values education experiences of Turkish class teachers: A phenomenological approach, *Eğitim Araştırmaları-Eurasian Journal of Educational Research*, 35: 165-184.
- Yılmaz, E. (2009), Öğretmenlerin değer tercihlerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7 (17): 109-128.
- Yığittir, S. (2010), İlköğretim öğrenci velilerinin okullarda kazandırılmasını arzuladığı değerler, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 8 (19): 207-223.
- Zhao, J., He, N. ve Lovrich, N. P. (1998), Individual value preferences among American police officers - The Rokeach Theory of Human Values revisited. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 21 (1): 22-37.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NDA DOĞUDAN BATIYA KÖPRÜ: ÇUKUROVA

Fatma ŞAHİN*

ÖZET

“Erken Tunç Çağı’nda Doğudan Batıya Köprü: Çukurova” konulu bu çalışmada, Batı Anadolu’da son yıllarda yapılan kazılar sonucunda ortaya konan yeni bilgiler ışığında bu dönem ilişkileri yeniden değerlendirilmiştir.

ETÇ I’de, Bölge daha çok Kuzey Suriye-Mezopotamya ve İç Anadolu ile ilişkili olup, bu dönemde benzer birkaç örnek dışında Batı Anadolu ile ilişkiler net değildir. ETÇ II’de, Batı Anadolu, iç Anadolu, Amanoslar’ın doğusu, Amuk, Fırat, Kuzey Suriye, Mezopotamya, Levant, Kıbrıs ve Girit ile ilişkilerinin olduğu, bölgenin öneminin daha da arttığı ve Tarsus’un bu dönemde ticarete söz sahibi bir merkez halini aldığı anlaşılmaktadır.

ETÇ III’te ise kültürel anlamda çok büyük değişimler olmuştur. Batı Anadolu’ya özgü çark yapımı tabak, depas, tankard, çift kulplu fincan ve gaga ağızlı testi gibi çanak-çömlek malzemeleri yanı sıra mimaride de megaron tipi yapılar ortaya çıkmıştır.

Çukurova Bölgesi’nin Batı Anadolu ile ilişkilerinin sadece Troya ile sınırlı olmadığı, sahil kesimde yer alan Liman Tepe, Bakla Tepe ve iç batı Anadolu’da Küllüoba ve Seyitömer gibi yerleşimler ile de ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Başta Küllüoba olmak üzere bazı yerleşimlerde de Çukurova ve Kuzey Suriye’ye özgü malzemenin ele geçmesi bu ilişkinin sadece tek yönlü olmayıp, her iki yönden olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm bu ilişkiler, her iki bölge arasındaki kronoloji sorunlarının çözümüne de yardım edecektir.

Anahtar Kelimeler: Erken Tunç Çağı, Çukurova, Batı Anadolu, Ege.

ABSTRACT

In the article called “The Cukurova as a Bridge between the East and the West during the Early Bronze Age” the relations of the Cukurova Region in this period also by the help of the new informations found in the excavations of the prehistoric settlements in the Western Anatolia had been evaluated.

In the EBA I it had been established that the Çukurova has relations with Northern Syria-Mesopotamia and Central Anatolian Region mostly, but no relations with Western Anatolia except a few examples. In the EBA II it had been known that the Cukurova Region has relations with West Anatolia, Central Anatolia, East of Amanos Mountains, Amuq, Euphrates, North Syria, Mesopotamia, Levant, Cyprus and Grete, the importance of the region has increased and Tarsus is an important commercial centre.

In the EBA III period, Cukurova Region has had too much changings in the cultural meanings, ceramic goods like wheelmade plate, depas, tankard, “bell shaped cup” and spouted pitcher special to Western Anatolia and in the architectural section the megaron style buildings has come in to being.

---

* Arş.Gör.Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji, fatmasahin@cu.edu.tr

It has been seen that the relations weren't limited with only Troia in the West Anatolia and has with the other settlements, especially in the excavations of the recent years. The relations has seen with costal western Anatolia like Liman Tepe, Bakla Tepe and Central West Anatolia like Küllüoba and Seyitömer. In some of the settlement especially in Küllüoba, finding meterials special to North Syria, has showed that the relations weren't only one side. All these relations helps the cronological issues between the two regions.

Key Words: Early Bronze Age, Cukurova, West Anatolian, Aegean.

Giriş

Çukurova Bölgesi'nde şimdiye kadar yapılan araştırmalar daha çok II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve sonrasında yapılmıştır. Bu yıllarda arkeolojik yüzey araştırmaları dışında sistemli kazılar sadece Tarsus-Gözlü Kule ve Mersin-Yümük Tepe'de yapılmıştır. Günümüzde her iki merkezde de yeni dönem kazı çalışmalarına başlanmıştır. Bu iki merkezde kazıların yapıldığı ilk yıllarda Batı Anadolu'da sadece Troya yerleşimi en önemli ETÇ merkezi olarak kabul edilmiş ve Batı Anadolu ile Çukurova Bölgesi arasındaki tüm ilişkiler, "Batı Anadolu kökenli" ya da "Anadolu kökenli" olarak adlandırılan çanak çömlek malzeme grubu üzerinden neredeyse sadece Troya ile kurulmuştur. Bu grup içinde; çark yapımı tabaklar, tek ya da çift kulplu tankardlar, depaslar, çan biçimli fincanlar ve gaga ağızlı testiler gibi malzeme grubu yer almaktadır. Batı Anadolu'da birçok yerleşimde saptanmış olan bu malzeme grubu, Çukurova'da Tarsus-Gözlü Kule'de oldukça yoğun olarak ele geçmiştir. ETÇ II dönemi sonlarında Anadolu'dan Kiklad Adaları'na, oradan da Kıta Yunanistan'a geçen bir özellik olarak değerlendirilen bu malzeme grubu Kiklad Adaları'nda "Kastri Grup", Kıta Yunanistan'da da "Lefkandi I" olarak adlandırılmaktadır (Popham-Sackett,1968; Rutter, 1979; 1983; Sotirakopolou, 1993). Anadolulaşma (Anatolianising) olarak da tanımlanan Ege bölgesindeki bu etkileşimin 3. binin ikinci yarısında olduğu görüşü hakimdir (Rahmstorf 2006; Efe, 2007, 55). Son yıllarda Batı Anadolu'da yapılmaya başlanan yeni kazılar, Troya'nın yalnız olmadığını ve Batı Anadolu'da Troya'dan daha gelişmiş ve yoğun ilişkiler gösteren yerleşimlerin mevcut olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda İzmir Bölgesi'nde; Liman Tepe ve Bakla Tepe (Erkanal-Özkan, 2000; Şahoğlu, 2002; 2004; 2005a; 2005b; 2008), iç batı Anadolu'da Küllüoba (Efe, 1999; 2000a; 2000b; 2001; 2007; Efe-Ay Efe, 2001; Fidan, 2012a; Sarı, 2012; Türkteki 2012) ve Seyitömer (Bilgen, 2011; Bilgen vd., 2012a; 2012b) en önemli yerleşimlerdir.

Tarsus'ta bu malzeme grubunun ele geçmesi Batı Anadolu ile yapılan ticaret sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bazı bilimadamları bu ticaretin ya deniz ya da kıyı yoluyla yapıldığını (Mellink,1989, p.323), bazı bilimadamları da karadan Konya ve Eskişehir Bölgesi vasıtasıyla yapıldığı görüşünü (Efe, 2007, s.47-49) savunmaktadır. T. Efe, Suriye-Çukurova ve iç batı Anadolu arasında ETÇ'de yoğunlaşmaya başlayan bu ticaret yolunu "Büyük Kervan Yolu" olarak tanımlamaktadır. Söz konusu bu güzergah üzerinde bulunan bölgelerde ilk defa çömlekçi çarkı kullanımı görülür (Efe 2007, s.55, Türkteki, 2012, s.46 vdd.). Tüm bu Batı Anadolu tipi malzeme grubu yanı sıra Kuzey Suriye'ye özgü ve karakteristik olan Suriye şişesi gibi kap formları da Çukurova Bölgesi'nde bir arada ele geçmiştir. Kuzey Suriye'ye özgü olan bu kap tipleri Batı Anadolu'da bazı merkezlerde de bulunmuştur. Bu yüzden Batı Anadolu'da yapılan son

yıllardaki yeni kazılar, Çukurova Bölgesi ile Batı arasında yeni bir değerlendirme yapma gereği doğurmuştur.

Çukurova Bölgesinin Coğrafi Yapısı, Tanımı ve Sınırları

Çukurova Bölgesi, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanan Orta Toroslar ile Akdeniz kıyısı arasında yer alır. Toroslar'a kuzey-güney doğrultusunda yaklaşan Amanos Dağları bölgenin doğu sınırını oluşturur (Göney, 1976, p. 3; Gürbüz, 1997, p. 175). Bu yükselti sınırları içinde yer alan büyük havza, jeologlar tarafından Adana, İskenderun ve Antakya olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır (Egeran, 1949, p. 23; Ternek, 1957, p. 50). Çukurova tanımı esas olarak Adana havzasına yöneliktir. Batı, kuzey ve doğudan dağlarla sınırlanan Adana havzası, batıdan doğuya doğru Tarsus, Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının taşıdığı alüvyonlarla oluşmuş büyük bir delta ovasıdır (Ternek, 1957; Göney, 1976, p.1; Gürbüz, 1997, p.176). Dar anlamda bu üç nehrin müşterek delta sahası, diğer bir deyişle Mersin'den Misis Dağları'na kadar uzanan ovalık saha Çukurova olarak tanımlanmaktadır. Misis'in kuzeydoğusunda kalan ve esas olarak Ceyhan ve kollarının üzerinden aktığı saha, daha yüksek bir arazi yapısına sahiptir. Bu kesim Yüksekova olarak adlandırılmaktadır (Göney, 1976).

Adana havzası çok sayıda oviden oluşmaktadır. Eski ve yeni delta ovaları, kıyı ovaları ve taşkın ovalar gibi çeşitli ova tipleri bölge bünyesinde yer almaktadır. Yüksekova'da Kozan, Kadirli, Ceyhan ve Osmaniye gibi kentlerin civarında uzanmakta ve bu isimlerle anılmaktadır. Çukurova kesiminde ise nehirlere göre bir ayırım söz konusudur. Bu çerçevede, Tarsus Ovası, Yüreğir Ovası, Misis Ovası olarak adlandırılmaktadır (Göney, 1976). Bölgenin güneydoğusunda Yüksekova'ya bağlanan Erzincan ve Dörtöl ovaları da yapısal olarak bölge bünyesinde yer almakta ve Dörtöl ile Misis dağları arasında kalan kıyı sahası da bölge içinde değerlendirilmektedir. Antik dönemde Issos olarak adlandırılan bu kesim, Çukurova Bölgesi'nin doğudaki son bölümü olarak görülmektedir (Ozaner, 1995, p.513-515, 522). Bu kesimin güneyinde İskenderun ve Antakya (Hatay) havzaları yer almaktadır (Ternek, 1957, p.50).

Çukurova Bölgesi İrtibat Yolları

Üç taraftan dağlarla çevrili olan Çukurova Bölgesi bu dağlardaki geçiş yerleri vasıtasıyla komşu bölgelere bağlanmaktadır (**Şekil 1**). Batıda Mersin üzerinden giden, Silifke'den Göksu Vadisi'ni (Calycadnos) izleyerek Toroslar'ı aşan yol, platoda Konya Bölgesi'ne ulaşmaktadır. Bu yol Konya vasıtasıyla Pisidia (Göller Bölgesi) ve batı bölgelerine irtibat imkanı sağlamaktadır (Garstang, 1943, p.1; Huot, 1982, p. 92). Kuzeybatıda Tarsus üzerinden giden yol ise Gülek Boğazı vasıtasıyla Toroslar'ı aşmakta ve Anadolu Platosu'na bağlanmaktadır (Seton-Williams, 1954, p.123).

Doğuda ise Kozan-Feke-Saimbeyli-Tufanbeyli güzergahını izleyerek Kapadokya Bölgesi'ne ulaşan yol, bugün olduğu gibi eski dönemlerde de büyük bir öneme sahipti. Ayrıca dağlık araziye kat ederek, kilit noktası mahiyetindeki geçitler vasıtasıyla Kayseri Bölgesi'ne ulaşan başka yollarda mevcuttur (Alkım, 1949, p.367-369; 1959, p.60-61). Bölge, bugünkü Osmaniye-Bahçe Kasabası'nın doğusunda Amanoslar'da yer alan Aslanlıbel vasıtasıyla doğuya (Kahramanmaraş ve Gaziantep)

bağlanmaktadır (Alkım,1960, p.351). Aslanlı Bel, Çukurova'nın en doğu ucu olarak görülmektedir (Carter, 1995, p.332).

İskenderun'un hemen güneydoğusundaki Belen (Beylan) geçidi, Amanoslar'ı güneyde aşan yolun kilit yeridir. Amuk Ovası'na açılan bu yol, Çukurova'yı Suriye ve Mezopotamya'ya bağlamaktadır (Braidwood, 1937, p.8, Hrt.13; Arık, 1944, p.368-369; Seton-Williams, 1954; Alkım, 1960). Bu yol ve geçit, antik dönemde Suriye Kapıları (Pylae Syriae) olarak adlandırılmıştır (Alkım, 1960).Aslanlıbel ve Belen geçidi dışında Amanoslar'ı aşarak İskenderun-Dörtüyol sahil kesimine ulaşan bazı vadi yolları da mevcuttur (Arık, 1944, p.367-368, 381). Böyle bir irtibat ağına sahip Çukurova Bölgesi, Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasında hemen hemen her dönemde bir geçiş yeri olarak önem kazanmıştır (Seton-Williams, 1954).

Çukurova Bölgesi, denizsel irtibat imkanlarına da sahiptir. Dağlık Kilikya'da Hellenistik ve Roma dönemlerine ait kıyı yerleşmelerinden bazılarının liman olduğu belirlenmiştir. Bunlar arasında Selinus-Trajanopolis (Gazipaşa), Aphrodisias (Taşucu'nun batısı), Soloi-Pompeipolis ve Korykos sayılabilir (Vann, 1993, p.30-34, Fig.1). İskenderun Körfezi ile Amanos Dağları arasında kalan dar kıyı şeridindeki Payas da, eski bir limana sahiptir (Arık, 1944).

Çukurova Bölgesi'nde Erken Tunç Çağı ve Batı İle İrtibatı

Çukurova Bölgesi'nde Mersin Yümük Tepe'de XİA tabakasına yerleştirilen bu dönem ile ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. Dönemi tanımlayan çanak çömlek malzemesi, çok sayıda çöp çukurundan ele geçmiştir (Garstang, 1943, p.8; Garstang, 1953, p. 192; Huot, 1982, p. 93). Bölgede son yıllarda kazısı yapılmaya başlayan Kinet Höyük (Gates, 1999) ve Kilise Tepe'de de (Postgate, 1997) ETÇ hakkında detaylı bilgi sağlanamamıştır.

Çukurova Bölgesi'nde ETÇ esas olarak Tarsus-Gözlü Kule'de temsil edilmektedir (Garstang-Goldman, 1947; Goldman, 1956). Tarsus'ta ETÇ, stratigrafik devamlılık içinde I, II ve III olmak üzere üç büyük evreye ayrılmaktadır (Goldman, 1956; Huot, 1982, p. 89). Yüzey araştırmalarında da bölge genelinde çok sayıda ETÇ yerleşmesi saptanmıştır (Seton-Williams, 1954). Tarsus'ta ETÇ I, dar bir alanda araştırılmış olup, net bir mimari planı yoktur (Goldman,1956, p. 9-11). Çanak çömlekte ise iki seramik geleneği mevcut olup, bunlar; "Red Gritty Ware" olarak adlandırılan "Anadolu tipi kırmızı seramik" ile "Suriye tipi açık renkli seramik"tir (Goldman, 1956, p.72; Huot, 1982; Mellink, 1989, p. 320).

Tarsus'ta ETÇ II dönemi 7 evrelidir (Goldman, 1956, p.12-32; Huot, 1982, p. 90). Doğu-batı ve kuzey-güney doğrultulu sokaklar boyunca evlerin bulunduğu bir yerleşme yapısına sahiptir. Bu evlerde ocaklar, oturma sıraları ve pencereler bulunmaktadır. Bazı ocaklar mekanın atölye olduğuna, bazı pencerelerde ikinci bir katın varlığına işaret etmektedir. Tarsus'taki ETÇ IIB tabakasındaki ocaklar Beycesultan ocakları ile benzerlik göstermektedir (Lloyd-Mellaart, 1962, p.36, fig. 10). Bu tabaka bir yangınla sona ermiş ve bundan sonra güneydeki ev yıkıntılarının üstüne kerpiçten, testere dişi görünümlü bir savunma duvarı inşa edilmiştir. Batı Anadolu'da Küllüoba'da ETÇ'ye geçiş evresinde Batı Açmaları olarak adlandırılan alanda güneydoğu-kuzeybatı yönünde zigzaglar yaparak ilerleyen savunma duvarı, Tarsus savunma duvarıyla (ETÇ IIC) benzerlikler göstermektedir (Efe-Ay-Efe, 2001, p. 46, Çiz. 1; Fidan, 2012a, s.7-8,

Res.6-7). Her ne kadar bu iki savunma duvarının dönemleri ve tekniklerinde farklılıklar olsa da aynı mantıkla, savunmaya yönelik olarak ve zigzag şeklinde yapılmış olmaları ortak özellikleridir.

Tarsus'ta ETÇ II döneminde görülen çanak çömlek, yerel karakter gelişimi, stil ve tekniği açısından başka hiçbir tabakada görülmemeyen çeşitliliğe sahiptir. Kırmızı taşçıklı Anadolu seramiği (Red Gritty Ware) egemendir. (Goldman, 1956, p.108; Mellink, 1989, p. 321). ETÇ II'de Tarsus'ta ele geçen ithal malzemeler, Gözlükule'nin birçok bölge ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu bölgelerden ilki İç Anadolu'dur. Diğer bir ilişki yönü Amanoslar'ın doğusundaki bölge yani Zincirli ve Gedikli'dir. Amanoslar'ın güneyi boyunca ilişkiler ve ithal malzeme devam etmektedir (Mellink, 1989, p. 322). Buradan ele geçen gobletler (Goldman, 1956, p. 115, fig. 245, 348, no.178) Gedikli, Amuk ve Filistin Bölgesi ile ilişkileri göstermektedir. Bu dönemde Tarsus'un bir başka ilişki yönü de çark yapımı, spiral perdahlı kaplar (Goldman, 1956, p.130, fig.263, no.369) ve metalik şişeler vasıtasıyla Fırat Bölgesi olarak görülmektedir.

ETÇ II'de Tarsus'ta ele geçen Kıbrıs'ta Erimi Kalkolitik seramiği (Goldman, 1956, p.130, fig. 263,347, no: 379-380) Tarsus'un ilişkili olduğu yerlerden bir diğerinin de Kıbrıs olduğunu göstermektedir. ETÇ II'de iç kuzeybatı Anadolu'da Suriye-Kilikya kökenli madeni malzemenin ele geçmiş olması (Efe, 2007, s.49) bu dönem Batı Anadolu ilişkilerinin de bu dönemde başladığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Tarsus ETÇ II yerleşmesi büyük bir yangınla sona ermiş ve bu yıkıntılar üstüne ETÇ III'ün ilk yerleşimi kurulmuştur (Goldman, 1956, p.32-39; Mellink, 1989, p. 324). ETÇ III A, B ve C olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. ETÇ IIIB'de ETÇ II sistemine benzeyen müstakil duvarlı evler inşa edilmiştir. Bu dönemde Tarsus'ta ilk defa mimaride megaron planı ortaya çıkmaya başlamıştır (Goldman, 1956, p. 32-33; Huot, 1982, p.91; Mellink, 1989, p. 324). ETÇ IIIC'de ise bitişik nizamda yapılmış megaron tipi evler yer almaktadır. Tarsus'ta ETÇ IIIB'den itibaren görülmeye başlayan yapı sistemi bölgeye yabancıdır. Söz konusu megaron planlı yapılar, Ege bölgesinde Limni-Poliochni (Yakar, 1985, p.149-150), Lesbos-Thermi (Lamb, 1936, p. 8), Sisam-Heraion (Milojcic, 1961, p. 59-66; Yakar, 1985, p. 156), Trakya'da Kırklareli-Kanlıgeçit'den (Özdoğan-Parzinger vd., 1997; 1998; 2000) bilinmektedir.

Batı Anadolu'da Troya (Blegen-Caskey vd., 1950), Küllüoba (Efe, 1999; 2000a; Fidan, 2012a), Seyitömer (Bilgen, 2011, s.355 vdd.; Bilgen vd., 2012b, s.91 vdd.) Aphrodisias (Joukowsky, 1986, p.171-172), Beycesultan (Lloyd-Mellaart, 1962, p.58-59, 63), Elmalı-Karataş (Mellink, 1994; Warner, 1994), Antalya-Bademağacı (Duru, 1996; 1997; 2000) ve Kültepe'de (Özgüç, 1963; Nauman, 1998) görülmektedir.

Batı Anadolu'da ETÇ II'den itibaren aşağı ve yukarı şehirlerin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Daha da önemlisi Küllüoba megaron kompleksi, bu dönem yerleşmelerinde bağımsız olarak inşa edilmiş idari yapıların söz konusu olabileceğini göstermektedir. Megaron kompleksinin, ortada megaron planlı bir çekirdek yapı ve her iki tarafında bu yapıdan ulaşılan uzunlamasına yerleştirilmiş iki tali yapıdan oluşması, bu planın Troya, Poliochni ve Tarsus ETÇ III ev tipleri ile benzerliklerini göstermektedir. Hatta Kültepe ETÇ III sarayının planı da aynı grup içinde değerlendirilmelidir. Ancak Küllüoba kompleksinin bu merkezlerden daha eskiye tarihlenmesi bu planın ilk olarak iç batı Anadolu'da ortaya çıkmış olabileceği olasılığını artırmaktadır. T. Efe, ortada bir megaron ve iki kanat yapıdan oluşan üç kısımlı bu

planın daha sonra II. bin yılda Yunanistan'da, özellikle Pylos ve Trynis'ten tanıdığımız Miken saraylarında söz konusu olan planın da esasını oluşturmuş olmalıdır görüşündedir (Efe, 2001, p. 110-111).

Tarsus'ta ETÇ III'de çanak çömlekte büyük bir değişim görülür. Dönem başında tipik kırmızı bir seramik yer alır ve ETÇ III bu seramiğin başlamasıyla karakterize olur (Goldman, 1956, p. 131; Mellink, 1989, p. 324-325). Tarsus'ta ETÇ III'de çanak çömlek formlarında da çok belirgin farklılıklar ortaya çıkar. Bu formlar çoğu Batı Anadolu'ya özgü formlar olup, yanı sıra Suriye ve İç Anadolu ile ilişkili form çeşitliliğine de sahiptir. Bu çanak çömlekler; Troya tabağı (A2), tankard, depas, çift kulplu fincan, goblet, testi, matara, çaydanlık, şişe ve kompozit kap gibi formlardan oluşmaktadır.

Tarsus'ta açık renk hamurdan üretilmiş ve çark izli kase (Goldman, 1956, p. 137, fig. 265, 355, no. 412) olarak adlandırılan çanak çömlek örnekleri, esasında "Troya Tabakları" olarak bilinen malzeme grubudur ve Troya'da "A2" formu olarak sınıflandırılmıştır. Çark yapımı tabaklar (**Şekil 2/1**) olarak da bilinen bu tabaklardan Troya (Blegen-Caskey vd., 1950, p. 293 vd.) dışında Batı Anadolu'da, Küllüoba (Efe, 1998; 1999; 2001; 2007, fig.11), Afyon-Kaklık Mevkii (Topbaş-Efe vd., 1998), Aphrodisias (Juokowsky, 1986, p. 389-390; Mellink, 1989) ve Beycesultan (Lloyd-Mellaart, 1962, p. 201), İç Anadolu Bölgesi'nde ise Kültepe'de (Özgüç, 1986) ele geçmiştir.

Bunların dışında Kıta Yunanistan'da Euboea Bölgesi'nde Lefkandi (Popham-Sackett, 1968, p. 8, fig. 7, 1-2) I tabakasında ve Kiklad adalarında "Kastri Grup" olarak adlandırılan malzeme grubu içinde de yer almaktadır. "Kastri Grup" formları, Limni, Midilli, Samos ve Girit gibi merkezlerde de ele geçmiş olup, geniş bir yayılıma sahiptir (Sotirakopoulou, 1993, p. 5,8). Kastri grubunun tarihlendirilmesi konusunda her ne kadar farklı görüşler bulunsada, genel kabul gören tarihlendirme Kıta Yunanistan'da Erken Hellas II dönemi sonları, Kikladlar'da Erken Kiklad II dönemi sonlarıdır. Bu tarihlendirme Anadolu kesimi için ETÇ II sonu olarak verilmektedir (Sotirakopoulou, 1993, p.10-13,18). Buna göre EH II =EK II=ETÇ II=Tarsus ETÇ III gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Batı Anadolu'da ilk kez ETÇ II sonunda görülen ve Troya'da "A39" formu olarak sınıflandırılan tek kulplu tankardlar (**Şekil 2/2**), Tarsus'ta hem el, hem çark yapımı olan örnekleri yanı sıra Yümük Tepe'de benzer tek bir örnek (Garstang, 1953, p. 200-201, fig. 124, no.10) ile temsil edilmektedir. Tarsus tek kulplu tankardlarının (Goldman, 1956, p.141,figs. 266, 356, no.467,470) bir özelliği boyundan gelen kulpların, şişkin karına birleşmesidir. Böyle örnekler, Batı Anadolu'da son yıllarda yapılan Bakla Tepe (Özkan-Erkanal, 1998, p.18, Res.1) kazılarında ETÇ II sonuna tarihlendirilen mezarlarda, Ege'de; Manika (Sampson, 1985, Res, 84;V), Samos (Milojcic, 1961, Lev. 21,1) ve Kynthos-Delos'ta (MacGillivray, 1980, p.17, fig. 5, No: 58,119) ele geçmiştir. Trakya Bölgesi'nde Kanlıgeçit (Özdoğan, 1998, p.78, Res.22; Özdoğan-Parzinger vd., 1998, p.148, Res.19) kazısında megaron tabakasından bulunan tek kulplu tankardlardan biri Tarsus örneği ile oldukça yakın gözükmektedir. Tarsus'ta ele geçen tek kulplu tankardlar form olarak, Poliochni (Bernabó-Brea, 1964, Lev. CXLIII, a-d), Kanlıgeçit (Özdoğan-Parzinger vd., 1997, p.79, Res.25; Özdoğan, 1998, Res.22), Troya (Blegen-Caskey vd., 1950, fig. 378, 33.229), Liman Tepe (Şahoğlu, 2008), Bakla Tepe (Özkan-Erkanal, 1998, p. 18, Res.17), Demircihöyük-Sarıket (Seher,

1993, p. 367, fig. 12), Külliüoba (Efe, 2000a, p.119, Res.10; 2000b, p. 122, fig.8; 2001, Res.21; 2007, fig.7c), Kusura (Topbaş-Efe vd., 1998, p.42, fig. 63, No: 185 fig. 72, No: 185), Afyon-Kaklık Mevkii (Topbaş-Efe vd., 1998, p.69, fig. 52, No: 125-126; fig. 54, No: 137; fig. 55, No:140), Aphrodisias (Joukowsky, 1986, p. 392-393, fig. 444,11), Acemhöyük (Öztan, 1989, p. 409; Özgüç, 1986, fig. 134, Lev. XII, b2536) ve Alishar (Schmidt, 1932, p.114, 116, fig. 134, Lev. XII, b2536; Özgüç, 1986, p. 42) tankardları ile benzerlik göstermektedir.

Tarsus'ta tek kulplu tankardların dışında ilk olarak Troya Ila tabakasında görülmeye başlayan ve "A43" formu olarak sınıflandırılan çift kulplu tankardlardan (Goldman, 1956, p. 141-2, figs. 265,356, no.471-2, 480) da ele geçmiştir. Anadolu'ya özgü bir form olan çift kulplu tankardların (Şekil 2/3) en iyi paralelleri Troya dışında Batı Anadolu'da (Bkz. Sarı, 2012; 2013) Kusura (Topbaş-Efe vd., 1998, p.42, 77, 83, fig. 63, No:184, fig. 72, No:184), Elmalı-Karataş (Mellink, 1967,fig. 46; Warner, 1994, Lev.165a); İç Anadolu Bölgesi'nde Acemhöyük (Özgüç, 1986, p. 41, fig.3-34) ve Kültepe'den (Özgüç, 1963, Lev. X, 2-3;1986, p. 41, fig. 3-31) ele geçmiştir. Acemhöyük'te bir çömlek mezarda bulunan Batı Anadolu tipi kırmızı perdahlı tankardlar, Acemhöyük'ün Tarsus ve Batı Anadolu ile irtibat halinde olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Mellink, 1989, p. 327). Yine son yıllarda kurtarma kazısı olarak yapılan İzmir Bölgesi Bakla Tepe kazısından tankard ve depas formundan hibrit olarak üretilmiş çift kulplu tankard, Tarsus örneği ile benzerdir (Özkan-Erkanal, 1998, p.18-19, Res.17). Bakla tepe örneği, Tarsus-Batı Anadolu sahil kesimi ile olan ilişkileri belirginleştirmeye başlaması açısından önemlidir.

Tarsus'ta çift kulplu fincanlar arasında yer alan çan biçimli fincanlar (bell shaped cup) (Şekil 2/4) bir diğer grubu oluşturmaktadır. Tarsus çan biçimli fincanlarıyla (Goldman, 1956, p. 142-3, figs. 266,357, no. 488-9) aynı tipteki örnekler, iç batı Anadolu'da Beycesultan'da (Lloyd-Mellaart, 1962, p.190-191), Batı Anadolu sahil kesiminde İzmir-Liman Tepe'de ve çok az değişik formuyla da Bakla Tepe'de (Şahoğlu, 1997, p.48) ele geçmiştir. Çan biçimli fincanlardan, Anadolu dışında yakın adalardan Poliochni ve Samos-Heraion'da (Barnebò-Brea, 1964; Mellink, 1986; Milojcic, 1961) vardır ve bunlar Tarsus örnekleriyle aynı formdadır. "Kastri Grup" içinde yer alan ve karakteristiği olan çan biçimli fincanlar Delos-Kynthos (MacGillivray, 1980, p. 22, no. 421), Keos-Ayia İrini ve Naksos (Marangou, 1990, p. 89, no.85) gibi Kiklad Adaları'ndan ve Eoboea-Lefkandi, Lerna, Manika, Palamari, Pevkakia gibi diğer merkezlerde de ele geçmiştir (MacGillivray, 1980; Caskey, 1972; Marangou, 1990; Caskey, 1956; Sampson, 1985; Mellink, 1986).

Batı Anadolu kap tipi olan, ilk olarak Schliemann tarafından Troya'da tespit edilen ve "Depas Amphikypellon" denilen çift kulplu bardaklar (depaslar) ve bunların değişik varyasyonları (Şekil 2/5a-b) Tarsus'ta çok sayıda ele geçmiştir (Goldman, 1956, p.142, figs. 265, 356, no. 483-4). ETÇ kap repertuarı içinde önemli bir yere sahip olan depaslar Anadolu kültürleri arasında ilişkileri ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Depaslar, Batı Anadolu dışında Orta Anadolu, Güney Anadolu, Kilikya Bölgesi, Amuk Ovası ile Suriye'de (Depasların yayılım alanıyla ilgili haritalar için bkz: Spanos, 1972, Lev. 3; Huot, 1982, Lev.62 ayrıca Sarı, 2012; 2013; Türkteki, 2012), Ege Bölgesi'nde; Kiklad Adalarında ve Kıta Yunanistan'da ele geçmiş olup, oldukça geniş bir yayılıma sahiptir (Spanos, 1972). Tarsus depaslarının çoğu açık renk hamurlu olmak üzere kahverengi ve gri, çoğu yerel ve çark yapımı olarak üretilmiştir. Kilikya

Bölgesi'nde metal vazo örnekleri üretilmemekle birlikte gri hamurlu, parlak siyah astarlı, perdahlı, yivli ve ithal olan bazı depas parçaları Mellink tarafından gümüş depasların taklidi olarak değerlendirilmiş ve Akkad stelindeki metal çift kulplu kadehlerle ilişkilendirilmiştir (Mellink, 1963, p.109; 1989, p. 325). Yivli depaslar daha çok Pisidya Bölgesi'ne özgü olup Pisidya tipi olarak bilinmektedir (Hüryılmaz, 1995). Tarsus'ta ele geçen bu malzeme grubu, Pisidya bölgesi ile de ilişkili olduğunu göstermektedir. Depaslar Çukurova Bölgesi'nin doğusunda Gedikli (Alkım-Alkım, 1966, p.15, Res.34; Alkım, 1979, p.140, Res. 28-29), Amuk (Braidwood-Braidwood, 1960, p. 450, fig. 349), Titriş (Algaze-Mısır, 1993, p.163, fig. 15; Algaze, 1997, p. 125, fig. 8) ve Suriye'de Tell Selankahiye (Loon, 1968, p. 21vd.; Mellink, 1986, p.150; Spanos-Strommenger, 1993, p. 573-4, fig. 2) ve Tell Bi'a (Strommenger, 1991, p. 25; Spanos-Strommenger, 1993, p. 573, Lev.104, 1a-b, fig.1) gibi merkezlerde de ele geçmiş olup, bu tip kapların en doğu sınırını oluşturmaktadır. Bu merkezlerde ele geçen depaslar büyük olasılıkla Tarsus vasıtasıyla bu bölgelere ulaşmıştır. Her ne kadar Titriş'ten ele geçen depaslar yerli üretimler olarak değerlendirilse de (Algaze, 1997; Algaze-Mısır, 1993), Pisidya bölgesi ile benzerlik göstermektedir. Tarsus'ta ise Pisidya tipi depasların bolluğu ve direk bu bölgeden ithal depasların olması, Titriş örneklerinin de Tarsus aracılığıyla oraya ulaştığına işaret etmektedir. Gedikli örneklerinin mezarlarda ölü eşyaları arasında ele geçmesi ve yanı sıra Batı Anadolu tipli başka malzeme grubunun da olması burayı ayrı değerlendirmek için yeterli delilleri oluşturmaktadır. Bu dönemde Batı Anadolu etkisi olasılıkla Gedikli'ye kadar uzanmaktadır. Tüm bu buluntular ışığında Tarsus, Batı Anadolu ve İç Anadolu Bölgesini, İslahiye Bölgesini geçerek Kuzey Suriye ve Fırat Havzası'na, oradan da Mezopotamya'ya bağlayan yolda bir kilit görevi taşıdığını delilleriyle göstermektedir.

Tarsus'ta bu dönemde bir başka önemli form grubunu testiler oluşturmaktadır. Bu testiler değişik varyasyonlarıyla yine Batı Anadolu ile bağlantıları göstermektedir. Tarsus'ta ele geçen bu testilerden (Goldman, 1956, p. 145-6, fig. 269, no. 525, 538) Batı Anadolu'da Kusura (Lamb, 1938, p. 244, Lev. LXXXIV, 4) ve Elmalı-Karataş'ta (Warner, 1994, p. 79, Lev. 173, b. KA 472), Polatlı'dan (Lloyd-Gökçe, 1951, p. 147, fig. 358, no. 548), gümüştan bir örneği Alaca Höyük'ten (Koşay, 1951, Lev. CXXXII), ele geçmiştir. Testiler içinde direk ithal malzeme olarak değerlendirilen ve Yortan'ın karakteristik formu olan, diğer Batı Anadolu şehirlerinden de bilinen kesik gaga ağızlı testilerden (**Şekil 2/6**) Tarsus'ta da ele geçmiştir (Goldman, 1956, p. 134). Benzerleri Yortan (Bossert, 1942, p. 17, No:100,102; Kamil 1982), Babaköy (Bossert, 1942, No.103), Troya (Schliemann, 1881, p. 614, No: 1161-1162; Schmidt, 1902, p. 77, No: 1784-1788) ve Aphrodisias'dan (Joukowsky, 1986, p. 405, No: 2-3), Batı Anadolu sahil kesiminde Liman Tepe ve Bakla Tepe'den (Özkan-Erkanal, 1998, 19, Res. 17; Erkanal-Özkan, 2000, p. 266, Res. 5) ele geçmiştir. Tarsus'ta bu tip çanak çömleğin ele geçmesi bunların ithal olduğu da göz önüne alındığında, Batı Anadolu sahil kesimi ile ilişkilerin var olduğunu desteklemesi açısından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Bu dönemin bir başka formu olan mataralar Batı Anadolu ilişkilerini göstermesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Tarsus'ta ilk kez ETÇ III'de görülen mataraların (Goldman, 1956, p. 147-8, figs. 273,361, no.557-8) tamamı el yapımı olup, kırmızı taşçıklı hamurdan üretilmiştir. Arkeoloji literatürün de mercimek ya da lentoid testiler olarak da bilinen mataralar daha çok M.Ö. II. binde yaygın bir formdur (Bilgi, 1982, p. 3). Bu tip mataralar Tarsus dışında Gedikli (Alkım, 1979, p. 140-1, Res. 31), İç

Anadolu Bölgesi'nde; Kültepe (Özgüç, 1950, p. 64, Lev. XXXVIII, 158a-b), Polatlı (Lloyd-Gökçe, 1951, p. 51, fig. 12, no. 21), Batı Anadolu Bölgesi'nde; Troya (Schlieman, 1881, p. 432; Schmidt, 1902, p. 21; Blegen-Caskey vd., 1950, p. 232,314, fig. 386, no.36.665), Yortan (Forsdyke, 1925, p.7), Beycesultan (Lloyd-Mellaart, 1962, p. fig. P.51, 3-4; fig. P.60, 1,4), Elmalı-Karataş (Mellink, 1967, p. 262, Lev. 82, Res.42; Warner, 1994, p. Lev.172, e.KA 424), Bozüyük (Bilgi, 1982, p. 5), Afyon Kaklık Mevkii (Topbaş-Efe vd., 1998, p. 73, fig. 56, no. 147), Küllüoba (Türkteki, 2012, s.59, res.4), Seyitömer (Bilgen, 2011; Bilgen vd., 2012b) ve Harmanören'den (Göndürle) (Özsait, 2000, p. 373, Res. 6) ele geçmiştir. Bunların dışında Trakya Bölgesi'nde Kanlıgeçit'te (Özdoğan, 1998, p. 78) ve Ege'de Keos-Ayia İrini'de (Caskey, 1972, p. 375, fig. 7, C49) de bulunmuştur. Bu mataraların hemen hemen hepsi astarlı ve perdahlı olup, Gedikli ve Kanlıgeçit örnekleri hariç tamamı el yapımıdır. Kökeni ve çıkış yeri hakkında net bilgiler olmamakla beraber daha çok Batı Anadolu'ya özgü gibi görünmektedir.

Bu dönemde Tarsus'ta literatür de "Suriye Şişeleri" (**Şekil 2/7a-b**) olarak adlandırılan şişelerde ele geçmiştir. ETÇ II'de spiral perdahlı metalik seramikler ETÇ III'de alabastron biçimli, daha uzun boylu gri şişeler olarak ortaya çıkar (Goldman, 1956, p.154, figs. 268, 361, no.616-7). Tarsus'ta ETÇ III'ün hemen başında görülmeye başlayan gri şişeler OTÇ I başına kadar varlığını sürdürür (Goldman, 1956, p.154, fig. 268). Tarsus örnekleri daha çok ithal olarak gözükmekle birlikte yerli hamurdan üretilmiş taklitleri de vardır. Benzer şişelerden Kültepe (Mellink, 1989, p. 326; Özgüç, 1986, p. 34-35, 13. tabaka: III.3-4 ve 5; 12. tabaka: III. 3-3; 11.tabaka: III. 3-6 ve 7, figs. 3-8), Acemhöyük (Öztan, 1989, p. 409, fig. 39) ve gümüş bir örneği de Eskiyyapar'dan (Özgüç, 1986, p. 36, fig. 3-9; Özgüç-Temizir, 1993, p. 617, Lev.116, No:1) ele geçmiştir. Bu şişeler İç Anadolu'ya olasılıkla Kilikya Bölgesi'nden ya da Kuzey Suriye'den ithal edilmiş olmalıdır. Suriye şişeleri, Mezopotamya-Suriye ve Anadolu arasındaki bağlantıyı göstermesi açısından oldukça önemli bir malzeme grubudur. Yapılan kil analizleri sonucu Tarsus gri şişelerinin, Tarsus'a Gedikli vasıtasıyla geldiğini anlaşılmaktadır (Mellink,1989, p. 326). Bu tür şişeler Batı Anadolu'da doğudan batıya giden malzeme olarak değerlendirilmektedir. Troya'da (Blegen-Caskey vd., 1951, p.27, 58-59, fig. 70, 34.750) ele geçen örnekler "B5" tipi olarak sınıflandırılmıştır. Bu tür örneklerden Troya dışında, çark yapımı tabaklar ve depaslarla bir arada Küllüoba'da (Efe, 1999, p. 169, Çiz. 5, Res. 9; 2000b, p. 122; 2001, p. 52, 55, Res. 27; 2007, fig.13) ve boya banyolu bir örnek de Beycesultan'da (Lloyd-Mellaart, 1962, p. 205, fig. P.48:16) ele geçmiştir. Kültepe 13. tabakadaki şişe ve Eskiyyapar gümüş şişesi Er Hanedanlar Dönemi III'ün en geç safhasına, Kültepe 12. ve 11b tabakalarındaki şişeler ise Akkad ve Post-Akkad dönemine tarihlendirilmektedir (Alkim, 1979, p. 140; Kühnhe, 1976, p. 50-51; Özgüç, 1986, p. 36). Bu şişeler, Suriye-Kilikya-Batı Anadolu ilişkileri açısından da büyük önem taşımakta olup, Suriye'ye özgü olan bu grubun Batı Anadolu'da da ele geçmesi doğudan batıya yapılan ticarete ve etkileşime tanıklık etmektedir.

Çanak çömleğin dışında mühürlerde iki bölge arasındaki ilişkiler açısından önemli bir malzeme grubunu oluşturmaktadır. Mühürlerden Anadolu formu olarak bilinen ayak ya da bot şeklindeki mühürler (**Şekil 2/8a-b**) Tarsus'un (Goldman, 1956, p. 238, fig. 393/19, fig.394/44) yanı sıra Konya-Karahöyük'ten (Alp, 1972, p. 130, fig.20/16, pl.15/35) de bilinmektedir. M.Ö. III. binin ortalarına tarihlendirilen

Karahöyük mührü Sedat Alp tarafından Anadolu'da bulunmuş en eski mühür olarak değerlendirilmiştir. Bu mühürlere Batı Anadolu'da Küllüoba'da (Efe, 2001, p. 52; 2007, fig.15) da ele geçmiştir. Küllüoba mühürleri ETÇ III'ün orta evrelerine tarihlendirilmektedir. T. Efe bu mühürleri, Suriye-Kilikya Bölgeleri ile yoğun ticari faaliyetler sonucu Kilikya ve Konya yönünden Eskişehir Bölgesi'ne ulaşan doğu kökenli buluntular olarak değerlendirmektedir. Kazılarında tekrar başlanan Amik Ovası'nda Tell Kurdu yerleşiminde 2001 sezonu çalışmalarında benzer bir mühür daha ele geçmiştir (Gerristen-Özbal, 2002). Kalkolitik döneme tarihlendirilen, taştan yapılmış olan bu mühür Turan Efe'nin görüşüne en büyük desteği vermektedir.

Doğu ile Batı arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından diğer bir önemli buluntu grubu da "toggle pin" olarak bilinen gözlü süs iğneleridir (**Şekil 2/9**). Bu iğneler Suriye, Filistin, Mezopotamya ve İran gibi Yakındoğu coğrafyasında oldukça yaygın kullanıma sahip olup, (Charvat 1976) en erken örnekleri Er-Hanedanlar Dönemi Ur kral mezarlarından ele geçmiştir (Wooley, 1934). Anadolu'da çok fazla örneği bilinmemekle birlikte, Tarsus'ta ilk olarak ETÇ II döneminde görülen bu iğneler (Goldman, 1956, 285 vdd.) ETÇ II dönemi ortalarında Batı Anadolu'nun önce iç kesimlerine, ETÇ III döneminde ise sahil kesimine yayılmıştır (Fidan, 2012b). İzmir Bölgesi ve Ege adalarında ise bu tür iğneler 2. bin yıldan önceki dönemlerde ele geçmemiştir (Baranigan, 1974; Fidan, 2012b, s.183).

ETÇ II dönemi sonunda ve ETÇ III döneminde Batı Anadolu'da Küllüoba (Efe, 2007, s.49, fig.2; Fidan 2012b, Katalog no: 3-4, 27, 46-48, 50), Demircihöyük (Fidan, 2012b, Katalog no:1-2), Sarıket Mezarlığı (Fidan, 2012b, Katalog no: 2-26, 29-44, 49), Küçükhöyük Mezarlığı (Fidan, 2012b, 5-6, 28), Afyon-Kaklık Mevkii (Topbaş, vd. 1998, fig.51:121), Karataş-Semayük (Bordaz, 1978, s.133; Mellink, 1967, Pl.77, fig.22; 1970, Pl.57:16; Warner, 1994, Pl.189b), Harmanören (Özsait, 1995, res.10), Beyşehir Kuşluca Köyü (Çokbanker, 1974, res.11) ve Troya (Schmidt, 1902, s. 246,252; Blegen vd., 1950, s.86, fig.215,36-417; Blegen vd., 1951, s.94, fig.47, 37-758), gibi yerleşimlerde ele geçmiştir. Suriye-Kilikya gözlü iğnelerinde göz bir yarık şeklinde açılmışken iç batı Anadolu örneklerinde göz kısmı daha çok yuvarlak şekilde yapılmıştır. Dolayısıyla iç kuzeybatı Anadolu'daki gözlü iğnelerin aradaki yoğun ticari bağlantılar vasıtasıyla Suriye-Kilikya Bölgesi'nin etkisi ile yerel olarak üretilmiş oldukları düşünülmektedir (Fidan, 2012b, s.181). Bu iğnelerin Batı Anadolu'daki yayılım bölgesi T. Efe'nin Kuzey Suriye-Kilikya ve Kuzeybatı Anadolu arasında gerçekleştiğini savunduğu "Büyük Kervan Yolu" (Efe, 2007, fig. 17a) ile büyük oranda örtüşmektedir (Batı Anadolu gözlü iğneleri için bkz. Fidan 2012). ETÇ III döneminde de oldukça geniş bir yayılım alanına sahip olan bu tür iğnelerin Orta Anadolu Bölgesinde 2. bin yıldan önce ele geçmemiş olması, Batı Anadolu'da da bulunduğu merkezler dikkate alınır ise bu etkinin Kilikya ve Konya üzerinden olduğu aşikardır görüşü hakimdir (Fidan, 2012b, s.182-3). Netice olarak bu iğneler de diğer arkeolojik veriler gibi Çukurova Bölgesi'nin Kuzey Suriye ve Batı Anadolu arasındaki ilişkilerdeki önemli rolünü bir kez daha ortaya koymaktadır.

Sonuç

Çukurova Bölgesi'nin ETÇ I'de daha çok İç Anadolu Bölgesi ve Kuzey Suriye ile ilişkili olduğu görülmektedir. ETÇ II'de Tarsus'un Batı Anadolu, İç Anadolu,

Amanoslar'ın doğusu, Amuk, Fırat ve Kıbrıs ile ilişkilerinin olması bölgenin öneminin daha da arttığını ve Tarsus'un bu dönemde ticarete söz sahibi bir merkez haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde yoğunluk kazanan ticaret sonucu bölgenin Batı Anadolu'yu daha çok tanımaya başladığı ve bu bölgeyle yoğun ilişki halinde olduğu anlaşılmaktadır. ETÇ III'e gelindiğinde ise Çukurova Bölgesi'nde kültürel anlamda çok büyük değişimler olmuştur. Batı Anadolu'ya özgü kap biçimlerinden çark yapımı tabak, depas, tankard, çift kulplu fincan gibi çanak çömlek formları yanı sıra mimaride de yine Batı Anadolu'ya özgü olan megaron tipi yapılar ortaya çıkar.

ETÇ'de Çukurova'da bu kadar çok yoğun Batı Anadolu özelliklerinin görülmesi iki şekilde açıklanabilir. İlki; bu dönemde bölge, özellikle Tarsus ETÇ II'deki ticaretini o kadar çok geliştirdi ki, ETÇ III'de Batı Anadolu'da birçok merkezle ticaret yaptı. Daha önceleri Batı Anadolu'da tek merkez konumunda olan Troya ve Güneybatı Anadolu'da Pisidya Bölgesi ile bağlantıları zaten bilinen Çukurova Bölgesi'nin son yıllarda Batı Anadolu'da yapılmaya başlayan yeni kazılar sonucu iç batı Anadolu ve Batı Anadolu sahil kesimi, hatta Trakya bölgesi ile de büyük benzerlikler gösterdiği ortaya çıkmıştır. Bu yerleşimlerden özellikle Küllüoba, Liman Tepe ve Bakla Tepe büyük önem taşıyan yerleşimlerdir. Batı Anadolu ile yapılan ticaret deniz yolundan ziyade karadan yapılmış olmalıdır. Kara ticaretinde ise iki güzergah olasılık dahilinde görülmektedir. Biri kıyı yolunu takip ederek yapılan ticarettir ki, buna en büyük delil Pisidya Bölgesi'nde Elmalı-Karataş'tır. İkinci yol ise Konya üzerinden Eskişehir Bölgesi'ne oradan da daha kuzeye ulaşan yoldur. Batı Anadolu sahil kesiminde Liman Tepe ve Bakla Tepe ve daha kuzeydeki Troya ile olan ilişkiler hem kıyı yolu vasıtasıyla, hem de iç batı Anadolu'da Küllüoba üzerinden olmuş olmalıdır.

İkinci olarak; ETÇ III'de bu kadar yoğun olan Batı Anadolu etkisinin ticaretin yanı sıra, bizzat Batı Anadolu'lu halkların Çukurova Bölgesi'ne geldikleri şeklinde açıklanabilir. Büyük bir olasılıkla ETÇ II'de yapılan ticaret sonucu bölgeyi tanyan Batı Anadolu'lu insanlar, bu bölgede bir koloni oluşturmuş olabilirler. Gerek çanak çömlek, gerek ortaya çıkan mimari unsurlar bu görüşü desteklemektedir. Ancak Çukurova Bölgesi'nde şimdiye kadar ölü gömme ve dini inanışlar hakkında bilgiler içeren bu döneme ait mezarlıkların henüz kazılmamıştır. Buna yönelik olarak gelecek yıllarda bölgede yapılacak olan yeni kazılar ve araştırmalar sonucunda daha somut neticeler ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- Algaze, G. (1997). Excavations at Titriş Höyük: The 1995 Season, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 121-135.
- Algaze, G.-Mısır, A. (1993). Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük, 1991, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*:155-174
- Alkım, H. (1979). Gedikli (Karahöyük) Çanak-Çömleğine Toplu Bir Bakış, *VIII. Türk Tarih Kongresi (I)*: 135-142.
- Alkım, U. B. (1949). Üçüncü Mevsim Karatepe Çalışmaları, *Belleten XIII (50)*: 363-370.
- Alkım, U. B. (1959). Güney-batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi, *Belleten XXIII (89)*: 59-73.

- Alkım, U. B. (1960). Sam'al ile Asitawandawa Arasındaki Yol: Amanus Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar, *Bulleten XXIV*: 349-396.
- Alkım, U. B.-Alkım, H. (1966). Gedikli (Karahöyük) Kazısı Birinci Ön-Rapor, *Bulleten XXX*: 1-26.
- Alp, S. (1972). Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri, Ankara.
- Arık, R. O. (1944). Bitik Kazısı ve Hatay Tetkikleri Hakkında Kısa Rapor, *Bulleten VIII (30)*: 341-384.
- Bernabo-Brea, L. (1964). Poliochni I, Roma.
- Bilgen, A. N. (2011). Seyitömer Höyük Kazısı Ön Raporu (2006-2010), Kütahya.
- Bilgen, A. Nejat v.d. (2012a). Seyitömer Höyük 2010 Yılı Kazısı, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 233-256, Ankara.
- Bilgen, A. Nejat v.d. (2012b). Seyitömer Höyük 2011 Kazı Raporu, Kütahya.
- Bilgi, Ö. (1982). M.Ö. II. Bin Yılında Anadolu'da Bulunmuş Olan Matara Biçimli Kaplar, İstanbul.
- Blegen, C.-Caskey, J. L. vd. (1950). Troy. The First and Second Settlements, I /1-2, Princeton.
- Blegen, C.-Caskey, J. L. vd. (1951). Troy. The Third, Fourth and Fifth Settlements, II/1-2, Princeton.
- Bordaz, L. A. (1978). The Metal Artifacts from the Bronze Age Excavations at Karataş-Semayük, Turkey and Their Significance in Anatolia, the Near East and the Aegean, Michigan.
- Bossert, H. Th. (1942). Altanatolien, Berlin.
- Braidwood, R. J. (1937). Mounds in the Plain of Antioch, OIP 48, Chicago.Illinois.
- Braidwood, R. J.-Braidwood, L. S. (1960). Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages Phases A-J, OIP LXI, Chicago-Illinois.
- Branigan, K. (1974). Aegean Metalwork of The Early and Middle Bronze Age, Oxford.
- Carter, E. (1995). Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/11/93, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 331-341.
- Caskey, J. L. (1956). Excavations at Lerna 1955, *Hesperia 24*: 147-173.
- Caskey, J. L. (1972). Investigations in Keos, Part II: A Conspectus of the Pottery, *Hesperia 41*: 357-401.
- Charvat, P. (1976). The Toggle Pins and their Diffusion Throughout the Old World During the Early Bronze Age, *Památky Archeologické 2*: 341-358, Prag.
- Çokbanker, E. (1974). Beyşehir Kuşluca Köyü Buluntuları, *Türk Arkeoloji Dergisi XXI (2)*: 31-39.
- Duru, R. (1996). Bademağacı Kazıları 1994, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 87-93.
- Duru, R. (1997). Bademağacı Kazıları 1995, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 43-48.
- Duru, R. (2000). Bademağacı Kazıları 1998, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 109-116.
- Efe, T. (1998). Seyitgazi/Küllüoba 1996 Yılı Kazısı, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 151-171.
- Efe, T. (1999). Küllüoba 1997 Yılı Kazısı, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 165-181.
- Efe, T. (2000a). Küllüoba 1998 Yılı Kazısı, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 117-128.
- Efe, T. (2000b). Seyitgazi/Küllüoba Kazısı, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Ed.O.Belli): 118-122.
- Efe, T. (2001). Küllüoba 1999 Yılı Kazısı, *22. Kazı Sonuçları Toplantısı (1)*: 105-118.

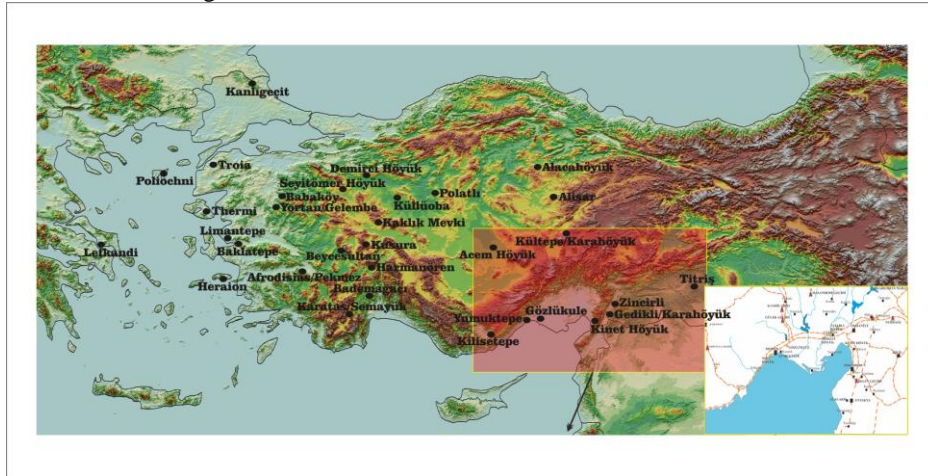
- Efe, T. (2007). The Theories of the 'Great Caravan Route' Between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III Period in Inland Western Anatolia, *Anatolian Studies* 57: 47-64.
- Efe, T.-Ay-Efe, D. Ş. (2001). Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu'da İlk Tunç Çağı Kenti. 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Genel Değerlendirmesi, *TÜBA-AR 4*: 43-78.
- Egeran, N. (1949). Adana Havzası Jeolojik Karakterleri ve Petrol İmkanları, *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası/Dergisi* 39: 23-30.
- Erkanal, H.-Özkan, T. (2000). 1998 Bakla Tepe Kazıları, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 263-278.
- Fidan, M. E. (2012a). Küllüoba İlk Tunç Çağı Mimarisi, *MASROP/ E-Dergi 7*: 1-44.
- Fidan, M. E. (2012b). İç Kuzeybatı Anadolu İlk Tunç Çağı Gözlü Süs İğneleri (Toggle Pin), *Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri XI*:179-204.
- Forsdyke, E. J. (1925). Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum I, I, London.
- Garstang, J. (1943). The Discoveries at Mersin and their Significance, *American Journal of Archaeology* 47: 1-14.
- Garstang, J. (1953). Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey, Oxford.
- Garstang, J.-Goldman, H. (1947). A Conspectus of Early Cilician Pottery, *American Journal of Archaeology* 51: 370-388.
- Gates, M. H. (1999). 1997 Archaeological Excavations at Kinet Höyük (Yeşil/Dörtöl, Hatay), *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 259-281.
- Gerritsen, F.-Özbal, R. (2002). Tell Kurdu Kazıları 2001 Sonuçları, *Hatay İli ve Çevresi Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Toplantısı*, Yayınlanmamış Bildiri.
- Goldman, H. (1956). Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, From the Neolithic through the Bronze Age, Vol: II (Text-Plates), Princeton.
- Göney, S. (1976). Adana Ovaları I, İstanbul.
- Gürbüz, K. (1997). Ceyhan ve Seyhan Deltalarının Kronolojik Evrimi ve Bunların Kıyı Değişimlerine Etkileri, *Yer Bilimleri* 30: 175-189.
- Huot, J. L. (1982). Les Céramiques Monochromes Lisées en Anatolie à l'époque du Bronze Ancien 1,2, Paris.
- Hüryılmaz, H. (1995).Uşak Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Depas Amphikypellon, *İ.Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı*: 177-188, İstanbul.
- Joukowsky, M. S. (1986). Prehistoric Aphrodisias I, Providence-Louvain.
- Kamil, T. (1982). Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia, *BAR International Series* 145, Oxford.
- Koşay, H. Z. (1951). Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, Ankara.
- Kühne, H. (1976). Die Keramik vom Tell Chuëra und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Irak, Berlin.
- Lamb, W. (1936). Excavations at Thermi in Lesbos, Cambridge.
- Lamb, W. (1938). Excavations at Kusura Near Afyonkarahisar: II, *Archaeologia* 87: 217-273.
- Lloyd, S.-Gökçe, N. (1951). Excavations at Polatlı, *Anatolian Studies* I: 21-75.
- Lloyd, S.-Mellaart, J. (1962). Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, London.

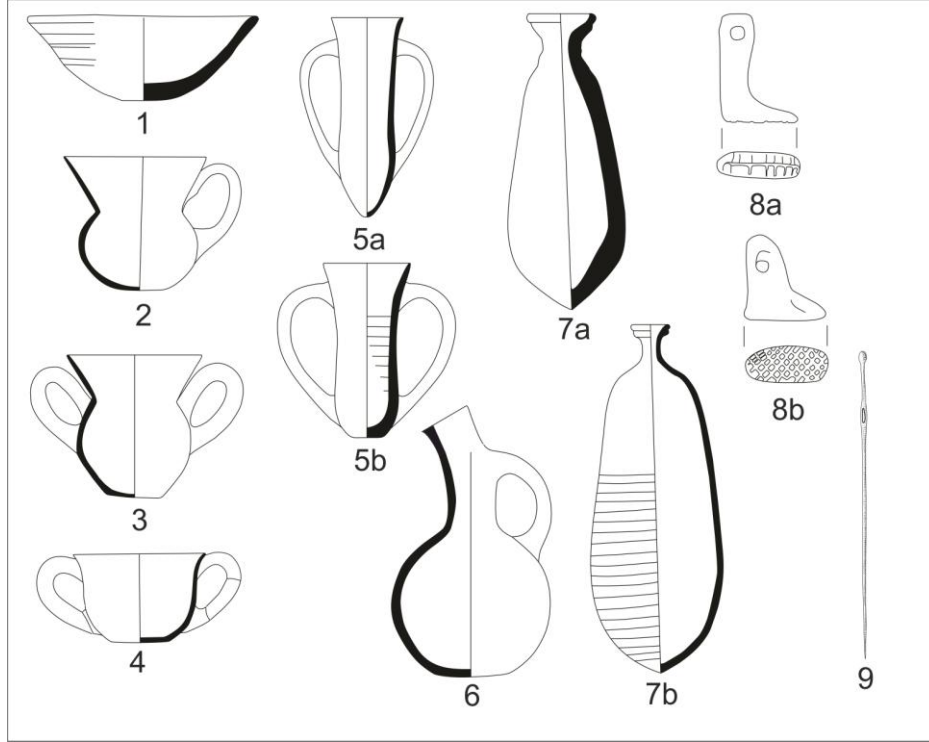
- Loon, M. van (1968). First Results of the 1967 Excavations at Selenkahiye, *Anneles Archeologique Arabes Syriennes XVIII*: 21-32.
- MacGillivray, J. A. (1980). Mount Kynthos in Delos: The Early Cycladic Settlement, *Bulletin de Correspondence Hellenique CIV*: 3-45.
- Marangou, L. (1990). Naxos in the 3rd Millennium BC, Athen.
- Mellink, M. J. (1963). An Akkadian Illustration of a Campaign in Cilicia, *Anatolia VII*: 101-115.
- Mellink, M. J. (1967). Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1966, *American Journal of Archaeology 71*: 251-267.
- Mellink, M. J. (1986). The Early Bronze Age in West Anatolia, *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, (Ed.G.Cadogan): 139-152.Leiden.
- Mellink, M. J. (1989). Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age, *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, (Eds:M.J.Mellink-N.Özgüç vd): 319-331, Ankara.
- Mellink, M. J. (1994). The E.B. II-III Transition at Karataş-Semayük: Village, Center and Cemetery, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 457-459.
- Milojicic, V. (1961). Samos I, Bonn.
- Naumann, R. (1998). Eski Anadolu Mimarlığı, (Çev:B.Madra), Ankara.
- Ozener, F. S. (1995). Dörtüyl-Payas (Issos) Ovası'nda (Antakya) Tarihi Çağlardan Günümüze Süregelen Jeomorfolojik Değişikliklerin Kinet Höyük Üzerindeki Etkileri, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 513-523.
- Özdoğan, M. (1998). Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları, *TÜBA-AR 1*: 63-93.
- Özdoğan, M.-Parzinger, H. vd. (1997). Kırklareli Höyüğü 1995 Yılı Kazısı, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 53-80.
- Özdoğan, M.-Parzinger, H. vd. (1998). Kırklareli Höyüğü 1996 Yılı Kazısı, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 123-149.
- Özdoğan, M.-Parzinger, H. vd. (2000). 1998 Yılı Kırklareli Höyüğü Kazıları, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 93-108.
- Özgüç, T. (1950). *Kültepe Kazısı Raporu 1948*. Ankara.
- Özgüç, T. (1963). Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi, *Anatolia VII*: 23-42.
- Özgüç, T. (1986). New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria During the Third Millennium B.C., *Ancient Anatolia, Aspects of Changes and Cultural Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, (Eds: J.V.Canby-E. Porada vd.): 30-47.University of Wisconsin Press.
- Özgüç, T.-Temizer, R. (1993). The Eskiyapar Treasure, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (Ed. M. Mellink vd.): 613-628, Ankara.
- Özkan, T.-Erkanal, H. (1998). Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi. İzmir.
- Özsait, M. (1995). 1993 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı (II)*: 153-174.
- Özsait, M. (2000). 1998 Yılı Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 371-380.

- Öztan, A. (1989). A Group of Early Bronze Age Pottery From the Konya and Niğde Region, *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, (Eds: M. J. Mellink-N. Özgüç vd.): 407-418, Ankara.
- Popham, M. R.-Sackett, L. H. (1968). Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-1966, Athens.
- Posgate, J. N. (1997). Kilise Tepe 1995 A Summary of the Principal Results, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 441-456.
- Rahmstorf, L. (2006). Zur Ausbreitung von der asiatischen Innovationen in die Frühbronzezeitliche Ägäis, *Praehistorische Zeitschrift* 81: 49-96.
- Rutter, J. (1983). Review of Aegean prehistory II: The prepalatial bronze age of southern and central Greek Mainland, *American Journal of Archaeology*, 87 (1): 69-76.
- Rutter, J. (1979). Ceramic change in the Aegean Early Bronze Age. The Kastri group, Lefkandi I, and Lerna IV: A theory concerning the origin of Early Helladic III ceramics, *UCLA Institute of Archaeology, Occasional Paper* 5.
- Sampson, A. (1985). Manika: An Early Helladic Town in Chalcis, Athens.
- Sarı, D. (2012). İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi, *MASROP/E-Dergi* 7: 112-249.
- Sarı, D. (2013). Evolution Culturelle et Politique de L'anatolie de L'ouest au Bronze Ancien et au Bronze Moyen. ANRT, Villeneuve D'ascq. Doktora Tezi.
- Schliemann, H. (1881). İlios. Stand und Land der Trojaner, Leipzig.
- Schmidt, B. von H. (1902). Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin.
- Schmidt, E. F. (1932). The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929. I, OIP XIX, Chicago.
- Seeher, J. (1993). Demircihöyük Nekropol Kazısı 1991 Yılı Sonuçları, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (I)*: 365-379.
- Seton-Williams, M. V. (1954). Cilician Survey, *Anatolian Studies* IV: 121-174.
- Sotirakopoulou, P. (1993). The Chronology of the 'Kastri Group' Reconsidered, *The Annual of the British School at Athens* 88: 5-20.
- Spanos, P. Z. (1972). Untersuchung über den bei Homer 'Depas Amphikypellon' Genannten Gefäßtypus, Tübingen.
- Spanos, P. Z.-Strommenger, E. (1993). Zu den Beziehungen Zwischen Nordwestanatolien und Nordsyrien/Nordmesopotamien im III. Jahrtausend vor Christus, *Aspects of Art And Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (Eds: M. J. Mellink vd.): 572-578, Ankara.
- Strommenger, E. (1991). Ausgrabungen in Tell Bi'a 1990, *Mitteilungen der deutschen Orientgesellschaft* 123: 41-70.
- Şahoğlu, V. (1997). MÖ 3. Binde Anadolu-Kiklad İlişkileri, A.Ü. D.T.C.F. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- Şahoğlu, V. (2002). Limantepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi, (Yayınlanmamış doktora tezi)
- Şahoğlu, V. (2004). Erken Tunç Çağı'nda Anadolu Ticaret Ağı ve İzmir Bölgesi", *AÜDTCF Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anadolu/Anatolia Ek Dizi*No. 1: 245-262, Ankara.

- Şahoğlu, V. (2005a). Interregional Contacts around the Aegean during the Early Bronze Age, *Anadolu* 27: 97-120.
- Şahoğlu, V. (2005b). The Anatolian trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age, *Oxford Journal of Archaeology* 24 (4): 339-361.
- Şahoğlu, V. (2008). Crossing Borders: The İzmir Region as a Bridge between the East and the West during the Early Bronze Age, (Ed) Gillis, C.-B. Sjöberg, *Proceedings 7-9 th International Workshops Athens 1997-1999, Trade and Production in premonetary Greece, Crossing Borders*: 153-173.
- Ternek, Z. (1957). Adana Havzasının Alt Miosen (Burdigalien) Formasyonları, Bunların Diğer Formasyonlarla Olan Münasabetleri ve Petrol İmkanları, *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası/Dergisi* 49: 48-67.
- Topbaş, A.-Efe, T. vd. (1998). Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlan Mevkii and the Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii, *Anatolia Antiqua VI*: 21-94.
- Türkteki, M. (2012). Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı, *MASROP/E-Dergi* 7: 45-111.
- Vann, R. L. (1993). A Survey of Ancient Harbors in Rough Cilicia: The 1991 Preliminary Survey, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 29-40.
- Warner, J. (1994). Elmalı-Karataş II. The Early Bronze Age Village of Karataş, Bryn Mawr.
- Woolley, L. (1934). Ur Excavations II, London.
- Yakar, J. (1985). The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Oxford.

Şekil 1. Çukurova geçitleri ve önemli bazı yerleşim yerlerini gösteren harita (Yusuf Tuna tarafından hazırlanmıştır).

Şekil 2. ETÇ dönemi Doğu-Batı ilişkili formlar.

ÖZEL BİR KOLEKSİYONDAN BİR GRUP ANAZARBOS SİKKESİ

Fatih ERHAN*

ÖZET

Antik Kilikia kentlerinden biri olan Anazarbos (Anavarza veya Dilekkaya), günümüz Çukurova'sında, Ceyhan (Pyramos) Nehri'nin yaklaşık 8 km. batısında yer alır. Kentin kalıntıları, Adana İli, Kozan İlçesi'nden 30 km. uzakta olan Dilekkaya Köyü sınırları içerisinde, 220 m. yüksekliğindeki kayalığın bitişiğinde, 100 hektarlık bir alana yayılmıştır.

Anazarbos ve çevresi hakkında ilk tarihsel bilgiler, M.Ö.1. Yy.'a ait **ANAZAPBEΩN** yazıtlı sikkelerden elde edilmektedir. Bu sikkeler, yüzyılın ikinci yarısında, doğu Kilikia'nın büyük bir kısmını hakimiyeti altında bulunduran I. Tarkondimotos döneminde kullanılmıştır. Anazarbos, M.Ö. 19 yılında Tarkondimotos'un oğlu (II. Tarkondimotos Philopator) tarafından onartılmıştır. Aynı yıl kent, Caesarea veya Caesarea ad Anazarbum adıyla bir Roma kenti olarak yeniden kurulmuştur. Bu yıl, sonraki Roma Eyalet sikkelerinin era tarihi olarak kabul edilir.

Bu makalede, Roma İmparatorluğu döneminde Anazarbos'ta basılmış (Domitianus M.S. 81 – 96 / I. Valerianus M.S. 253 – 260), özel bir koleksiyona ait 22 adet sikke incelenmiştir. Anazarbos üç yüzyıl boyunca Roma'nın doğu seferleri için bir konaklama merkezi görevi yapmış ve M.S. 3. Yy'ın ortalarına kadar, oyunlar (spor karşılaşmaları ve festivaller) ve imparator ziyaretleri ile ilişkili, anı konulu çok sayıda sikke basılmıştır. İmparator I. Valerianus'un I. Şapur tarafından M.S. 260'da esir alınmasından sonra, kentte sikke basımı sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Anazarbos, Kilikia, Roma Eyalet Sikkeleri

ABSTRACT

Anazarbos (Anavarza or Dilekkaya as known in Turkish) was an ancient Cilician city, situated in the Çukurova (eastern Cilicia) region about 8 km. northwest of the Ceyhan River (= Pyramos). The ruins, located within the boundaries of the Dilekkaya Village, 30 km south of Kozan township, span an area of 100 ha. at the foot of 220-meter high ridge.

The coins with the **ANAZAPBEΩN** ethnic from the 1st century BC are the first historical records on Anazarbos and its vicinity. They were issued during the second half of the first century BC, when Tarkondimotos I ruled most of eastern Cilicia. Anazarbos was restored to the son of Tarkondimotos (Tarkondimotos II Philopator) in 19 BC. The city was refounded as a Roman city, Caesarea or Caesarea ad Anazarbum, the same year and subsequent Roman Provincial coins bear an era date starting in 19 BC.

In this article, 22 coins from a private collection, minted during the Roman period in Anazarbos (Domitian 81 - 96 / Valerian I 253 - 260) were examined. Anazarbos served for three centuries as a staging ground for Roman campaigns in the East, and issued a

---

* Arş.Gör.Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen – Edebiyat, Arkeoloji,
ferhan@cukurova.edu.tr

prolific series of Roman coins with commemorative themes, often related to games and imperial visits, up to the middle of the third century. After the capture of Valerian I by Shapur the Great in AD 260, the mint permanently ceased operations.

Key Words: Anazarbos, Cilicia, Roman Provincial Coins

Giriş

Anazarbos kenti, Antik Çağ'da Kilikia Bölgesi'nin pedias (Strabon, 2005, XIV, 5, 1 vd.) kısmının sınırları içerisinde kalan günümüz Çukurova'sında, Adana İli'nin Kozan İlçesi'ne bağlı Dilekkaya Köyü'nde (1960'lı yıllara kadar Anavarza) yer alır (Şekil 1). Bölgedeki diğer antik kentlerin aksine, nehirlerin nispeten uzağında kurulmuş olan kent, doğal bir kayalık üzerindeki akropolis ve hemen batısındaki düz alan yerleşmesinden oluşur.

Günümüzde büyük ölçüde toprak altında olan antik kentin kalıntıları (Şekil 2), kayalık üzerindeki geç dönem kalesi, Kaya Kilisesi, Havariler Kilisesi ile ovalık kısımdaki su kemerleri, kent suru, zafer takı, sütunlu yol, gymnasium, tapınak, tiyatro, nekropolis, stadion, hippodrom ve işlevi henüz tespit edilemiş çeşitli yapılardan oluşmaktadır (Gough, 1952, s. 99 vd.; Giorgi, 2011, s. 127).

Kentte, Adana Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü tarafından 1970 yıllardan itibaren yapılmış olan bir kaç sondaj çalışması dışında, 2012 yılına kadar sistemli bir kazı yapılmamıştır. Bu yıldan itibaren ise, Adana Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü başkanlığında kentin anıtsal kapısı ve sütunlu caddesinde daha kapsamlı kazı ve restorasyon çalışmaları başlatılmıştır.

Şu ana kadar yapılan araştırmalarda, Anazarbos isminin kaynağı ve anlamı tespit edilememiştir. Ancak, M.Ö. 19 yılından itibaren basılmaya başlayan **KAICAPEΩN TΩN ΠPOC TΩ ANAZAPBΩ** (Anazarbos yanındaki Kaisareia) yazıtlı sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla, kayalık daha önce de Anazarbos adıyla anılmaktaydı.

Anazarbos'un tarihi bazı bilim insanlarına göre, Orta Tunç Çağı (Giorgi, 2011, s. 127) veya Geç Assur (Ergeç, 1994, s. 86) dönemlerinde başlamaktadır. Buna rağmen, bahsi geçen dönemler dahil, kentin daha sonraki Syennesis Hanedanlığı, Geç Babil Krallığı, Pers Satraplığı, III. Aleksandros / Diadokhlar ve Seleukos Krallığı dönemlerindeki varlığını kesin olarak kanıtlayacak bilgilere sahip edilemez. Kentin Roma İmparatorluğu dönemi öncesine ait varlığının tek ve kesin kanıtı ise, M.Ö. 1.Yy.'a ait **ANAZAPBEΩN** yazıtlı, otonom baskı bronz sikkelerdir (Gough, 1952, s. 93). Bütün bu bilgiler ışığında, Sayar'ın da belirttiği gibi (Sayar, 1999b, s. 201 vd.), kentin Hellenistik Dönem'den Roma Dönemi'ne geçiş sürecinde iskan edildiğini söylemek mümkündür.

Anazarbos Sikkeleri:

Şu ana kadar yapılan araştırmalarda, Anazarbos'un M.Ö. 1. Yy. ile M.S. 260 yılları arasında sikke bastığı tespit edilmiştir. Kentte sikke basımı, iki ana döneme ayrılabilir. Bunlar Otonom Dönem (M.Ö. 1.Yy. - M.Ö. 19) ve Yarı Otonom Dönem'dir (M.Ö. 19 - M.S. 260).

a) Otonom Dönem (M.Ö. 1.Yy. - M.Ö. 19):

Anazarbos kentinin bilinen en eski tarihli sikkeleri M.Ö. 1.Yy.'a tarihlenen ve yerel Tarkondimotos Krallığı zamanında basılmış olduğu tahmin edilen **ANAZAPBEΩN** yazıtlı otonom sikkelerdir (Head, 1991, s. 716).

b)Yarı Otonom Dönem (M.Ö. 19 - M.S. 260):

M.Ö. 19 yılında, II. Tarkondimotos Philopator (M.Ö.20 - M.S.17) tarafından kentin adının Augustus'u onurlandırmak amacıyla, 'Caesarea' olarak değiştirilmesiyle, sikkeler üzerinde **ANAZAPBEΩN** ve **KAICAPEΩN** yazıtları birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda kentin 'era'sı olarak kabul edilen bu yıldan, imparator Commodus dönemine (M.S. 177 – 192) kadar bu iki isim birlikte kullanılmıştır. Bu dönemden M.S. 260 yılına kadar ise, 'Anazarbos' ismi yeniden yalnız olarak kullanılmıştır.

M.S. 17 yılında II.Tarkondimotos'un ölümü üzerine, imparator Tiberius (M.S. 17 - 34) krallığa son verip, kenti Suriye Eyaleti'ne bağlamıştır (Sayar, 1999b, s. 209-10). Bu gelişmeyle birlikte, Anazarbos'un Tarkondimotos Krallığı hakimiyetindeki yarı otonom sikke darbının sona erdiği kabul edilmektedir.

Kentin Roma İmparatorluk Dönemi yarı otonom baskılarınının ise, imparator Claudius döneminde (M.S. 41 – 54) başladığı ve dolayısıyla darphanenin de yine bu dönemde kurularak, faaliyetini düzenli ve kesintisiz olarak İmparator Gallienus (M.S. 253 - 268) dönemine kadar sürdürdüğü tahmin edilmektedir (Head, 1991, s. 716).

Temel birimi 'assarion' olan Roma İmparatorluğu dönemi kent sikkeleri üzerine bu güne kadar yapılmış olan çalışmalarda, ağırlık ve çap konusunda tam bir standart oluşturulamamıştır (Arslan, 1998, s. 98). Kentin Roma dönemi baskılarında genellikle tarih yer alırken, değer işaretlerine rastlanmamaktadır (Tahberer, 2005, s. 64).

Kentin sikkeleri, yazıt ve tipler açısından oldukça zengindir. Özellikle ΓB ve ΓΓ rakamlı kalıpların kullanılmasında Anazarbos bir ilki başlatmıştır (Arslan, 2000, s. 60). Septimius Severus (M.S. 193 – 211) zamanında, M.S. 198/199 ve M.S. 204/205 tarihlerinde, iki kez 'imparator kültü tapınağını bulundurma' hakkı olan 'neokoros' unvanını almış olan (Sayar, 1999b, s. 213) kentin sikkelerinde, ΓB rakamları görülür. İmparator Traianus Decius (M.S. 249 - 251) dönemi sikkelerinde ise, ΓB rakamları yerine ΓΓ rakamlarının kullanılması, kentin üçüncü 'neokoros' unvanını aldığını gösterir. Yine, Anazarbos'a Septimius Severus tarafından M.S. 204/205 yıllarında verilen ve Caracalla Dönemi ile uygulamaya konulan 'metropolis' unvanı, ilk kez Plautilla (M.S. 188/9 – 212) tasvirli bir sikke yazıtında görülür (Arslan, 2000, s. 60).

Özellikle Caracalla dönemi sikke yazıtları, kentin bu dönemde Kilikia Pedias içerisindeki lider konumunu ve spor faaliyetleri ile kültürel alanlardaki etkinliklerini en ayrıntılı biçimde yansıtmaktadır. Macrinus dönemine (M.S. 217 - 218) gelindiğinde ise, alınan onur sıfatlarının sayısı artmıştır (Arslan, 2000, s. 60). İmparatorlar Elagabalus (M.S. 218 – 222) ve Alexander Severus (M.S. 222 – 235) dönemlerinde, sikke yazıtlarındaki çeşitlilik daha da artmış ve bu durum, kentin Roma'nın Doğu seferlerinden kaynaklanan bölgedeki lider konumu nedeniyle, I. Valerianus (M.S. 253 – 260) dönemine kadar sürmüştür.

Anazarbos sikkeleri arka yüz tipleri açısından oldukça zengindir. Başlıcaları, tanrı ve tanrıça kültleri, imparator kültü tapınımı, mitolojik konulu sahneler, alınan onur sıfatları ve düzenlenen spor karşılaşmaları ilgili konulardır (Arslan, 1998, s. 99; Head,1991, s. 717).

Katalogdaki Sikkelerin Genel Değerlendirmesi**

İmparatorlar Domitianus (M.S. 81 - 96) ve Antoninus Pius (M.S. 138 – 161) dönemlerine ait olan 1 ve 2 no'lu sikkelerin ön yüzlerinde imparatorların defne ve ışın taçlı başları yer alırken, arka yüzlerinde örtülü ve kuleli sur taçlı Kent Tanrıçası (Antiokheia Tykhe'si) başı yer alır. Yine, imparator Macrinus (M.S. 217 – 218) dönemine ait olan 5 no'lu sikkenin ön yüzünde imparatorun defne taçlı başı yer alırken, arka yüzünde kayalıkta oturan ve ayaklarının altında nehir tanrısı Pyramos yer alan Kent Tanrıçası, zafer tanrıçası Nike tarafından kendine ganimet sunulurken tasvir edilmiştir. III. Gordianus (M.S. 238 – 244) döneminde basılmış olan 15 no'lu sikkenin ise, ön yüzünde imparatorun ışın taçlı ve giyimli büstü yer alırken, arka yüzünde kayalıkta oturan Kent Tanrıçası, ayaklarının altında Pyramos ile tasvir edilmiştir.

Tykhe, eski Yunan pantheonunda şans ve kader tanrıçasıdır (Herzog – Hauser, Ziegler, 1943, s. 1646). Homeros destanlarında adı geçmeyen ve mithosu olmayan tanrıça, Hesiodos'un 'Theogonia'sında, Okeanos ve Tethys'in kızı olarak geçer (Hesiodos, 1991, 346 – 362). Antik Çağ'da Tykhe'nin kralların, devletlerin ve kentlerin kaderlerine hakim olduğuna inanılırdı.

Bu sikkelerde görülen Tykhe tasvirleri ise, tanrıçanın "Kent Tanrıçası" olarak literatüre girmiş olan kent kişileştirmesidir (Erhan, 2014, s. 431-33). Lysippos'un öğrencilerinden Sikyon'lu Eutykides'in yapmış olduğu 'Antiokheia Tykhe'si' heykelinin kökenlik ettiği bu tip, Kent Tanrıçası olarak, Tykhe'den tamamıyla farklı ikonografi ve karakter yapısıyla, M.Ö. 2. Yy.'dan Roma İmparatorluğu'nun sonuna kadar Kilikia bölgesi sikkelerinde en çok tasvir edilen tiplerden biri olmuştur (Erhan, 2014, s. 509).

İkonografik olarak, Antiokheia Tykhe'sinin baş kısmının tasvir edildiği 1 ve 2 no'lu sikkelerdeki tip, bölgede Seleukos Krallığı'nın son dönemi ve sonraki iki yüzyıl boyunca, bazen örtülü, bazen örtüsüz, neredeyse bütün Kilikia kentlerinin sikkelerinin ön yüzlerinin vazgeçilmez tipi olarak, varlığını Roma İmparatorluğu döneminin son evrelerine kadar sürdürmüştür. Tanrıçanın bu baş ve büst tasvirleri, genel olarak kentlerin, özelde de Anazarbos kentinin bağımsızlığını simgelemektedir (Erhan, 2014, s.508). Tanrıçanın oturan tasvirleri ise, doğrudan kentlerin kendisini temsil etmektedir. Dolayısıyla, 5 ve 15 no'lu sikkelerdeki görülen tasvirler, Anazarbos kentinin kendisini simgelemektedir.

Yine, aynı sahnede, Kent Tanrıçası'nın ayakları altında nehir tanrısı Pyramos (Ceyhan) tasviri yer alır. Eski Yunan inancında su kültü önemli bir yer tutmaktaydı. Bu bağlamda, nehirler de bazen hayvan (theriomorphik), bazen insan (antropomorphik) veya bazen de ikisinin karışımı bir ikonografiyle kişileştirilmişlerdir (Altınoluk, 2010, s. 7). Homeros'a göre denizler, nehirler ve su kaynakları Okeanos'un çocuklarıdır. Yazar, Ilias adlı eserinde, boğaya benzettiği (Homeros, 1999, XXI, 239) Skamandros (Karamenderes) gibi bazı nehirleri ise, Zeus'un oğlu olarak göstermiştir. Hesiodos ise,

---

** Çalışmaya konu sikkeler, Roma İmparatorluğu döneminde, imparatorlar Domitianus (M.S. 81 - 96) - I. Valerianus (M.S. 253 - 260) dönemlerini kapsayan zaman dilimine ait, 22 adet, bronz, yarı otonom Anazarbos sikkesidir. Katalogda sikkelerin ağırlıklarına yer verilmiş, resimler özgün boyutlarında kullanıldığı için çap belirtilmemiştir. Ayrıca, sikkelerde magistrat isimleri ve kontrmarklar yer almamaktadır.

'Theogonia'sında, bunların Okeanos ve Thetys'in oğulları olduğunu belirtir (Hesiodos, 1991, 337 – 345).

Kilikia Pedias'ta Kydnos (Berdan), Saros (Seyhan) ile birlikte Pyramos (Ceyhan) nehirleri kişileştirilmiş ve tapınım görmüştür. Bu tanrılardan Anazarbos'ta tapınım görenleri Pyramos (Ceyhan) ve Oresibelos'tur (Sayar, 1999a, s. 144). Nehir tanrılarının, yalnız tasvirlerinin yanında, 5 ve 15 no'lu sikkelerde de olduğu gibi, Kent Tanrıçası'nın ayakları altında, tanrıça ile birlikte, kentle birlikte yanındaki veya yakınındaki nehri temsilen tasvir edilmişlerdir.

İmparatorlar Marcus Aurelius (M.S. 161 – 180) ve Commodus (M.S. 177 – 192) dönemlerine ait 3 ve 4 no'lu sikkelerin ön yüzlerinde, imparatorların baş ve defne taçlı büstleri yer alırken, arka yüzlerinde dekastil tapınak cephesi tasvir edilmiştir.

Kilikia bölgesi sikkelerinde, yalnız Roma İmparatorluğu döneminde görülen tapınak tasvirleri, genellikle kentte kültü kurumsallaşmış tanrı, tanrıça ve kişileştirmelerle ilişkilidir. Buna rağmen, 3 ve 4 no'lu sikkelerde görülen tapınak tasvirlerinin hangi kültle ilişkili olduğu bilinmemektedir. Ancak, sikkelerde herhangi bir tanrı, tanrıça ve kişileştirmeye işaret eden yazıt veya tasvirlerle rastlanmaması, bu tasvirlerin kentte varlığı bilinen imparator kültü ile ilişkili olabileceğini akla getirmektedir (Erhan, 2014, s. 966).

İmparator Elagabalus (M.S. 218 – 222) dönemine ait 6 no'lu sikkelerin ön yüzünde imparatorun defne taçlı ve giyimli büstü yer alırken, arka yüzünde amphoradan kura çeken atlet tasvir edilmiştir.

Antik Çağ'da spor müsabakalarında dereceye giren atletler, içinde çeşitli hediyelerin bulunduğu bir ödül vazosu ile ödüllendirilmekteydiler. Anazarbos'ta bu ödül vazoları, yine aynı imparator dönemine ait, ön yüzünde başının yer aldığı 9 no'lu sikkelerin arka yüzünde, agonistik masa üzerinde bir adet; imparator Valerianus (M.S. 253 – 260) dönemine ait, ön yüzlerde imparatorun defne taçlı ve giyimli büstlerinin yer aldığı 20 ve 21. no'lu sikkelerin arka yüzlerinde altışar adet ve ışın taçlı ve giyimli büstünün bulunduğu 22 no'lu sikkede, üç aslan ayaklı agonistik vazo üzerinde bir tane olmak üzere tasvir edilmiştir.

Ödül vazosu, Antik Çağ'da çeşitli amaçlarla düzenlenmiş olan festivallerdeki spor müsabakalarında başarılı olan atletlere verilen ödüllerden biridir. 'Agon' ise, yarışmacıların ve seyircilerin bir oyun için bir araya geldikleri toplantılara verilen addır (Erol - Özdizbay, 2011, s. 13). Yunan dünyasında yarışmaların yapıldığı bu festivallerin pek çoğunun kökeni tarım ya da tanrı ve kahraman kültleri ile ilişkilidir. Ancak agon'ların ortaya çıkışının cenaze törenleriyle bağlantılı olduğu da kabul gören bir düşüncedir (Erol - Özdizbay, 2011, s. 17).

Bu tasvirler, sikkelerin ait olduğu imparatorlar dönemindeki 'agon'larla ve genellikle bu kapsamda düzenlenen spor müsabakalarıyla ilgilidir. Özellikle M.S. 3. Yy.'da Roma İmparatorluğu'nun Doğu seferleriyle orantılı olarak, bu tasvirlerin de sayısı artmıştır.

Yine, imparator Elagabalus dönemine ait 7 ve 8 no'lu sikkelerin aynı kalıp olan ön yüzlerinde, imparatorun demiourgos taçlı ve giysili büstü yer alırken, arka yüzlerinde ise, yanında tropaion bulunan togalı imparator, elindeki phiale ile sunu yaparken tasvir edilmiştir. Bu sikkeler, Elagabalus'un M.S. 221'de yılın iki 'demiourgos'undan biri olması ilişkili olarak (Gough, 1952, s. 97), bu olayı kutlamak için bastırılan hatıra sikkelerden olmalıdır.

Demiourgos, eski Yunan toplumunda genel işler yapan işçi anlamında kullanılmaktadır. Homeros, 'Odyssea'sında, bunlardan "tanrı sözcüsü" olarak bahseder ve bunların kahinler, hekimler, marangozlar, ozanlar olduklarını söyler (Homeros, XVII, 380-385). Roma'da ise, yargı ve yürütme yetkilerini elinde bulunduran en yüksek yöneticiye verilen addır. Bu dönemde, Demiourgia adıyla bir kadın şeklinde kişileştirilmiştir (Erhan, 2014, s. 848).

Anazarbos'taki Demiourgos Ofisi'nin varlığı ise, imparator Domitianus döneminden itibaren bilinmektedir (Gough, 1952, s. 97). Demiourgolar, Roma İmparatorluğu döneminde yönetim ile ilgili görevlerinin yanı sıra, İmparator kültürünün rahiplik görevlerini de üstlenmişlerdir. Bu sikkelerdeki togalı Elagabalus tasvirleri, imparatorun demiourgos olarak sunu yapmasını konu almıştır.

İmparator Alexander Severus (M.S. 222 – 235) dönemine ait 10, 11 ve 12 no'lu sikkelerin ön yüzlerinde imparatorun defne taçlı ve giyimli büstü ve ışın taçlı başı yer alırken, arka yüzlerinde ise, biga üzerinde, tropaion tutan Nike tasvir edilmiştir. Ayrıca Nike, III. Gordianus dönemine ait 15 no'lu sikkede de Kent Tanrıçası ve Pyramos ile birlikte tasvir edilmiştir.

Nike, eski Yunan pattheonunda zaferi simgeleyen tanrıçadır (Grimal, 1997, s. 542). Hesiodos'a göre Pallas'la Okeanos'un kızı Styks'ten doğmadır. Kardeşleri Zelos, Kratos ve Bia'dır. Zeus, Titanlar'a karşı mücadeleye girdiği zaman tanrılardan yardım istemiş ve Nike iki kız kardeşiyle yardıma gelmiştir. Bu durumdan memnuniyet duyan Zeus, Hesiodos'un 'Theogonia'sına göre, bundan sonra onları Olympos'a yanına almıştır (Hesiodos, 1991, 382 – 404).

Bu sikkelerdeki Nike tasvirleri, imparator zamanında kazanılmış zafere işaret etmektedir. Nitekim imparator, M.S. 230 - 233 yılları arasında Sasani kralı I. Ardaşır ile karşı karşıya gelmiştir. Herodianus'a göre (Herodianus, 1967, VI. 5. 1 - 6. 6) bu mücadelede ne Sasaniler (Roma antik kaynaklarında Persler ya da Parthlar olarak aktarılmaktadır) ne de Romalılar bir üstünlük elde etmiştir. Perslerin, sadece hayatta kalan insan sayısı bakımından üstün görünmesine karşın, birçok kaynak Alexander Severus'un Roma'ya zaferle dönüşünden bahsetmektedir (Bilgiç, 2012, s. 27). Dolayısıyla 10, 11 ve 12 no'lu sikkelerdeki tasvirler, imparatorun bu seferden zaferle dönüşünü temsil ediyor olmalıdır.

Aynı şekilde, III. Gordianus dönemine ait 15 no'lu sikkede, Kent Tanrıçası'na ganimet sunarken tasvir edilmiş olan Nike de, bu imparator döneminde kazanılmış bir zafere işaret etmektedir. Nitekim imparator, M.S. 243 yılında, Sasani ordusuna karşı bir zafer kazanmıştır (Bilgiç, 2012, s. 27). Her ne kadar III. Gordianus, Reseiana'da Sasani kralı I.Şapur'a karşı yapılan bu savaşı kazanmış olsa da, bu zaferden sonra ölmüştür (Kaya, 2005, s.164-5). Bu sikkede tasvir edilen sahnede, Nike'nin ganimeti Anazarbos'u temsilen Kent Tanrıçası'na sunması, kazanılan zaferin yanı sıra, kent in bu seferde önemli bir rol oynadığını da işaret etmektedir.

Yine Alexander Severus dönemine ait olan 13 no'lu sikkelerin ön yüzünde imparatorun defne taçlı başı yer alırken, arka yüzünde iki panter tarafından çekilen biga içerisinde Dionysos tasvir edilmiştir.

Antik Yunan pantheonunda şarap tanrısı olan Dionysos, Zeus ile Thebeai Kralı Kadmos'un kızı Semele'nin oğludur. Homeros tarafından tanrı kabul edilmeyen, Hesiodos'da da adı çok az geçen Dionysos, Euripides (Euripides, 2003, 13-14; 54-55) ve Arrianos'ta (Arrianos, 1945, V, 1, 2), Anadolu kökenli bir Lydia - Phrygia tanrısı

olarak geçer (Öztürk, 2010, s. 41 vd). Olympos'a giren tanrıların sonuncusu olmasına rağmen, kültü çok yaygındır.

Antik Çağ'da tarımın oldukça geliştiği bilinen Anazarbos'ta, bağcılık önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, sikkede yer alan Dionysos tasviri, tanrının Anazarbos'taki kültüne işaret etmektedir. Aynı zamanda bu tasvirin imparator kültü ile de ilişkili olması da muhtemeldir. Nitekim, Kilikia Pedias kentlerinde bulunmuş adak yazıtlarından, Roma imparatorlarının tanrı ve tanrıçalarla ve özellikle ürün ve bereket tanrıları olan Dionysos ve Demeter'le özdeşleştirildikleri anlaşılmaktadır. Dionysos - Demeter çiftinin imparator kültü ile doğrudan ilişkilendirilmesinin Kilikia Pedias antik kentlerinin imparatorlardan çeşitli ayrıcalıklar elde etmek amacıyla uyguladıkları bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır (Sayar 1999a, s. 142).

Alexander Severus dönemine ait 14 no'lu sikkenin ön yüzünde, imparatorun ışın taçlı başı yer alırken, arka yüzde diademli Zeus başı tasvir edilmiştir.

Anazarbos sikkelerinde Zeus tasviri, kentin en erken tarihli **ANAZAPBEΩN** yazıtlı otonom baskılarında, defne taçlı başıyla görülür (Sayles, 2000, s. 124-125). Tanrının en sık karşılaşılan tipi ise, Anazarbos kayalığı önünde tasvir edilen Zeus Olybris'tir.

Kilikia bölgesinde, özellikle Hellenistik Dönem'den itibaren, yaygın olarak tapınım gören Zeus kültü, Anazarbos'da dağ tanrısı olarak Zeus Olybris, Zeus Olympos, Zeus Hypsistos; doğa tanrısı olarak Zeus Keraunios, Zeus Halazeos, Zeus Soter Uranius ve bereket tanrısı olarak, Zeus Kronos yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır (Sayar 1999a, s. 132 vd.). Sikkede yer alan bu tasvir, tanrının Anazarbos'taki kurumsallaşmış kültüne işaret etmektedir.

I.Philippus (M.S. 244 – 249) dönemine ait olan 16 no'lu sikkenin ön yüzünde, imparatorun ışın taçlı büstü yer alırken, arka yüzde amphora içerisine çakıl taşı atan Koinoboulion tasvir edilmiştir.

Koinoboulion (Gaebler, 1929, s. 313-321), eyalet genel meclisinin kişileştirmesidir. Kilikia bölgesinde Roma İmparatorluğu dönemi Tarsos ve Anazarbos sikkelerinde tasvirleri görülür (Ziegler, 1985, s. 60 vd.). Sikkelerde ayakta duran ve tahta veya kayalıkta oturan bir kadın olarak, uzun giyimli, genellikle başına kalathos ve elinde cornucopia ile tasvir edilir. Oturan tiplerinde, meclisi temsilen, yanındaki urneye (veya amphora) oy kullanırken tasvir edilir (Erhan, 2014, s. 608). Dolayısıyla, sikkede yer alan tasvir, I. Philippus dönemindeki eyalet meclisi toplantısına işaret etmektedir. Bu tasvirin Tarsos dışında Anazarbos'ta da yer alması, kentin eyalet meclisindeki ağırlığının bu dönemde iyiden iyiye artmış olduğunu göstermektedir.

İmparatorlar II. Philippus, caesar (M.S. 244 – 249) ve Volusianus (M.S. 251 – 253) dönemlerine ait 17 ve 18 no'lu sikkelerin ön yüzlerinde imparatorların defne taçlı ve giyimli büst ve defne taçlı başları yer alırken, arka yüzlerinde, globus üzerinde capricornus tasvirleri yer alır.

Capricornus, astronomide ve astrolojide Oğlak Takımyıldızı'na verilen addır. Kökeni Babil'lere kadar dayanan bu simge, burçlarla ilgili Zodiak çemberindeki sembollerden biridir. Babillilerin yaratıcı ve bilgelik tanrısı Ea'ya benzer bir ikonografide tasvir edilmiştir. İkonografisi, Oğlak Takımyıldızı'na ait yıldızların gökteki dizilişlerinden türemiştir. Capricornus, sanat eserlerinde ön kısmı keçi, arka kısmı balık şeklinde tasvir edilir.

Kilikia sikkelerinde yalnızca pedias kısmındaki kentlerde görülen capricornus tasvirlerinin, bölgeye Kommagene Krallığı Dönemi'nde (M.S. 38 - 72) Kuzey Suriye'den taşınmış olması muhtemeldir. Nitekim, bu krallığa ait sikkelerde capricornus, en çok tasviri yapılan tiplerden biridir. Zodiak işaretlerinin kökeni ise, muhtemelen, önceki dönemlerde aynı topraklarda hüküm sürmüş olan Babiller'e dayanmaktadır (Erhan, 2014, s. 802-3).

İmparator I.Valerianus (M.S. 253 – 260) dönemine ait 19 no'lu sikkenin ön yüzünde imparatorun defne taçlı ve giyimli büstü yer alırken, arka yüzde imparator ve oğlu imparator Gallienus (M.S. 253 – 268) sella curulisinde otururken tasvir edilmiştir.

Baba ve oğul imparatorlar, M.S. 253 – 260 yıllarında, Roma İmparatorluğu'nu birlikte yönetmişlerdir. Sikkedeki tasvir, ikilinin birlikte yönetimi ile ilgilidir ve imparatorların kente verdiği önemi göstermek için, siyasi bir amaçla kullanılmıştır. Zira bu dönem, Doğu'daki Sasani tehlikesinin iyice arttığı bir süreçtir. İmparatorlar bu yolla, kentin bağlılığını artırmaya çalışmışlardır. Bütün bunlara rağmen, I. Valerianus M.S. 260 yılında Edessa yakınlarında Sasani kralı I. Şapur'a yenilmesini engelleyememiştir. Bu tarihten sonra Roma'nın bütün Doğu eyaletleri Sasanilerin denetimine girmiştir (Bilgiç, 2012, s. 29-30).

Sonuç olarak, Roma İmparatorluğu dönemi Kilikia'sının Tarsos'la birlikte en önemli kenti olan Anazarbos'a ait sikkeler, kentin özellikle M.S. 3. Yy.'da imparatorluk için önemini gösterir niteliktedir. Bu dönemdeki Parth/Sasanilere karşı yapılan Doğu seferlerinde bir üs görevi gören kent, bu siyasi durumdan ziyadesiyle faydalanmış ve imparatorlar nezdinde bazı imtiyazlar elde etmiştir. Bunun sonucu olarak, elde edilen unvanlar, düzenlenen oyunlarla ve kültle ilgili kentin zengin bir sikke tipi çeşitliliği ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar:

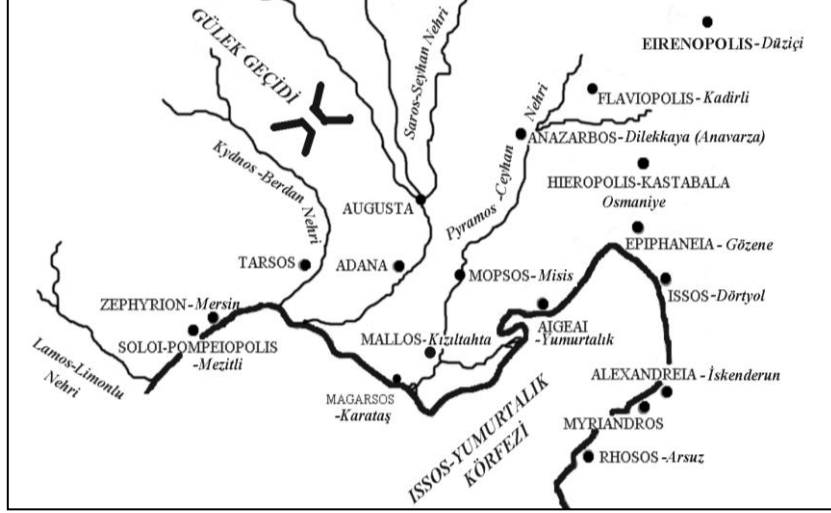
- Arrianos. (1945). *Anabasis of Alexander*, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London.
- Euripides. (2003). *Bakkhalar*, (Çev. S. Eyuboğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Homeros. (2000). *Odyseia*, Çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları.
- Homeros. (1999). *İlyada*, (Çev. A. Erhat, A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul.
- Herodianus, (1967). *Ab Excessu Divi Marci*. (Ed. K. Stavenhagen) Herodiani ab excessu divi Marci libri octo. Leipzig: Teubner, 1922 (repr. Stuttgart: 1967).
- Hesiodos. (1991). *Theogonia*, (Çev. S. Eyuboğlu, A. Erhat), *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, TTK Yayınları, Ankara.
- Strabon. (2005). *Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası. Kitap: XII – XIII – XIV.*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Modern Kaynaklar:

- Altınoluk, Z.S. (2010). *Eskiçağ'da Irmak Tanrıları (Türkiye Trakyası ve Anadolu)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Arslan, M. (2000). Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonlarındaki Anazarbus Sikkeleri, *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi, Sayı 1*: 57-70.
- Arslan, M. (1998). Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonlarındaki Anazarbus Sikkeleri, *OLBA I*: 97-119.

- v. Aulock, H. (1966-68). *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung v.Aulock. Kilikien*, Berlin.
- Bilgiç, E. (2012). M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilafına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2: 25-34.
- De Giorgi, A. U. (2011). Hellenistic Founders, Roman Builders: Anazarbos in Cilicia, *Hellenismus in der Kilikia Pedias*, BYZAS, 14: 121-138.
- Ergeç, R. (1994). Anavarza Nekropolü, 1993 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara: 86-95.
- Erhan, F. (2014). *Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Erol – Özdizbay, A. (2011). *Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pontus – Bithynia Eyaleti'nde Agonlar ve Agonistik Sikkeler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Gaebler, H. (1929). Das KOINOBOVAION ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ in Tarsos und Anazarbos, *ZfN* 39: 313 - 321.
- Gough, M. (1952). Anazarbus, *Anatolien Studies II*: 85-150.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü. Yunan ve Roma*, (Çev. S. Tamgüç), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Head, B.V. v.d. (1991). *Historia Numorum. A Manuel of Greek Numismatics*, Amsterdam.
- Herzog – Hauser, G. – Ziegler, K. (1943). Tyche, *RE VII A-1*: 1643 – 1696.
- Kaya, M. A. (2005). III. Gordianus'un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergah, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX, 1:157-167.
- Öztürk, B. (2010). *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sayar, M.H. (1999a). Kilikya'da Tanrılar ve Kültler, I.Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, *OLBA II (Özel Sayı I.Cilt)*: 131-154.
- Sayar, M.H. (1999b). Antik Kilikya'da Şehirleşme, *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt I*, Ankara: 193 - 216.
- Sayles, W.G. (2000). Zarbos and the cult of Zeus, *Nomismatika Khronika No.19*: 123-130.
- Levante, E. (1993). *Sylloge Nummorum Graecorum. Cilicie. France*, Paris, 1993.
- Levante, E. (1986). *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante – Cilicia*, Berne, 1986.
- Tahberer, B. (2005). *Antik Kilikia Sikkeleri*, Adana, (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/1754707/ANTIK_KILIKIA_SIKKELERI, 11.01.2015.
- Ziegler, R. (2001), *Sylloge Nummorum Graecorum. Pfälzer Privatsammlungen, Band 6, Isaurien und Kilikien, Nr.1-586*, München, 2001.
- Ziegler, R. (1993). *Kaiser, Heer und Städtisches Geld, Untersuchungen zur Münzprägung von Anazarbos und anderer ostkilikischer Stadte*, 16. Ergh. TAM, Wien.
- Ziegler, R. (1988). *Münzen Kilikiens aus kleineren deutschen Sammlungen*, Vestigia 42, München.

Ziegler, R. (1985). *Städtisches Prestige und kaiserliche Politik, Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jh. n. Chr.*, Duesseldorf.

Şekil 1: Kilikia Pedias haritası (Tahberer, 2005, s.7)

Şekil 2: Anazarbos kent planı (De Giorgi, 2011, s.126, fig. 3)

KATOLOG

Domitianus (M.S. 81 – 96)

Ö.y.: Domitianus'un defne taçlı başı, sağa. Sağda, yıldız; [AYTO KAI ΘΕ ΥΙΟΣ ΔΟΜΙΤΙ] Ι ΑΝΟΣ [ΣΕ ΓΕΡ]. Bordür içerisinde.

A.y.: Örtülü ve kuleli sur taçlı Kent Tanrıçası başı, sağa; [KAI] ΣΑΡΕΩ [Ν ΙΙΙ ΑΝΑΖΑΡΒΩ] ΕΤΟΥ [ΙΓΡ] (Yıl 113=94/95).

Ref.: Levante, 1993, 2018; Ziegler, 1993, 88.3.

1) AE 8.7 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1208.

Antoninus Pius (M.S. 138 – 161)

Ö.y.: Antoninus Pius'un ışın taçlı başı sağa; ΑΥΤ ΚΤ ΑΙΑ ΑΔΡ ΑΝΤΩΝΙΝΟC CEB Ε Ι Ι Ι.

A.y.: Örtülü ve kuleli sur taçlı Kent Tanrıçası başı, sağa; ΚΑΙCΑΡΕΩΝ ΤΩΝ ΠΡΟC ΑΝΑΖΑΡΒ ΕΤ ΗΟΡ (Yıl 178=159/60).

Ref.: Levante, 1993, 2027; Levante, 1986,1387.

2) AE 8.8 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1422.

Marcus Aurelius (M.S. 161 – 180)

Ö.y.: Marcus Aurelius'un başı, sağa; [ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡΗΛΙΟC ΟΥΗΡΟC CEB VΠΓ].

A.y.: Dekastil tapınak, alınlıkta yıldız; [ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟCΤΩ ΑΝΑΖΑΡΒ ΕΤ ΒΠΡ] (Yıl 182=163/4).

Ref.: Levante, 1986,1390.

3) AE 14.9 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No: 1275.

Commodus (M.S. 177 – 192)

Ö.y.: Commodus'un defne taçlı büstü, sağa; [M AYP H]KOMOΔOC CEB.

A.y.: Dekastil tapınak, alınlıkta yıldız; [KAIC T]ΩN ΠPOC ANAZOPBΩ ETO[YC BC] (Yıl 202=183/4).

Ref.: Ziegler, 2001, 149-51; Ziegler, 1993, 262-70.

4) AE 14.2 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1388.

Macrinus (M.S. 217 – 218)

Ö.y.: Macrinus'un defne taçlı başı, sağa; AYT K M OΠ CEV MAKPEINOC CEB.

A.y.: Kayalıkta oturan Kent Tanrıçası, sola. Sol eli kayalıkların üzerinde, sağ elinde buğday başağı tutuyor. Ayaklarının altında yüzün nehir tanrısı Pyramos, sola; KAIC TΩN ΠP ANAZ ENΔOΞ MHTPO PΩM TP[...] KEK ΓB ET EAC (Yıl 235=217).

Ref.: Levante, 1993, 2053.

5) AE 13.3 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1212.

Elagabalus (M.S. 218 – 222)

Ö.y.: Elagabalus'un defne taçlı ve giyimli büstü, sağa; [AY K M AY] AN[TΩNCINOC CE].

A.y.: Ayakta duran atlet. Sol elinde defne dalı tutuyor, sağ eliyle amphoradan kura çekiyor; [IEPOC O]IKOYM[ENIKOC AMK].

Ref.: Levante, 1993, 2060; Ziegler, 1993, 418.7.

6) AE 10.6 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1283.

Ö.y.: Elagabalus'un demiourgos taçlı ve giyimli büstü, sağa; AY K M AYP ANTΩNCINOC CEB.

A.y.: Ayakta duran togalı Elagabalus, sola. Elindeki phiale ile sunu yapıyor. Solda tropaion; **ANAZ CNΔO[Ξ MH]TPOΠ TPOΠE AMK ΓB CT MC** (Yıl 240 = 221/2).

Ref.: Levante, 1993, 2072; Ziegler, 1993, 462.2.

7) **AE** 15.6 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1211.

Ö.y.: Aynı kalıp.

A.y.: Benzer;**ANAZ CNΔOΞ MH TPOΠ TPOΠE AMK ΓB CT MC** (Yıl 240 = 221/2).

Ref.: Levante, 1993, 2072 benzeri.

8) **AE** 15.5 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1383.

Ö.y.: Elagabalus'un başı, sağa; **[AYT K M AY]P ANTΩ[NEINOC CEB].**

A.y.: Ödül vazosu, agonistik masa üzerinde; **ANAZAPBOY TPIC TH ΓB [AMK].**

Ref.: Ziegler, 1993, 348.1.

9) **AE** 5.9 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:793.

Alexander Severus (M.S. 222 – 235)

Ö.y.: Alexander Severus'un defne taçlı ve giyimli büstü, sağa; **[AYT K M A C] AΛEΞANΔPOC.**

A.y.: Biga üzerinde, omzunda tropaion tutan Nike; **ANAZ MHT AMK ΓB CT BMC.**

Ref.: Ziegler, 1993, 492.1.

10) **AE** 12.5 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No: 1276.

Ö.y.: Benzeri.

A.y.: Biga üzerinde, omuzunda tropaion tutan Nike; ANA[Z M] HTPOΠO ΓB AMK.

Ref.: Ziegler, 1993, 491.

11) AE 14.1 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1687.

Ö.y.: Alexander Severus'un ışın taçlı başı, sağa; AYT K M A [CCO] AΛCΞ[ANΔPOC].

A.y.: Atların çektiği bigayı süren Nike, sağa. Omzunda tropaion tutuyor; ANAZ ENΔOC [MHTPO] ΓB.

Ref.: Ziegler, 1988, 1083.

12) AE 10.6 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1203.

Ö.y.: Alexander Severus'un defne taçlı başı, sağa; AYT K M A CEO AΛCΞANΔPOC.

A.y.: Panterlerin çektiği bigayı süren Dionysos, sağa; AN[AZ ENΔOCΞ M]HT BΓ CT HMC (Yıl 248 = 229/30).

Ref.: Ziegler, 1993, 519.; v. Aulock, 1966-8, 5491.

13) AE 17.5 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1215.

Ö.y.: Alexander Severus'un ışın taçlı başı, sağa; **ΑΥΤ Κ Μ ΑΥ CΕ[ΟΥ
ΑΛCΕΝΔΡΟC].**

A.y.: Diademli Zeus başı sağa; **[ΑΝΑΖ CΝΔΟΞ] [ΜΗΤΡΟ CΤ ΗΜC] ΒΓ.** (Yıl 248 = 229/30).

Ref.: Ziegler, 1988, 1076.

14) AE 5.2 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1242.

III. Gordianus (M.S. 238 – 244)

Ö.y.: III. Gordianus'un ışın taçlı ve giyimli büstü, sağa; **ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ
ΓΟΡΔΙΑΝΟC CΕΒ.**

A.y.: Kayalık üzerinde oturan şehir tanrıçası Tykhe ve ayakları önünde yüzen, nehir tanrısı Pyramos; **ΑΝΑΖΑΡΒΟΥ CΝΔΟΞ ΜΗΤΡΟΠΟ ΓΒ CΤ ΒΙ[C].**

Ref.: Ziegler, 1993, 721.2.

15) AE 19.1 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1385.

I. Philippus (M.S. 244 – 249)

Ö.y.: I. Philippus'un ışın taçlı ve giyimli büstü, sağa; **ΑΥΤ Κ Μ ΙΟΥΛ ΦΙΛΙΠΠΟC
CΕΒΑC.**

A.y.: Tahtta oturan Koinoboulion, cornucopiae tutuyor ve önündeki amphoraya çakıl taşı atıyor. Solda ağaç; **[ΑΝΖΑΡΒΟΥ ΜΗΤΡ]ΟΠΟ CΤ ΓΕC [CΛΕΥ]ΘΕΡΟΝ
[ΚΟΙΝΟΒΟΥ]** (Yıl 263 = 244/5).

Ref.: Ziegler, 1993, 736; Levante, 1986, 1491.

16) AE 16.7 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1542.

II. Philippus, caesar (M.S. 244 – 249)

Ö.y.: II. Philippus'un defne taçlı ve giyimli büstü, sağa; **Μ ΙΟΥΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ
ΚΑΙΣΑΡ.**

A.y.: Globus üzerinde capricornus, sola; **ΑΝΑΖΑΡΒΟΥ ΜΗΤΡΩΠΟΥ ΕΤ ΓΕΣ** (Yıl
263 = 244/5).

Ref.: Ziegler, 1993, 728.1.

17) AE 8.7 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No: 866.

Volusianus (M.S. 251 – 253)

Ö.y.: Volusianus'un defne taçlı başı, sağa; **[ΑΥ]Κ ΟΥΟ[ΛΟ]ΚΙΑΝΟ[Σ] ΚΕ**.

A.y.: Globus üzerinde copricornus, sağa; **ΑΝΑΖ [Α Κ Μ ΜΗΤΡ] ΓΓ ΕΤΟΣ** (Yıl 270
= 251/2).

Ref.: Levante, 1986, 1507.

18) AE 7.6 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1561.

I. Valerianus (M.S. 253 – 260)

Ö.y.: I. Valerianus'un defne taçlı ve giyimli büstü, sağa; **ΑΥΤ Κ Π ΛΙΚ
ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΥ ΚΕ[Β].**

A.y.: Sella Curulis üzerinde oturan Valerianus ve Gallienus, sola; **ΑΥΤ Κ
ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΥ ΑΝΑΖΑΡΒ ΑΥΤ ΓΑΛΛΙΗΝΟΥ ΑΜΚ ΒΟΣ.** (Yıl 272 =
253/4).

Ref.: Levante, 1986, 1514.

19) AE 12.8 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1419.

Ö.y.: Aynı kalıp.

A.y.: Altı adet ödül tacı; ANAZAPBOY ΓΓ ΕΤ ΒΟC [AMK] (Yıl 272 = 253/4).

Ref.: Levante, 1993, 2161.

20) AE 15.4 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1373.

Ö.y.: Aynı kalıp.

A.y.: Altı adet ödül tacı; AMK ΓΓ ΕΤ ΒΟC ANAZAPBOY (Yıl 272 = 253/4).

Ref.: Ziegler, 1993, 837.13.

21) AE 13.6 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1378.

Ö.y.: I. Valerianus'un ışın taçlı ve giyimli büstü, sağa; AYT K OYAAEPIANOC CC.

A.y.: Ödül vazosu; üç aslan ayaklı, agonistik masa üzerinde, içinde palmye dalı;

ANAZAPB ΜΗΤΡΟΠΟΛ ΓΓ AMK T ΕΤ ΒΟC (Yıl 272 = 253/4).

Ref.: Levante, 1993, 2144-5; Ziegler, 1993, 808. 18.

22) AE. 15.7 gr. Ö. Çamurdan Koleksiyonu No:1659.

TMS 10 RAPORLAMA DÖNEMİNDEN (BİLANÇO TARİHİNDEN) SONRAKİ OLAYLAR STANDARDI VE BAĞIMSIZ DENETÇİLERİN SORUMLULUKLARI

Kayahan TUM*
Mehmet Ü. MEMİŞ**

ÖZET

Bu çalışma işletmelerde finansal tabloların hazırlanma tarihi ile bu tabloların yayım için onay tarihi arasında geçen süre içinde gerçekleşen finansal olaylarla ilgili yapılacak işlemleri ve bağımsız denetçilerin bu husustaki sorumluluklarını incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada öncelikle finansal tabloların yayımlanma süreci ve “TMS 10 Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihi) Sonraki Olaylar” Standardı uygulama örnekleri ile ele alınmıştır. Daha sonra bağımsız denetçinin bilanço tarihinden sonraki olaylara ilişkin sorumlulukları, SPK’nın X seri ve 22 No’lu Tebliği de dikkate alınarak incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda bilanço tarihi ile finansal raporların yayım için onay tarihi arasında gerçekleşen bazı olaylar için düzeltme yapılması gerektiği, bazı olaylar için ise düzeltme yapılmayıp dipnotlarda açıklama yapıldığı görülmüştür. Bağımsız denetçilerin bu tür olayları denetim süreci sonuna kadar araştırma, tespit etme ve işletme yönetimine düzeltme ya da dipnotlarda açıklama yapılması yönünde önerilerde bulunma sorumluluğu vardır.

Anahtar Kelimeler: Bilanço Tarihi, Sonraki Olaylar, Bağımsız Denetçilerin Sorumlulukları, TMS 10

IAS 10 – EVENTS AFTER THE REPORTING PERIOD (BALANCE SHEET DATE) AND RESPONSIBILITIES OF INDEPENDENT AUDITORS

ABSTRACT

This study aims to investigate both the transactions that occur between the preparation date of financial statements and the approval date of these statements in enterprises and the responsibilities of independent auditors in this case. In accordance with this purpose, publication period of financial statements and application samples of IAS 10 – events after the reporting period (Balance Sheet Date) are discussed. Besides, during the audit process, the responsibilities of independent auditors after reporting period are presented in the study considering the X serial of Free Market Board (SPK) and 22 numbered statement. As a result of the assessment, it is understood that for some events occurring between the balance sheet date and the approval date of financial reports issue date, some amendments should be made and it is not necessary for some cases since they are stated in footnotes. Independent auditors have the responsibility to research and identify such problems and make suggestions to the enterprises or offer to state them in footnotes till the auditing process terminated.

---

* Yrd.Doç.Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi İİBF, Maliye Bölümü Öğretim Üyesi,
kayahantum@mku.edu.tr

** Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü Öğretim Üyesi,
mmemis@cu.edu.tr

Key Words: Events After the Balance Sheet Date, Responsibilities of Independent Auditors, IAS 10

Giriş

Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları için bir rehber işlevi gören Finansal Raporlamaya İlişkin Kavramsal Çerçeve’de genel amaçlı finansal raporlamanın amacı, “mevcut ve potansiyel yatırımcılara, borç verenlere ve kredi veren diğer taraflara raporlayan işletmeye kaynak sağlama kararlarını verirken faydalı olacak finansal bilgiyi sağlamak” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda yatırımcılar, borç verenler ve kredi sağlayanlar sayılmış olmakla birlikte, elbette ki işletme sahipleri, yöneticileri, düzenleyici ve denetleyici kuruluşlar kamu kuruluşları gibi gerek işletme içi gerek işletme dışı finansal bilgi kullanıcıları bu tablolarda sunulan bilgilerden yararlanmaktadırlar. Böylesine geniş bir kitleyi ilgilendiren finansal tablolarda sunulan bilgilerin faydalı olması için “ihtiyaca uygun” bilgilerin “aslına sadık” bir şekilde sunulması ile mümkün olacaktır. Bu bakımdan finansal bilgi kullanıcıları alacakları kararlar için işletmenin finansal durumu, faaliyet sonuçları ve nakit akışları hakkında ihtiyaçları olan bilgilerin aslına uygun bir şekilde finansal tablolarda sunulmasını beklerler.

İşletme ile ilgilenen finansal bilgi kullanıcılarının alacakları kararlar açısından son derece önemli olan finansal tabloların hazırlanması, onaylanması ve yayımlanması farklı tarihlerde gerçekleşmektedir. Bilanço tarihi, özel hesap dönemi tayin edilen işletmeler dışında genellikle 31 Aralık tarihidir ve bu tarihe kadar işletmenin muhasebe departmanı tarafından yürütülen kaydetme (yevmiye defteri) ve sınıflandırma (büyük defter) fonksiyonlarının yerine getirilmesini takiben hazırlanan finansal raporlar üst yönetime sunulur. Üst yönetimin kendisine sunulan raporları incelemesi ve finansal tabloların yayımı için onay vermesi belli bir süre içerisinde gerçekleşmektedir. Bu süre zarfında işletme ile ilgili olaylar devam etmekte olup, bu olayların etkileri finansal tablo kullanıcılarının işletmenin finansal durumu ve faaliyet sonuçları hakkındaki kararlarını etkileyecek nitelikte olabilmektedir (Pamukçu ve Pamukçu, 2009, s.69). Finansal tablolarda sunulan bilgilerin güvenilirlik düzeyini arttırmak için, finansal tabloların düzenlenme tarihinden onaylanma tarihine kadar geçecek süre içindeki gelişmelerin de finansal tablolara yansıtılma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır (Delikanlı, 2009, s.102).

Bu ihtiyaç doğrultusunda Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu tarafından 10 no’lu Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar Standardı düzenlenmiş olup, ilgili standart ülkemizde de TMS 10 şeklinde Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Bu çalışmada finansal tabloların yayımının onaylanma süreci açıklandıktan sonra “TMS 10 Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar” Standardı uygulama örnekleri çerçevesinde incelenmiştir. Çalışma ile Bilanço tarihinden sonra gerçekleşen olaylardan hangileri için düzeltme kayıtları yapılacağı, hangileri için düzeltme kaydı yapılmayıp dipnotlarda açıklama ile yetinileceği hususları incelenmiş olup; bilanço tarihi ve finansal tabloların yayım için onay tarihi arasında geçen dönemde ortaya çıkan olaylarla ilgili bağımsız denetçilerin sorumluluklarının SPK X seri ve 22 No’lu Tebliğ de dikkate alınarak ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Finansal Tabloların Yayımının Onaylanma Süreci

Finansal tabloların onay tarihi ve hangi merci tarafından (yönetim kurulu, genel kurul, şirket yönetimi vb) onaylandığının finansal tablo dipnotlarında açıklanması gereklidir (Şavlı, 2014, s.255). Onay tarihinin tespiti, finansal tablolarda düzeltme kayıt ve işlemlerinin doğru bir şekilde yapılabilmesi için önemlidir. Çünkü düzeltme gerektiren olaylar için düzeltmeler ancak onay tarihine kadar yapılabilmektedir (Pamukçu ve Pamukçu, 2009, s.78).

Genellikle finansal tabloların hazırlanma tarihi ile onaylanıp ilan edilme (yayımlanma) tarihi arasında belirli bir süre geçmektedir. Bu süre finansal tabloların hazırlanma ve bağımsız denetim sürecinin tamamlanması süresidir (Şavlı, 2014, s.255). Ülkemiz uygulamalarında ilgili süreler halka açık olmayan şirketler için 6102 Sayılı TTK, halka açık şirketler için ise SPK mevzuatı ile belirlenmiştir.

İlgili mevzuatlarca öngörülen sürede, işletme faaliyetleri devam ettiği için önemli bir takım gelişmeler olabilmektedir (Şavlı, 2014, s.255). Bu gelişmelerin bir kısmı düzeltme kayıtları ve hazırlanacak mali tablolarda düzeltme yapılmasını gerektirmekte olup, bir kısmı da herhangi bir düzeltmeye konu olmayıp sadece finansal tablo dipnotlarında açıklama ile yetinilecek niteliktedirler. Bu gelişmeler 10 nolu muhasebe standartları çerçevesinde aşağıda uygulama örnekleri ile birlikte sınıflandırılarak sunulmuştur.

2. TMS 10 Raporlama Tarihinden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar Standardı

TMS 10 Raporlama Tarihinden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar Standardı, Uluslararası Muhasebe Standartları Komitesi (Daha sonra “Kurul” olmuştur) tarafından hazırlanmış olan metnin çevirisi olarak, 31.12.2005 tarihinden sonra başlayan hesap dönemleri için uygulanmak üzere ilk olarak 20.10.2005 tarih ve 25972 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Daha sonra Uluslararası Muhasebe Standartlarında meydana gelen değişiklikleri yakalamak adına 2007 yılında bir kez, 2008 yılında da üç kez olmak üzere tebliğler aracılığıyla güncellenmiştir.

İlgili standartta, standardın amacı ve kapsamı belirtildikten sonra finansal tabloya alınma ve değerlendirme esasları, raporlama döneminden (bilanço tarihinden) sonraki düzeltme gerektiren olaylar ve raporlama döneminden (bilanço tarihinden) sonraki düzeltme gerektirmeyen olaylar şeklinde ikili bir sınıflandırma çerçevesinde açıklanmıştır.

Standartta (TMS 10, m.3) Raporlama döneminden (bilanço tarihinden) sonraki olaylar; “raporlama dönemi sonu (bilanço tarihi) ile finansal tabloların yayımı için onaylandığı tarih arasında işletme lehine veya aleyhine ortaya çıkan olayları ifade eder” şeklinde tanımlanmıştır. TMS 10 standardı, raporlama dönemi (bilanço tarihi) ile finansal tabloların yayım onay tarihi arasında ortaya çıkan ve finansal tablolara etkisi olabilecek olaylarla ilgili olarak finansal tablolarda yapılması gereken düzeltmelere ve dipnot açıklamalarına yönelik kuralları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Raporlama döneminden sonraki olaylar standardı, raporlama dönemi sonu (bilanço tarihi) ile finansal tabloların yayımı için onay tarihi arasında geçen olayları

kapsadığı için finansal raporların onaylanma tarihinin tablo dipnotlarında gösterilmesi gerek işletmeler, gerek finansal tablo kullanıcıları açısından önem taşımaktadır. Zira onaylanma tarihi ile işletmeler hangi olayların standart çerçevesinde değerlendirileceğini belirlerken; finansal tablo kullanıcıları da yayımlanan tabloların hangi tarihten sonraki olayları kapsamadığını göz önünde bulundurmuş olurlar (Yükçü ve Yaşar, 2013, s.17-20).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı gibi finansal tabloların, bilanço tarihinden sonraki olayları yansıtmaması nedeniyle finansal tablo kullanıcılarının finansal tabloların onay tarihini bilmesi önem taşımaktadır. Çünkü bilanço tarihi sonu itibarıyla mevcut durum hakkında, bilanço tarihinden sonra yeni bilgiler elde edilmesi söz konusu olduğunda, bu durumun yeni bilgiler çerçevesinde güncellenmesi gerekebilmektedir (Gönen ve Kutay, 2013, s.41).

Finansal tabloların yayım için onaylanma tarihine yönelik standartta net bir süre verilmemekle birlikte, Standardın 5. ve 6. paragraflarında finansal tabloların onaylanma tarihine yönelik iki durumdan söz edilmektedir. Birinci durumun izah edildiği 5. paragrafta göre bazı işletmelerde finansal tabloların yönetim kurulunca (onay kararının hangi organca alınacağı dipnotlarda belirtilir) yayım için karar alınan tarihten sonra ortakların onayına da sunulması gerekebilmektedir. Bu gibi durumlarda, finansal tabloların, ortakların finansal tabloları onayladığı (ibra ettiği) tarih itibarıyla değil, yönetim kurulunun yayım için karar aldığı tarih itibarıyla onaylandığı kabul edilmektedir (TMS 10, m.5). İkinci olarak ise (TMS 10, m.6) 6. Paragrafta belirtilen bazı durumlarda işletme yönetimlerinin, finansal tabloları, yönetim kurulunun onaylamasının ardından tamamıyla idari olmayan şahıslardan oluşmuş bir üst kurula onaylanmak üzere sunması gerekebilmektedir. Bu durumda ise finansal tabloların onaylanma tarihinin tespitinde, yönetim kurulunun söz konusu üst kurula sunmak için karar aldığı tarih esas alınır.

Raporlama döneminden (bilanço tarihinden) sonra ortaya çıkan olaylar; finansal tabloların yayımı için onay verildiği tarihe kadar ortaya çıkan olayları kapsamaktadır. Söz konusu olaylar kar tutarının veya bir takım başka finansal bilgilerin açıklanmasından sonra oluşmuş olsa dahi, raporlama döneminden (bilanço tarihinden) sonra ortaya çıkan olay olarak dikkate alınmaktadır (TMS 10, m.7).

Finansal tabloların yayımına onay verilmesine kadar olan süre içerisinde ortaya çıkabilecek gelişmelerin söz konusu tablolara yansıtılması ilk bakışta muhasebenin temel kavramlarından olan “dönemsellik” kavramı ile çelişir görülebilmektedir (Delikanlı, 2009, s.106). Dolayısıyla bu süre zarfında ortaya çıkacak gelişmelerin finansal tablolara yansıtılmasında “dönemsellik” kavramına aykırı bir durumun oluşmamasına dikkat edilmelidir.

Yukarıda bahsedilen çelişkiyi ortadan kaldırmak ve dönemsellik kavramına aykırı bir durum oluşmaması yönünde TMS 10 Standardında, finansal tabloların raporlanma tarihinden onaylanma tarihine kadar olan dönemde meydana gelen olayların finansal tabloya alınma ve değerlendirme esasları;

- Raporlama döneminden (bilanço tarihinden) sonraki düzeltilme gerektiren olaylar
- Raporlama döneminden (bilanço tarihinden) sonraki düzeltilme gerektirmeyen olaylar

şeklinde ikili bir sınıflandırma şeklinde sunulmuştur. Bu çerçevede çalışmanın bundan sonraki kısmında, raporlama dönemi sonrası olaylar, bu ikili sınıflandırma şeklinde incelenmiştir.

2.1. Finansal Tablolarda Düzeltme Gerektiren Olaylar

Finansal tablolarda düzeltme gerektiren olaylar; bilanço tarihi itibarıyla ilgili olayların var olduğuna ilişkin kanıtları gösteren koşulların bulunduğu durumları ifade etmektedir (TMS10, m.3). Başka bir ifadeyle söz konusu olaylara yol açan koşullar bilanço tarihi itibarı ile vardır. Ayrıca bu olaylar finansal tablolar için yapılan tahminleri etkileyecek nitelikte olmalıdır (Pamukçu ve Pamukçu, 2009, s.67-68).

Finansal tablolarda düzeltme gerektiren olaylar, raporlama dönemi sonunda finansal tablolara yansıtılmış olan varlık ve borçlar ya da dönem içerisinde finansal tablolara yansıtılmış olan gelir, gider veya nakit akışlarına ilişkin yeni bilgiler sağlamaktadır. Yeni bilgiler çerçevesinde düzeltilmiş finansal tablolar, ihtiyaca uygunluk ve tamlık açısından finansal bilgi kullanıcıları için daha faydalı hale gelecektir (IFRS, 2009, s.2). Bu açıdan düzeltme gerektirecek olaylarla ilgili düzeltme kayıtlarının yapılması ve finansal tabloların düzeltilmiş kayıtlar çerçevesinde hazırlanması önemlidir.

Finansal tablolarda düzeltme gerektiren olaylarla ilgili olarak TMS 10 Standardının 9. Maddesinde,. Yükü ve Yaşar (2013, s.19-20) ve Delikanlı (2009, s.108-115) aşağıda yer alan örnekler sıralanmıştır:

- Karşılık ayrılan bir işlem ile ilgili davanın sonuçlanması ya da finansal varlıkların gerçeğe uygun değerlerindeki değişim gibi muhasebe tahminlerinde değişikliklerin olması,
- İşletmenin alacaklı olduğu bir müşterinin iflası,
- Stokların net gerçekleşebilir değerinin belirlenmesi ya da değişmesi,
- Stokların net gerçekleşebilir değerinin altında satılması,
- Bilanço döneminde gerçekleşen hile ya da hatalı durumların ortaya çıkması,
- Sayım ve tesellüm fazlalık ya da noksanlığın nedenlerinin belirlenmesi,
- Varlıkların satışı ile ilgili gelirlerin ya da satın alınması ile ilgili maliyetlerin belirli hale gelmesi ve
- Çalışanlara ödenecek ikramiye ya da kar paylarının tutarlarının belirli hale gelmesi.

Raporlama döneminden sonra gerçekleşen ve yukarıda sıralanan olaylar ile ilgili olarak, dönemsellik kavramı ile çelişki oluşturmaması sebebiyle düzeltme kayıtlarının yapılması gerekmektedir (Delikanlı, 2009, s.108). Elbette ki finansal tabloların hazırlanması ile yayımına onay verilme tarihi arasında düzeltme gerektiren olaylar yukarıda sayılan örneklerle sınırlı değildir. Bu örnekler bilanço tarihi itibarı ile var olma ve dönemsellik kavramı ile çelişmemem şartlarını sağladığı sürece artırılabilir, çeşitlendirilebilir. Aşağıda, raporlama tarihinden yayım için onay tarihine kadar olan süreçte finansal tablolarda düzeltme gerektiren olaylara ilişkin uygulama örnekleri yer almaktadır:

Örnek 1

Ece AŞ tarım makineleri sektöründe faaliyet gösteren, merkez Adana dışında 3 şubesi olan bir firmadır. Firmanın faaliyet alanı, çeşitli tarım makineleri ticaretidir. İşletmenin faaliyet yılı 31.12.2013 tarihinde bitmektedir. Bu döneme ilişkin finansal tabloların hazırlanması 28.02.2014 tarihinde tamamlanmıştır. Finansal tablolar 10.03.2014 tarihine yapılan yönetim kurulu toplantısında görüşülmüş ve yönetim kurulu tabloların yayınlanması için onay vermiştir. Yıllık genel kurul toplantısı 05.04.2014 tarihinde gerçekleşmiş ve pay sahipleri de finansal tabloları onaylamışlardır.

Finansal tabloların yayım için onay tarihi, yönetim kurulunun yayım için onay verdiği tarih olan 10.03.2014'dür. Dolayısıyla, 31.12.2013 ile 10.03.2014 tarihleri arasında gerçekleşen olaylar, TMS 10 kapsamında değerlendirilmelidir.

ECE AŞ'de ait Bilanço tarihinden sonra aşağıdaki olaylar gerçekleşmiştir:

A-Yapılan inceleme neticesinde, işletmenin 2013 yılına ilişkin 23.757,00 TL kıdem tazminatı karşılığı ayırması gerekirken, kıdem tazminatı karşılığının ayrılmadığı anlaşılmıştır.

Bu durum bilanço tarihi itibarıyla var olduğundan, finansal tablolarda düzeltme yapılmayı gerektirir. Şirketin geçmiş yıl zararları 92.000,00 TL'dir. Bu durumda düzeltmenin aşağıdaki şekilde yapılması gerekir.

2013 Yılı Kapanış Kaydı Yapılmamışsa:

654. Karşılık Giderleri	23.757,00	
472.Kıdem Tazminat. Kar.		23.757,00

2013 Yılı Kapanış Kayıtları Yapılmışsa:

591.Dönem Net Zararı	23.757,00	
472.Kıdem Tazminat Kar.		23.757,00

2014 Yılında Yapılması Gereken Kayıt:

580.Geçmiş Yıl. Zararları	22.243,00	
472.Kıdem Tazminat Kar.		22.243,00

B-İşletmenin idari binasında 13.12.2013 tarihinde hırsızlık olayı gerçekleşmiş olup sigorta şirketine zararın tazmini için talepte bulunulmuş ve bu talebe ilişkin 31.12.2013 tarihinde 23.000,00 TL alacak kaydı yapılmıştır. Ancak hırsızlık olayında işletmenin birinci derecede kusurlu olduğu ortaya çıkmış ve bu durum nedeniyle teminat kapsamı dışına çıktığından sigorta şirketinin herhangi bir ödeme yükümlülüğü kalmamıştır. İşletmeye ait dönem net karı 100.000,00 TL'dir (Yükçü ve Yaşar, 2013, s.27'den uyarlamıştır).

2013 Yılı Kapanış Kayıtları Yapılmamışsa:

659. Diğer Olağandışı Gid. ve Zar.	23.000,00	
136. Diğer Çeş. Alacaklar.		23.000,00

2013 Yılı Kapanış Kayıtları Yapılmışsa:

590. Dönem Net Karı	23.000,00	
136. Diğer Çeş. Alacaklar.		23.000,00

2014 Yılında Yapılması Gereken Kayıt:

570. Geçmiş Yıl. Kar.	23.000,00	
136. Diğer Çeş. Alacaklar.		23.000,00

C-25.02.2014 tarihinde yapılan stok sayımında 40.000,00 TL tutarında fazla sayım yapıldığı tespit edilmiştir. 2013 yılı kapanış kaydı yapılmış ve dönem karı 92.000,00 TL olarak gerçekleşmiştir.

Kapanış Kaydı Yapılmamışsa:

621.STMM.	40.000,00	
153. Ticari Mallar		40.000,00

Kapanış Kaydı Yapılmışsa:

590. Dönem Net Karı	40.000,00	
153. Ticari Mallar		40.000,00

2014 Yılında Yapılması Gereken Kayıt:

570. Geçmiş Yıl Karları	40.000,00	
153. Ticari Mallar		40.000,00

D-İşletme stoklarını net gerçekleştirilebilir değer üzerinden değerlemektedir. 31 Aralık 2013 tarihinde işletmenin yedek parça stokları FIFO (İlk giren ilk çıkar) yöntemine göre tespit edilmiştir ve finansal tablolarda belirtilen değeri 56.000,00 TL'dir. Yönetim kurulu 15 Ocak 2014 tarihinde toplanarak tarım makinası satış sonrası yedek parça satışlarını durdurmaya ve stokları da aynı sektörde yer alan başka bir işletmeye satmaya karar vermiştir. 20 Ocak 2014 tarihinde işletme yedek parça stokunu 43.000,00 TL'ye satmıştır. Dönem karı 100.000,00 TL'dir (Yükçü ve Yaşar, 2013, s.22'den uyarlanmıştır). Düzeltme gerektiren bir olaydır. İşletme 2013 yılı finansal tablolarında 13.000,00 TL stok değer düşüklüğü karşılığı ayrılmalıdır.

Kapanış Kaydı Yapılmamışsa:

654. Karşılık Giderleri	13.000,00	
158.Stok Değ.Düş.Kar.		13.000,00

Kapanış Kaydı Yapılmışsa:

590.Dönem Net Karı	13.000,00	
158.Stok Değ.Düş.Kar.		13.000,00

2014 Yılında Yapılması Gereken Kayıt

570. Geçmiş Yıl Karları	13.000,00	
158.Stok Değ.Düş.Kar.		13.000,00

Bu düzeltme kayıtlarından sonra 20 Ocak 2014 tarihinde gerçekleşen satışa ilişkin aşağıdaki kayıt yapılabilir.

100.Kasa Hsb.	600.Yurt İçi Satışlar	50.740,00	43.000,00
	391.Hesaplanan KDV.		7.740,00
621.S.T.M.M		43.000,00	
158.Stok.Değ.Düş.Kar.	153.Ticari Mallar	13.000,00	56.000,00

E-İşletme 23.11.2013 tarihinde B işletmesine 65.000,00 TL'ye mal satmış ve bedelini 31.12.2013 tarihi itibari ile henüz tahsil etmemiştir. B işletmesi Ocak ayı içerisinde iflas etmiştir. Dönem karı 100.000,00 TL'dir (Gönen ve Kutay, 2013, s.42-43'den uyarlanmıştır). Bu olay kayıtlarda düzeltme gerektiren bir olaydır. Çünkü bilanço tarihi itibarıyla geri kazanılmayacak bir alacak haline dönüşmüştür. Bu nedenle karşılık ayrılması gerekmektedir.

Kapanış Kaydı Yapılmamışsa:

654. Karşılık Giderleri	129.Süp.Tic.Ala.Kar.	65.000,00	65.000,00
-------------------------	----------------------	-----------	-----------

Kapanış Kaydı Yapılmışsa:

590. Dönem Net Karı	129.Süp.Tic.Ala.Kar.	65.000,00	65.000,00
---------------------	----------------------	-----------	-----------

2014 Yılında Yapılması Gereken Kayıt:

570.Geçmiş Yıl Karları	129.Süp.Tic.Ala.Kar.	65.000,00	65.000,00
------------------------	----------------------	-----------	-----------

Raporlama döneminden (Bilanço tarihinden) sonra, yukarıda belirtilen ve bir kısmı ile ilgili olarak örnek muhasebe kayıtlarının yer aldığı durumlar dışında, bazı olaylar vardır ki bunlar için herhangi bir düzeltme kaydı yapılmaz. Bu tür olaylar finansal tablolara yansıtılmazlar ve bazı durumlarda dipnotlarda açıklama yapılması gereklidir.

2.2. Finansal Tablolarda Düzeltme Gerektirmeyen Olaylar

Finansal tablolarda düzeltme gerektirmeyen olaylar, bilanço tarihinden sonra gerçekleşen ve herhangi bir düzeltme işlemi gerektirmeyen olayları kapsamaktadır (Dönmez, 2010, s.17). Düzeltme gerektirmeyen olaylar raporlama döneminden sonra ortaya çıkan koşulları gösteren olaylar olduğundan, bu olaylar sonunda varlık ve borç olarak ya da dönem içerisinde gelir, gider veya nakit akışı olarak yansıtılmış tutarlarda herhangi bir düzeltme yapılmaz (IFRS, 2009, s.2). Ancak bilanço tarihinden sonraki düzeltme gerektirmeyen olayların önemli olması durumunda, gerek olayın esasına,

gerekse olayın finansal etkilerine ya da böyle bir tahminin yapılamadığına ilişkin açıklamalara ilgili finansal tablo dipnotlarında yer verilmelidir (Yükçü ve Yaşar, 2013, s.21).

TMS 10 Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar Standardının 22. Maddesinde düzeltme gerektirmeyen olaylara ilişkin çok sayıda örneğe yer verilmiştir. Bunlar (TMS 10, m.22):

- Bilanço tarihinden sonra önemli bir bağlı ortaklığın elden çıkarılması veya önemli bir birleşme işleminin gerçekleştirilmesi,
- Bir faaliyetin durdurulmasına yönelik planın duyurulması,
- Bilanço tarihinden sonra ortaya çıkan bir yangın sebebiyle ana üretim fabrikasının tahrip olması,
- Önemli bir yeniden yapılandırma planının duyurulması veya bu planın uygulanmaya başlanması
- Bilanço tarihinden sonra önemli tutarda hisse senedi işlemleri yapılması,
- Varlık fiyatlarında ya da döviz kurlarında bilanço tarihinden sonra olağan dışı büyüklükte değişikliklerin olması,
- İşletmenin cari ve ertelenmiş vergi alacakları ile borçları üzerinde önemli etkisi olan yeni vergi düzenlemelerinin yapılması veya vergi oranlarının değişmesi ya da böyle bir vergi kanunun çıkarılacağı duyurulması,
- Önemli bir garantinin verilmesi gibi, önemli taahhütlere veya önemli koşullu borçlara girilmesi,
- Tamamen bilanço tarihinden sonra gerçekleşen olayların sonucunda önemli bir davanın başlaması.

Delikanlı (2009, s.107)'ya göre, finansal tabloların yayımının onaylanma süresi içerisinde dönemsellik kavramı ile çelişki oluşturacak –yukarıda da standartlarda yer aldığı şekliyle örneklendirilmiş olan- her türlü gelişmenin finansal raporlarda düzeltme kaydı yerine dipnotlarda açıklama yapılacak bir konu şeklinde ele alınması gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen olayların bilanço tarihinden sonra gerçekleşmesi durumunda finansal tablo dipnotlarında açıklama yapılması gerekmekte olup düzeltme gerektirmeyen olaylarla ilgili standardın 22. maddesinden esinlenerek aşağıdaki örneklere yer verilebilir:

- İşletme bilanço tarihinden 1 ay sonra aynı sektörde faaliyet gösteren bir başka firma ile birleşme kararı almıştır. Birleşme kararının bilanço tarihinden sonra alınması sebebiyle düzeltme gerektirmeyen bir olaydır. Ancak, bilanço dipnotunda konuyla ilgili açıklama yapılmalıdır.
- Maliye Bakanlığı, 12 Şubat 2014 tarihinde, Şirketin üretim yaptığı ürünlerle ilgili ÖTV oranlarında değişiklik yapmıştır. Değişiklik kararının bilanço tarihinden sonra alınması sebebiyle düzeltme gerektirmeyen bir olaydır. Ancak, bilanço dipnotunda konuyla ilgili açıklama yapılmalıdır.
- 18.02.2014 tarihinde yapılan yönetim kurulu toplantısında 500.000,00 TL tutarında yatırım kararı alınmıştır. Şirket 22.02.2014 tarihinde banka ile kredi anlaşması yapmış ve şirkete ait fabrika binası ipotek ettirilmiştir. Yatırım kararının bilanço tarihinden sonra alınması sebebiyle düzeltme

gerektirmeyen bir olaydır. Ancak, bilanço dipnotunda konuyla ilgili ayrıntılı bir şekilde açıklama yapılmalıdır.

- 10 Şubat 2014 tarihinde işletme aleyhine 50.000,00 TL tutarında tazminat davası açılmıştır. Dava açma tarihinin bilanço tarihinden sonra olması nedeniyle düzeltme gerektirmeyip, bilanço dipnotlarında açıklama yapılmalıdır.

Raporlama döneminden finansal raporların yayım için onaylanmasına geçen süre zarfında gerçekleşen olayların düzeltme gerektiren ve gerektirmeyen şekilde açıklandıktan sonra bu süreçte bağımsız denetçilerin sorumluluklarının neler olduğu çalışmanın aşağıdaki kısmında incelenecektir.

3. Raporlama Tarihinden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylarda Bağımsız Denetçilerin Sorumlulukları:

Bağımsız denetçilerin, denetledikleri işletmelerin finansal tabloları hakkında ulaştıkları denetim görüşlerini yayımladıkları denetim raporları; birçok finansal bilgi kullanıcısının kararlarında veri olarak alınmaktadır. Denetimden geçmiş bir işletmenin finansal tablosu, denetimden geçmemiş finansal tablolara göre daha fazla itibar edilen, daha fazla güvenilen tablolardır. Bu yüzden finansal bilgi kullanıcıları tarafından önemli kararlar alınacağı zaman bilhassa denetimden geçmiş finansal tablolar aranmaktadır. İşletmelerin bağımsız denetimden geçmiş -işletmenin finansal durumunu ve performansını aşına sadık bir şekilde yansıtmayı yansıtmadığı hususunda görüş alınarak güvenilirliği artmış- finansal tablolar çok geniş bir kitle tarafından (İşletme sahipleri, yöneticileri ve çalışanları, kredi kuruluşları, kamu kurumları, sendikalar vb.) dikkatle izlenmektedir. Sistematik bir süreç olan denetimin tamamlanması, sonuçların değerlendirilmesi ve sağlıklı bir denetim görüşüne ulaşılmadan önce bilanço tarihinden sonraki olayların da gözden geçirilmesinde fayda vardır.

Finansal tabloların genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine ve uluslararası muhasebe ve finansal raporlama standartlarına uygun bir şekilde hazırlanma sorumluluğu işletme yönetimine aittir. Bu hususta denetçinin herhangi bir sorumluluğu yoktur. Denetçinin sorumluluğu denetim sürecini, genel kabul görmüş denetim standartları ve uluslararası denetim standartlarının öngördüğü çerçevede yürütmektir. Bu açıdan bakıldığında, denetim raporunun tarihinin, finansal tabloların işletme yönetimi tarafından yayımı için onay verildiği tarihten önceki bir tarih olamayacağı açıktır.

Bağımsız denetçiler, inceledikleri işletmelerin finansal tablolarını, ilgili dönem kapandıktan sonra incelemeye alırlar ve bu yönüyle geriden gelen bir denetim işlevi görürler. Yani bağımsız denetçi, denetime konu olan yılın finansal tablolarını ilgili faaliyet dönemi bittikten sonra incelemeye başlar ve cari faaliyet döneminde denetimi sonlandırır. Denetçinin denetime başlayıp süreci sonlandırana kadar geçen süre zarfında, incelenen faaliyet dönemini ilgilendiren hususlar ortaya çıkabilir. Bu açıdan bakıldığında, raporlama (bilanço) tarihinden denetim sürecinin bittiği tarihe kadar olan süre içinde işletmede gerçekleşen önemli olaylardan dolayı bağımsız denetçinin sorumlu tutulup tutulmayacağı hususu önem arz etmektedir.

Denetçiler, bilanço (raporlama) tarihi ile denetim çalışmalarının bittiği tarih arasında ortaya çıkan ve önemli kabul edilen olayları incelemek ve değerlendirmek zorundadırlar (Bozkurt, 2010, s.357). Bu zorunluluk çerçevesinde denetçi, önemli kabul edilen olayların mali tabloları etkileyip etkilemediği ve düzeltme konusu yapıp yapılmaması hususunu değerlendirecektir.

Bozkurt (2010:357)'a göre, bilanço tarihinden sonra meydana gelen bir olay herhangi bir hesabın bakiyesini etkiliyorsa düzeltme kayıtlarının yapılması gerekmekte, etkilemiyor ise olaya ilişkin herhangi bir düzeltme kaydına gerek olmayıp finansal tablo dipnotlarında açıklama yapılması ile yetinilmektedir.

Bilanço tarihinden bağımsız denetim raporunun kesinleştiği tarihe kadar geçen süre içinde finansal tabloları etkileyebilecek önemli olayların varlığının tespit edilemsi halinde söz konusu hususlar mali tablo dipnotlarında açıklanmamışsa, denetçi bu durumu raporunda ek bir açıklama paragrafında belirtir (HUD, 1999:553).

Raporlama tarihinden sonraki olayları atlamamak üzere denetçinin; işletmenin ara dönem mali tablolarını incelemesi, işletme yönetimi ile görüşmelerde bulunması, yapılan muhasebe kayıtlarını gözden geçirmesi ve önemli olaylarla ilgili kanıt toplaması yerinde olacaktır (Bozkurt, 2010, s.358).

Öncelikle belirtmekte fayda vardır ki denetim çalışmasının sona erdiği tarih, denetim raporunun düzenlendiği tarihtir ve bilançonun hazırlanma tarihi ile denetim çalışmasının sona erdiği tarih arasındaki dönemde gerçekleşen olaylar da bilanço tarihinden sonraki olaylar olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde görüş bildirilen finansal tablolara önemli etkisi olan olayların gerçekleştiğini ortaya çıkarmak amacıyla bazı denetim prosedürleri uygulamak, genel kabul görmüş denetim standartlarına ve uluslararası muhasebe standartlarına göre bir zorunluluktur (Selimoğlu vd., 2009, s.158).

Bilanço tarihinde şüpheli durumda olan alacağın tahsili veya değersiz hale gelmesi, kayıtlarda maliyet bedeli ile görünen bir gayrimenkulün çok düşük veya yüksek bir bedelle satılması, önemli düzeyde hisse senedi veya tahvil çıkarılması, önceki yıl iş hacmine göre önemli sayılabilecek bir iş bağlantısı kurulması gibi durumlar bilanço tarihinden sonraki önemli olaylar arasında sayılabilir (Selimoğlu vd., 2009, s.158).

12.06.2006 tarihli ve 26196 mükerrer sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan SPK Seri:X ve 22 No'lu Sermaye Piyasasında Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Tebliğin 12. maddesinde yer alan "*Bilanço tarihinden sonra ancak, bağımsız denetimin bitmesinde önce gerçekleşen işlem ve olaylar, işletme yönetimi tarafından yapılan bir muhasebe tahminine dair bağımsız denetim kanıtı sağlayabilir.*" ifadesi ile, bağımsız denetçinin denetim görüşüne ulaşmadan önce ilgili süreçte gerçekleşen olaylarla ilgili olarak da kanıt toplaması, topladığı kanıtları değerlendirmesi ve ulaştığı denetim görüşünü bu kanıtlara da dayandırması gereği ortaya konulmuştur.

Seri:X ve 22 Nolu tebliğin 4. Maddesinde, bilanço tarihinden sonraki olayların bağımsız denetimi ilgili olarak aşağıdaki unsurlara dikkat çekilmiştir:

(1) *Bağımsız denetçi, bilanço tarihinden sonraki olayların finansal tablolar ve bağımsız denetim raporu üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurur.*

(2) *Bağımsız denetçi, bağımsız denetim raporu tarihine kadar olan ve finansal tablolarda açıklama ya da düzeltme gerektirebilecek tüm olayların belirlendiğine dair yeterli ve uygun bağımsız denetim kanıtı sağlayacak bağımsız denetim tekniklerini*

uygular. Bu teknikler, bilanço tarihindeki hesap bakiyelerine dair bağımsız denetim kanıtı elde etmek için bilanço tarihinden sonra gerçekleşen belirli işlemlere uygulanabilen rutin bağımsız denetim tekniklerine ek olarak yapılır. Ancak, bağımsız denetçinin önceden uyguladığı bağımsız denetim tekniklerinin tatmin edici sonuçlar sağladığı tüm hususlarla ilgili olarak sürekli inceleme yapması gerekemeyebilir (SPK Seri: X, No:22, m.4).

4. maddede belirtilen çerçevede denetim sürecini yürüten bir bağımsız denetçinin, bilanço tarihinden sonraki olaylarla ilgili olarak uygulayacağı denetim teknikleri ise ilgili tebliğin 5. Maddesinde aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (SPK Seri: X, No:22, m.5):

(1) Finansal tablolarda düzeltme veya açıklama gerektiren olayların tespit edilmesine dair bağımsız denetim teknikleri, bağımsız denetim raporu tarihine mümkün olan en yakın tarihe kadar gerçekleştirilir ve genelde aşağıdaki hususları içerir:

a) Bilanço tarihinden sonraki olayların tespitini sağlamaya yönelik olarak işletme yönetimi tarafından oluşturulan yöntemlerin incelenmesi,

b) Bilanço tarihinden sonra gerçekleşen genel kurul, yönetim kurulu, denetim komitesi ve icra komitesine ait toplantı tutanaklarının okunması, toplantılarda tartışılan ancak tutanağı henüz hazırlanmamış konuların soruşturulması,

c) İşletmeye ait en son ara dönem finansal tabloları ile gerekli ve uygun olduğu takdirde, bütçe, nakit akımları ve diğer ilgili işletme yönetiminin raporlarının okunması,

ç) İşletmenin avukatlarıyla dava ve iddialarla ilgili yapılan soruşturmalar ya da daha önce yapılan yazılı ve sözlü soruşturmaların genişletilmesi,

d) Bilanço tarihinden sonra ortaya çıkan ve finansal tabloları etkileyebilecek herhangi bir olay olup olmadığına dair işletme yönetiminden bilgi talep edilmesi. İşletme yönetiminden bilgi talep edilecek konulara ilişkin olarak aşağıdaki örnekler verilebilir: 1) İlk verilere veya nihai olmayan verilere dayanılarak muhasebeleştirilmiş kalemlerin cari durumu, 2) Yeni teminatların, kredilerin, garantilerin olup olmadığı, 3) Varlık satışları veya satış planları olup olmadığı, 4) Yeni hisse senedi veya borç senedi ihracı yapıp yapılmadığı veya planlanıp planlanmadığı ile birleşme ya da tasfiye ile sonuçlanacak bir anlaşma olup olmadığı veya planlanıp planlanmadığı, 5) Devlet tarafından el konulan ya da yangın ya da sel gibi nedenlerle yok olan herhangi bir varlık olup olmadığı, 6) Risk alanları ve şarta bağlı durumlarla ilgili herhangi bir gelişme olup olmadığı, 7) Olağandışı herhangi bir düzeltme kaydı verilip verilmediği, 8) İşletmenin sürekliliği kavramı gibi finansal tablolarda kullanılan muhasebe politikalarının uygunluğu konusunda bağımsız denetçiyi şüpheye düşürecek herhangi bir olayın gerçekleşip gerçekleşmediği ya da gerçekleşme ihtimalinin olup olmadığı.

Bağımsız denetçi, bağımsız denetim raporu tarihinden sonra ancak finansal tabloların yayımlanmasından önce finansal tabloları önemli ölçüde etkileyebilecek bir hususu fark etmesi durumunda, finansal tablolarda herhangi bir değişikliğe ihtiyaç olup

olmadığını gözden geçirerek konuyu işletme yönetimiyle görüşür ve gerekli işlemleri yapar (Selimoğlu vd.,2009, s.174).

İşletme yönetiminin finansal tabloları değiştirdiği durumlarda, bağımsız denetçi gerekli bağımsız denetim tekniklerini kullanarak işletme yönetimine değiştirilmiş finansal tablolara ilişkin yeni bir rapor sunar. Yeni bağımsız denetim raporuna, değiştirilmiş finansal tabloların onaylandığı tarihten daha önceki bir tarih verilemez ve buna bağlı olarak, Tebliğin yukarıda da ifade edilmiş olan “Bilanço tarihinden sonraki olaylara uygulanacak bağımsız denetim teknikleri” başlıklı 6. maddesinde belirtilen bağımsız denetim teknikleri yeni bağımsız denetim raporu tarihine kadar uygulanır (Selimoğlu vd.,2009, s.174).

Yukarıda belirtilen hususlar dışında, bir işletmenin finansal tablolarının denetim sürecini yürüten bir bağımsız denetçi, bilanço tarihinden sonraki olayların, işletmenin sürekliliğini etkileyip etkilemeyeceği yönünde bir değerlendirme yapması da uygun olacaktır.

4. Sonuç

Finanal tablolardaki bilgilerin finansal bilgi kullanıcıları açısından faydalı olabilmesi için, ihtiyaca uygun bilgilerin gerçeğe uygun bir şekilde sunulmuş olması gerekmektedir. Gerçeğe uygun sunum için dönemsellik kavramının da bir gereği olarak ilgili faaliyet dönemine ilişkin bilgilerin ilgili faaliyet dönemine yönelik hazırlanan finansal tablolarda yer alması gereklidir. Ancak bazı olaylar vardır ki işletmenin finansal tabloların hazırlanması ile finansal tabloların yayım için yetkili organlarca onaylanmasına kadar olan süre zarfında gerçekleşmiştir. İşte gerçeğe uygun sunum yapmak için bu olayların da finansal tablolara bir şekilde yansıtılması gerekir. TMS 10 Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar standardında bu husus hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. Dönemsellik kavramı gereği geçmiş dönemde var olan ve var olan bu olayla ilgili olarak bahse konu süreçte meydana gelmiş bir olay gerçekleşmiş ise bununla ilgili bir takım düzeltme kayıtlarının yapılması ve bu düzeltmeler ışığında mali tabloların düzeltilmesi gereklidir. Bazı olaylar vardır ki tamamen finansal tablolar hazırlandıktan sonra ortaya çıkmış olup önceden var olmayan olaylardır. Bunlar için ise herhangi bir düzeltme yapılmaz. Ancak bu durumlar hakkında finansal bilgi kullanıcılarını bilgilendirmek amacı ile ilgili finansal tablo dipnotlarında gerekli açıklamalara yer verilir. Bağımsız denetçinin uyarısına rağmen, dipnotlarda gerekli açıklamalara yer verilmemesi halinde bağımsız denetçi, ek bir açıklama paragrafı eklemek suretiyle durumu denetim raporunda belirtir.

İşletmelerce hazırlanmış finansal tabloların işletmenin durumunu gerçekten olduğu gibi yansıtmayı yansıtmadığı hususunda, bir takım ilke ve standartlar çerçevesinde incelemeler yaparak kanıt toplayan ve topladığı kanıtları değerlendirerek bir denetim görüşüne ulaşan ve ulaştığı denetim sonuçlarını denetim raporları ile ilgililere duyurma işlevi gören bağımsız denetçilerin, bu işlevi layığı ile yerine getirmeleri için, gerçekleştirdikleri denetim sürecinde bilanço tarihinden tabloların ilgili organlarca onaylanma tarihine kadar olan süre zarfından gerçekleşen olaylarla ilgili denetim kanıtları da toplamaları gereklidir. Bu süreçte kanıt toplarken hangi denetim tekniklerini uygulayacağına ilişkin hususlar SPK X seri ve 22 nolu tebliğin ilgili maddelerinde belirtilmiştir. Bağımsız denetçilerin bu tebliğ, genel kabul görmüş denetim standartları

ve uluslararası denetim standartları çerçevesinde belirtilen teknikleri ve prosedürlere uygun olarak raporlama tarihinden sonraki olayları incelemesi ve bunlarla ilgili gerekli düzeltme veya dipnotlarda açıklama konusunda gerekli eylemlerin yapılıp yapılmadığını kontrol etme ve işletme yönetimine önerilerde bulunma sorumluluğu vardır.

KAYNAKÇA

- Bozkurt, N. (2010). Muhasebe Denetimi. 5. Baskı, Alfa yayınları, İstanbul.
- Delikanlı, İ. U. (2009). Finansal Tabloların Yayımının Onaylanma Süreci ve Bu Süreçteki Gelişmelerin Tablolara Yansıtılması. Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi, Sayı:29,s.101-117
- Dönmez, A. (2010). Bilanço Tarihinden Sonra Ortaya Çıkan Olayların Denetim Standartları Açısından Değerlendirilmesi. Mali Çözüm Dergisi, Sayı:99, s.13-34
- Finansal Raporlamaya İlişkin Kavramsal Çerçeve (2005), “Finansal Raporlamanın Hazırlanma ve Sunulma Esaslarına İlişkin Kavramsal Çerçeve”.
- Gönen, S. ve Kutay, N. (2013). Finansal Tablo Kullanıcılarının Karar Almalarında TMS 10 Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olayların Önemi. Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, C:5, S:3, s.39-46
- HUD, (1999), Denetim İlke ve Esasları I, Maliye Hesap Uzmanları Derneği, Güncelleştirilmiş 2.Baskı, Yıldız Ofset, İstanbul.
- IFRS (2009). Modül 32-Raporlama Döneminden Sonraki Olaylar. IFRS Vakfı: IFRS for SME Eğitim Materyali. <http://www.ifrs.org/Documents/modul32.pdf> 13.02.2015
- Pamukçu, F. ve Pamukçu, N. (2009). Bilanço Tarihinden Sonraki Olaylar (TMS-10) ve Finansal Tablolara Etkiler. Mali Çözüm Dergisi, Sayı:91, s.67-80
- Selimoğlu, S. K., Uzay, Ş., Özbirecikli, M., Kurt, G., Alagöz, A. ve Yanık. S. (2009), Muhasebe Denetimi. 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara
- SPK, Seri:X ve 22 No’lu Sermaye Piyasasında Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Tebliğ, 12.06.2006 tarihli ve 26196 mükerrer sayılı.
- Şavlı, T. (2014). Kamu Gözetim Kurumu’nun Finansal Tablo Formatına Uygun Örneklerle Uluslararası/Türkiye Finansal Raporlama Standartları. Yaklaşım Yayıncılık, Ankara.
- TMS 10, (2005), Türkiye Muhasebe Standardı 10:Raporlama Döneminden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar Standardı, 20.10.2005 tarih ve 25972 sayılı.
- Yükçü, S. ve Yaşar, Ş. (2013). TMS 10 Raporlama Tarihinden (Bilanço Tarihinden) Sonraki Olaylar Standardına İlişkin Uygulamalar. Mali Çözüm Dergisi, Ocak-Şubat 2013, s.15-30

FİNANSAL PİYASA RİSKİ VE ALTIN YATIRIMI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Veli AKEL*

SümeYra GAZEL**

ÖZET

Bu çalışmada, Temmuz 2000- Kasım 2014 döneminde, Türkiye’de altının hisse senedi yatırımları karşısında iyi bir riskten korunma, çeşitlendirme aracı ve özellikle finansal kriz dönemlerinde güvenli bir liman olup olmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmada, araştırma yöntemi olarak GARCH ailesi modelleri kullanılarak en çok olabilirlik tekniği dikkate alınarak çeşitli hata dağılımları açısından alternatif modeller denenmiş ve TARÇH(1,1) modelinin en iyi seçenek olduğu tespit edilmiştir. Uzun dönemde altının riskten korunma aracı olma özelliği sergilemediği ancak hisse senedi getirileri ile altın getirileri arasındaki düşük korelasyon katsayısı nedeniyle çeşitlendirme aracı olarak kullanılabilmesi sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, altın ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişkinin ardışık negatif piyasa getirilerinin olduğu dönemlerde değişiklik sergilemediği için altının hisse senedi yatırımcıları açısından güvenli bir liman olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Borsa İstanbul, Altın Yatırımı, Riske Karşı Korunma, Güvenli Liman*

FINANCIAL MARKET RISK AND GOLD INVESTMENT: THE CASE OF TURKEY

ABSTRACT

The present paper examines the relation between gold return and stock market return and whether gold can be used as a hedge on average or a safe haven during specifically financial turmoil in times of consecutive negative market returns in Turkey. The study employs daily data spanning from July 2000 to November 2014. The study determines whether or not the use of GARCH family models would be appropriate using a heteroskedasticity test. The results obtained from TARÇH(1,1) estimation by maximum likelihood indicate a significant positive but low correlation between gold and once-lagged stock returns in the long run. Moreover, gold at best is not a safe haven for stockholders as the relationship between the gold and stock markets returns do not vary in consecutive negative market returns.

KeyWords: *Borsa Istanbul, Gold Investment, Hedging, Safe Haven*

Giriş

Antik çağlardan günümüze kadar önemini koruyan altın, bir zamanlar altın para sistemine esas teşkil etmiş, 1944-1973 döneminde geçerli olan Bretton Woods Sabit Döviz Kuru Sistemi ile birlikte ABD Dolarına sabitlenerek bir rezerv aracı olarak kullanılmıştır. Anadolu topraklarında ise altının, Lidyalı tüccarlar tarafından bir değişim aracı olarak kullanımı M.Ö. 700 yılına kadar gitmektedir. Osmanlı Devletinde altının

*Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF, İşletme, veliakel@erciyes.edu.tr

**Yrd.Doç.Dr., sumeyra.gazel@bozok.edu.tr

dönem dönem yaygın bir şekilde kullanılması, altını sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın bir parçası haline getirmiştir.

Türkiye ekonomisinde ise altın, servet biriktirme, yatırım ve tasarruf aracı olması açısından önemli bir yere sahip olagelmiştir. Günümüzde altın, kuyumculukta, kaplama ve süslemede, elektrik ve elektronikte, uzay sanayinde, dişçilikte, tıpta, külçe stoklarında, tekstil ve kimya sektörü gibi pek çok farklı alanda kullanılmakta; inovasyon açısından da ekonomiye önemli katkı sağlamaktadır. 2004-2014 döneminde yıllık ortalama 181 ton (%6 payla) altın tüketimiyle Türkiye, en fazla altın tüketen dördüncü ülke konumundadır. Altın Madencileri Derneğine göre Türkiye'de yılda yaklaşık 700.000 düğün, 300.000 sünnet, 500.000 nişan töreni yapılmaktadır. Ayrıca sosyal ve kültürel yapısının bir parçası olan altın günleri ile Türk halkı birikimlerini altın olarak değerlendirmekte ve bu sayede hem enflasyondan korunduğunu hem de TL'nin yabancı paralar karşısındaki değer kaybından etkilenmediğini düşünmektedir. Çünkü 1997-2003 döneminde Türkiye'de yıllık ortalama enflasyon oranı %60 iken 2000-2014 döneminde TL, ABD Doları karşısında 4 kat değer kaybına uğramıştır. Aynı dönemde yerel para cinsinden altın ise 16 kat değer kazanmıştır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından yapılan hesaplamalara göre Türkiye'de hanehalkının yastık altında 2.189 ton altını varken Dünya Altın Konseyi'nin raporunda yer alan tahmini rakam ise 3.500 ton civarındadır. 2013 yılsonu itibariyle bu altın stoku yaklaşık 145.3 Milyar Dolara ve GSYH'nin %12'sine karşılık gelmektedir. Yine 2013 verileri dikkate alındığında, ticari bankalarda 250 ton civarında altın bulunmakta olup Dolar karşılığı 10.4 Milyar Dolar'dır. Bu rakamın büyük bir kısmı yatırımcıların TL ve diğer yabancı paralardan çıkıp altın hesabı açtırmalarından kaynaklanmıştır (Dünya Altın Konseyi Türkiye Raporu, 2014, s.3-8).

TCMB, 2011 altın rezervlerinin güçlendirilmesi ve bankalara likidite yönetiminde daha fazla esneklik sağlamak amacıyla, TL yükümlülükler için tesis edilmesi gereken zorunlu karşılıkların yüzde 10'una kadar olan kısmının da standart altın cinsinden tutulabilmesine izin vermiştir. Zaman içerisinde bu oran %30'a kadar yükseltilmiştir. Bundan dolayı, ticari bankalar altın mevduatı toplamaya önem vermişler ve finansal sistem içerisinde topladıkları altını da TCMB'ye zorunlu karşılık olarak yatırmışlardır. Böylece, bankalar tuttukları altın kadar TCMB'den TL ve yabancı parayı geri alma imkânına kavuşmuşlardır². Kısaca ifade etmek gerekirse Türkiye, küresel altın piyasasında önemli bir tüketici ve piyasa katılımcısı durumundadır. Türkiye ekonomisi açısından bu derece önemli bir varlık olarak altının, iyi bir portföy çeşitlendirme aracı veya kriz dönemlerinde güvenli bir liman, sığınak olup olmadığı sorusu bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Türk hisse senedi fiyatlarını temsil etmek üzere BIST100 Endeksi ile altın fiyatları arasındaki ilişkileri tespit edebilmek için 3 Temmuz 2000 ile 3 Kasım 2014 tarihleri arasındaki 3.669 günlük gözlem kullanılmıştır. Analiz dönemi, Şubat 2001'de Türkiye'de ortaya çıkan finansal krizi de içerecek şekilde belirlenmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, altının iyi bir riskten korunma aracı ve güvenli liman olmasıyla ilgili tanımlamalara yer verilmiştir. Bir sonraki bölümde ise

²TCMB'nin 1 Kasım 2011 Tarih ve 2011-72 Sayılı "Altın Rezervlerimizdeki Artışa İlişkin Basın Duyurusu", <http://www.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 5 Ocak 2015.

özellikle hisse senedi ile altın fiyatları arasındaki nedensellik, korelasyon, volatilité yayılma mekanizmaları üzerinden temel ilişkileri inceleyen çalışmalarla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Son kısımda ise araştırmanın yöntemi tanıtılarak ampirik bir uygulama yapılmış ve ulaşılan bulgular değerlendirilmiştir.

Riskten Korunma Aracı ve Güvenli Liman Olarak Altın

İlk olarak, hedging ya da riskten korunma kavramını kısaca tanımlamak gerekir. Hedging, bir portföyün toplam riskini azaltmak için başka bir varlığa yatırım yapılması anlamına gelmektedir. Portföye eklenecek bu yeni varlığın güçlü bir riskten korunma aracı olabilmesi için portföydeki diğer varlıklarla ortalama olarak ters yönlü bir korelasyon ilişkisinin olması gerekmektedir. Eğer, portföye eklenecek yeni varlığın diğer varlıklarla olan korelasyonu çok güçlü ve negatifse, bu yeni varlık güçlü bir riskten korunma aracı olarak değerlendirilir. Aksi durumda ise zayıf bir riskten korunma aracı olduğu anlaşılır. Güvenli liman veya sığınak kavramı ise özellikle finansal olarak volatilitenin aşırı arttığı stresli zaman dilimlerinde, bir portföyle veya başka bir varlıkla olan negatif güçlü bir korelasyona sahip veya herhangi bir ilişkiye sahip olmayan bir finansal varlık olarak tanımlanabilir. Aksi takdirde bu varlık, zayıf güvenli bir liman olarak adlandırılır (Baur ve McDermott, 2010, s.1889).

Bir varlığın riskten korunma aracı olması ile güvenli liman olması arasındaki temel ayırıcı özellik, etkilerinin uzunluğu ile ilgilidir. Başka bir ifadeyle, iyi bir riskten korunma aracı sadece portföyün riskini düşürmek amacıyla tutulurken, güvenli liman olma özelliğine sahip bir varlığa özellikle kriz dönemlerinde diğer varlıklarla olan negatif ilişkisinden dolayı yatırım yapılmaktadır. Riske karşı korunma sağlayan bir varlık, kriz dönemleri gibi olağanüstü piyasa koşulları altında kayıpları azaltıcı bir özelliğe sahip değildir. Normal piyasa koşullarında, ortalama olarak diğer varlıklarla negatif ilişkiye sahip olan bir varlık kriz dönemlerinde sürü psikolojisi, domino etkisi gibi nedenlerden dolayı pozitif ilişki gösterebilir (Baur ve McDermott, 2010, s. 1889). Örneğin bir finansal varlık olarak altının, hisse senedi yatırımcıları açısından güvenli liman olması, finansal kriz dönemlerinde yatırımcının hisse senetlerine yatırım sonucu maruz kaldığı kaybını, altına yatırım yapmaktan dolayı elde edeceği kazançlarla telafi edebileceği anlamını taşımaktadır. Çünkü altın böyle zamanlarda güvenli bir liman işlevi görmekte ve değerini korumaktadır.

Literatür

Finans literatüründe altının, sadece hisse senedi yatırımcıları açısından iyi bir hedging aracı veya güvenli bir liman olup olmadığına ilişkin kapsamlı bir literatür olmamakla birlikte, bu alanda yapılan bazı temel çalışmaların ulaştıkları sonuçlar aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Hillier, Draper ve Faff(2006), 1976-2004 döneminde kıymetli madenlerden altın, gümüş ve platinyum yatırımlarının ABD sermaye piyasaları açısından önemli bir çeşitlendirme aracı olup olmadığı sorusuna cevap aramışlardır. Koşullu varyans özelliklerini modellemek üzere GARCH (1,1) modelinden faydalanmışlar, kıymetli madenler getiri serisi için bu yöntemin uygun olduğunu tespit etmişlerdir. Bu üç kıymetli madenin hisse senedi piyasa endeksleriyle düşük korelasyona sahip

olmalarından dolayı özellikle yüksek volatilité dönemlerinde riskten korunma aracı olarak kullanılabilceği yönünde delillere ulaşmışlardır.

Do, McAleer ve Sriboonchitta (2009), 28 Temmuz 2000-31 Ekim 2008 dönemi günlük getirilerden hareketle, ASEAN (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği) ülkelerinin (Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland, Vietnam) hisse senedi piyasaları ile altın fiyatları arasındaki volatilité etkileşimini GARCH(1,1) ve GJR(1,1) modelleriyle analiz etmişlerdir. Endonezya, Tayland ve Vietnam hisse senedi getirilerinin altının 1 ve 1-2 günlük gecikmelerinden istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkilendiğini, tersi durumda ise altın getirilerinin Vietnam hisse getirileri dışında kalan diğer tüm borsa endekslerinin 1 ve 1-2 günlük gecikmeli değerlerinden anlamlı bir şekilde etkilenmediğini belirlemişlerdir.

Baur ve McDermott (2010) ve Baur ve Lucey (2010) altın ve finansal varlıklar arasında süreklilik göstermeyen bir ilişki olduğundan hareketle önemli analizler yapmışlardır. Baur ve McDermott'un (2010), 1979-2009 dönemini kapsayan 30 yıllık geniş bir veri seti ile hisse senedi piyasa getirisi ve altın fiyatları arasındaki ilişkiyi hem gelişmiş hem de gelişmekte olan piyasalarda tespit etmeye yönelik çalışması, bu konuda yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biridir. Çalışmanın sonuçları oldukça dikkat çekicidir. Altının, Avrupa ve ABD piyasaları için uzun dönemde güçlü bir güvenli liman olduğunu ancak gelişmekte olan ülke piyasaları için aynı sonucun geçerli olmadığını tespit etmişlerdir. Bu durumda altın, gelişmiş piyasalarda, hisse senedi piyasanın düştüğu dönemlerdeki kayıplara karşı yatırımcıları korumaktadır. Çalışmada gelişmiş ülke piyasalarında işlem yapan yatırımcıların yüksek finansal riske maruz kaldıklarında ellerinde bulunan hisseleri satıp, altın aldıkları belirtilmektedir. Ancak yukarıda da değinildiği gibi gelişmekte olan piyasalardaki yatırımcıların farklı tepkiler verme eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Böylesi bir tepkinin temel nedeni, gelişmekte olan ülke yatırımcılarının piyasanın düştüğu dönemlerde hisselerini sattıktan sonra altın yerine nispeten daha güvenli olarak gördükleri gelişmiş piyasalara sığınmaları ve dolayısıyla portföy bileşenlerini değiştirmeleri olarak görölmektedir.

Baur ve Lucey (2010), 1995-2005 döneminde MSCI hisse senedi ve tahvil endeksleri ile ABD doları üzerinden spot altın fiyatlarının günlük kapanış verilerini kullanarak ABD, İngiltere ve Almanya için altının iyi bir riskten korunma aracı veya güvenli liman olup olmadığı sorusuna cevap aramışlardır. Altın, hisse senetleri karşısında güvenli bir liman iken söz konusu 3 ülkenin tahvilleri açısından güvenli bir liman olmadığını tespit etmişlerdir. Özellikle aşırı negatif şokların yaşandığı dönemlerden sonra, altının yaklaşık 15 günlük sınırlı bir süre içerisinde güvenli bir liman olduğunu, 15 günden daha fazla altın tutan yatırımcıların para kaybettiklerini belirlemişlerdir. Bu açıdan, ABD, İngiltere ve Almanya hisse senedi piyasalarında aşırı negatif getiriler olduğunda altının iyi bir riskten korunma aracı olarak düşünölebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Mansor (2011), 1 Ağustos 2001-31 Mart 2010 tarihleri arasındaki 2.261 günlük gözlemden hareketle Kuala Lumpur (Malezya) hisse senedi piyasa endeksinin getirisi ile altın getirisi arasındaki ilişkiyi GARCH tipi modellerle analiz etmiştir. Değişen varyansı tespit etmede TARARCH ve EGARCH modellerinin en çok olabirlik tahmincisine göre başarılı olduğunu bulmuştur. Altın getirileri ile hisse senedi piyasa endeksinin sadece bir gecikmeli getirileri arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, altın getiri denklemindeki bir gecikmeli endeks

getirisinin katsayısının çok küçük olduğunu ve bu ilişkinin piyasadaki düşüşleri izleyen günlerde güçlenmediğini tespit etmiştir. Ayrıca, altın getirilerinin, piyasadaki yükselişleri takip eden dört günlük dönem içerisinde bu pozitif ilişkiden ayrılma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kısaca özetlenecek olursa, Mansor (2011), altının, Malezya sermaye piyasasında yatırım yapan yatırımcılara en azından çeşitlendirme faydası sağladığını ifade etmektedir. Yine Malezya finansal piyasaları üzerine bir başka çalışma ise Ghazali, Lean ve Bahari (2013) tarafından yapılmış ve altının, riskten korunma aracı olmakla birlikte karakteristiği itibarıyla kısa ömürlü olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca, altının kriz dönemlerinden sonra bir aylık dönemde elde ettiği pozitif getiriye daha fazla koruyamadığı için hisse senedi yatırımcıları için *zayıf bir güvenli liman* fonksiyonu üstlendiğini belirlemişlerdir.

Miyazaki ve Hamori (2013), 4 Ocak 2000 – 28 Nisan 2011 tarihleri arasındaki 2.833 günlük veri setini kullanarak altın ile S&P500 Endeksinin getirileri arasındaki ortalama ve varyans nedenselliğini araştırmak üzere, Hong (2001) tarafından geliştirilen ve iki durağan değişkenin çapraz korelasyon katsayılarının tekdüze olmayan ağırlıklandırılmasıyla yapılan nedensellik yöntemini benimsemişlerdir. Ağustos 2007’de ABD’de başlayan ve kısa sürede küresel bir boyut kazanan finansal krizin etkisini daha iyi analiz etmek için analiz dönemini iki alt döneme ayırmışlardır: 1) Kriz öncesi dönem: 4 Ocak 2000 – 8 Ağustos 2007 ve 2) Kriz sonrası dönem: 9 Ağustos 2007 – 28 Nisan 2011. Çalışmanın sonuçlarına göre, analiz döneminin tamamında ortalama denkleme göre S&P500 Endeksinden altına doğru tek yönlü, varyans denkleme göre de bu iki değişken arasında herhangi bir nedensellik bulunamamıştır. Kriz öncesi dönemde, ortalama çift yönlü bir nedensellik varken varyansta herhangi bir şekilde nedensellik tespit edilememiştir. Kriz sonrası dönemde ise hem ortalama hem de varyansta, piyasa endeksinden altın getirilerine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yazarlar, finansal kriz sonrası dönemde yatırımcıların, finansal çöküş sürecinin uzun süre devam edeceğine yönelik artan endişelerinden ve korkularından dolayı altına veya altına dayalı varlıklara yatırım yapmaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Ancak böylesi bir sonucun, Baur ve Lucey (2010) tarafından etraflıca tartışıldığı üzere, altının hisse senetleri karşısında daima iyi bir riskten korunma aracı ve güvenli bir liman olduğu çıkarımını yapmak için tek başına yeterli olmadığına ilişkin çekincelerini de belirtmişlerdir.

Chen ve Lin (2014), 1960’lardan 2008’e kadar olan zaman periyodu içerisinde, DJIA’nın %30’dan daha fazla düşüş gösterdiği 4 farklı dönemi ayı piyasası olarak değerlendirmişlerdir. Daha sonra, ayı piyasasının yaşandığı bu dönemler ile yaşanmadığı dönemlerde altın fiyatları ile hisse senedi piyasa endeksleri (DJIA, S&P500, NASDAQ, Russell 2000 ve Russell 3000) arasındaki ilişkileri VAR modeli yardımıyla analiz etmişlerdir. İncelenen dört ayı piyasasının sadece ikisinde, altının hisse senetleri riskine karşı iyi bir korunma aracı olduğunu belirlemişlerdir. Ancak, ayı piyasasının yaşanmadığı dönemlerde ise düşük piyasa değerine sahip hisse senetlerinden oluşan Russell 2000 endeksi dışında kalan diğer endeksler açısından altının, iyi bir riskten korunma aracı olmadığı yönünde bulgulara ulaşmışlardır. Düşük piyasa değerli hisse senetlerinin en riskli yatırım araçlarından biri olması, hatta bu hisse senetlerinin ekonomik gelişmenin olduğu dönemlerde bile yüksek volatiliteye sahip olmalarından dolayı, altını, bu tür hisse senetleri için riskten korunma gücü sağlayan bir finansal varlık olarak değerlendirmişlerdir.

Son dönemde altının, *Türkiye*'deki hisse senedi yatırımcıları açısından güçlü bir riskten korunma aracı ve güvenli bir liman olup olmadığına ilişkin yapılan bazı çalışmaların ulaştıkları sonuçlara ise aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

İpekten ve Aksu (2009), 1992-2008 döneminde aylık verilerden hareketle, ABD hisse senedi piyasaları (DJIA), döviz (ABD Nominal Dolar Endeksi), faiz (ABD bankalararası günlük faiz oranlarının aylık ortalaması) ve altın fiyatlarının (1 ons altının değeri) BIST 100 Endeksi üzerine kısa ve uzun dönemli etkisini ARDL sınır testi yaklaşımı ile belirlemeye çalışmışlardır. Uzun dönemde, BIST 100 Endeksi ile DJIA arasında pozitif ve anlamlı, BIST 100 ile nominal dolar endeksi arasında negatif ve anlamlı bir ilişki varken faiz ve altının etkisinin anlamlı olmadığını tespit etmişlerdir. Kısa dönemde ise sadece DJIA'nın BIST 100 Endeksi üzerindeki etkisinin istatistiki olarak anlamlı olduğunu belirlemişlerdir.

Balı ve Cinel (2011), 1995-2011 döneminde altın fiyatlarındaki değişimlerin BIST 100 Endeksi üzerine etkisini 9 farklı bağımsız değişkenin aylık verilerini kullanarak panel veri yöntemiyle analiz etmişlerdir. Çalışmada bağımsız değişken olarak; altın fiyatları, altın ithalat tutarı, dış ticaret dengesi, faiz oranları, petrol fiyatları, petrol ithalat tutarı, tüketici fiyatları endeksi, bütçe dengesi ve döviz kurunu dikkate almışlardır. Altın fiyatlarında meydana gelecek değişimin BIST 100 Endeksini aynı yönde etkilediğini ancak diğer değişkenlerle kıyaslandığında altın fiyatlarındaki bu değişimin BIST 100 Endeksini tek başına değiştirecek güçte olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Tomak (2013), 2001-2012 dönemini kapsayan çalışmada; altın ile TL/Dolar Kuru, DİBS fiyat endeksi ve BIST 100 Endeksinin günlük kapanış verilerini kullanarak altının güvenli bir liman veya iyi bir riskten korunma aracı olup olmadığı sorusuna Dinamik Koşullu Korelasyon (DCC-GARCH) yöntemiyle cevap aramıştır. Hem normal dönemlerde hem de %5 ve %2.5'lük aşırı negatif hisse senedi getirilerinin görüldüğü zaman dilimlerinde altın ile hisse senetleri getirileri arasındaki negatif korelasyon ilişkisi nedeniyle Tomak (2013), altının hisse senedi yatırımcıları açısından riskten korunma aracı ve güvenli bir liman olduğunu tespit etmiştir. Ancak, altının güvenli liman olma özelliğinin süreklilik göstermediği, daha fazla aşırı %1'lik negatif hisse senedi getirilerinin olduğu dilimde ise güvenli liman olma özelliğinin tamamen ortadan kalktığı yönünde delillere ulaşmıştır.

Contuk, Burucu ve Güngör (2013) tarafından yapılan bir başka çalışmada ise 2009-2012 döneminde BIST 100 Endeksi ile altın fiyatlarının kendi şoklarından ve birbirlerinin şoklarından karşılıklı olarak etkilendiklerini MGARCH modellerini kullanarak tespit etmişlerdir.

Aksoy ve Topcu (2013), 2003:01-2011:12 döneminde aylık verileri dikkate alarak, Türkiye'de, altının DİBS, hisse senedi ve enflasyona karşı hedge amaçlı kullanılıp kullanılmayacağını Granger nedensellik, Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testleriyle araştırmışlardır. Altın getirisi ile hisse senedi getirileri arasında negatif, ÜFE ile pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Uzun dönemde, altın ile ÜFE ve TÜFE arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin geçerli olduğu, Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre de hisse senetleri, DİBS ve TÜFE'den altına, altından ise ÜFE'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı yönünde delillere ulaşmışlardır. Başka bir ifadeyle, altının hisse senetlerine karşı riskten korunma

amacıyla kullanılabilceği ve enflasyona karşı değerini koruduğundan, güvenli bir yatırım aracı olabileceği sonucuna varmışlardır.

Son dönemde, Nisan 2014 itibariyle, aralarında Türkiye'nin de olduğu MSCI Tüm Gelişmekte Olan Piyasa Endeksi kapsamındaki gelişenve gelişmekte olan ülkelerde hisse senedi yatırımlarına karşı, altının güvenli bir liman olup olmadığı sorusuna Gürgün ve Ünalmiş (2014) tarafından yanıt aranmış ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır: 1) Altın, özellikle yurtiçi yatırımcılar açısından riskten korunma aracı ve/veya güvenli bir limandır. 2) Altının güvenli liman özelliği hem yerli hem de yabancı yatırımcılar için hisse senedi piyasalarındaki aşırı değer kayıplarının yaşandığı dönemlerde daha güçlü bir nitelik göstermektedir. 3) Veri setinde yer alan Çin, Endonezya, Rusya, Meksika, Güney Afrika gibi başlıca altın üreticisi durumunda olan ülkelerde, bu iki değişkenin getirileri arasında pozitif bir ilişkinin olması beklenirken çalışmanın sonuçları bu ülkeler açısından karışık bulgulara işaret etmektedir. 4) Türkiye özelinde bakıldığında ise altın, yurtiçi yatırımcılar açısından iyi bir riskten korunma aracı ve güvenli bir liman iken aynı durum yabancı yatırımcılar açısından geçerli değildir.

Gencer ve Musoğlu (2014) tarafından, 6 Haziran 2006 - 29 Kasım 2013 dönemi için İstanbul Altın Borsasında ilan edilen altın fiyatları, BIST 100 endeksi ve 10 yıllık Devlet Tahvili fiyatlarının günlük getirileri arasındaki karşılıklı volatilité aktarım mekanizmasını BEKK-GARCH modeli ile belirlemeye çalışmışlardır. Çapraz koşullu varyans terimleri çerçevesinde altın ve hisse senedi getirileri arasında çift yönlü volatilité aktarım mekanizmasının geçerli olduğuna yönelik önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Tüm analiz dönemi boyunca altın ile hisse senedi getirileri arasında negatif korelasyon ilişkisinin 2008 Küresel Finansal Kriz döneminde daha da artmaya başlamış olması, altının güvenli bir liman olduğunu kanıtı olarak gösterilmiştir. Ancak, Türk sermaye piyasalarında yaşanan yüksek volatilité dönemlerinde, altının bu güvenli liman olma özelliğinin uzun süre devam etmediği yönündeki çekincelerini de belirtmişlerdir. Altın getirilerinin 1 günlük gecikmeli volatilitésinin, hisse senedi volatilitésini negatif olarak etkilerken, hisse senetlerinin 1 günlük gecikmeli volatilitésinin altın volatilitésini pozitif olarak etkilediğini belirlemişlerdir.

Ampirik Çerçeve

Bu çalışmada gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'de altın ve hisse senedi piyasası getirileri arasındaki ilişki ve bu ilişkinin ardışık negatif piyasa getirilerinin olduğu dönemde değişip değişmediğinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu analiz yukarıda bahsi geçen çalışmalara *araştırma dönemi ve ardışık beş günlük negatif piyasa koşullarının incelenmesi bakımından Türkiye örneği ile katkı* yapmaktadır. Diğer çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmada da altın yatırımlarına uluslararası perspektiften bakılmış ve bir ons altının fiyatı dikkate alınmıştır. Ayrıca Mansor'un (2011) altın fiyatlarını değerlendirmeye yönelik perspektifine de yer verilerek altının ardışık negatif günlük getiriler söz konusu olduğunda hisse senedi piyasa getirisi ile ilişkisini devam ettirip ettirmediği de tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada Mansor'un (2011) gelişmekte olan bir piyasa örneği olarak Malezya'yı incelediği ve ampirik modeli Capie, Mills ve Wood'un (2005)

çalışmalarından yola çıkarak tespit ettiği Gecikmeli Otoregresif Model (ARDL) kullanılmıştır.

$$G_{A,t} = \alpha + \rho G_{A,t-1} + \beta_1 G_{H,t} + \beta_2 G_{H,t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Çalışmanın temel modeli (1) nolu denklemde verilmiştir. Denklemde, $G_{A,t}$ altının, $G_{H,t}$ ise hisse senedi endeksinin t zamandaki getirisini ifade etmektedir. Altın fiyatlarındaki otokorelasyonudikkate almak için modele gecikmeli değerler dâhil edilmiştir. Genellikle gelişmekte olan piyasalarda bilgi transferinin zaman alabileceği düşünülür. Bu durumda hisse senedi getirilerinde meydana gelen değişiklik altın getirilerine gecikmeli olarak yansımış olabilir. Denklem 1'deki gecikmeli hisse senedi piyasa getirisi bu amaçla dâhil edilmiştir. Altın getirilerinin hisse senedi piyasası dalgalanmalarına olan duyarlılığı hisse senedi piyasa getirilerinin katsayılarının toplamına dayandırılır. Baur ve McDermott (2010) tarafından bir varlığın *hedge* ve *güvenli liman* özelliklerini tanımlamış ve eğer modelin katsayıları β_1 ve β_2 istatistiksel olarak anlamlı ya da anlamsız negatif ise altının finansal piyasalardaki düşüş riskine karşı bir hedge imkânı sağlayabileceğini belirtmişlerdir. Bunun yanında katsayılar toplamı istatistiksel olarak anlamlı pozitif ve 1'den uzaksa ya da modelin açıklayıcılığı sifıra yakınsa altının bir çeşitlendirme aracı gibi hizmet ettiği çıkarımında bulunmak mümkündür (Mansor, 2011).

(1) nolu denklemden hareketle ardışık negatif piyasa koşullarının geçerli olduğu bir ortamda altın getirisinin değişip değişmediğini araştırmak için aşağıdaki (2) nolu model geliştirilmiştir.

$$G_{A,t} = \alpha_0 + \alpha_0 D_{m1} + \rho G_{A,t-1} + (\beta_{10} + \beta_{11} D_{m1}) x G_{H,t} + (\beta_{20} + \beta_{21} D_{m1}) x G_{H,t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Yukarıdaki denklemde, D_{m1} ardışık negatif piyasa koşullarını temsil eden kukla değişkeni göstermektedir. Ardışık negatif getirili günleri temsilen beş ayrı kukla değişken oluşturulmuştur. Kukla değişkenler aşağıdaki gibi tanımlanmıştır.

$$D_0 = \begin{cases} 1, G_{H,t} < 0 \\ 0, \text{aksidurumda} \end{cases} \quad (3)$$

$$D_1 = \begin{cases} 1, G_{H,t} < 0, G_{H,t-1} < 0 \\ 0, \text{aksidurumda} \end{cases} \quad (4)$$

$$\dots \\ D_4 = \begin{cases} 1, G_{H,t} < 0, G_{H,t-1} < 0, \dots, G_{H,t-4} < 0 \\ 0, \text{aksidurumda} \end{cases} \quad (5)$$

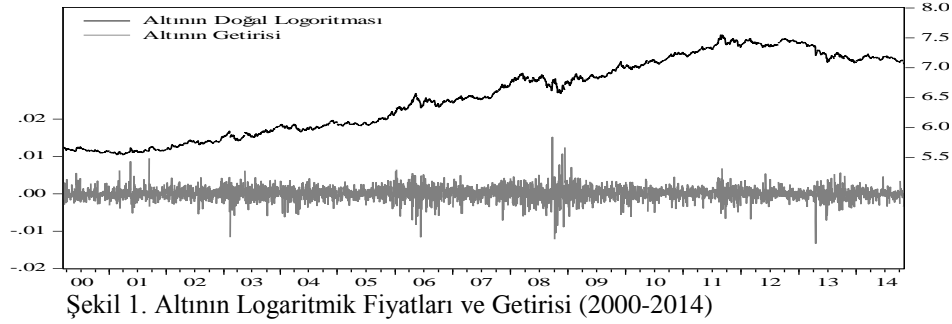
Kukla değişkenlerin (D_{m1}) hem sabit hem de dinamik bir şekilde (2) numaralı denklemde yer aldığı görülmektedir. Sabit bir değişken olarak modele dâhil edilen kukla değişken, ardışık negatif piyasa koşullarının $m+1$ seviyedeki etkisinin ve cari getirinin altın getirileri üzerindeki etkisini tespit etmek için oluşturulmuştur. Dinamik kuklalar ise ardışık negatif piyasa getirisinin yaşandığı dönemlerde, değişen piyasa koşulları altında, hisse senedi piyasa getirisinin altın ile ilişkisini tespit edebilmek için oluşturulmuştur. Tanımlanan kukla değişkenler (D_0, D_1, D_2, D_3 ve D_4) ile

uyumluluk göstermesi için çalışmada tahmin edilen modeller $M0$, $M1$, $M2$, $M3$ ve $M4$ olarak adlandırılmıştır. Denklem 2’de yer alan, $\beta_{10} + \beta_{20}$ katsayılarının toplamı normal piyasa koşullarında, $\beta_{10} + \beta_{20} + \beta_{11} + \beta_{21}$ katsayılarının toplamı ise ardışık negatif getirilerin görüldüğü dönemlerde altın ile hisse senedi piyasa endeksinin getirisi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse, $\beta_{11} + \beta_{21}$ katsayılarının toplamı piyasa düşüşe geçtiğinde altın ile hisse senedi getirileri arasındaki değişen ilişkiyi yansıtmaktadır. Eğer bu katsayıların toplamı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ise altın fiyatları, hisse senedi piyasası endeksinin paralel hareket etme eğiliminde olacaktır. Başka bir ifadeyle, hisse senedi yatırımcıları açısından altının iyi bir çeşitlendirme aracı olma özelliği ortadan kalkacaktır. Ancak, ilgili katsayıların toplamı negatif ve anlamlı ise bu durumda altın, negatif şoklarının yaşandığı piyasa koşullarında finansal kayıplara karşı en azından riske karşı bir korunma aracı olacaktır. Son olarak eğer katsayılar sıfıra oldukça yakın ve anlamlı ise altın fiyatları, hisse senedi piyasasındaki çöküşlere direnç gösterme eğiliminde olacaktır (Mansor, 2011)

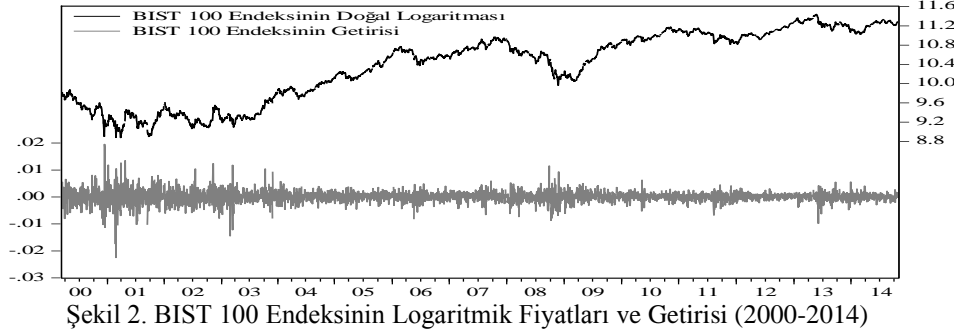
Veri Seti

Çalışmada, 3 Temmuz 2000 ile 3 Kasım 2014 tarihleri arasındaki 3.669 günlük veri seti dikkate alınmış ve analiz başlangıç tarihi Şubat 2001’de Türkiye’de ortaya çıkan ekonomik krizi de kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Altının ons değeri ve BIST 100 Endeksinin doğal logaritmaları dikkate alınarak getiriler hesaplanmıştır. Çalışmada kullanılan veriler, veri sağlayıcı bir kurum olan Matriks Bilgi Dağıtım Hizmetleri A.Ş.’den elde edilmiştir.

Altın ve hisse senedi piyasa endeksinin logaritmik ve getiri serisi olarak hesaplanmış değerlerinin grafikleri (Şekil 1 ve Şekil 2) ile tanımlayıcı istatistiklerine (Tablo 1) ilişkin bilgiler aşağıda verilmiştir.

Şekil 1. Altının Logaritmik Fiyatları ve Getirisi (2000-2014)

Logaritmik veri serilerine ait grafikler incelendiğinde altın ve BIST 100 Endeksinin analiz dönemi boyunca uzun vadeli bir yükseliş trendinde oldukları ve özellikle Şubat 2001 ve Eylül 2008 Küresel Finansal Kriz dönemlerinde BIST 100 Endeksinde ciddi düşüşler yaşandığı gözlemlenmektedir.

İncelenen dönem boyunca altının, ortalama getirisinin biraz daha yüksek olduğu buna karşın endeksin maksimum getirisinin ve standart sapmasının daha yüksek olduğu Tablo 1’de görülmektedir. Tanımlayıcı istatistiklere göre her iki serinin de negatif çarpıklık gösterdiği ve basıklık katsayısının 3’den büyük olduğu dolayısıyla serilerin normal dağılıma sahip olmadığı görülmektedir.

Tablo 1. Altın ve Endeks Getirisine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

İstatistikler	Altın Getirisi (G_A)	Endeks Getirisi (G_H)
Ortalama	0.000058	0.000031
Ortanca	0.000068	0.000085
En Büyük	0.015166	0.019580
En Küçük	-0.013289	-0.022501
Standart Sapma	0.001792	0.002287
Çarpıklık	-0.288	-0.107
Basıklık	9.459	12.656
Jarque-Bera	6426.97	14258.15
Olasılık	0.000	0.000
Gözlem Sayısı	3.668	3.668

Finansal piyasalar içerisinde hisse senedi piyasaları yüksek volatilitenin en sık görüldüğü piyasalardan biridir. Yüksek frekanslı günlük finansal verilerin kullanıldığı modeller volatilitenin kümelenmesi sergileme eğilimindedir ki bu durum literatürde ARCH etkisi olarak bilinmektedir. Finans literatüründe volatilitenin modellenmesi üzere geliştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (ARCH), Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (GARCH), Üssel Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (EGARCH) ve Eşikli Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (TARCH) gibi birçok model bulunmaktadır. EGARCH ve TARCH modelleri ise pozitif ve negatif şokların volatilitenin üzerindeki asimetrik etkisini ortaya koymaktadır.

Getiri serilerine ait grafiklerinde de görüleceği üzere volatilitenin kümelenmesinin var olabileceği dolayısıyla ARCH-GARCH modellerinin çalışma serileri için uygun bir

model özelliği taşıyabileceği söylenebilir. Getiri serilerinin artıklarının birinci dereceden ARCH etkisi sergileyip sergilemediği ARCH-LM testi ile sınanabilir. Test sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. ARCH-LM Testi Sonuçları

F-istatistiği	24.8445	p= 0.000
Gözlem Sayısı (T)*R-kare değeri (R ²)	24.6907	p= 0.000

Tablo 2’den görüleceği üzere endeks ve altın fiyatı getirilerinin tamamı için hata terimlerinin sabit varyanslı olduğunu savunan boş hipotez ARCH-LM testi sonuçlarına göre reddedilmiş, getirilerin değişen varyansa sahip olduğunu gösteren alternatif hipotez kabul edilmiştir. Buradan hareketle, BIST 100 hisse senedi piyasa endeksi ile altın getirilerin tamamında güçlü bir değişen varyans yapısının bulunması, getirilerin ARCH tipi modellemeye uygun olduğunu göstermektedir.

Analizin başlangıç aşamasında getiri serileri arasındaki önemli bir korelasyonun var olup olmadığını tespit etmek için 1’den 5’e kadar olan farklı gecikme düzeylerinde getiriler arasındaki çapraz korelasyon katsayıları hesaplanmış ve Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Getiri Serileri Arasındaki Çapraz Korelasyon Katsayıları

Gecikme Uzunluğu (k)	$G_{A,t}, G_{H,t-k}$	$G_{A,t}, G_{H,t+k}$
0	0.0649	0.0649
1	0.0085	0.0015
2	-0.0005	0.0089
3	-0.0180	-0.0142
4	0.0156	0.0039
5	-0.0168	0.0047

Altın ve hisse senedi piyasa getirilerinin çapraz korelasyon katsayılarının çoğunun pozitif ancak yüksek ve anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, değişkenler arasında korelasyon probleminin olmadığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu çapraz korelasyon katsayıları altın fiyatlarının hisse senedi getirilerine öncülük etmediğini göstermektedir. Elbette yapılan bu çıkarımlar sadece ön fikir vermesi açısından önemlidir.

Ampirik Bulgular

Çalışmanın bu kısmı altın ve hisse senedi piyasa getirisi arasındaki ilişkinin ARCH-GARCH modelleri kullanılarak yukarıda tanımlanan denklemler vasıtasıyla analiz edilmesini içermektedir. Çalışmada *en çok olabilirlik (maximum likelihood)* testi dikkate alınarak çeşitli hata dağılımları ve modeller denenmiştir. En çok olabilirlik test istatistiğine göre tahmin edilen alternatif GARCH modelleri, Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4. Alternatif GARCH Modellerinin En Çok Olabilirlik Testi Sonuçları

Özellik	Model					
	Temel	M0	M1	M2	M3	M4
GARCH-N	18286.48	18289.10	18291.56	18288.49	18289.35	18289.68
GARCH-T	18473.26	18477.73	18476.35	18475.71	18477.18	18473.67
GARCH-G	18471.50	18476.19	18474.75	18473.82	18475.39	18472.11
EGARCH-N	18272.45	18274.40	18278.22	18274.49	18276.80	18277.95
EGARCH-T	18472.26	18476.32	18475.07	18474.47	18468.60	18472.75
EGARCH-G	18468.08	18472.13	18471.05	18470.24	18472.52	18468.83
TARCH-N	18290.46	18293.38	18295.79	18292.70	18293.71	18293.31
TARCH-T	18479.36	18483.89	18482.70	18481.82	18483.45	18479.79
TARCH-G	18475.95	18480.56	18479.33	18478.46	18480.31	18476.54

Tabloya göre en çok olabilirlik testi sonuçlarına göre TARCH modelinin ve dağılımının en iyi seçenek olduğu görülmektedir. TARCH(1,1) modelinin tahmin sonuçları ise aşağıdaki gibidir.

$$G_{A,t} = \underset{(0.000)}{0.00008} - \underset{(0.000)}{0.05255} G_{A,t-1} + \underset{(0.047)}{0.01884} G_{H,t} + \underset{(0.138)}{0.01466} G_{H,t-1}$$

$$h_t = \underset{(0.004)}{0.00008} + \underset{(0.000)}{0.0610} \varepsilon_{t-1}^2 - \underset{(0.001)}{0.0353} \varepsilon_{t-1}^2 I_{t-1} + \underset{(0.000)}{0.9525} h_{t-1}$$

Ortalama denklemin sonuçlarına bakıldığında altın getirisinin bir gecikmeli hisse senedi piyasa getirisi ile ilişkisinin anlamsız olduğu bunun dışındaki katsayıların %1 ve %5 düzeyde anlamlı oldukları görülmektedir. Altın getirisinin bir gecikmeli hisse senedi piyasa getirisi ile ilişkisinin anlamsız olması çapraz korelasyon sonuçları ile tutarlılık göstermektedir. Bir gecikmeli altın getirisinin negatif katsayıya sahip olması altın fiyatlarının tersine bir durum sergileyebileceğini ve hisse senedi piyasasının altın getirileri üzerindeki uzun dönemli etkisinin daha küçük olabileceğini göstermektedir. Ortalama denklemde altın fiyatları ile hisse senedi piyasa getirisi arasındaki ilişki pozitif ve katsayısı düşüktür. Uzun dönemde altının hedge özelliği sergilemediği ancak hisse senedi piyasa getirileri ile altın getirileri arasındaki düşük katsayı sebebiyle bir çeşitlendirme aracı olarak kullanılabilirliği görülmektedir.

Bilindiği üzere, EGARCH ve TARCH modelleri finansal zaman serilerinde sıkça gözlemlenen *asimetrik etkiyi* modellemek için uygun modellerdir. *Kaldıraç etkisi* olarak tanımlanan bu ilişkiye göre, negatif bir şok (olumsuz haber), pozitif bir şoka (olumlu haber) göre volatilitiyi daha fazla arttırmaktadır. Modelde, $\varepsilon_{t-1}^2 I_{t-1}$ katsayısının negatif ve yüksek derecede anlamlı olması, pozitif şoklara göre negatif şokların altın getirilerinin volatilitiyini daha fazla yükselttiği anlamına gelmektedir. Ayrıca gecikmeli volatiliti değerinin oldukça yüksek olması altın getirilerindeki volatilitenin kalıcı olma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Çalışmanın odak noktası altın ve hisse senedi piyasa getirisinin ardışık negatif piyasa koşullarının geçerli olduğu dönemlerde nasıl bir seyir izlediğidir. Bundan dolayı, 1 ile 5 gün arası ardışık negatif piyasa getirilerini temsilen kuklalar eklenip seçilen TARCH modeli yeniden uygulanmış ve sonuçlar Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5'in ilk kısmında yer alan ortalama denkleminde ait sonuçlar incelendiğinde, altın getirileri üzerinde ardışık negatif piyasa getirisinin anlamlı bir etkisinin olmadığı gözlemlenmektedir. Temel modelle benzer şekilde gecikmeli hisse senedi piyasa getirisi neredeyse hiçbir modelde anlamlı değildir (M1 modelindeki %10 anlamlılık düzeyi hariç). Ayrıca, beta katsayılarından da anlaşılacağı üzere, altın ve hisse senedi piyasa getirileri arasındaki ilişki ardışık negatif piyasa getirilerinin olduğu dönemlerde bir değişiklik sergilememektedir. Tablo 5'in ikinci kısmındaki varyans denkleminde θ_2 katsayısının bütün modeller açısından negatif ve anlamlı olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, altının getiri volatilitésinin çoğunlukla altının geçmiş volatilitésine bağlı olduğunu ve negatif şokların, pozitif şoklara göre volatilitéyi daha fazla arttırdığı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 5. TARARCH (1,1) Modelinin Tahmin Sonuçları

Katsayılar	Model				
	M0	M1	M2	M3	M4
Ortalama Denklemi					
$G_{A,t} = \alpha_1 D_{mt} + \rho G_{A,t-1} + (\beta_{10} + \beta_{11} D_{mt}) x G_{H,t} + (\beta_{20} + \beta_{21} D_{mt}) x G_{H,t-1} + \varepsilon_t$					
α_0	0.000177***	0.000112***	0.000104***	0.000099***	0.000088***
α_1	-0.000171***	-0.000168**	-0.000172*	-0.000374**	-0.000129
ρ	-0.064169***	-0.053544***	-0.054035***	-0.053127***	-0.052391***
β_{10}	-0.012866	0.014261	0.013255	0.015382	0.018051*
β_{11}	0.001102	-0.003450	0.000113	-0.003528	-0.000291
β_{20}	0.013644	0.020665*	0.015645	0.015656	0.015467
β_{21}	0.003172	-0.002299	-0.000081	-0.001628	-0.004389
Varyans Denklemi					
$h_t = \theta_0 + \theta_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \theta_2 \varepsilon_{t-1}^2 I_{t-1} + \theta_3 h_{t-1}$					
θ_0	0.00002***	0.000023***	0.000022***	0.000022***	0.000023***
θ_1	0.060732***	0.060425***	0.060121***	0.060383***	0.060201***
θ_2	-0.035189***	-0.035568***	-0.034821***	-0.035264***	-0.034829***
θ_3	0.952968***	0.953295***	0.953330***	0.953280***	0.953246***

“*” “**” ve “***” sırasıyla %90, %95 ve %99 güvenilirlik düzeyinde istatistiki olarak anlamlı değişkenleri göstermektedir.

Tablo 5'e göre, pozitif ve çoğunlukla anlamsız olan beta katsayıları, altının güvenli liman olup olmadığını sorgulayan en kapsamlı çalışmalardan biri olan Baur ve McDermott'un (2010) sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca, çalışmanın sonuçları, Malezya ve Endonezya gibi gelişmekte olan ülkeleri inceleyen, Do, McAleer ve Sriboonchitta (2009), Mansor (2011) ve Ghazali, Lean ve Bahari'nin (2013)

altının riskten korunmak adına çeşitlendirme aracı olarak kullanılabilceği ancak güvenli bir liman olmadığı yönündeki bulgularla benzerlik göstermektedir. Baur ve McDermott (2010) tarafından da ifade edildiği üzere, gelişmiş piyasalarda hedge ve güvenli liman özelliği taşıyan altın, gelişmekte olan ülkelerde aynı özelliği sergilememektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, 2000-2014 döneminde, Türkiye’de hisse senetlerine yatırım yapanlar açısından altının, iyi bir portföy çeşitlendirme, riske karşı iyi bir korunma aracı olup olmadığı ve özellikle piyasalarda volatilitenin aşırı yükseldiği dönemlerde güvenli bir liman özelliği gösterip göstermediği sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmanın odak noktası, negatif piyasa koşullarının geçerli olduğu dönemlerde, altın ve hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmektir. Bu kapsamda, finansal zaman serilerinde sıkça gözlemlenen asimetrik etkiyi modellemede kullanılan EGARCH ve TARARCH modelleri en çok olabilirlik testine göre tahmin edilerek en uygun modelin TARARCH (1,1) olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra, 1 ile 5 gün arası ardışık negatif piyasa getirilerini temsilen kukla değişkenler eklenerek, TARARCH modeli yeniden tahmin edilmiştir.

Tahmin edilen ekonometrik modelin ortalama denkleminin sonuçlarına göre, altın getirisi ile BIST 100 Endeksinin getirisi arasındaki ilişki pozitif olmakla birlikte ilişkinin gücünü gösteren katsayının değerinin düşük olduğu bulunmuştur. Buradan hareketle, uzun dönemde altının, hisse senedi yatırımcıları açısından iyi bir riskten korunma aracı olmasından daha çok iyi bir çeşitlendirme aracı olarak kullanılabilceği sonucuna ulaşılmıştır. Varyans denklemi sonuçları dikkate alındığında ise altının getiri volatilitenin çoğunlukla altının geçmiş volatilitesine bağlı olduğu ve pozitif şoklara göre negatif şokların altın getirilerinin volatilitelerini daha fazla yükselttiği yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Ayrıca, ardışık negatif piyasa getirilerinin olduğu dönemlerde altın ve hisse senedi piyasa endeksinin getirileri arasındaki ilişkide önemli bir değişiklik gözlemlenmemiştir.

Sonuç olarak, uzun vadeli bir bakış açısıyla, Borsa İstanbul’da yatırım yapan yatırımcılar, finansal piyasalarda yaşanan negatif şoklar karşısında hisse senetlerini satıp altın almak yerine, daha güvenli gördükleri gelişmiş ülkelerin finansal piyasalarına yönelmektedirler. Bununla birlikte, gelişmiş ülkelerdeki hisse senedi yatırımcıları ise negatif şoklar karşısında altını, güvenli bir liman olarak tercih etmektedirler. Farklı piyasalarda işlem yapan bu iki grup hisse senedi yatırımcısının altını güvenli bir liman görüp görmemeleri, tamamen rasyonel yatırımcı davranışının bir sonucu olarak değerlendirilmemektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, M., Topcu, N., (2013), Altın ile Hisse Senedi ve Enflasyon Arasındaki İlişki, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27(1): 59–78.
- An-Sing C., Lin, J. W., (2014), The Relation between Gold and Stocks: An Analysis of Severe Bear Markets, Applied Economics Letters, 21(3): 158–170.

- Balı, S., Cinel, M. O., (2011), Altın Fiyatlarının İMKB 100 Endeksi'ne Etkisi ve Bu Etkinin Ölçülmesi, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 25(3-4): 45-63.
- Baur, D.G., Lucey, B.M., (2010). Is Gold a Hedge or a Safe Haven? An Analysis of Stocks, Bonds, and Gold, *The Financial Review*, 45: 217-229.
- Baur, D.G., McDermott, T.K., (2010), Is Gold a Safe Haven? International Evidence, *Journal of Banking and Finance*, 34:1886-1898.
- Capie, F., Mills, T.C. and Wood, G., (2005), Gold as a Hedge against the Dollar, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 15: 343-352.
- Contuk, F. Y., Burucu, H., Güngör, B., (2013), Effect of Gold Price Volatility on Stock Returns: Example of Turkey, *International Journal of Economics and Finance Studies*, 5(1): 119-140.
- Do, G., McAleer, M., Sriboonchitta, S., (2009), Effects of International Gold Market on Stock Exchange Volatility: Evidence from ASEAN Emerging Stock Markets, *Economics Bulletin*, 29: 599-610.
- Gencer, H. G., Musoglu, Z., (2014), Volatility Transmission and Spillovers among Gold, Bonds and Stocks: An Empirical Evidence from Turkey, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 4(4): 705-713.
- Ghazali, M. F., Lean, H., Bahari, Z., (2013), Is Gold A Hedge or A Safe Haven? An Empirical Evidence of Gold and Stocks in Malaysia, *International Journal of Business and Society*, 14(3): 428 - 443.
- Gürgün, G., Ünalı, İ., (2014), Is Gold a Safe Haven against Equity Market Investment in Emerging and Developing Countries?, *Finance Research Letters*, 11: 341-348.
- Hillier, D., Draper, P., Faff, R., (2006), Do Precious Metals Shine? An Investment Perspective, *Financial Analysts Journal*, 62(2): 98-106.
- İpekten, O. B., Aksu, H., (2009), Alternatif Yabancı Yatırım Araçlarının İMKB İndeksi Üzerine Etkisi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1): 413-423.
- Mansor, İ. H., (2011), Financial Market Risk and Gold Investment in an Emerging Market: The Case of Malaysia, *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 4: 79-89.
- Miyazaki, T., Hamori, S., (2013), Testing for Causality between the Gold Return and Stock Market Performance: Evidence for Gold Investment in Case of Emergency, *Applied Financial Economics*, 23(1): 27-40.
- Tomak, S., (2013), Altın Güvenli Liman Mı? Hisse Senetleri, DİBS, Döviz Kuru ve Altın Getirileri Arasındaki İlişkilerin Analizi, *CagUniversityJournal of SocialSciences*, 10(1): 21-36.
- _____ 2014 Yılı Dünya Altın Konseyi Türkiye Raporu, Erişim Tarihi: 25 Ocak 2015, http://www.gold.org/download/file/3665/turkey_gold_in_action.pdf
- _____ "A'dan Z'ye Altın", Altın Madencileri Derneği, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2015 <http://www.altinmadencileri.org.tr/index.php?secim=9&mid=107>
- _____ 1 Kasım 2011 Tarih ve 2011-72 Sayılı "Altın Rezervlerimizdeki Artışa İlişkin Basın Duyurusu", Erişim Tarihi: 5 Ocak 2015, <http://www.tcmb.gov.tr>

**LINKING RENT-SEEKING ACTIVITIES TO NATURAL RESOURCE CURSE
PHENOMENON: THE CASE OF AFRICA**

Murat Pütün¹

ABSTRACT

It has been shown that the growth scores of those countries with rich natural resource endowment have often turned out to be worse than those of countries with little or no natural resources. That is to say, “Resource curse” thesis emphasizes the presence of a paradox between natural resource surplus and economic growth. Furthermore, findings fundamentally support the proposition suggesting that “the higher the degree of dependence on natural resources becomes, the more unstable the economic outlook on growth will become.” Africa owns extraordinarily rich resources, such as oil, natural gas, precious metals, mineral deposits and so on. However, as resource curse thesis stipulates, the extensive resource endowment has not been reflected on dynamic growth process of the likewise countries. Most often than not, resource abundance has fostered incentives for rent-seeking activities no matter how these practices were ethically unacceptable. The competition for obtaining resource rent paves the way for further corruption, internal conflicts, armed struggles, societal rifts, military interventions and so on. The Dutch Disease concept is set to explain the reasons for the underlined negative correlation between resource abundance and rate of growth. Despite the intellectual appeal and sound macroeconomic basis it accommodates, the Dutch Disease account of resource curse has generally been dismissed as being inconclusive. Additionally, the case of Africa has its own characteristics with regard to its social and economic structure, and geographical design and climate. Africa cannot be confined to the limitations brought in by the Dutch Disease concept. The findings of this study highlight that the majority of the selected resource rich African countries, during the selected sample period (1980-2013) have grown slower than those selected resource scarce countries.

Key Words: Natural Resource Endowment, Natural Resource Curse, Resource Extraction Industries, Dutch Disease, African Economies, Rent Seeking Activities.

ÖZET

Zengin doğal kaynaklara sahip ülkelerin büyüme performanslarının, çoğu zaman çok az yada hiç doğal kaynaklara sahip olmayan ülkelere daha kötü olduğu ispatlanmıştır. Kaynak zenginliği ile ekonomik büyüme arasındaki paradoks'u vurgulayan Bu durum, “Kaynak lanet”i tezi ile açıklanır. Ayrıca, bulgular temel olarak, “doğal kaynaklara bağımlılık derecesi ne kadar artarsa, ekonomik durum ve büyüme o derecede istikrarsızlaşır” ifadesi ile temel olarak örtüşmektedir. Afrika kıtası, petrol, doğal gaz, kıymetli metaller, madenler ve diğer kaynaklar olarak olağanüstü kaynaklara sahiptir. Buna rağmen, bu zengin kaynakların varlığı, Kaynak Lanet’i tezinin iddia ettiği gibi, bu zenginliğe sahip olan ülkelerin ekonomik büyüme sürecine yansımamıştır. Çoğu

---

¹ Öğr.Gör.Dr., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat,
mputun@cu.edu.tr

zaman, her ne kadar etik dışı görülürse görülsün, kaynak zenginliği, rant sağlayıcı faaliyetleri teşvik etmiştir. Kaynak rantı elde etme alanındaki rekabet, yolsuzlukları, iç uyumsuzlukları, sosyal çatışmaları, iç savaşları ve askeri müdahaleleri ve diğer olumsuzlukları tetikleyebilmektedir. Dutch disease (Hollanda Hastalığı) Kuramı, adı geçen doğal kaynak bolluğu ve büyüme arasındaki negatif ilişkinin nedenlerine açıklama getirmeyi amaçlar. Sağlam makroekonomik temellere dayanmasına ve entelektüel çekiciliğine rağmen, Dutch Disease Kuramı'nın Kaynak Laneti olgusuna getirdiği açıklama yetersiz bulunmaktadır. Buna ek olarak, Afrika Kıtası; sosyal ve ekonomik yapısı, coğrafi özelliği ve iklimi itibari ile kendine has özellikleri barındırmaktadır. Afrika'nın, bu durumu itibari ile Dutch Disease kuramının kısıtları içinde sınırlandırılması mümkün değildir. Bu çalışmanın sağladığı bulgular, verili dönem itibariyle (1980-2013), seçilmiş kaynak zengini Afrika ülkelerinin çoğunun, kaynak fakiri Afrika ülkelerinden daha yavaş büyüdüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğal Kaynak Bolluğu, Doğal Kaynak Laneti, Doğal Kaynak İşleme Endüstrileri, Hollanda Hastalığı, Afrika Ekonomileri ,Rant Sağlayıcı Faaliyetler.

INTRODUCTION

“The resource disease”, the term I use interchangeably with “resource curse”, or “resource trap” as conventionally received a broad coverage in literature. The resource disease, concerning the case of African States, is not intrinsically a macroeconomic phenomenon that celebrated Dutch disease approach is set to explain. As further elaborated elsewhere, the Dutch disease seek to gain ground for uniform applicability, but resource rich countries across the globe find themselves surrendered by diverse circumstances. Such intricacies involved therefore leave little room for its broader application, especially its application for African States. The resource curse phenomenon of Africa is primarily characterized by lack of democracy and democratic institutions, and lack of transparency as a result; and host of other ill-practises, mismanagement and misuse of resources; and bad governance of multitude levels.

It has been shown that the growth scores of those countries with rich natural resource endowment have often turned out to be worse than those of the countries own little or no natural resources. That is to say, Resource curse thesis emphasize that resource abundance tend to impede the natural growth process of these economies. Furthermore, findings on this fundemantally support the proposition that “the higher the degree of dependence on natural resources becomes, the more unstable the economic outlook on growth will become.” Africa owns extraordinarily rich resources, such as oil, natural gas, precious metals, mineral deposits and so on. However; as resource curse thesis stipulates, the extensive resource endowment has not been reflected on dynamic growth process of the likewise countries. Nor did people of Africa by a large benefit from the gifted natural resources over the many decades. Despite the gloomy Picture drawn by the resource curse thesis, there exist a number of robust economies which have been growing significantly over the long period of time. The Dutch Disease concept is set to explain the reasons for the underlined negative correlation between resource abundance and rate of growth. Despite the intellectual appeal and sound macroeconomic basis it accommodate, the Dutch Disease account of resource curse has

generally been dismissed as being inconclusive; and there exist strong evidence against its validity.

It has been indicated that the suggested negative correlation between resource surpluses and economic growth is largely attributable to the case where an economy is depending on a particular resource, (Murshed, 2004), (Auty, 1993), (Auty, 2001), (Auty, 2007), (Sachs and Warner, 2001), (Woolcock et. al., 2001), (Auty and Evans, 1994). Let's take an oil-rich country as an example: the windfall income generated in this extraction sector is not apt to spill-over in to the wider economy through multiplier effect. On the other sectors of the economy however; generated income can flow effectively and rapidly enough to penetrate into the larger economy.

Furthermore; there exist numbers of quantitative work which were undertaken from 1990s onwards, to challenge the presumed correlation between democratic regimes and economic well being. Regarding this; academics highlight similar findings but from somewhat different perspectives. Most of the findings points to the positive relationship between democracy, sound political tradition and institutions and; economic stability and development. Collier and Hoeffler (2004) show that how the occurrences of societal disruptions, internal conflicts and armed confrontations can drive a resource rich country into a poverty-stricken trajectory. They find that the initial destructive impacts triggered by the armed confrontations are to be perpetuated in the long-run. The long-run Outlook for economic growth is often a catastrophic one. Fiaschi (2011) considers, "a growth model where the fight for the appropriation of rents from natural resources between two groups leads to multiple equilibria. The range of initial income leading to the low-income equilibrium, characterized by strong social conflict (civil war) and stagnation of income, widens with the amount of rents from natural resources, the weakness of political institutions, the population growth rate, and the rate of depletion of natural resources and narrows with the level of per capita income, the investment rate and the life expectancy of individuals." (Fiaschi, 2011)

Among others, Barro (1996), Alesina, et al, (1996), Bhattacharya and Hodler (2009), Collier and Hoeffler (2004) Collier and Hoeffler (2009) found and elaborated the some versions of above mentioned correlation. As for the interpretations; it is challenged that the process of designing face value democratic rules are far from being able to elicit its intended results across the developing countries, whereas the presence of inherent checks and balances in advanced democratic traditions provided them with good enough power to safeguard the interest of the public by a large. Bhattacharya and Hodler (2009) present similar results in this respect. The struggle for appropriation of resource share within resource rich societies trigger antagonistic behavior and generate disruptive serious conflicts. (Olsson, 2007) The findings suggest that the causes of armed conflicts in resource rich countries are inflamed and dominated by attempts of rent appropriation where the governance is ineffective and such conflicts would not have emerged in the absence of natural resources where prevalent robust institutions were present. Ross (2006) investigates the correlation between natural resource endowment and civil conflicts. As being showcased throughout this work; it goes without saying that any kind of ongoing autocratic rules or dictatorships over the resource rich, income poor countries are to be held responsible for their stagnant economy and poor economic performance. The following authors also bring evidence in this regard with similar findings but their focus varied, depending on their approach

to the subject matter. Barro (2000), Jensen and Wantchekon (2004) present similar results in support of the above testimony.

The objective of this study is to show that majority of resource rich and resource exporting African countries have shown poor economic performance for decades and likely to continue to do so inspite of extraordinary natural resource wealth they possesses. This wealth of Africa is more than enough to transform the Continent, the findings and arguments of this work hoped to help to address the eminent issue and raise awareness. The rent-seeking conduct that opened the Gates of corruption is the main line of the argument to account for the Natural Resource Curse thesis. The structure of this work is as follows:

First, introductory Chapter presents the main argument, the Resource Curse phenomenon. Chapter 1 deals with the subject of economic growth and structural issues. This chapter investigates the issue of resource price volatility that might have serious impact on government spending and debt formation. Chapter 2 focuses on the argument that seeks a linkage between rent-seeking conduct and political instability. Along this line, Rent-seeking behaviour and social conflicts are related to the phenomenon of democratic deficit. Finally, chapter 3 concludes the results.

1. AFRICAN ECONOMIES AND RESOURCE CURSE: RENT-SEEKING ACTIVITIES AND POVERTY TRAP

1.1. Dutch Disease and Resource Rich Economies of Africa

One of the explanations of why resource rich countries get stuck in low income growth trend with lower real economic growth is the celebrated Dutch disease concept. It defends that economies with relatively high proportion of resource export share relative to their GDP will end up with an overvalued domestic currency which through accumulation of incoming capital from abroad. Through the channel of an appreciated national currency, some of the investment otherwise would be undertaken will be crowded out due to the fact that this alteration causes negative effect on net exports of goods other than items of natural resources. Through this process, the degree of general competitiveness in international trade is weakened: Dependence on a single resource in exports will sooner or later be backfired. Given the volatile nature of resource prices such as gas and oil, the sudden slumps in prices will be translated as dramatic contraction in oil revenues. Such cycles are doom to create sudden shocks in government spending. This being the case, the debt accumulation process will remain as a serious burden for governments. The lower prices can induce over production of natural resource and this process will observe drying down of the reserves of the national resources as well as future revenues. Under the context of Dutch disease, repeated cycles of this kind will help perpetuate the state of stagnation in the economy; lack of sustainable growth therefore becomes a long run reality. Although the so called Dutch disease brings intuitive insight into the study of Resource Curse phenomenon, it is not self evident that it can fully explain the notion of repetitive process or cycle as in a uniform dynamic process. Hence, the undesirable outcome implied by the price boom-bust cycle need not necessarily be taken as a priori consequences of upswings in resource prices. It is hard to attribute this way of explanation of Dutch Disease to resource abundant African countries since there is not sufficient evidence in support of its

validity. Indeed; Africa equally has peculiar characteristics of its own, so Dutch Disease hypothesis alone would be inexplicable under the given circumstances of the resource rich Africa. The findings of Leite and Weidmann (2002), Sala-i-Martin and Subramanian (2003) point at the lack of support for the validity of Dutch Disease concept.

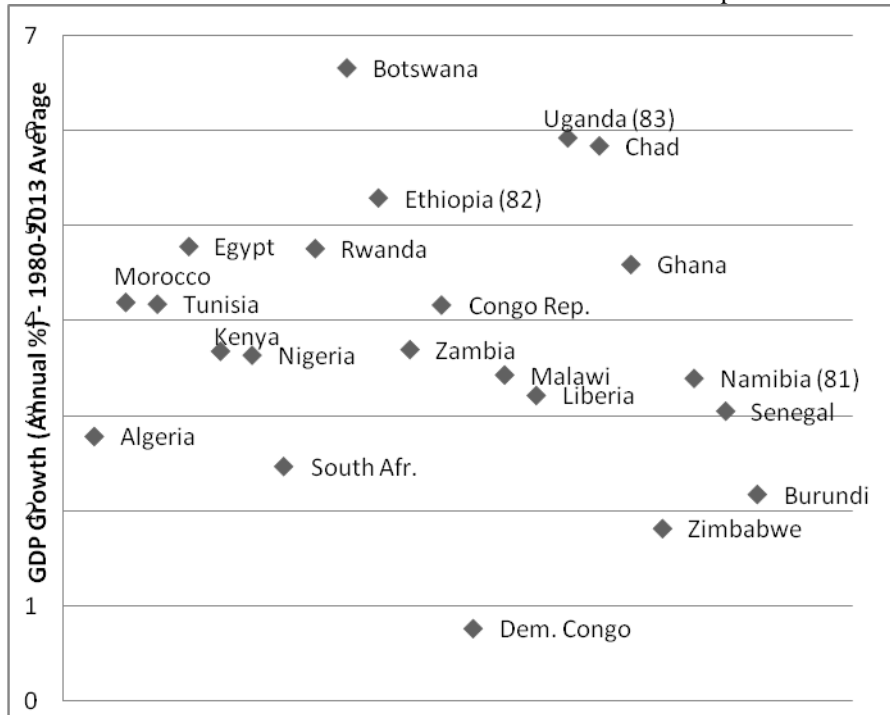
1.2. Resource Dependence and Volatility: The Issue of Lack of Fiscal Disciplin

Resource endowment has not been dispersed equally over the African continent; some states are abundant with the natural resource endowment while others enjoying the bounty of natural resources to a limited extent. While on the other hand, many countries are deprived of such privilege. The realm of resource endowment is the key element that helps to conceptualize the nature and functioning of African economies. The natural resource extraction is the main economic activity that many poor performing developing African economies must rely on in their bid to promote domestic economy's well-being. In some instances; the resource extraction activity becomes conspicuously high proportion of overall economic activity, i.e. oil production stands out 90 percent of total economic activity or production carried out in Angolan economy. Hence; there is no case for product diversification in Angolan economy, consequence of which brings in "natural resources trap", intrinsically a trap that perpetuates poverty cycle.

The main problem with resource rich, especially oil exporting countries is the issue of resource price volatility. This in turn create boom and bust cycles to be interpreted as conjunctural upswings and downswings impacting economic activity. Price booms tend to create inflation; and downward movement in prices inclines to cause contraction in economic activity. At the times of price booms; the government ought to cut down public spending and accumulate public funds for the future use. However; governments often fail to do so and consequently economies are inflicted by the rising tides of inflation. The next phase might become more painful since governments would not have readily available funds in hands due to their extravagant spending when windfall revenues were available. The common feature of most resource rich countries, especially those of oil-exporting countries is the fact that they lack fiscal discipline. As elaborated below; this situation gets worse when government spending is artificially channelled to financing reelection to the power as suggested by the theory of the Political Business Cycle. Then, the debt burden increasingly becomes problematic and hard to sustain in the long run. Less accountable the institutions are more unbearable the undertakings will become. The problem with the most resource rich African countries is bigger than price volatility excessive spending; the governments do not even perform basic obligations towards public, public services are often very limited and operated inefficiently. Therefore; the boom and bust cycle considerations that are often linked to the premises of Dutch disease concept, have limited explanatory capacity for the African economies under question. The rent-seeking activities and corruption are complementary features which inherently characterize the process of governance and poor performance of the economy.

As far as natural resource extraction cycle in an economy is concerned, two defining points become conspicuous that prevents potential income growth of the economy. First of all; the sectoral organization would be highly in demand of capital-intensive production methods. The income generated comes strictly from few resource hubs stationed in distant localities. A similar pattern is to be observed in the exportation process which promotes the degree of concentration that resource industry possesses. Relatively fewer enterprises are involved in this process and most of them are happened to be foreign firms. In short; windfall resource revenues tend to generate high level of industrial concentration within which many interest groups are in competition with another to make most of rent-seeking activity. Since it often turned out to be a capital intensive industry; relatively few privileged employees are able to share the benefits of the industry of plenty. Whereas in some other sectors of the economy, such as agriculture, forestry, natural resources can provide a web of income distribution mechanism that would equally allow the larger section of the society to reap the benefits of the income created initially. Since likewise industries generate less concentration, they are conducive to economic growth and development. The presence of the underlined sectoral concentration-as elaborated further in these work-paves the way to air of corruption and fragulant behaviour of those involved in rent-seeking activities.

Table.1 Resource Rich- Resource Poor African Economies In Perspective

Source: World Development Indicators (2014)

1.3. Resource Rich and Resource Poor African Economies: Comparisons of Growth Rates

It is hard to discern that resource rich African countries can qualify as FDI paradayse without taking into account of their structurally low manufacturing expansion capacity. The size of Foreign Investment in natural resource related sectors; especially in oil-related industries have expanded during the last two decades but gained momentum and intensified during the course of last decade. In that; it is worthwhile to stress the Chinese influence; presence of which has given a fresh momentum to the growth of investment in Africa. In line with this trend of rapid increase in FDI, the production and exportation of oil-related products and some other precious metal items have grown immensely in many African countries. This wave of FDI flow and consequent production and export boom is in return reflected in the GDP performances of the number of countries regarded as “resource rich.” Despite such a massive expansion in extractive industries, the resource rich African countries have grown less rapidly than resource scarce countries on average. However; resource rich Botswana has realized an exceptional achievement, the highest growing country between 1980-2013 within the selected sample countries. Botswana helped by natural resource endowment, has had gained great momentum in terms of economic growth and development. The resource rich countries, in some cases, supported also by geographical advantages, lagged behind of those with relatively disadvantaged circumstances, i.e. coastal resource rich country versus landlocked resource scarce country. Algeria, a coastal resource rich country with extensive oil and gas reserves and potential present production, stands out as a growth failure in this respect. The rest of the Picture is as gloomy as it looks: Undemocratic goverment structures prevail in most of the countries across the continent; some of them have gone through too far in that they are considered as failed states. In fact; there are some positive signs of some improvement in democratic standards of those countries formerly classified as “weak democracies” with relatively weak institutions.

It is possible to conduct some assesment and comparison based on statistical data provided by African Development Report (African Development Report, 2007) on resource rich countries for the sample period between 1981-2006. Given the sample period; resource rich economies has shown the performance of annual GDP growth rate of 2.4; lower than average African growth rate of 3.0; while resource scarce countries have performed a higher rate of 3.8 percent. Among the resource rich countries; oil exporting countries have performed average annual rate of growth of 2.4 percent; and mineral-exporting countries, of 2.4 percent; countries in both categories have fallen behind of resource scarce economies in the sample period. Landlocked countries outperformed resource rich countries for the same saple period with the annual growth rate of 3.3 percent. Resource rich, landlocked countries stands out with the best performance in given categories; Annual GDP growth rate of 4.5 percent. Resource-scarce, land-locked countries; despite their disadvantaged position, have performed relatively better than the average of resorce rich countries, scoring an Annual growth rate of 2.9 percent. Resource-rich coastal countries have performed annual growth rate of 2.3 percent, while on the other hand, Resource scarce coastal countries have

performed almost twice as much; 4.1 percent rate of annual growth in the sample period.

The conclusion is that, resource rich countries, despite their privileged position, have failed to follow a trend of growth rate needed for further economic development to transform the society for the better. The fact that Resource-rich coastal countries have performed worst level of annual rate of growth, despite their most advantageous position, a unique position of having rich resources and; having access to easy and cheap of transportation. The underlined statistics to a certain extent shed some light on the notion of so called “resource curse”, and bring some useful insight into further understanding of African case in this respect.

1.4. Economic Policy Concerns; Current Challenges

From the economic policy point of view, there are some core issues need to be addressed concerning resource rich countries. First of all; it is inevitable, at least temporarily, the resource production sector have better be removed from public agenda as a prior domestic sector or underlying matter of interest. This is a necessary trajectory to follow in order to diminish the appeal of rent accumulation drive of those concerned in the society. Second; Even if those sectors are run and functioned effectively, so long as they remained solely primary extraction sector, their direct contribution to domestic employment is strictly limited since such sectors are accommodating highly specialized production technologies. Third; natural resource prices, especially prices of oil and gas are highly vulnerable to volatile environment of global markets. This is the case for the emergence of recent slump in oil prices across the globe generated by political conditions as well as changing market environment. The oil price has plummeted with unexpectedly large proportion, merely pushing most of the oil-surplus countries in crisis situation. The resultant damage is loss of large amount of revenues both by multinational corporations and governments. The sharp reductions in oil prices has created crises situation in major producer countries, hastily trying to find strategy to find a remedial solution. Russia had already been suffering from recent economic sanctions imposed by the west and U.S.A. before feeling the pulse of disturbances in oil markets. These drastic changes in market conditions had triggered hectic diplomacy among major oil producing countries. Ironically; OPEC members partake in another oil crisis as major players in oil industry, this time the phrase to define the reversed state of disturbance, might be, “the first downward facing oil shock”. This time the roles are reversed, the main losers are the oil companies and major oil producing countries across the globe. The efforts by OPEC to raise the prices have y resulted in vain; the major producers are generally reluctant to cut down the amount of production from pre-crisis level. Under the given circumstances; it is unlikely that prices will drive up to pre-crisis level in the foreseeable future. Severe implications for economic activity in general, and public spending in particular, are likely to show up in its intensity in the longer run. The longer the lower prices prevail, the higher the cost will become for government and society by a large. Finally; the rent creating natural resources are non-renewable sources with a limited life cycle; the excessive exploitation of the resources tend to increase its opportunity cost as long as extraction period is prolonged. Infact; some resources are strategically so important for the domestic use, so

that preservation, rather than intensive exploitation of them for export revenues, must become a vital concern.

2.RENT-SEEKING AND POLITICAL ENVIRONMENT:AFRICAN COUNTRIES

2.1. Rent-seeking and Political Instability

The phenomenon of the natural resource trap is set to highlight a paradox: “richness in resources tend to restrain the economic growth process.” Mehlum et. al. (2006) comes up with a further classification: For instance, growth losers, such as Niger, Zambia, Sierra Leone, Angola, Saudi Arabia and Venezuela, are all resource rich, while the Asian tigers : Korea, Taiwan, Hong Kong and Singapore, are all resource-poor.” There exist numerous studies undertaken up to date which comes up with the results in support of the above conclusion. It is argued that more resource rich is a country, the higher number of enterprises seek to engage in rent related gains related to the resources in question, whether it is oil, gas production or gold or diamond extraction, trade and other businesses closely related initial resource. Therefore; this tendency crowds out or slows down the process of productive investment and production in other industries otherwise could have been more prosperous. Torvik (2002) and Sandbu (2006) bring evidence in support of contractive rent-generation effect of resource abundance on likewise economies. Rent-seeking tendency is also common among government officials and rent-seeking activities and corruption in governance is an interrelated issue. Among others, Barros (Barros, C. P.; 2012) stresses the importance of rent seeking activities of government officials through myriad of channels and accounts for their wider implications. He finds that the high government officials would endeavour to accumulate personal wealth through malpractices of governance; he hereby presents profound linkages to highlight the relationship between government officials and foreign corporations in charge of resource extraction. Others follow the similar junctures to highlight the various aspects of corruption, mismanagement, misuse of authority; and mishandling of resources across the African continent. Among others, Ross (Ross, 2001), Mauro (Mauro, 1995), Wei (Wei,2000), Cole, Elliot and Zhang (Cole, Elliot and Zhang,2009) attempt to deal with the issues of corruption at varying degree of focus; and they endeavour to articulate the ideas to tackle them.

Most often than not, resource abundance has fostered incentives for rent-seeking activities no matter these activities were ethically unacceptable or would be described as illicit under the principles of universal criteria. The GDP or per capita income indicators are useful indicators and often used at least as one of the most important measurement of economic performance and well-being. Despite its usefulness, it can be distortive if employed alone independently. Equatorial Guinea is a small country with a population of less than a million, and has been using its rich oil reserves for about a two decades. Thank to the windfall oil revenues that served few of privileged persons, the per-capita income statistics has been swelled artificially so high so that it promotes the country to the category of higher income group. Having judged on this score; Equatorial Guinea becomes the richest country in Africa. The other side

of the picture illustrates totally opposite of what one might expect, the telling picture of reality. Infact this reality reports that most of the populations have been caught in perpetual form of poverty trap and struggling to survive. The prospect of many new African countries becoming oil or gas exporter; and some of the present producers enhancing their production in the future is highly predictable. The recent discoveries have already created new oil producers such as Ghana and Uganda. Given the current situation; it is highly unrealistic to expect that multiplying oil revenues will soon be transformed into wealth and welfare and; be shared and enjoyed by the majority of the citizens. “In Africa, where one party dominance or outright authoritarian rule prevails, as in Ethiopia, Gambia, Tanzania, and Uganda, oil wealth will further entrench it. And where democracy is struggling to sink roots-as in Kenya, Liberia, Malawi, Senegal, and Sierra Leone-it could easily overwhelm weak state institutions.” (Diamond, L; and Mosbacher, J.; 2013)

The competition for gaining resource rent paves the way for further corruption, internal conflicts, armed struggles, societal rifts, military intervention and so on. Consequently; this repeating processes are constantly being transformed into lower growth ratio, higher unemployment, lower income and persistent poverty. Government officials of those in charge of the state often immersed in fragulant behaviour in order to serve to their own interest rather than considering the welfare of the public they were supposed to represent. Thus, the resources supposedly belonged to people were squandered recklessly by a handful of elite without much consideration to the public. Poor health service and education standards, lack of vocational training and lower growth. Unless democratic institutions are established fully with legitimate power of checks and balances, this vicious cycle is expected to carry on functioning in Africa against the back drops of new discoveries of highly valuable rich reserves of natural resources. In fact; new wave of investment flow in drilling for oil and gas extraction during the course of recent years has brought about a sharp rise in FDI. Therefore; the recorded amount of FDI has sharply increased in the countries involved in resource extraction due to the lack of capital investment of African origin. Suppose that the current political situation and corruption persisted in the long run; unprecedented increases in the scale of oil and resource extraction have little to offer to the ordinary citizens from Africa. In order to help Africans to build up true democracies at home, International Community holds equal moral responsibility as much as the African Communities. Despite the fact that some steps have been taken towards securing more government accountability in dealing with oil extraction contracts and oil revenue, transforming the resource rich political entities into true democratic institutions lies as a formidable millenium challenge to overcome.

2.2.Lack of Democracy And Rule of Law In Resource Rich African States

It is true that a vast majority of resource rich countries do not posseses a robust sustainable democratic governance. The case is that, regardless of their income level, they have not passed through the democratic transition process that shaped the credentials and merits of the governance in contemporary democracies. Taken for granted the the low economic development level in the majority of these countries; a rapid transition alike appears to be much less possibility, wheras there exist a few

examples of considerable improvement in democratic governance by some low income countries. Botswana, is mentioned already in this respect, and Rwanda, twenty years after the genocide, remains a solid democracy for people.

It is discernible to presume a correlation between the type of political system and economic growth and development for any given country. Such a suggestive insight might stand out as more relevant in the heart of the discussion with respect to resource rich countries. As highlighted above; varying from one level to another, from most severe and brutal dictatorships to relatively milder regimes, growth prospects are less than the overall potential of the economy. This picture is most visible when a resource rich country is ruled by a rigid, most extreme form of autocratic regime that denies all basic democratic rights for the people on its territory. As for the case of oil-surplus countries; some mighty dictatorships ruled over the Middle East with the utmost severity underscores as examples of text book quality. The basic causality therefore runs from the available exuberant oil revenues to undemocratic repressive dictatorships.

As highlighted by Collier (Collier, 2007) alongside the resource rich non-permissive political entities, resource rich democracies are likely to suffer from the slowing down impact on growth and development respectively. The findings strongly support a relationship between resource endowment and political system, political institutions and governance. The findings of the works of Auty (2001), Atkinson and Hamilton (2003) are in this line. Diamond and Mosbacher (2013) contends that "not a single developing country that derives the bulk of its export earnings from oil and gas is a democracy." In terms of political terminology; under some certain circumstances, the curse epidemic is prone to spread across the overall political landscape. The natural endowment supplied by nature seemingly puts resource rich countries at a privileged position at the outset but, but in reverse, its presence might also pose as a serious threat to a steady democracy. Some findings support the presence of such a tendency (Collier, 2007). On the other hand there exists a tendency for moving forward to establish some degree of democratic governance among the resource rich countries. Considering the former case where rich democracies are somehow undermined-in terms of democratic governance-it might be palatable to argue that the gap between the economies of resource rich democracies and their undemocratic counterparts tend to close in over the time.

Collier and Hoefler (2002), Fearon (2004) and Hodler (2006) present evidence in support of the fact that natural resource abundance trigger, nurture and even perpetuate armed conflicts. Those conflicts are mainly direct result of rent-seeking struggles of competing rival groups fighting to take control of natural resources, and of course the windfall revenue being generated by those resources is the main motive for their struggle. Institutional stability by a large threatened and hampered by the existence of natural resources and groups and individuals with conflicting interests in rent-seeking endeavours.

As far as traditionally strong democracies are concerned, not only fairer competitive elections are inherent in the existing political structure but also vital mechanism play the role of check and balances within the whole political process. The contrary holds true for the most of the underdeveloped world where democratic rules often heading towards malfunction. This is exactly the identical picture that portrays the

political momentum of resource rich countries that have fallen into poverty trap and stayed there for decades. Collier, (Collier, 2007) in depicting the dysfunctional democratic structure in such countries, uses the term *patronage politics*, a corrupted genre of democratic structure. In such societies, democratic elections based on fair competitive political race are far from an achievable goal. Because of fragulant behaviour of the politicians in order to gain power to govern, the whole election process might be entrenched in corruption. Vote rigging, vote buying methods are the ones that often makes headlines about the elections across the world. However; patronage politics surpass the extent of the former; involves more corruptive forms of behaviour such as, buying up charismatic community figures and/or religious leading persons, clergy or other, to pave the way for gaining power to govern. Despite the fact that such countries are fallen in the lowest income bracket, gaining or preserving right to govern is highly valued for the relatively rich resources owned by the state polity. Nevertheless, supposing that all political parties are competing for the power race, and equally supposing that all are engaging in undemocratic campaign, the victory will never become accomplished less costly. The funds unjustifiably channeled into election, first of all, a great loss for the society by a large in the first place. Second; the patronage regime that unjudiciously encourage electorate to vote on the criteria which by no means has been on the agenda of traditionally advanced democracies. As far as I am concerned; the fragulant engagement of electorate in this fashion becomes a passport for creating power house for successive governments to dwell on undemocratic modus of behaviour, or simply corruption. The vicious cycle continuous, the result almost always the same, low or no growth, being locked in the lowest income bracket, turnaround becomes the most difficult challenge to undertake.

2.3. Democratic Deficit, Armed Conflicts and State Failure

The economies characterized by the underlined description can broadly be categorized under two distinctive classes according to their level of income: Resource rich medium income countries And resource rich low income countries.

Collier (2007) categorically describe the so called “bottom billion” as being the poorest portion of the world population that live in 50 lowest income countries. Africa contains more than half of it, while resource abundant states make up of thirty percent of the bottom billion. The stark poverty hits the resource rich regions as well as resource scarce ones. Indeed, There exists number of resource surplus countries, mainly in Africa that have been caught in growth trap so that within the ongoing vicious cycle poorest growth rates and lowest income levels have been hitherto the resultant outcome. Many economies that exhibit such characteristics included in the class of bottom billion that are basically the poorest nations of the Globe. Among others; Fiji, Republic of Congo are the countries that are caught in this vicious cycle of development trap.

Countries included in the above category are generally caught in the trap of political instability of various kinds, often being characterised by the blend of destabilizers that underlie the defining features of the polity of underdevelopment. In that, definition is as follows: Economic and political backwardness goes hand in hand; each of them cannot be thought as a separate entity than another. Short-lived governments with weak control over the economy are the cases being witnessed very

often but, do not account for the worst forms of political disorder and instability. Those societies generally girdled by inherent societal conflict that had been carrying on for long period of time and increasingly exacerbating the given state of disorder already present in the country. It has been shown that natural resources tend to spark conflicts. In support of this, Ploeg (2011) reports the following: “There is now a growing body of cross-country evidence that rents on resources and primary commodities, especially oil and other point-source resources, increase chances of civil conflicts and wars especially in sub-Saharan Africa through weakening of the State or financing of rebels.” Collier and Hoeffler’s (2004) findings point to the same direction and “confirm that countries with abundant natural resources have a higher risk of conflict.” The political divide is to be sharpened as economy increasingly deteriorates; and divisions henceforth manifest themselves in various facets. Needless to say, the worst kinds of political conflicts are civil wars and then subsequently the military rules follows up military shake-ups. These definitions are the underpinnings that conjure up the most extreme state of conflicts likely to emerge in the lowest income group countries. The cases of prolonged armed rebel resistance are the incidence of this genre; media reports on such cases are not rare. Ross (2002) report on the process how the natural resources played a crucial role in creating, nurturing and sustaining political conflicts (Ross, 2002). In this respect, the rebellion armed struggles are aimed at toppling the serving governments that are the highest authority to regulate the businesses which are supposed to run the production of natural resources. Governments effectively select the multinationals by granting them contracts for certain periods to run the business of extracting resources. These contracts are exclusively being devised to authorize the holders to squeeze exuberant amount of profits (some cases, billion dollars) As far as governments are concerned, provisions of such contracts mostly quantified as personal gains for those in power or for those settled with close connections with the high government officials. Such gains materialize in extremely high amounts for those occupy top status in the governance structure.

In the international arena, when an armed conflict breaks out, the motives for and root causes of divisions are usually misinterpreted or misconceived simply because such conclusions are constructed upon inconclusive media coverage on these stories. The rebel armies often portrayed as a group or groups fighting for a political cause this is being the sole motive for an armed struggle and they are of course associated with political affiliations whereby described the type of political standing. Among others, for example, revolutionary army for people, freedom fighters, people representatives are some brand names that erroneously brings about misconceptions and untruthful opinions on these movements whilst the genuine motives for starting struggles often go unnoticed. They are expected to focus on the primary objective: The jackpot will be struck only if they can manage to overthrow the government and subsequently replace it with the new one. Another form of political conflict that causes division and instability is the realization of a coup d’etat. The civil governments in Africa are often being overthrown by their own national army in the resource rich countries.

Indeed, political stakes involved indeed are also high since the successful coup plots are likely to turn to harsh dictatorships without no or relatively little blood shed throughout the take over process by the army. A short-cut journey to the absolute power then might become appealing. Along with the natural resource abundance, the

prospect of international aid makes coup attempts attractive in the expectation of generous financial aid from donors. However, despite the continuation of coup attempts in the third-world countries, statistical data in proof of the fact that the magnitude of the occurrences of military coups have been diminishing recently. Nevertheless, the realm of military intervention still remains as a distinctive feature of African political landscape, and elsewhere in less-developed world. When compared to the democratically elected governments, countries governed by military governments are found to be more prone to economic instability and lower growth. To this extent, the possibility of somewhat democratic governance has been postponed indefinitely by distancing public from the ballot box. (Collier, 2007, p.42).

3.CONCLUSIONS

Dutch disease concept, despite its usefulness, is not able to fully account for the resource curse phenomenon and often regarded as inconclusive. On top of that; the case of Africa has its own characteristics in terms of social and economic structure and geographical design and climate: Africa cannot be confined to the limitations brought in by the Dutch Disease concept. The findings of this study support the claim of the Natural Resource Curse argument. Resource abundant African economies appeared to have performed a growth rate less than those of resource scarce countries between the selected periods, 1980-2013. The findings of other studies point to the same direction.

The total of natural resources African Continent owns is a public good in a broader sense and is belong to peoples of Africa. The governments or other forms of the authorities in charge of governance of resource rich African countries are allured to seek rent through the worst degree of mishandling through the channels linked to the extraction of resources. The level of corruption, to a certain extent, is also related to the degree of actual linkages between governmental officers and multinational corporations, to the point that justify self-promotion drives of the parties engaged in the process. By no means, it is surprising to find that corporations are heavily involved in corruptive transactions in the processes through seeking self-promotion and improvement of their net-worth position. Hence, the heart of the matter stands out as lack of transparency, accountability, lawful monitoring and enforcement. For this state of affairs to be reversed or transformed for the better, prevalence of rule of law must be of utmost priority. The ruling elite must be forced to become accountable and fair in dealing with natural resources. The mode of "corruption" is not a merely cultural phenomenon on its own right but closely linked to the status and extent of natural resource ownership. As it is shown by above indicated references, the richer the resource reserves in monetary value, the more corruption, mismanagement, fraud cases; even armed struggles are likely to erupt through the process. Alongside the African Communities; It is a moral responsibility for the international community to help establish and enhance the quality of democratic foundations. Respect for human rights will not come about easily without solid construction of democratic institutions; it will prevail only when the rule of law penetrates every aspect of governance and public life. Commitment to the democratic principles is a de-facto remedy help to do away with the routine practices of corruption in every aspect.

As for the distribution of international aid, donor agencies must prioritize those countries whose governments tend to comply with the international standards as underlined above. Last but not least, the corporations that involved in extracting resources must ensure that they would abide by the basic principles of human rights and rule of law regarded internationally. As for the supervision; they will have to allow for mandatory supervision from regulatory agencies to monitor their conduct in relation with their operations and wider existence in the resource extraction business. It is important that the corporations will coexist side by side peacefully with the communities where they are located. Unfortunately; there have been numerous reported cases of abuse and violation of human rights by the multinationals in the past. There have been cases of involvement by the corporations in rebellion movements in the past. By financing civil unrest, corporations hope to make unlawful gains by advancing their authority in order to take an extended advantage of the natural resources of the country in which they already operate; or wish to secure a right to operate respectively.

Despite the gloomy picture that African Political landscape presents, some improvements have been observed particularly with regard to government transparency. In fact, the steps taken forward are a light for the future prosperity of African people, even though there has not yet been a great deal of contribution to the welfare and development of Africa. In that, international pressure and monitoring must be broadened at its pace, and collaboration with donor agencies and civil societies must be tightened. The emerging initiatives that sought more transparency in resource extraction sectors must be acknowledged and promoted by the civil societies and aid agencies alike both inside and outside the Africa.

REFERENCES

- African Development Report (2007), "Africa's Natural Resources: The Paradox of Plenty", African Bank, ch 4, 2007.
- Alesina, A., et. Al. (1996), "Political Instability and Economic Growth", Journal of Economic Growth, Vol. 1, No.2, June.
- Auty, R. (1993), "Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis", Oxford University Press, New York.
- Auty, R. (2001), "Resource Abundance and Economic Development", World Institute for Development Economics Research, Oxford University Press.
- Auty, R. (2007), "Patterns of Rent-Extraction and Deployment in Developing Countries: Implications for Governance, Economic Policy and Performance", in G.Mavrotas and A.
- Shorrocks, editors, *Advancing Development: Core Themes in Global Economics*; Palgrave: London, 555-557.
- Auty, R. and Evans, D. (1994), "Trade and industrial policy for sustainable resource-based development: policy issues, achievements and prospects. Report: GE94-50979 prepared for UNCTAD, Geneva, 8 March.
- Atkinson, G. and Hamilton, K. (2003), "Savings, growth and the resource curse hypothesis", *World Development*, 31(11), 1793-1807.
- Barro, R. (2000), "Inequality and Growth in a Panel of Countries", *Journal of Economic Growth*, 5,5-28.

- Barros, C. P. (2012), "The resource curse and rent-seeking in Angola", CESA, Instituto Superior de Economia e Gestao Universidade Tecnica De Lisboa, WP102/2012.
- Bhattacharya, S. And Hodler, R. (2009), "Natural Resources, Democracy and Corruption", *European Economic Review*.
- Barro, R. (1996), "Democracy and Growth", *Journal of Economic Growth*, Volume 1, Number 1-March, 1-27.
- Cole, M.A.; Elliot, R.J.R. and Zhang, J. (2009), "Corruption, governance and FDI location in China: A province-level analysis", *Journal of Development Studies*, 45, 9, 1494-1512.
- Collier, P. and Hoeffler, A. (2004), "*Greed and Greivance in Civil War*", *Oxford Economic Papers*, 56 (2004), 563-595, Oxford University Press, 2004.
- Collier, P. and Hoeffler, A. (2009), "Testing the Neo-con Agenda: Democracy in Resource-Rich Societies", *European Economic Review*, 53, 293-308,
- Collier, P. (2007), *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Falling Behind and What Can Be Done About it*, Oxford University Press, 2007.
- Diamond, L. and Mosbacher, J. (2013), "Petroleum to the People-Africa's Coming Resource Curse-And How to Avoid It", *Foreign Affairs*, September-October 2013.
- Fearon, J. (2004), "Why do some civil wars last so much longer than others?" *Journal of Peace Research*, 41, 275-301.
- Fiaschi, D. (2011), "Natural Resources, Social Conflict and Poverty Trap", Dipartimento di Scienze Economiche, University of Piza, *working paper*, March 17, 2011.
- Frankel, J. (2011), "The Natural Resource Curse: A Survey", *a revised version of NBER Working Paper No. 15836*, may 13, 2011.
- Hodler, R. (2006), "The Curse of Natural Resources in Fractionalized Countries", *European Economic Review* 50, no.6, 1367-86.
- Jensen, N. And Wantchekon, L. (2004), "Resource Wealth and Political Regimes in Africa", *Comparative Political Studies*, 37, 816-41.
- Lhote, X. (2012), "Resource curse", *Economies and finances*, 2012.
- Lawson-Remer, T. and Greenstein, J. (2012), "Beating the Resource Curse in Africa: A Global Effort", *Council on Foreign Relations*, Africa in Fact, August 2012.
- Leite and Weidmann (2002), "Does mother nature corrupt? Natural resources, corruption and economic growth", in G. Abed and S. Gupta (eds.), *Governance, corruption, and economic performance*, Washington DC: International Monetary Fund, 156-69.
- Mauro, P. (1995), "Corruption and Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.
- Murshed, S.M. (2004), "When does natural resource abundance lead to a resource curse?", Environmental Economics Programme, *Discussion Paper 04-01*, March 2004.
- Mehlum, H., et. Al. (2006), "Institutions and the resource curse", *The Economic Journal*, 116 (508), 1-20.

- Olsson, O. (2007), "Conflict Diamonds", *Journal of Development Economics*, 82, 267-286.
- Ploeg, F. (2011), "Natural Resources: Curse or Blessing?", *Journal of Economic Literature*, 2011.
- Ross, M.L. (2001), "Does oil hinder democracy?", *World Politics*, 53 (3), 325-361.
- Ross, M.L. (2002), "Natural Resources and Civil War: An Overview with some Policy Options: Draft report prepared for conference on "The Governance of Natural Resources Revenues", sponsored by the World Bank and the Agence Francaise de Developpement.
- Ross, M.L. (2006), "*A Closer Look at Oil, Diamonds, and Civil War*", *Annual Review of Political Science*, 9, 265-300.
- Sachs, J. and Warner, A. (2001), "The curse of natural resources", *European Economic Review*, 45(4), 827-38.
- Sala-I- Martin, X. and Subramanian, A. (2003), "Addressing the Natural Resource Curse: An Illustration from Nigeria.", IMF Working Paper WP-03-139.
- Sandbu, ME. (2006), "Natural Wealth Accounts: A Proposal for Alleviating the Natural Resource Curse.", *World Development*, 34(7), 1153-70.
- Siegle, J. (2009), "Governance strategies to remedy the natural resource curse", UNESCO 2009, Blackwell Publishing Ltd., 2009.
- Torres, N., Afonso, O. and Soares, I. (2013), "A Survey of Literature on the Resource Curse: Critical Analysis of the Main Explanations, Empirical Tests and Resource Proxies", CEF.UP *working Paper*, 2013-02.
- Torvik, R. (2002), "Natural resource rent seeking and welfare", *Journal of Development Economics*, 67 (2), 455-70.
- U.N. Conference Report (2006), "Natural Resources and Conflict in Africa: Transforming a Peace Liability into a Peace Asset", United Nations Expert Group Meeting, *Conference Report*, 17-19 June 2006, Cairo, Egypt.
- Wei, S.J. (2000), "Natural openness and good government. NBER working paper 7765, Cambridge, MA.

ÇOCUK TÜKETİCİLERDE MARKA TANINIRLIĞININ İNCELENMESİ: OKUL ÖNCESİ ÇOCUKLAR ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

Hatice DOĞAN SÜDAŞ*

ÖZET

Doğumdan ergenliğe kadar geçen dönem çocukların bilişsel fonksiyonları ve sosyal olgunlaşması bakımından önemli gelişimler içermektedir. Çocuklar, çevrelerindeki olayları fark ederek algılama, edindikleri bilgileri işleme ve kullanma yeteneklerini geliştirmektedirler. Bu dönemdeki bilişsel ve sosyal gelişim çocukların tüketici rolünü kavramasına ve gerçekleştirmesine temel dayanak olmaktadır. Satın alma kararlarının gerçekleştirilmesinde büyük öneme sahip olan marka tanınırlığı, çocuğun bir tüketici olma yolunda kazandığı yeteneklerden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu çalışma okul öncesi dönem çocuklarında marka tanınırlığını ölçmek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Çocukların en fazla hangi ürün grubuna ait markaları hatırladıkları, çocukların gelişimlerinin marka tanınırlığına ne yönde etkisinin olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Aslında okul öncesi dönem çocuklarının marka tanınırlıklarının düşük olduğu ifade edilse de, yaşa uygun uyarıcı markalar sunulduğunda artan marka tanınırlığının olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Marka tanınırlığı, çocuk tüketiciler, tüketici sosyalizasyonu

INVESTIGATION OF CHILDREN CONSUMERS' BRAND RECOGNITION: A PRELIMINARY RESEARCH ON PRE-SCHOOL CHILDREN

ABSTRACT

The period, from birth to adolescence, includes important developments in terms of social maturation and cognitive functions of children. Generally, children develop skills such as sensing, recognizing, and information processing skills. The cognitive and social development of children at the time is to be the basic premise to understand and perform consumer role. Brand recognition term, as an important factor for the realization of the purchase decision, is considered one of the skills gained for becoming a consumer. This study is conducted to measure the brand recognition of pre-school children. It is aimed to determine which brands are remembered mostly and the how cognitive development of children affects brand recognition. Although it is believed that pre-school children's brand recognition is to be low, when the appropriate stimulus presented increasing brand recognition is observed.

Keywords: Brand recognition, children consumers, consumer socialization

---

* Öğr.Gör.Dr., Çukurova Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü, hdogan@cu.edu.tr

Giriş

Ebeveynlerinin harcamalarına daha çok küçük yaşta yön vermeye başlayan günümüz çocukları, 'yarının tüketicisi' olarak kabul edilmeleri sebebiyle şirketlerin önem verdiği bir pazar bölümü olarak değerlendirilmektedir. Şirketler, farklı yaş gruplarından çocuklara odaklanıp farklı pazar dilimlerine yönelik stratejiler geliştirmeyi hedefleyebilmektedir. Çocuk segmenti, çocuklar kendi paralarını, kendi ihtiyaç ve istekleri doğrultusunda harcadıkları, ebeveynlerinin harcamalarına yön verdiği ve bugünün küçüklerinin, yarının büyükleri olarak her türlü ürün ve hizmet için potansiyel bir pazar yaratacak olması sebebiyle oldukça önemli olarak görülmektedir. TÜİK verileri incelendiğinde de 2014 yılı itibarıyla nüfusun %24,3'ünü oluşturan 0-14 yaş grubu çocuk sayısının yaklaşık 19 milyona ulaşarak büyük bir pazarın oluşturduğu görülmektedir. Çocuklara yönelik tablet bilgisayarlar, mobil uygulamalar, yazılımlar ve online oyunlar, kişisel bakım ürünleri, kırtasiye gereçleri ve kitaplar, gezi programları, bankacılık ve yatırım hizmetleri, aktivite merkezleri, özel ambalajlar, yiyecek ve içecek menüleri ve giyim, aksesuar ve ayakkabı kreasyonları başlıca bu segmente göre farklılaştırılan ürün ve hizmetleri içermektedir.

Çocukların tüketici rolünü kazanması, çocukluk boyunca gerçekleşen bilişsel ve sosyal gelişmeyle birlikte gerçekleşmektedir. Tüketici rolünü kazanmak, ürünleri satın almayla doğrudan ilgili yetenekler ve kavramlar ile satın alımı teşvik edecek olan bilgi, tutumlar ve değerleri öğrenmeyi içermektedir (Mayer ve Belk, 1982). Bu süreçte öğrenilen yeteneklerden birisi de marka tanıma yeteneğidir. Bu çalışmada okul öncesi dönem çocuklarda marka tanınırlığı gelişimi incelenmeye çalışılacaktır. Çünkü daha önce de vurgulandığı gibi, günümüzde çocuklar ailelerin satın alma kalıpları üzerindeki etkilerinin artırmakta ve tüketim deneyimlerini daha erken ve sık yaşamaktadır. Okul öncesi dönem çocuklarının da günümüzde tüketim deneyimleri yaşadıkları göz önünde bulundurularak, üç ile altı yaş arasındaki küçük çocuklarda marka tanınırlığı kavramının gelişimi belirlenmeye çalışılacaktır.

Marka Tanınırlığı Kavramı

Çocuk tüketici davranışları araştırmaları incelendiğinde, çocuk tüketicilerde marka tanınırlığı gelişimiyle ilgilenen çalışmalara rastlanmaktadır (McAlister ve Cornwell, 2010). Marka tanınırlığı, marka hatırlanabilirliği ile birlikte marka farkındalığı kavramını oluşturmaktadır (Uztuğ, 2002). Marka farkındalığı bir tüketicinin, belirli bir markaya ilişkin bilgi sahibi olması olarak tanımlanmaktadır. Tanınırlık, bir markanın duyulup duyulmadığını ifade ederken, hatırlama belirli bir kategori içerisinde hatırlanan markaları anlatmaktadır (a.g.e). Tüketicinin markayı diğer markalardan ayırt edebilmesi olarak tanımlanan marka tanınırlığı için, tüketicinin o markayla daha önce nerede karşılaştığı ya da markanın neden diğerlerinden farklı olduğunu, hatta markanın ürün sınıfının bilinmesinin gerekmediği; önemli olanın tüketicinin o markayla karşılaşılıp karşılaşmamış olduğu belirtilmektedir (Sarıyer, 2009). Marka tanınırlığı satın alma kararlarının gerçekleştirilmesinde büyük öneme sahiptir. Örneğin bir perakendeciden belirli bir markanın satın alınmasında raflardaki diğer alternatiflerin arasından ilgili markanın tanınması ve ayırt edilmesi gerekmektedir.

Yetişkinlere benzer şekilde çocuklar da TV programları arasında izledikleri reklamlarda, alışveriş için gidilen mağazalarda, sokakta dolaşırken karşısına çıkan açık hava medyalarında vb. markaların yoğun mesajlarına maruz kalmaktadır. Macklin (1996) çocukların birer tüketici olma yolunda markaları tanıyarak ayırt edebilme yeteneğine sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Buna rağmen yetişkinlerde marka tanınırlığı gelişimini inceleyen oldukça fazla çalışma olduğu görülürken, çocuklara ilişkin marka farkındalığını inceleyen az sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir (Valkenburg ve Buijzen, 2005).

Marka tanınırlığı kavramını çocuklar üzerinde inceleyen çalışmalar genellikle marka logolarının, karakterlerinin veya reklamlarının çocuklara gösterilmesi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir (Valkenburg ve Buijzen, 2005). Henke (1995) gerçekleştirdiği çalışmada küçük çocukların reklamlarda yer alan sembollerini tanıma yeteneklerini değerlendirmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda küçük çocukların bile bazı markaların isimlerini kolay bir şekilde ifade edebildikleri görülmektedir (McAlister ve Cornwell, 2010). Kendi yaşlarına uygun uyaranlar söz konusu olduğunda çocukların marka tanınırlıkları artmaktadır (Fischer vd., 1991). Bu markaların özellikle pazarlama çabalarının doğrudan çocuklara yöneltildiği, çocukların çok tükettikleri veya iletişim mesajlarına çok maruz kaldıkları yiyecek, oyuncak gibi ürünler olduğu görülmektedir. Sariyer ve Ayar (2013) çocukların kendilerine yönelik filmlere yerleştirilen markaları hatırladıklarını belirtmektedir. Aktaş vd. (2011), çocukların özellikle sevdiği iletişim araçlarının mesajlarına açık olduğunu ve bu araçlardan aldıkları mesajların marka tercihlerini etkilediğini belirtmektedir. Mizerski (1995) anaokulu çocuklarının katılımı ile gerçekleştirdiği çalışmada çizgi film karakterlerinin ticari anlamda kullanıldığı markaların çocuklar tarafından daha fazla tanındığını belirlemiştir. Bu bağlamda çocukların pazarlama çabalarının doğrudan çocuklara yöneltildiği, çocukların çok tükettikleri veya iletişim mesajlarına çok maruz kaldıkları ürünlerin markalarını, doğrudan kendi ilgi alanlarına girmeyen ürünlerin markalarından daha fazla tanımasını beklenmektedir. Söz konusu açıklamalar göz önünde bulundurularak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₁: Çocuk markalarının tanınırlığı, çocuklara yönelik olmayan markaların tanınırlığından daha fazladır.

Çocukların birer tüketici rolünü kazanma süreçlerini yaş ve sosyo-ekonomik faktörler gibi bireysel faktörler etkilemektedir. Bu faktörler çocuğun tüketici davranışlarını geliştirmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Çocukların tüketici rollerinin gelişimini inceleyen çalışmalarda genellikle Piaget'in bilişsel gelişim teorisinde yer alan yaş gruplarına göre beklenen gelişim ve davranış farklılıkları göz önünde tutulmaktadır. Piaget'e göre bilişsel gelişim, birbirini izleyen dört dönem içinde ortaya çıkmaktadır ve dönemler ilerledikçe, çocukların kavrama ve problem çözme yeteneklerinde niteliksel gelişmeler gözlenmektedir (Erden, 2005). Buna göre,

- duyuşal- motor döneminin sonunda (0-2 yaş) çocuk bir şeyi arzu ederek ona yönelik bir davranışta bulunmaktadır;

- işlem öncesi dönemde (2-7 yaş) çocuklar sezgilerine dayalı olarak akıl yürüterek problemleri sezgileriyle çözmeye çalışmaktadır. İşlem öncesi dönem sembolik dönem (2-4 yaş) ve sezgisel dönem (4-7 yaş) dır ikiye ayrılmaktadır.
- somut işlemler döneminde (7-11 yaş) çocuğun işlemleri muhakeme ettiği mantıklı bir hale gelmektedir ve
- soyut işlemler döneminde (11-19) çocuklar artık soyut düşünmeye ve çeşitli ideal fikirleri, değerleri, inançları geliştirmeye başlamaktadır.

Söz konusu bilişsel ve sosyal gelişim aşamalarına göre çocuklar bir tüketici olarak her dönemde farklı tüketici bilgileri ve yetenekleri kazanmaktadırlar. John (1999), 5 yaşından itibaren hemen hemen tüm çocukların reklamları diğer programlardan ayırt etme yeteneği kazandığını, 7-8 yaşlarına geldiklerinde reklamların ikna edici amacı olduğunun farkına vardığını, çocuk 8 yaşına geldiğinde ise reklamlardaki yanlışlığın ve aldattıcılığın ise farkına vardığını belirtmektedir. Reklam taktikleri ve reklamın cazibe yaratma özelliğinin farkına varma ise 11 yaşından itibaren görülmektedir. Piyasa kavramıyla tanışmak ise çocuğun marketlerdeki alışveriş arabalarına oturmalarıyla birlikte başlamaktadır. Çocuklar ürün seçme, etiketleri okuma, karar verme, ödeme yapma, gidilecek mağazaların yerini bilme gibi birçok deneyimi bu dönemden itibaren kazanmaktadır (a.g.e.). Çocuklar tarafından tüketici olmaya ilişkin elde edilen bir başka kazanım ise marka sembolizmidir. John (1999) somut işlemler dönemine kadar çocukların olgunlaşmamış bilişsel kapasitelerinin marka bilgilerini işleme süreçlerini sınırladığı ve egosentrik yapılarının markaları kendilerini ifade etmek amacıyla kullanma amacını kavramaya engel olduğunu vurgulamaktadır.

Ancak psikoloji alanındaki araştırmacılar ise 1980 yılından beri gerçekleşen değişimlere paralel olarak, gelişimsel değişkenlere çocukların sosyal ve bilişsel gelişimleri arasındaki kişisel farklılıkların da göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulayarak Piaget'in teorisine bağlı kalmanın modası geçmiş bir yaklaşım olduğunu belirtmektedir (McAlister ve Cornwell, 2010). Mayer ve Belk (1984) ise çocuklardaki tüketim davranışları gelişiminin yaşa bağlı bilişsel gelişimden ziyade, tüketime ilişkin uyaranlarla gerçekleştiğini belirtmektedir. Tüketici olma yolunda elde edilecek kazanımları gelişimsel ve çevresel faktörlerin etkilemektedir (Derscheid vd., 2006). Buna göre tüketim stereotiplerinin gelişimde çocukların yaşadıkları deneyimler etkili olmaktadır. Bu bağlamda işlem öncesi dönem çocuklarının da marka tanıma yeteneklerinin söz konusu olması beklenmektedir. Henke (1995) çocukların reklamları kavrayış yeteneklerinin yaşları arttıkça arttığını ve bilişsel gelişim, sosyoekonomik statü ve çocuk-yetişkin etkileşimi gibi değişkenlerle olumlu yönde ilişkili olduğunu belirtmektedir. Mizerski (1992; 1995) üç ile altı yaş arasındaki çocuklarla gerçekleştirdiği çalışma sonucunda reklamlarda yer alan karakterin yaş arttıkça çocuklar tarafından daha fazla tanındığını belirtmektedir Fischer vd. (1991) üç ve altı yaş arası çocukların ürün logolarını tanıma durumunu ölçmüştür ve çocukların yaşı büyüdükçe logo tanırılıklarının arttığını belirtmiştir. Bilişsel gelişim teorisine göre markaların farkındalığı yaş arttıkça artmaktadır ve çocuk büyüdükçe artan bilgileri tanımlama, sınıflama, depolama ve işleme yeteneğinin de artacağı belirtilmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₂: Çocukların yaşının artması marka tanınırlılığını olumlu yönde etkiler.

Ailenin sosyo-ekonomik düzeyi de genel olarak bütün tüketim alışkanlıklarını etkilediğinden dolayı çocukların tüketici rolünü edinme süreçlerini etkilemektedir. Moschis ve Churchill (1978) daha yüksek sosyo-ekonomik şartlara sahip çocukların, ekonomik nedenlerden dolayı daha fazla tüketim eğilimine sahip oldukları ve harcanabilir gelirlerini yönetmek konusunda diğerlerine göre daha başarılı olduklarını belirtmişlerdir. Sosyo-ekonomik düzey aynı zamanda çocuğun ailesi ile etkileşimini etkilemektedir. Yüksek sosyo-ekonomik düzeydeki çocuklar, tüketime ilişkin konularda aileleriyle daha fazla iletişimde bulunmakta ve anne babanın tüketim davranışlarını daha çok model almaktadır (Ateşoğlu ve Türkkahraman, 2009). Sosyo-ekonomik düzey, çocukların marka tercihlerini ve marka farkındalığını da etkilemektedir. Valkenburg ve Buijen (2005) kısmen daha iyi sosyo-ekonomik düzeye sahip ailelerin çocuklarının daha fazla tüketim motivasyonuna sahip olmaları sebebiyle, düşük gruba göre daha yüksek marka farkındalığı göstermiş olduklarını belirtmektedir. Çalışmanın hipotezleri dahilinde olmasa da, çocukların özel okul veya devlet okuluna gitme durumlarının sosyo-ekonomik düzey farklılığı olarak görülebileceği kabul edilerek, marka tanınırlılıkları arasında farklılık olup olmadığı incelenmek istenmiştir.

Yöntem

Bu çalışma anaokulu çocuklarının marka tanınırlılığını belirlemek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Çalışma örnekleme yaşları 3 yaş 0 ay ile 5 yaş 11 ay aralığında olan (Ort= 4 yaş 9 ay, SD= 9,5 ay) 117 öğrenciden (62 kız, 55 erkek) oluşmaktadır. Örnekleme devlet okulunda ve özel okulda okuyan öğrencilerin seçilmesiyle oluşturulmuştur. Aşağıda yer alan tabloda okul türüne ve yaşa göre örnekleme giren çocuk sayılarına yer verilmiştir. Seçilen özel okulların senelik ücreti yaklaşık 8.000-10.000 lira arasında değişmektedir. Çalışmada kolayda örnekleme yönteminden yararlanılarak, kolay ulaşılabilecek okul ve öğrencilerinden veriler elde edilmiştir. Araştırma öncesinde okul yöneticileri ve öğretmenler ilgili materyalleri incelemiş ve ailelerin onayını almıştır. Velisi izin vermeyen öğrenciler araştırmaya dahil edilmemiştir.

Tablo.1 Yaş ve SOS Gruplarına Göre Öğrenci Sayıları

Yaş Aralığı	Devlet Okulu (kişi)	Özel Okul (kişi)
3-4 yaş	-	35
5-6 yaş	56	26
Toplam	56	61

Marka tanınırlık çalışması için 15ürün kategorisinden seçilmiş toplam 25 çocuk markası ve 25 yetişkin markası olmak üzere 50 adet markanın logosu çocuklara gösterilmiş ve markaların isimlerini dile getirmeleri istenmiştir. Küçük yaş gruplarında gerçekleştirilen çalışmalar için sözel yetenekleri gelişmediği için geleneksel anket çalışması uygun olmamaktadır (Fisher vd. 1991). Marka isimlerinin seçilmesinde McAlister ve Cornwell (2010) çalışmasında olduğu gibi, çocukların ürün-dizisi

markaları ile deneyimlerinin daha az olduğu göz önünde bulundurularak aile markası seçilmesi yoluna gidilmiştir. Örneğin Algida Max dondurma satın alan bir çocuğun Algida Nogger dondurma ile ilgili daha önce satın alma deneyimi yaşamamış olabilmektedir. Ancak hem Max hem de Nogger satın alan her iki çocuğun Algida aile markası logosuna maruz kalması beklenmektedir. Çalışma öncesinde 8 ebeveyn ile görüşme yapılarak çocukların seçilen markalarla gündelik hayatlarında veya reklamlarda karşılaştıkları teyit edilmiştir. Seçilen markaların çocuk markası veya yetişkinlere yönelik marka olduklarına ilişkin pazarlama uzmanları tarafından değerlendirilme yapılmıştır. Marka logoları aynı boyutta ve beyaz bir zemin üzerine yapıştirılarak çocuklara gösterilmiştir. Okul öncesi dönem çocukları okuma-yazma bilmedikleri için markanın logosunu gördüklerinde, marka ismini dile getirmeleri istenmiştir. Marka ismini açıkça dile getiren çocukların markaya ilişkin cevapları 1 puan verilerek, açıkça dile getiremeyenlerin ise 0 puan verilerek kodlanmıştır.

Bulgular

Aşağıda yer alan tabloda çocukların çeşitli ürün kategorilerine marka tanınırlık yüzdeleri yer almaktadır. Oyuncak markaları, çocuklar tarafından en fazla tanınma yüzdesine sahiptir. İkinci sırayı ise fast-food markaları almaktadır. Üçüncü sırada 5-6 yaş çocukları için içecek markaları yer alırken, 3-4 yaş grubu çocuklar için dondurma markaları en yüksek tanınırlığa sahiptir. Aynı zamanda büyük çocukların, küçük çocuklardan fazla marka tanıma yüzdesine sahip oldukları görülmüştür.

Tablo.2 Çeşitli Ürün Kategorilerine Göre Marka Tanınırlık Yüzdeleri

Ürün kategorisi	Marka sayısı	Çocuklara yönelik markası sayısı	Çocuklara yönelik olamayan marka sayısı	Özel Okul 5-6 yaş Ort. (%)	Devlet Okulu 5-6yaş Ort. (%)	Özel Okul 3-4 yaş Ort. (%)
Süpermarket	4	0	4	24.97	21.8	9.2
Fastfood	2	0	2	43.50	27.6	25.7
Ulaşım (havayolu, otomobil)	4	0	4	27.87	12.22	5.7
Oyuncak	6	6	0	44.20	43.96	32.8
Ekmek	1	0	1	7.7	2.1	0
Atıştırmalık	7	5	2	34.61	21.9	8.17
İçecek	7	2	5	35.70	25.52	6.5
Akaryakıt	2	0	2	26.90	11.7	7.15
Dondurma	3	2	1	30.76	20.56	15.26
Pil	1	0	1	15.40	2.1	2.9
Akıllı telefon	2	0	2	21.15	11.7	4.3
Giyim	3	3	0	8.90	9.23	2.9
Spor ayakkabı	3	3	0	14.10	7.06	1.9
Kişisel bakım	2	2	0	9.40	14.85	5.7
Mısır gevreği	3	2	1	25.60	19.8	2.8
Toplam	50	25	25			

Aşağıda yer alan tabloda çocuk markaları ile çocuklara yönelik olmayan markaların tanınırlığının karşılaştırılmasına yönelik gerçekleştirilen t-testi sonuçları yer almaktadır. Buna göre, çocukların kendi yaşlarına yönelik markaları, kendilerine yönelik markalardan daha fazla tanıdıkları görülmektedir. H_1 hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo.3 T-testi Sonuçları

Ürün kategorisi	Ort.	SD	t	p
Çocuk markaları	5,80	5,00	12,2	,00
Çocuklara yönelik olmayan markalar	4,46	5,30	8,9	,00

Aşağıda yer alan tabloda ise yaş artışının marka tanınırlığına etkisine ilişkin regresyon sonuçları yer almaktadır. Tablo'da belirtildiği üzere yaş değişkenine ait katsayı tahmini 0,468 olup, p değeri 0,000 olarak bulunmuştur. Buna göre H_2 hipotezi kabul edilerek, yaş artışının marka tanınırlığına pozitif yönde ve anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo.4 Yaş Artışının Marka Tanınırlığına Etkisine İlişkin Regresyon Sonuçları

$R^2= 0,219$	Beta	Standart Hata	p değeri
Yaş	,468	,100	0,000

Tablo 5'de ise devlet okuluna ve özel okula giden aynı yaş grubundaki çocukların (5-6yaş) toplam markaların tanınırlıklarının karşılaştırılmasına yönelik gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testi sonuçları yer almaktadır. Buna göre, özel okula giden çocukların marka tanınırlıkları ile devlet okuluna giden çocukların marka tanınırlıkları arasındaki fark anlamlıdır.

Tablo.5 T-testi Sonuçları

Marka Tanınırlığı	Levene Testi		t-testi		Ortalama	
	F	Sig.	t	Sig.	Devlet okulu	Özel okul
Toplam marka tanıma	3,234	,077	--2,273	,029	9,78	15,63

Sonuç ve Değerlendirmeler

Daha öncede belirtildiği gibi bugünün çocukları geçmişin yetişkin tüketicileri olarak görülmektedir. Çocuklar ebeveynlerin kullanımı için söz konusu olan ürünler için bile şimdiden, reklamını duydukları veya gördükleri ürünleri önererek fikir verici rolünü üstlenebilmektedir. Bugün çocukların kullandıkları ürünleri ve markaları yetişkin olduğunda da tercih edebileceği düşünüldüğünde, şirketler açısından önemli bir pazar

fırsatı doğabilmektedir. Çocuklukta yaratılabilen marka farkındalığı gelecekteki ürün tercihleri için temel olabilecektir. Okul öncesi çocukların marka tanınırlık düzeylerinin incelendiği çalışma sonucunda, çocuklara yönelik olan markaların çocuklara yönelik olmayan markalardan daha fazla tanındığı sonucuna ulaşılmıştır. McAlister ve Cornwell (2010) de özellikle pazarlama çabalarının doğrudan çocuklara yöneltildiği, çocukların çok tükettikleri veya iletişim mesajlarına çok maruz kaldıkları yiyecek, oyuncak gibi ürünlerin çocuklar tarafından yüksek oranda tanındıklarını belirtmektedir. Oyuncak markaları, çocuklar tarafından en fazla tanınma yüzdesine sahiptir. Özellikle çocuklara yönelik kanallarda ve program aralarında yayınlanan reklamlarda sıklıkla oyuncak reklamlarının gösterilmesi bu sonucu beklenir kılmaktadır. Reklamların yanı sıra, oyuncak karakterlerinin resimlerinin basılı olduğu kırtasiye, gıda, ev dekorasyon, aksesuar gibi ürünlerle mağazalarda sıklıkla karşılaşılması da bu markaların tanınırlığını artırmaktadır. Ürün paketleri üzerinde yer alan markalar, tüketici öğrenme sürecini ve belleğini etkileyerek ürün satın alma kararlarını etkilemektedir (Mccracken ve Macklin, 1998).

Marka tanınırlığının yüksek olduğu fast-food, içecek ve dondurma ürün kategorileri için de benzer şeyler söylenebilir. Fast-food şirketlerinin çocuk menüleri ile oyuncak vermesi, internet sitelerinde veya akıllı cep telefonlarında bilgisayar oyunları oynanmasına imkan vermesi, belirli periyotlarla belirli çizgi film karakterlerini ürün reklamlarında kullanması, yine çocuklar için ilgili markayı cazip hale getirmekte ve satın alma isteği yaratabilmektedir. İçecek ve dondurma firmaları da benzer uygulamaları gerçekleştirmektedir. Ürün ambalajları üzerinde ve reklamlarda çizgi film veya oyuncak karakterlerinin, kullanılması ürünlerin çocukların ilgisini çekmesini kolaylaştırmaktadır. Çocukların boş zamanlarında televizyon veya bilgisayarlar karşısında geçirdikleri zamanın arttığı göz önünde bulundurulursa, şirketlere reklamlarla çocukların ilgisini çekme ve markanın bilinirliğini artırma stratejisi önerilebilir.

Ancak bu stratejinin ambalaj, materyal ve ürün kalitesini artırma çabalarıyla desteklenmesi gerekmektedir. Fast-food ürünlerinin sebep olduğu sağlık problemleri sıklıkla araştırma sonuçlarıyla birlikte haber manşetlerinde yer almaktadır. Benzer şekilde içecek ve dondurmaların üretiminde kullanılan malzemeler, katkı veya koruyucu maddeler de birçok uzman tarafından dile getirilmektedir. Şirketlere düşen görev ise çocuk pazarının fırsatlarından yararlanırken, küçük bedenlerin sağlığını ön planda tutmak olmalıdır.

Çocuklar reklamlarda gördükleri ürünleri veya markaları ailelerinden satın almalarını ısrarla istemektedir. Örneğin süper marketlerde, giyim mağazalarında, oyuncakçılarda veya kırtasiyelerde kendilerine hitap eden reklamlarda gördükleri ürünleri hemen farkına varıp ailesinden satın almasını isteyebilmektedir. Bunun da ötesinde çocukların her reklamda gördüğünün satın alınmasını istemesi günümüz ebeveynlerinin şikayet ettikleri problemlerden birisidir. Reklamlar çocuklarda materyalistik değerleri geliştirebilmekte ve sonucunda memnuniyetsizlik ve mutsuzluk gibi duyguların oluşmasına sebep olabilmektedir. Bu noktada sorumluluğun ebeveynlerde olmasına rağmen, kural koyucuların da sorumluluğu paylaşması ve reklamlara belirli düzenlemeleri getirmesi önerilmektedir. Reklam kuşaklarına sınırlama getirilmesi, reklamlarda abartılara yer vermenin önlenmesi belirli başlı önlemlerden sayılabilmektedir.

Araştırma sonucunda elde edilen başka bir bulgu da, çocukların yaşları arttıkça, tanıdıkları marka sayısının artmasıdır. Bu bulgu da geçmiş çalışmalarla örtüşmektedir. Yaşı büyük çocuklar, küçüklerden daha fazla tüketim temeli çıkarım yapabilmektedir (Mayer ve Belk 1984). Araştırma sorusu olarak geliştirilen sosyo-ekonomik değişkenlerin marka tanınırlığına etkisi, çocukların özel okul veya devlet okuluna gitme durumlarına göre değerlendirilmiştir. Buna göre özel okula giden çocukların, devlet okuluna giden çocuklardan daha fazla marka tanıdıkları görülmektedir. Ersoy vd. (2009) de gerçekleştirdikleri çalışma sonucunda sosyo-ekonomik düzeyi yüksek aileleri temsil eden öğrencilerin, sosyo-ekonomik düzeyi düşük ailelere sahip öğrencilere göre genellikle daha fazla marka bildiklerini belirlemiştir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar neticesinde konuyla ilgili gerek ulusal gerekse uluslararası yazına katkı sağlandığı düşünülmektedir. Elde edilen bulgular çocuklara yöneltilen reklamlarla ilgili düzenlenecek olan politikanın okul öncesi dönemi ne yönde kapsamı gerektiğine yön gösterebilecektir. Gelecekte yapılacak çalışmalar için, ailelerin sosyo-ekonomik seviyesini belirlemeye yönelik verilerin toplanması önerilmektedir. Benzer şekilde daha fazla sayıda okul ve öğrenci örnekleme dahil edilebilir. Böylece daha büyük coğrafi alanda, daha fazla okul katılımıyla farklı segmentler arasında karşılaştırma yapmak mümkün olabilecektir.

KAYNAKLAR

- Ateşoğlu, İ. & Türkkahraman, M. (2009). Çocukların Tüketici Olarak Sosyalleşmesi. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 14(3):218-228.
- Aktaş, H., Özüpek, M. N. & Altunbaş, H. (2011). Çocukların marka tercihleri ve medya tüketim alışkanlıkları. *Selçuk Üniversitesi İletişim Dergisi*, 6(4): 115-125.
- Derscheid, L.E., Kwon, Y.H. & Fang, S.R. (1996). Preschoolers' socialization as consumers of clothing and recognition of symbolism, *Perceptual and Motor Skills*, 82(3):1171-1181.
- Erden, M., (2005). Gelişim ve öğrenme, Ankara: Arkadaş Yayıncılık.
- Ersoy, A.F. & Aksoy, A.D. (2009). Çocuk Tüketicilerin Marka Simgelerini Algılama Durumları. *NWSA: Vocational Education*, 4(4):181-197.
- Fischer, P. M., Schwartz, M. P., Richards, J. W., Goldstein, A. O. & Rojas, T. H. (1991). Brand logo recognition by children aged 3 to 6 years: Mickey Mouse and Old Joe the Camel. *Jama*, 266(22):3145-3148.
- Henke, L.L. (1995). Young children's perceptions of cigarette brand advertising symbols: awareness, affect, and target market identification. *Journal of Advertising*, 24(4):13-28.
- John, D. R. (1999). Consumer Socialization of Children: A Retrospective Look at Twenty-Five Years of Research, *Journal of Consumer Research*, 26(December):183-213.
- Macklin, M. C. (1996). Preschoolers' learning of brand names from visual cues. *Journal of Consumer Research*, 23(3):251-261.
- Mayer, R. N. & Belk, R. (1982), "Acquisition of Consumption Stereotypes by Children", *Journal of Consumer Affairs*, 16(2):307-321.

- McAlister, A.R. & Cornwell, T.B. (2010), "Children's Brand Symbolism Understanding: Links to Theory of Mind and Executive Functioning", *Psychology & Marketing*, 27(3):203-228.
- Mccracken, J. C. & Macklin, M. C. (1998). The role of brand names and visual cues in enhancing memory for consumer packaged goods. *Marketing Letters*, 9(2):209-226.
- Mizerski, R. (1995). The relationship between cartoon trade character recognition and attitude toward product category in young children. *Journal of Marketing*, XXIV(4):58-70.
- Moschis, G. P. & Churchill Jr, G. A. (1978). Consumer socialization: A theoretical and empirical analysis. *Journal of Marketing Research*, 15(4):599-609.
- Sarıyer, N. & Ayar, H. (2013). Filmlere Yerleştirilen Markaların Çocuklar Tarafından Hatırlanması-Toy Story III Filmi Örneği, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, XV(I):79-99.
- Sarıyer, N. (2009). Girişimciler Açısından Televizyon Reklamlarının Marka Tanınırlığına Etkisi. *Girişimcilik Ve Kalkınma Dergisi*, 4(1):103-116.
- Uztuğ, F. (2002). Markan Kadar Konuş. İstanbul: MadiaCat Yayınları.
- Valkenburg, P. M. & Buijzen, M. (2005). Identifying determinants of young children's brand awareness: television, parents, and peers. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 26(4):456-468.
- Yıllara, yaş grubu ve cinsiyete göre nüfus, 1935-2014, TÜİK Nüfus İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> , Ziyaret Tarihi. 26.03.2015.